SLIKE

IZ

OBĆEGA ZEMLJOPISA.

POUČNA KNJIŽNICA „MATICE HRVATSKE."

KNJIGA XV.

SLIKE

IZ

OBĆEGA ZEMLJOPISA.

NAPISAO

DR. IVAN HOIĆ.

KNJIGA DRUGA.

ZAGREB.

TISAK KARLA ALBRECHTA.

1890.

SLIKE

IZ

OBĆEGA ZEMLJOPISA.

NAPISAO

DR. IVAN HOIĆ.

KNJIGA DRUGA.

E V R O P A:

FRANCUZKA. ŠVICARSKA. NIZOZEMSKA. BELGIJA. VEL. BRITANIJA.

SA 93 SLIKE I ČETIRI ZEMLJOPISNE KARTE

NAGRADJENO IZ ZAKLADE GROFA IV. NEP. DRAŠKOVIĆA
ZA GODINU 1889.

ZAGREB.
NAKLADA „MATICE HRVATSKE".
1890.

Prvu knjigu: „Slikâ iz obćega zemljopisa“, koja je prije dvie godine svjetlo ugledala, nazvao sam pristupom k potanjemu opisivanju pojedinih zemalja. Sada eto primaju članovi „Matice Hrvatske“ drugu knjigu „Slikâ iz obćega zemljopisa“, u kojoj se već opisuju i njeke Evropske države. Prva tri poglavlja govore o Evropi u obće, a zatim se crta pobliže pet država Evropskih, i to: Francuzka, Švicarska, Nizozemska, Belgija i Velika Britanija. Kako je danas geografska literatura obilna, mogla bi se o svakoj pojedinoj državi napisati velika knjiga. Nu ja niesam ni kanio, a ne bih ni mogao napisati obširno geografsko djelo, već sam jedino želio, da podam hrvatskomu obćinstvu u krupnih crtah jasnu sliku o prirodnih i kulturnih prilikah pojedinih država. A to je bilo tim nuždnije, što osim školskih knjiga ne ima u našoj književnosti slične knjige.

Po najnovijih i najboljih djelih nastojao sam, da u ovoj knjizi prikažem jasnu sliku Evrope u obće i gore spomenutih pet država Evropskih. Kod svake države predočih ponajprije njezin položaj prema susjednim državam. Iza toga sam razložio horizontalnu i vertikalnu razgranu, koja toli znamenito djeluje na podneblje i razvitak svega organičkoga života na zemlji. Nadalje sam obradio antropogeografski i historijski momenat svake države, ističući imenito materijalnu i duševnu kulturu pojedinoga naroda. Napokon, makar da se danas u geografskoj znanosti najveća važnost podaje fizikalnomu momentu, ipak sam topografiju, t. j. opis pojedinih mjesta, obširno

izradio. Učinio sam pak to s toga, što je ovo djelo za šire obćinstvo, koje se upravo za tu stranu geografije zanima.

Sastavljajuć ovo djelo upotrebljavao sam krasno Reclus-ovo djelo: „Géographie universelle“, zatim djelo Klödenovo, Danielovo, Guthe-Wagnerovo, Oppelovo, a osobito veliko njemačko geografsko djelo: „Unser Wissen von der Erde“, štono ga u naše doba izradjuju njemački sveučilištni profesori pod redakcijom Alfreda Kirchhoffa. Iz toga su djela i njeke slike u ovoj knjizi, dok je najveći broj slika iz poznate publikacije Ferd. Hirta: „Geographische Bildertafeln“.

Ovoj drugoj knjizi: „Slikâ iz obćega zemljopisa“ priložene su četiri zemljopisne karte, i to: Evropa, Francuzka, Švicarska i Velika Britanija sa Nizozemskom (Holandijom) i Belgijom. Karte su ove sa velikom pomnjom izradjene u jednom od najboljih kartografskih zavoda, te nema sumnje, da će one u velike zadovoljiti članove „Matice Hrvatske“, — pa kako je bila prva, a evo i druga knjiga ovog mog književnog truda potrebitimi geografskimi kartami providjena, tako, hvala „Matici Hrvatskoj“, bit će i sliedeće knjige ovog djela, te će članovi „Matičini“ za koju godinu, dok čitavo ovo djelo ugleda sviet, uz knjigu imati i podpun liepo izradjeni zemljopisni atlas, kakvog se ne bi zastidjela ni bogatija književnost, nego što je naša hrvatska.

U Zagrebu mjeseca listopada god. 1890.

Pisac.

Evropa.
Visovac

EVROPA.

I.

Slika tla.

Odakle ime „Evropa“. — Da li je Evropa u istinu posebni dio svieta? — Medje, veličina i razvitak obala. — Visinska razgrana. — Promjene Evropskoga tla u predpovjestničko doba.

1.

Na skrajnjem jugoiztoku Evropskom, gdje je u staro doba grčki genij položio temelje višoj naobrazbi, postalo je i ime „Evropa“. Mi ga primismo od Grka, ali u njih ne bijaše niklo; oni ga primiše iz usta Feničana kao rieč „ereb“. Ova je rieč na daleko razširena u semitskih jezicih Prednje Azije, a znači: tminu, dakle onu stranu nebeskoga svoda, koja je još tamna, kad se zora radja, t. j. ona znači: zapad. Na staroasirskih napisih često se navode kano oprečni pojmovi: açu (t. j. izhod sunca, iztok) i irib ili ereb (t. j. zahod sunca, zapad). Tu nam dakle prvi put ozvanjaju imena dvaju suvislih, pa ipak mnogostručno oprečnih dielova svieta: Azije i Evrope.

Za pravo vidi se jedino na Egejskom moru, kako je Azijskoj. kano iztočnoj obali, nasuprotna Evropska, zapadna obala; tamo su valjada najprije ova imena, koja znače prvobitno samo smjer, prenieli na zemlje. Naskoro počeše pribrajati Evropi svu zemlju, koja je suvisila s Grčkom, a Aziji zemlju, koja se oslanjala o Malu Aziju: veliko pak kopno, koje s juga diljem prati Sredozemno more, nazvaše posebnim imenom „Libyje“. Stanovnici na obalah Grčkoga mora lako su dielili poznati sviet u troje; iztok, t. j. Aziju, razstavljao je od zapada, t. j. Evrope, Bospor i Hellespont, a daleko na jugu, s onu stranu Krete, bila je Libyja (Afrika). Nigdje doista nije ta dioba staroga svieta na tri diela bila ljudem jasnija, nego li upravo ondje, gdje se ti dielovi najvećma sbližuju, otvarajući svoje obale i osebujnosti

*

svoga tla navlastito mornarom. S toga nam je posve jasno, da su Jonjani, vješti učenici Feničana u mornarstvu, ploveći daleko iza Egejskih obala, vrstali sve nove zemlje u troje, te su prvi zemlju, t. j. iztočnu polutku, dielili na: Evropu, Aziju i Libyju.

Pita se, da li je ta dioba geografijski opravdana? Već Herodot (484—408 pr. Is.), koji je prvi Evropu nazvao posebnim dielom svieta, prigovara sâm tomu s dva razloga. Evropu, kaže on, ne smijemo s pogledom na veličinu držati ravnom ogromnim kopnom Libyji i Aziji; a na drugom mjestu kaže: „za Evropu ne zna nitko ni za iztočne ni za sjeverne krajeve njezine, da li je morem obtočena, a i medja prema Aziji nije tačna". Dvje sta godina kasnije osudio je oštroumni Eratosthen (276—196 pr. Is.) razdiobu zemlje na troje bud po riekah (Nil, Don) bud po prevlakah (Suežka i Pontsko-kaspijska prevlaka). On kaže, da je to nazor starih Grka, kad je samo maleno otočno more do Karskoga šilja bilo poznato. Istom Strabon (66 pr. Is. — 24 po Is.), osnovatelj znanstvenoga zemljopisa, opravdao je nazore starih Grka o razdiobi zemaljskoga površja na tri diela. On je prvi duhovito iztaknuo osebujnost Evrope, te je tako rekavši „izdao vjerodajnicu Evropi o njezinoj samosvojnosti i ravnopravnosti s ostalimi mnogo većimi dielovi svieta". Po njegovu mnienju ne valja dieliti zemlje po izvanjskih znakovih, razvitku i prostranstvu na pojedine kontinente, već „treba da se s višega gledišta podiele kopna obazirući se pri tom na cielu zemlju".

U novije su doba medjutim protiv svakoga očekivanja odkriti prije nepoznati dielovi kopna Azijskoga. Nadalje se pronašlo, da Azija nije spojena s Evropom kano uzkom prevlakom, kao što se prije držalo, već da na daleko suvisi iztočnoevropska nizina sa sjevernoazijskom. Napokon se dokazalo, da su gore Evropske i Azijske posve srodna sastava, navlastito onaj zapadnoiztočni smjer gorskih kosa, koji se nigdje na zemlji toliko ne iztiče kao u Evropi i Aziji. Sve je to s nova potaklo sumnju, da li je opravdano i nadalje ubrajati Evropu medju kontinente. Humboldt nazva s toga Evropu zapadnim poluotokom Azije; Peschel ju pače nazva alpinskim poluotokom Azije. Potonjim je nazivom spala Evropa na rodbinstvo s Italijom, koja se s punim pravom zove apeninskim poluotokom. Istina, mi znademo, da je Azija 4½ puta tolika kao Evropa, dok Evropa nije toliko puta veća od Prednje Indije. Nu unatoč svega toga i uzprkos spomenutih sličnosti, koje se gledom na razvitak Evrope i Azije na toliko iztiču da su sjever iztočnoga kopna njeki poredili s licem

Janovim, koje, kako oni kažu, od Urala gleda na zapad i iztok — mi ipak držimo s Ritterom, da je Evropa posebni kontinent ili kopno, sliedeći pri tom gore spomenuto mnienje Strabonovo.

Pogledajmo planiglob, pa ćemo na prvi pogled uočiti pet kopna kao pet posebnih dielova svieta. I Evropa je med njima, pa makar se mi kušali otresti obične razdiobe. Promatrajući planiglob opazit ćemo ovo: Pirenejski poluotok, Italija i Balkanski poluotok upravo su tako zemlje, t. j. posebni dielovi kopna, kao Arabija i obje Indije. Britanski su otoci posebno otočje kao i Japanski otoci. Položajem svojim sličan je Skandinavski poluotok Koreji ili Kamčatki; Francuzka je za se zemlja upravo kao i Kitaj, a srednja je Evropa za se zemlja kao i srednja Azija, napokon je Rusija za se cjelina kao i Sibirija. U kratko, makar da su Uralu na zapadu pojedini dielovi kopna, koje smo nazvali posebnimi zemljami, manji od onih, koji su Uralu na iztoku, ipak se prema cielosti jedni i drugi jednako odnose. Kopno ili dio svieta prirodni je skup više manjih kopna ili zemalja. Tko bi Afriku nazvao južnozapadnim poluotokom Azije ili Azijskim Peloponezom, upravo bi isto učinio, kao što su oni, koji su nazvali Evropu poluotokom Azije. Svatko promatrajući čitavo površje zemaljsko mora da kaže, da je Evropa za se skup zemalja i po tomu posebni dio svieta.

Dakako tako tačnih prirodnih medja ne ima Evropa kao n. pr. Australija ili Amerika. Evropa naime nije obljevena morem na iztoku, kao što se u starom vieku mislilo. Ural je prastaro rubno gorje Ruske ploštine; o njegovo je iztočno podnožje još u tercijarno doba svjetsko more udaralo, dok nije bilo sjevernozapadne Sibirske nizine. To je gorje očita i čvrsta medja, najduži kopneni prirodni zid medju dva diela svieta. Kasnije, kad se na Uralu srasla Evropa s Azijom, ostao je Ural znamenitom medjom za biline i životinje. Dakako prema jugu, gdje se ogranci Urala gube u stepah, ne ima prave prirodne granice izmedju Azije i Evrope. S toga se od najstarijih vremena do danas badava traži od južnoga Urala do Crnoga mora prirodna granica. Obično se doduše smatra ovdje medjom rieka Ural, sjevernozapadna obala Kaspijskoga mora i nizina Manič; nu ta je medja samo prividna, jer gdje je sama priroda stvorila postupni prielaz, tamo se ne da odsjeći izrazita granica. U novije doba predložio je ruski učenjak Strelbitskij, da se uzme za granicu izmedju Azije i Evrope bilo Kavkaza; ali i to se ne čini shodno, već s toga, što se tim ciepa po dužini spomenuto gorje, koje bi pripadalo Evropi i Aziji. — Budući

da je zemljopisu glavni cilj, da proučava zemlju u odnošaju prema ljudem, koji na njoj stanuju, to je najzgodnije, da se opredjeljujući medju Evropi i Aziji držimo političke razdiobe, po kojoj zahvata gubernija Permska i Orenburžka daleko u Aziju, naprotiv namjestničtvo Kavkažko do Maniča daleko u Evropu.

Prema spomenutim političkim medjam zaprema Evropa s Islandom i arktičkimi otoci, koji se sudaraju sa zemljopisnom dužinom Evrope, oko 10,000.000 □ km. (tačno 10,011.744 □ km.). Evropa dakle zaprema 7·36% čitavoga kopna, koje poznajemo. Po Behmu i Wagneru zaprema:

Evropa	9,809.456 □	kilom.
Azija	44,875.958	„
Amerika	40,956.831	„
Afrika	29,930.540	„
Australija i Polinezija .	8,871.074	„

Evropa, po veličini najbliža Australiji, vanredno se razlikuje upravo od Australije svojim osobitim razvitkom obala. U ocean i u Sredozemno more spuštaju se mnogobrojni Evropski poluotoci, koje opet okružuju tolika otočja i otoci kao u nijednom dielu svieta. Sve su obale Evropske vanredno razvite. Trup Evropski sličan je klinu, koji se od Urala sve više suzuje prema zapadu, dok napokon s Francuzkom ne završuje najužom tačkom medju Atlantskim oceanom i Sredozemnim morem. Ritter je zgodno poredio Evropski trup s pravokutnim trokutom, kojemu je pravi kut na sjevernoj obali Kaspijskoga mora, a druga dva na cesti Vajgač i na zapadnom kraju Pireneja. Prema tomu odnose se otoci i poluotoci Evropski prema trupu kao 1 : 2.

Poluotoci	Evropski	zahvataju	2,680.000 □	km.	= 26·77%
Otoci	„	„	785 000	„	= 7·84%
Trup	„	zahvata	6,547.000	„	= 65·39%

Po tom nadilazi Evropa razvitkom svojih obala sve ostale dielove svieta. U Aziji se odnose česti prema trupu kao 1 : 3, u Americi kao 1 : 8, u Africi kao 1 : 47, a u Australiji kao 1 : 36.

Promotrimo li još tačnije na zemljovidih s malim mjerilom, kako su razvijene obale pojedinih kontinenta, uvjerit ćemo se, da Evropa i u tom pogledu pretječe ostale dielove svieta. Osim toga naime, što Evropa ima mnogo poluotoka i velikih zaliva, ima ona veoma mnogo manjih zaliva, zatona i draga. Navlastito na jugoiztoku i na sjeverozapadu, na Balkanskom poluotoku, kao i u Irskoj, Škotskoj i Norvežkoj obala je Evropska tako nazubljena i izkrivudana kao ni na kojem drugom kontinentu; a i inače je ravna obala u Evropi, kao n. pr. u

Pomoranjskoj i Gascogni, velika riedkost. Vrlo je značajno, da Evropa ima mnogo dulju obalu, nego li tri puta veća Afrika. Absolutnom duljinom obala nadkriljuje Evropu jedino Azija i sjeverna Amerika. Uočimo li pak, kako je razvijena malena Evropa prema Aziji i Americi, lako ćemo uvidjeti, da Evropa relativno prema svojoj veličini ima najdulju obalu medju svimi dielovi svieta.

Najkraća je obala Evropska na jugoiztoku, na Crnom i Azovskom moru; dodamo li toj obali mnogo dužu obalu na sjevernom ledenom moru, dobit ćemo po prilici duljinu obala na Sredozemnom moru (dakako izuzevši otoke); sbrojimo li pak sve obale Evropske osim Atlantskoga oceana, imat ćemo tek polovicu obala Atlantskoga oceana. Ovaj će nam se račun razjasniti sliedećim priegledom:

Duljina	Atlantske obale	57.470 km.	=	66·2%
„	Sredomorskih obala	14.513 „	=	16·7%
„	Arktičke obale	10.552 „	=	12·1%
„	Pontičke obale	4.338 „	=	5%

Budući da se trup Evropski prema zapadu sve više suzuje, to je svaka tačka zapadne i srednje Evrope dosta blizu mora. Istom u Ruskoj udaljeno je more od pojedinih unutrašnjih tačaka preko 700 km.; tu počinje prielaz k ogromnomu i prostranomu trupu Azije, koji je u svojoj unutrašnjosti medju svimi kontinenti najviše udaljen od mora. Ipak i na skrajnjih iztočnih tačkah kod Urala nije unutrašnja Evropa većma udaljena od mora, nego središnje tačke sjeverne ili južne Amerike. Smatramo li Kaspijsko more kopnenim jezerom, to je najudaljenija tačka Evropska od mora nedaleko Uralska na gornjem Uralu. Po tom je Evropa zbog svoga poluotočnoga položaja prema Aziji jedini kontinent na zemlji, kojemu je najudaljenija tačka od mora na krajnjoj medji, a ne u središtu.

2.

Što se u Evropi na tako malenu prostoru sastaju tolike raznolikosti, potječe još većma od sastava njezinoga tla, nego li od razvitka obala. Evropski su poluotoci upravo zato samosvojne zemlje, jer su sasvim posebne tvorbe, pri čem je vrlo znamenito, da su tri južnoevropska poluotoka odieljena od trupa takimi gorji, koja se mogu dosta lako prevaliti.

„Jedinstvo u raznolikosti“, prvi zahtjev i osnov svake umjetne tvorine, ne iztiče se toliko ni u kojega kontinenta kao u Evrope. Gore su u Evropi upravo tako visoke i suvisle, da zgodno razstavljaju pojedine zemlje kano posebne cjeline, a ipak niesu nigdje neprohodne, te

je lak pristup od jedne zemlje k drugoj. Alpe, najviše Evropsko gorje („kruna Evrope“), možeš prevaliti, a da se niesi popeo nad šumski pojas, pače ni nad žitni pojas. Nadalje niesu u Evropi vispoljane tako jednostavno podieljene kao na drugih kontinentih. Visočine ne zapremaju u Evropi čitavu južnu polovicu kontinenta kao u Africi; one niesu na jednoj strani uz obale nagomilane kao u Americi, ili na obodnici poredjane kao u Australiji, ili napokon oko težko pristupnoga središta naslagane kao u Aziji, gdje tvore „kontinent na kontinentu“. U Evropi se naprotiv prostiru gorja i visočine u pojedinih skupinah po cielom zapadu. Iztočna je pak Evropa, izuzevši Ural i Jaila-gorje na Krimu, doduše nepregledna nizina, ali suvisla sa zapadnom Evropom, u koju prelazi razstavljajući tamošnje gorovite zemlje na britansko-skandinavsku i južnu skupinu.

Jednim jedinim pogledom na prirodni zemljovid Evrope uvjerit ćemo se, da u Evropi prevladjuje nizina, t. j. tlo niže od 200 met. Od Urala širi se nizina opasujući neznatnu uzvisitost, gdje je vrelište velikih Ruskih rieka; nizina se nastavlja po Rumunjskoj, Ugarskoj, sjevernoj Njemačkoj, sjevernoj i zapadnoj Francuzkoj do sjevernoga podnožja Pirenejskoga, a oko Sevena do Sredozemnoga mora. Na sjeverozapadu Evropskom pokrivaju nizinu mlade i plitke česti mora, a zatim se opet diže iz mora južna i iztočna Švedska, Nizozemska, dio Belgije, Velike Britanske i Irske. Najmanje nizine ima u južnoj Evropi. Da se podigne more za 200 met., poplavilo bi doduše nizinu Pada, ali od ostale južne Evrope pokrilo bi more samo njeke riečne nizine, kao Quadalquivir i Maricu. Pirenejski bi poluotok postao onda otokom; Alpe bi s Apeninom, Karpati s visočinami Balkanskoga poluotoka. s Njemačkimi gorami i sa središnjofrancuzkim gorjem sačinjavale jedan otok, u koji bi prodirao sa jugoiztoka morski rukav uzinom željeznih vrata sve do Bečke kotline. Nasuprot tomu mnogočlanomu otoku virio bi na sjeveru iz mora otok Norvežka, neznatni otočići Britanski i njeki nizki otoci, kojih bi u ostalom takodjer nestalo, čim bi se more podiglo za 500 met.

Ovo nam maštanje jasno pokazuje, da je Evropa većinom sastavljena od nizine, koja nije ni dva hektometra visoka.

Po Lapparentu zaprema od	0— 200	metara	visoko	tlo	60%	evropske	površine.
	„ 200— 500	„	„	„	24%	„	„
	„ 500—1000	„	„	„	10%	„	„
	„ 1000—2000	„	„	„	5%	„	„
	preko 2000	„	„	„	1%	„	„

Spomenuti francuzki geolog proračunao je poprečnu visinu Evropskoga tla na 292 met. (po G. Leitpoldtu iznosi 296·8 met.). Po Lapparentovu računu Evropa je kontinent najbogatiji nizinami i najmanje poprečne visine.

„Razmjer u svem“, druga glavna oznaka Evropskoga kontinenta, osobito se opaža na visinskoj razgrani. U Evropi ne ima dužinom i visinom ogromnih planina Azijskih i Američkih, ali ne ima ni gotovo neprekidnih ravnica kao u Australiji. Kao što je Evropska obala riedko gdje posve upravna, isto je tako riedka u Evropi posvemašnja razina tla. Vispoljane su posve riedke u Evropi; jedino ih ima na Pirenejskom poluotoku, koji i inače u mnogom naliči na susjednu Afriku. I nizina, glavni oblik Evropskoga tla, riedko je gdje jednolična, već ponajviše valovita. Znatnijih potonina ima samo na dva mjesta u Evropi i to oko Kaspijskoga jezera i na južnoj obali Njemačkoga mora. Kaspijska je potonina niža za 26 met. od lica Crnoga mora; ona svojim vanjskim rubom svjedoči, da je ovo jezero njekoć, dok je suvisilo sa svjetskim morem, više bilo; nu jakim izhlapljivanjem i kako se čini polaganim opadanjem južnoga diela velike te kotline, smanjuje se ono bi reć na očigled još i danas. Druga potonina naime Nizozemska, koja prodire na Dollartu u Njemačku, gotovo je umjetna, t. j. djelo nasipa, koje je podigla ljudska ruka; da ne ima nasipa, ovu bi plodnu naplavljenu zemlju već davna more pokrilo, kao što je i susjednu obalu, od koje su se ostatci sačuvali u Frižkih otocih. I vrhunci Evropski kano da su skladno poredjani. Samo veličanstvena kruna Alpa, najviši naime vrhunci Evropski, sežu nebu pod oblake visoko preko 3000 met. do 4810 met. Najprostranije gorske zemlje, dakle južnoevropske riedkimi vrhunci prekoračuju 3000 met. visine. Srednjoevropsko i Francuzko gorje ne seže nigdje do 2000 met., t. j. do visine, koju u ostaloj Evropi ujedno sa sjevernimi otoci nadilaze jedino vrhunci u Karpatih (do 2663 met.) i u Norvežkoj (do 2604 met.).

3.

O postanku današnjega tla Evropskoga uči geologija ovo: Iztočna je Evropa s toga neprekidna nizina bez gora, jer su se ovdje mirno staložili slojevi mulja iz pradobnih mora. Istina i tamo je opetovano bilo tlo pokrito morem, koje se opet natrag povuklo, ali preostali slojevi niesu bili tim ni zavinuti ni prelomljeni. Velika mora niesu jednako daleko pokrivala prastaro to kopno, kao što i sada opet samo

neznatan dio pokriva more: na sjeveru Bielo, na sjeverozapadu Baltičko more. Temeljni slojevi ovih dvaju morskih zaliva sastavljeni su po svoj prilici od istoga kamenja kao i njihove nalične si nasuprotne obale. U Baltičkom moru svjedoče to još danas otoci izmedju Finske, Rusije i Švedske. Oni sa svojom ruljom i granitom (žuljom) na sjeveru, a na jugu sa silurom (prva i najstarija tvorba) tvore tako rekavši morske pilove, kao ostatke njekadašnjega mosta medju susjednimi obalami, koje su geologijski posve srodne. Od južne Švedske do Urala i od Ledenoga do Crnoga mora prostire se tlo, koje su geolozi nazvali: Ruskom pločom. Ona se iztiče posve horizontalnimi slojevi naslaganoga kamenja na pragorju, koje je s onu stranu Finskoga tla posve golo. Tu ne ima nabora niti ikakvoga kosogorja. Gdje je granit posut naslaganim kamenjem, ne vidiš ga; naprotiv naći ćeš ga u dubokih izplavljenih riečnih koritih u nepromjenljivom položaju. Na Sibirskoj strani, gdje se Ural jače ostrmljuje, prodrlo je eruptivno kamenje kraj one daleke pukotine, duž koje se Uralski granit u dubljinah smjestio. Čim pak stupimo na ovostrane položitije obronke Urala, gdje su uz razvodno bilo i uzporedne naslage od staroga škriljevca paleozojske tvorbe, ne ima traga vulkanskim provalam; to je ujedno razlog, da Ruska ploča ide medju one Evropske priedjele, koji najmanje stradaju od potresa.

Tlo je zapadne Evrope naprotiv proživjelo raznovrstne promjene. Počevši od Karpata idu zapadnom Evropom uzdignuti gorski nabori: prema sjeveru lukovi, pukotine sa vulkanskimi pojavi na dubnoj (konkavnoj) strani Karpata, Alpa i Apenina, kao i pred upravnimi prolomnimi rubovi Rudogorja ili Balkana, ali uviek na južnoj strani. Najljepša je okolica, gdje se mlado ili starije gorje spušta k moru tvoreći mnogobrojne zalive i drage, u kojih se bi reć vjenčava dražest mora s gorskimi krasotami. To se vidi navlastito na sjeverozapadnoj obali Atlantskoga oceana i na južnoiztočnoj obali na Sredozemnom moru. Ovamo idu častne ruševine prastaroga gorja, kao Bretagna, klisurasta pročelja Irske, Velike Britanije i Norvežke, o koje udaraju morski valovi. I na kopnu ima takih gora, koje su, kao Vogezi i Crna šuma, nastale propadanjem svoje okolice. Posve je mladjahan prolom, koji je obale južnoiztočne Evrope učinio tako zubatimi i načičkao ih tolikimi otoci.

Morske kotline nastadoše spuštanjem pojedinih dielova površja zemaljskoga. Krivo se do nedavna držalo, da su uviek samo plitka mora novijega postanka. Nasuprot razvitak Sredozemnoga mora, koje

se toliko puta mienjalo, svjedoči, da su plitči kao i dublji dielovi mora mogli nastati u isto vrieme. Na komade spuštalo se naše Sredozemno more, a valovi morski razliše se preko zelenih poljana punih životinja; nu samo novijemu spuštanju ima tragova u utlinastih kotlinah toga mora. U dalekoj tercijarnoj dobi sezalo je Sredozemno more na iztok do Perzije, obljevalo je Alpe, a zatim je njeko vrieme zapremalo samo skrajnji zapad s onu stranu Sardinije i Korzike. Istom u nedavnoj prošlosti nastadoše obje velike sjeverne kotline: Jadransko i Egejsko more. Plitči, sjevernozapadni dio Jadranskoga mora mladji je; još su i danas puževi na Monte Garganu srodniji dalmatinskim nego li talijanskim; još i danas ima na dalmatinskih otocih šakala. Isto je tako mlada, pače još i mladja, mnogo dublja kotlina Grčkoga otočnoga mora. Po mnienju Suessovom možda je već čovjek bio svjedokom, kako se južnoiztočna Evropa razstavila od Male Azije. Pa ipak se olovnicom naišlo sjeverno od Krete kao i u Crnom moru na dubljine od 2000 met.!

U ono doba došlo je Crno more u doticaj sa Sredozemnim morem dvama do 100 met. dubokim tiesnima (Dardanelami i Bosporom) i mnogo dubljom uvalom Marmarskoga mora. Ribe Sredozemnoga mora veselo su plivale otvorenimi gatovi u Crno more osvajajući novo prebivalište. U to je doba Kaspijsko more bilo već razstavljeno od Crnoga mora; osušena već Manič-nizina zaustavila je plivajuće osvajače. Nasuprot se čini po čudnoj srodnosti Kaspijskih i podunavskih riba, da je u prastaro doba Manič, kao rukav Kaspijskoga jezera, bio otvorena cesta smjerom prema današnjemu Azovskomu moru, a Dunav se izljevao u prastara pontskokaspijska brakična (poluslana) jezera, dok su se na obalah velikih sladkih jezera čitava jata antilopa natjeravala mjesto delfina današnjega Grčkoga archipela. Po Helmersenu ne smije se danas više tvrditi, da je Kaspijsko more noviji preostatak Sibirskoga ledenoga mora, već je mnogo stariji morski ostatak nego li Crno i Egejsko more.

I na sjeverozapadu Evropskom mienjala se u prošlosti granica izmedju mora i kopna. Možda je u rano tercijarno doba Evropa preko Islanda suvisila s Amerikom smjerom podmorske uzvisitosti, koja ide i danas od Sjevernoga mora prema sjeverozapadu sve do Grönlanda. Kasno su se otvorili Sund i oba Belta, vrata Baltičkoga mora prama Kategatu. Baltičko more bijaše prije zaliv Ledenoga mora, nastavak Bieloga mora, kao što još dokazuje arktičko životinjstvo u Baltičkom moru, kao i obje najveće sladkovodne jezerske kotline u Evropi: Ladožko i Onežko jezero, ostatci njekadašnje baltičkopolarne

zajednice. U to je doba već živio čovjek; hranio se oštrigami, koje su u slanijoj još za onda vodi Baltičkoga mora podigle daleke grede (oštrižišta). Kad su kasnije u manje slanom Baltičkom moru izumrle oštrige, nastadoše na zapadnoj strani jutske prevlake one znamenite promjene, s kojih su nastali Britanski otoci. Od prevlake, kojom je Velika Britanija suvisila s Evropskim kopnom, postade cesta Doverska, kad su se preko nje spojile vode Kanala i Sjevernoga mora. To se dogodilo dosta dugo iza oledbe Evropske, jer bi se inače na tamošnjem bilinstvu i životinjstvu opažali tragovi siromaštva ledenoga doba. A tomu nije tako, pače se u bilinstvu i životinjstvu s malim izuzetkom opaža na Britanskih otocih ono obilje, koje se nalazilo i na Evropskom kopnu, iza kako se prema sjeveru povukao led, koji uništuje svaki organički život. Neposredno prije toga bijaše čitav sjeverozapad Evropski oko zapadne Francuzke, Irske, Škotske sve do duboke Norvežke uvale prema Skagenshornu suvislo kopno. Velika Britanija i Irska dizale su se poput vispoljana nad okolišnom nizinom kao danas n. pr. Harz nad Njemačkom nizinom. Ribari na prudovih pred iztočnoenglezkom obalom riedko bace mreže u more, a da ne bi izvukli česti okostnica od mamuta, hijena, sobova itd. Nije vjerovatno, da su te još dobro sačuvane kosti morem tako daleko doplovile s arktičkih otočja, već su to po svoj prilici ostatci životinja iz ledenoga doba, koje su za onda na nadmorskom tlu današnjega sjevernoga mora živjele i na gazištih ili napojnicah u velikom broju zaglavile.

Rieka ni jezera na kopnu ne bismo mogli dobro shvatiti kao ni dubljina morskih ni uzvisitostî na kopnu, kad ne bismo iztraživanjem površja zemaljskoga mogli prodrieti u prošle viekove naše zemlje. Cesta je Gibraltarska iz kasnoga tercijarnoga doba propriečni prolom gorja, koje se prostiralo od Maroka k južnoj Španjolskoj, dok je od starijih morskih putova jedan išao kroz Maroko, a drugi kroz Andaluziju smjerom Quadalquivira. Sličnim prolomom na kosi, koja veže Alpe s malimi Karpati, nastao je Dunav, iztočni odtok Bečke kotline. Dok je tercijarno more Alpe obljevalo od Provence u Francuzkoj do Ugarske, nije još bilo Saone, Rône ni Dunava. Rajna je bila onda malena Alpinska rieka, a izljevala se u Švicarsko molasno more (krhki pjeskovac u Alpah i u Juri). Rajna je istom na početku kvarternoga doba prodrla kroz Jursku zagradu kod Schaffhausena u današnje područje Njemačkoga carstva i našla put do mora. Kako je Dunav od Pontsko-kaspijske rieke postao Pontsko-sre-

domorskom riekom, već smo spomenuli. Po današnjem plitkom moru oko Britanskoga otočja jamačno su bila raznolika poriečja. Kad je onuda još kopno bilo, valjada je Pra-Visla tekući s Karpata priedjelom današnjega Hamburga našla put najdubljom uvalom sadašnjega Njemačkoga mora do svoga ušća nedaleko Shetlandskoga otočja. S lieve strane donosila joj je Rajna, kao glavni pritok, mnoge pritoke s iztočne ostrmine Velike Britanije, dok su joj po svoj prilici izravno pritjecale škotske vode izpod ušća Rajne. Potoci južne Irske izljevali su se s desna u Severnu, koja je imala ušće daleko na zapadu, na krajnjoj tački današnjega plitkoga mora. Toj tački na jugu (t. j. na sjeverozapadu današnjoj Bretagni) bilo je ušće rieke Seine, koja je u ono doba bila mnogo veća i primala na dnu današnjega Kanala la Manche s desne strane rieku Sommu i južnoenglezke pritoke.

Danas, gdje se sjeverozapadna Evropa razpada na mnogobrojne poluotoke i otoke, ne ima dakako tamo nijedne velike rieke. Rajna je izuzevši rieke pontsko-kaspijskoga pomorja još uviek najznamenitija Evropska rieka; pače Laba i Visla zaostaju za Rajnom i duljinom toka i obiljem vode. U južnozapadnoj i južnoj Evropi nije ni jedna rieka pa ni Tajo ni Loira duga 1000 km.; Quadalquivir i Pad niesu dugi ni 600 km. Naprotiv Dunav, postupno prodirući osušene morske kotline, kako se tercijarno more prema iztoku smanjivalo, narastao je do najveće rieke uz Volgu u Evropi. Dunav je ujedno, izuzevši rieku Pad, jedina velika rieka Evropska, koja teče od zapada na iztok. Makar da Dunav izvire znatno bliže Sredozemnomu moru, pače i Sjevernomu moru, ipak hrli protječući srednju i iztočnu Evropu (po Strelbitskom 2466 km. dugim tokom) k Crnomu moru. Poriečje mu zaprema 817.000 □ km. Na velikom prostoru i ravnom tlu iztočne Evrope razvile su se rieke, koje nas svojim razvitkom i veličinom opominju na Aziju; k tomu nam mnogo stalniji i neprekidniji razvitak iztočne Evrope svjedoči, da su Ruska poriečja najstarija u Evropi. Tako je Volga od vajkada Evropska velerieka, makar joj je duljina narasla na 3183 km. tek onda, kad se smanjilo Kaspijsko jezero. Poriečje Volgino zaprema 1,459.000 □ km. Rieke Ural, Dnjepar, Don i Pečora duljinom su svoga toka, a izuzevši prvu i veličinom svoga poriečja medju Dunavom i Rajnom.

Kao što svojim vanrednim razitim razvitkom i neobičnom razgranom visinskom, isto tako nadmašuje Evropa ostala kopna time, što se njezine vode raztječu na sve strane u mnoga mora. Makar Baltičko i Njemačko more kao rubna mora pribrojimo Atlantskomu

oceanu, a Azovsko more uračunamo u Crno more, opazit ćemo ipak, da Evropske rieke s tri mjesta otječu u tri različita mora. Južno od Onežkoga jezera teku vode sa močvarne jezerske ploštine u Ledeno more, Baltičko more i sjevernozapadnimi izvori Volge u Kaspijsko jezero. Zapadno od Moskve potiskuje se izvor Dnjepra medju područje Dvine i zapadno poriečje Volge, tako da s iste posve neznatne uzvisitosti tla pritječe voda Baltičkomu, Crnomu i Kaspijskomu moru. Napokon u prekrasnom veličanstvenom okolišu klanaca Maloje i Septimera u Alpah razstavlja se s Innom, Gornjom Rajnom i Mairom područje Crnoga, Sjevernoga i Sredozemnoga mora. Evropa se po Strelbitskom na pojedina pomorja ovako dieli:

Područje	Atlantskoga oceana	zaprema	3,640.569	□ km.	t. j.	37·0%
„	Crnoga mora	„	2,087.000	„	„	21·1%
„	Kaspijskoga mora	„	1,707.487	„	„	17·2%
„	Sjevernoga led. mora	„	1,500.134	„	„	15·2%
„	Sredozemnoga mora	„	992 553	„	„	9·5%

Najveća Evropska jezera već smo spomenuli kao ostatke oceana, i to Kaspijsko jezero, koje pripada Evropi i Aziji, zatim u zaledju Finskoga zaliva dvie duboke jezerske kotline, koje su danas sladkovodne, jer ih protječu rieke. Ladožko jezero zaprema prostor gotovo kao polovica Hrvatske i Slavonije, a Onežko je jezero veliko kao susjedna Kranjska. Iza ovih sliede po veličini jezera u južnoj Švedskoj (Venersko, Vetersko i Melarsko jezero) i jezera s obje strane Finskoga zaliva, Pejpus jezero i Sajma jezero u južnoiztočnoj Finskoj. Za Švedskimi jezeri zaostaju veličinom donjekle obalna jezera u Baltičkom moru, koja su ipak znatno veća od Genevskoga i Bodenskoga jezera.

Upravo kao što u sjevernoj Americi nagomilala su se i u Evropi najveća i najmnogobrojnija jezera na sjeveru. Sigurno nije puki slučaj, da su se jezera s jedne i druge strane Atlantskoga oceana nagomilala upravo na sjeveru, gdje se opažaju još tragovi njekadašnjega leda, koji je u ledeno doba zapremao velike dielove sjeverne Amerike i Evrope. Duboka jezera, koja na rubu Alpa ukrašuju izlaz visokih gorskih dolina, najsličnija su jezerom Skandinavije, koja bijaše glavno sielo njekadašnje oledbe u sjevernoj Evropi, kao što su Alpe bile istodobno na jugu izlazište za oledbu susjednih priedjela.

Finska, puna grujskoga kamenja, balvana i stiena zaobljenih od plazurnoga leda, ujedno je najbogatija jezeri zemlja u Evropi, jer ona zapremaju preko jednu desetinu (po Strelbitskom tačno 11·15%) te zemlje. I Švedska ima vrlo mnogo jezera, koja su absolutnim

prostorom gotovo ravna Finskim jezerom, ali relativno prema prostoru zemlje zapremaju 8·03%, dok u Norvežkoj zapremaju jezera 3·14%, u Škotskoj 1·12%, a u Irskoj 1·92% površine. U Ruskom carstvu (osim Finske) zapremaju doduše jezera samo 0·34% površine, ali to ipak iznosi absolutno najveći prostor medju svimi državami u Evropi, naime 63.435·3 □ km., dakle po prilici 1/10 naše monarkije. Najveći dio Ruskih jezera pripada sjeverozapadu, koji je njekoć bio pokrit ledenjaci. Putujući prema jugoiztoku Rusije ne ćemo dugo i na daleko naći jezera, dok napokon ne stignemo opet u priedjel, u kojem ima malenih, plitkih i slanih jezera: to je na Kaspijskoj stepi, gdje se potvrdjuje obćenito pravilo, da baš na suhih stepah nastaju mnogobrojna jezerca. Razlog je tomu, što se slabi potoci takovih suhih priedjela stječu u bližoj uvali tla, te budući da ne mogu obala prodrieti, tvore malena jezera, koja prema obilju oborine sad rastu, sad padaju. Izuzevši Alpinske priedjele, kojim su najljepši ures bezbrojna jezera, ima južna Evropa razmjerno malo jezera. Po Strelbitskom zapremaju sva jezera 167.698·1 □ km. ili 1·74% cjelokupnoga Evropskoga površja.

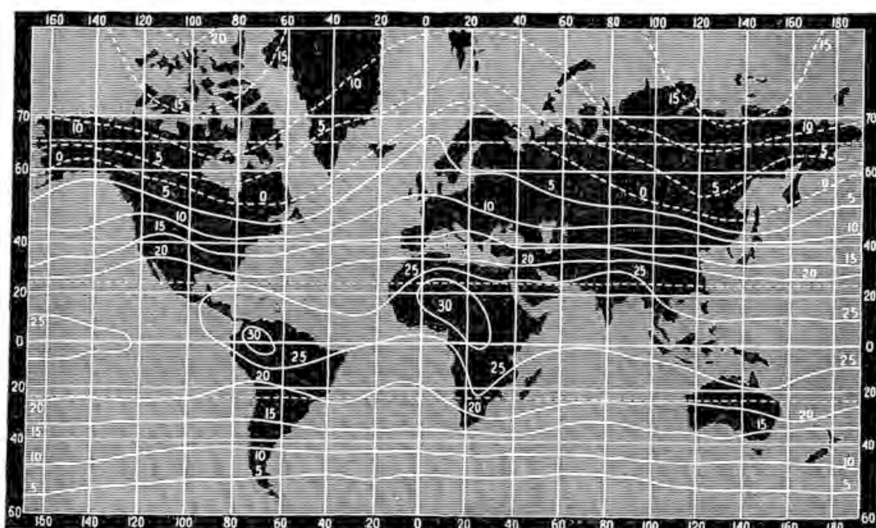
II.

Podneblje.

S kojih razloga ima Evropa najpovoljnije podneblje medju svimi kontinenti. — Na koliko se opažaju opreke u evropskom podneblju. — Južnoevropska ili sredomorska podnebna pokrajina. — Oceanska pokrajina. — Baltička pokrajina. — Pontska pokrajina. — Subarktička pokrajina. — Naoblaka u Evropi.

Evropa ima medju svimi kontinenti najblaže podneblje, jer ovamo ne padaju sunčani traci ni za kojega godišnjega doba okomito, kao što u vrućem pojasu, a onamo opet ne ima gotovo nigdje na Evropskom tlu polarne studeni. Nigdje se na zemlji ne prostire tlo kao u Evropi kroz 36 stupnjeva (od Krete do sjevernoga Kyna) s poprečnom godišnjom toplotom od 0^{0}—20^{0}. Ovimi je riečmi Kirchhoff zgodno označio Evropsko podneblje. Evropa je u istinu jedini dio svieta izvan vrućega pojasa, a i ledenoga se pojasa tek malo dotiče. S toga ne ima u Evropi onakih opreka podnebnih, kakovimi se ističe Amerika i Azija, i koje naravno znamenito utječu i na život ljudi. U Evropi ne ima ni prilika idiličko-rajskih kao kod Indijanaca u južnoj Americi, a ni onako tužnih odnošaja kao u zemlji Eskima. K tomu je vrlo znamenito po jednoličnost Evropskoga podneblja, što zatonska struja obljeva Evropske obale. Napokon utječe vrlo povoljno na Evropsko podneblje, što ponajglavniji vjetrovi, i to južnozapadni, ne sežu kao u sjevernoj Americi samo do uzkoga primorja, koje je prema nutarnjoj zemlji visokimi stienami zatvoreno, već zahvataju medju Pireneji i Britanskom gorovinom kao i medju Alpami i Skandinavskim gorjem kroz široki otvoreni put daleko u nutarnju Evropu. S toga prima Evropa u obće više topline nego li ostali kontinenti pod istom zemljopisnom širinom, kao što nam to jasno pokazuju isotherme (crte jednake godišnje toplote) svojimi dalekimi zavoji na sjeveru. Na našoj karti (sl. 1) ide isotherma od 15^{0} C., u južnoj Evropi do 40 uzporednika, a u Aziji i u Americi ne seže tako daleko na sjever; isotherma pak od 0^{0} ide u Evropi oko sjeverne glavine

(71°), dok je u Americi najsjeverniju tačku postigla kod 62° sjev. šir., pače kod Hudsonova zaliva u Americi i u području Amura u Aziji spušta se do 50° odnosno do 47° sjev. šir. Po tom je u Evropi jedino poluotok Kola i područje Pečore ili jedva $^1/_{20}$ čitavoga Evropskoga površja na sjeveru isothermi od 0°. Spomenuti južnozapadni vjetrovi nose obilnu vlagu daleko u nutarnje priedjele Evropske. Prema Azijskom kopnenom podneblju *ima Evropa više primorsko podneblje*. U Evropi ne ima pustinja, tih jakih zapreka prosvjete i ljudske naobrazbe. Pače i stepa ima razmjerno malo i u Kaspijskoj kotlini. Tamo naime pada tako malo kiše, da se rašće za ljetne ža-

Sl. 1. Godišnje isotherme.

rine posuši, dok opet zimi ne može da odoli studeni. S toga ima ovdje i nomadskih žitelja. Nu već smo prije spomenuli, da bi se taj priedjel, jer ne ima tačne medje, mogao i k Aziji ubrajati. Izuzevši taj južnoiztočni kut Evropski i krajnji sjever, na kojem takodjer mogu stanovati samo nomadi, podnebne su prilike po cieloj Evropi take, da svi žitelji gotovo jednako teže za kulturom, koja se osniva na poljodjelstvu. Uz to se u Evropu laglje nego u ikoji drugio dio svieta može presaditi rašće vrućega pojasa, makar i nije dostatna ljetna toplota, da bi dozrelo. Čini se kano da sama priroda nastoji, da se u Evropi, navlastito u srednjoj, natječu osebujne biline različitih dielova svieta.

Tako seže n. pr. datulova paoma sve do okoliša Genovežkoga, kesten do srednje Njemačke, a orijaška je omorika (Wellingtonea gigantea) iz Kalifornije, svoje domovine (40° sjev. šir.), sretno presadjena u Britansku (do 55° sjev. šir.), gdje uztraje sa cedrom Libanonskim pod vedrim nebom; u Norvežkoj uspievaju na Drontheimskom fjordu (63° sjev. šir.) najljepše vrste voća; ovamo je pače prodrla iz Perzijske žarine ruža-stoperka, koja je dakako mnogo izgubila od boje i mirisa. U južnoj Englezkoj (50° sjev. šir.) pasu stada ciele godine pod vedrim nebom, jer poprečna toplota iznosi zimi + 5°, a ljeti samo 15°.

Promatrajući pobliže podnebne prilike u raznih Evropskih zemljah, uvjerit ćemo se, da ima ipak dosta znatnih opreka. Povrh razlike poprečne godišnje toplote medju jugom i sjeverom, koja iznosi oko 20° C., uzročuju znatnu podnebnu opreku toplije južnozapadne zračne struje na zapadu, nasuprot hladnijim i suhim zračnim strujam na iztoku Evropskom. To je razlog, da se poput grana šire isotherme na oceanskoj strani Evrope, dok se posve sbližuju na kopnenoj strani. Još se jače previjaju na zapadu isochimene (t. j. crte jednake zimske toplote), u glavnom oponašajući isotherme. Budući pak da su isothere (t. j. crte iste ljetne toplote) nasuprot na zapadu medju sobom mnogo bliže nego na iztoku, to ćemo idući od zapadnih obala prema iztočnim zemljam na svih uzporednicih naići na veće opreke izmedju ljetne i zimske toplote. Nedaleko 50 uzporednika sieku se po četiri isothere i isochimene, naime:

	Isothere	Isochimene	Razlika
u južnoj Irskoj	+ 15° C	+ 5° C	10°
u srednjoj Njemačkoj	+ 20°	+ 0°	20°
na srednjem Dnjepru	+ 20°	— 5°	25°
na srednjem Uralu rieci	+ 20°	— 10°	30°

U južnoj Evropi nije ipak tako jaka opreka medju zapadom i iztokom, kao što nam sliedeći priegled svjedoči:

	Zemljop. šir.	Kolovoz	Siečanj	Razlika
Lisabon	39°	+ 21½°	+ 10°	11½°
Valencija	38½°	+ 25°	+ 10½	14½°
Napulj	41°	+ 25°	+ 8¼°	17°
Athena	38°	+ 26½°	+ 7½°	19°
Carigrad	41°	+ 26°	+ 4°	12°

Nasuprot su opreke na sjeveru još jače, jer su prostorno mnogo bliže. Evo primjera:

	Zemljop. šir.	Srpanj	Siečanj	Razlika
Shetlandsko otočje	60°	+ 12½°	+ 2½°	10°
Bergen	60½°	+ 16°	+ 1½°	14½°
Stokholm	59½°	+ 17½°	— 4°	21½°
Petrograd	60°	+ 17½°	— 9½°	27°
Vologda	59°	+ 19°	— 12°	31°

Tu vidimo u razmaku od 2230 km. medju Shetlandskimi otoci i Vologdom razliku za 21°, dok na jugu po prilici u istoj udaljenosti med Lisabonom i Napuljem iznosi samo 6°.

Isto se tako opaža razlika glede razdiobe oborine i to ne samo s obzirom na obilje oborine već i s obzirom na godišnje doba, u koje ima najviše oborine. To pak znamenito utječe na razvitak rašća. Prema svemu, što smo do sada o podneblju spomenuli, Lorenz i Roth zgodno diele Evropu na četiri velike podnebne pokrajine, kojim se kao peta može pribrojiti subarktička pokrajina. Mi ćemo, govoreći o pojedinih zemljah Evropskih, pobliže označiti medje pojedinim podnebnim pokrajinam. Za sada spominjemo samo, da se s područji Evropskih rieka donekle podudaraju spomenute podnebne pokrajine. Pokrajina Sredozemnoga mora zaprema poriečja Sredozemnoga mora: Atlantska ili oceanska podnebna pokrajina zahvata pomorje otvorenoga Atlantskoga oceana (osim Španjolske) i Sjeverno pomorje; Baltička pak i Pontska (Crnomorska) podnebna pokrajina zapremaju jednako svaka polovicu iztočno-evropske nizine. Budući da Baltička pokrajina naginje k Iztočnomu ili Baltičkomu moru, a Pontska prema Crnomu moru, to ide granica izmedju obiju pokrajina poprieko rieke Volge, tako da sjeverna polovica Volgina poriečja pripada Baltičkoj, a južna Pontskoj podnebnoj pokrajini. Medje pojedinim podnebnim pokrajinam najteže je odsjeći u srednjoj Evropi i to zbog vrlo različita sastava tla.

Južnoevropska ili sredomorska pokrajina ima tačne medje. Ona zahvata Španjolsku, Provençu do 44°, Talijanski poluotok, Balkanski poluotok istoimenoj gori na jugu i sav otočni sviet po Sredozemnom moru. Makar da su spomenute zemlje vrlo razvitih obala i različita sastava, ipak imaju dosta jednolične podnebne prilike, ponajviše s toga, što ih s juga zatvara Sredozemno more i posve jednolična obala sjeverne Afrike. Poprečna godišnja toplota ove pokrajine broji na južnom rubu + 20° C., a na sjevernom + 15° C. Da je ljeto u iztočnih priedjelih ove pokrajine toplije, a zima nasuprot mnogo oštrija, nego li na zapadu, dokazuju nam gore spomenuti brojevi o njekih južnoevropskih mjestih. Ipak nije tolika razlika medju iztokom

*

i zapadom, da se ne bi, kao što je bilo u starom vieku, jednako obradjivala polja, gradile kuće i u obće na isti se način živjelo u sva tri južnoevropska poluotoka. Po tom su lako Rimljani Španjolsku i južnu Galiju romanizovali. „Kad je Rim svoju vlast i kulturu razširio po zemljah oko Sredozemnoga mora, bio je na vrhuncu svoje moći i dovršio svoju zadaću; nu čim je počeo preko Alpinskoga pojasa svoju vlast, običaje i način života širiti, naišao je na velike opreke i protivštine, kojim je napokon iza dugoga trvenja i borbe podlegao“.

U cieloj sredomorskoj pokrajini ljeto je vruće i bez kiše, jer su vjetrovi pretežno sjeverni, prodirući poput pasata u područje vrlo ugrijanoga zraka nad Saharom. Veći južni dio Sredozemnoga mora ima kao što i čitav zapadni dio Pirenejskoga poluotoka najviše kiše od prosinca do veljače, dakle zimsku kišu. Budući da je za spomenutih zimskih mjeseci nebo ponajviše naoblačeno, lako se pojmi, da je zima veoma blaga na krajnjem jugu i jugozapadu Evropskom. Ostalo područje sredomorske pokrajine (t. j. manji, sjeverni dio) ima najviše kiše u jesen i s proljeća; navlastito pada kiša većinom s proljeća na Kastilskih vispoljanah kao i u Maloj Aziji, a u drugih priedjelih oko Sredozemnoga mora u jesen. Najsjeverniji dio gornje Italije i veći sjeverni, t. j. kopneni dio Balkanskoga poluotoka pripadaju već trupu Evropskomu, te imaju ljetne kiše. Nasuprot ide medja istonoćnih kiša preko zapadnoga diela Crnoga mora obasižući i Krim; s toga je obala Krimska, zaklonjena od sjevernih vjetrova, s obzirom na toplotu: „komad Italije u Ruskoj“.

Razumieva se, da je zima razmjerno kratka u sredomorskoj podnebnoj pokrajini. Snieg riedko pada, pa i onda kad padne, nestane ga redovito već za njekoliko sati. S proljeća raste naglo toplota, te je već koncem svibnja ili na početku lipnja postigla maksimum, koji zatim ljeti samo malo prekorači. To je razlog, da rašće u ovoj pokrajini tečajem ciele godine uspieva. Da bi priroda zamrla, kao što n. pr. kod nas zimi, ne ima ni govora; jedino bi se moglo reći, da iza proljeća, kad se priroda bujno razvije, ljeti donjekle kratko vrieme miruje. Zbog spomenutih podnebnih prilika drugačije se obradjuju polja s ovu stranu Pireneja, Alpa i Balkana, a drugačije u sredomorskoj pokrajini. Izuzevši deltasta ušća obradjuju se na jugu zbog prevelike ljetne suše samo manje površine, ali vrlo marljivo i napredno. Najljepše je procvao taj sustav malenih polja u vrtovih i nasadih, koje su podigli Arapi u Španjolskoj. Takova vega ili huerta sastoji od poljana i vrtova podieljenih na manje česti mnogimi prokopi, u koje

se voda crpali na kotače (noria) dovodi. Na razmjerno malenoj vegi vjekovita je promjena: tuj rašće cvate, ondje već plod dozrieva; ovamo se sije, a tamo se već žanje. Nu neposredno kraj takih plodnih priedjela pa sve do visočina, koje su hladnije, vlažnije i zarasle šumom, steru se goli i pusti brežuljasti priedjeli, tako zvani campo, na kojih ima jedva nješto paše za ovce; ti su priedjeli slabo napučeni.

Oceanska podnebna pokrajina po mnienju mnogih i nije za pravo posebni pojas, jer ide nješto preko 30° ist. duž. od Ferra. Od ostalih se podnebnih pokrajina razlikuje osobito tim, što se daleko na jug i sjever prostire, jer makar i ne ubrojimo ovamo Portugalsku, koja ima podneblje sličnije Francuzkoj nego li Španjolskoj, prostire se oceanska pokrajina od 44° sjev. šir. gotovo do sjevernoga polarnika. Oceanska pokrajina zahvata po tom pojas, u kojem godišnje isotherme i isochimene najdalje na sjever zakreću. Poprečna godišnja toplota na južnoj medji ove pokrajine računa se na 15°, a na sjevernoj na + 3° C. Ista se razlika opaža i za najtoplijega mjeseca srpnja, jer poprečnoj toploti od 22° na jugu odgovara na sjeveru toplota od 10°. Najznamenitije obilježje ove pokrajine je znatna zimska toplota. Ona se na iztočnoj medji podudara sa siečanjskom isothermom od 0°, t. j. zima je blaga, pa ako gdjekada ima smrzavice, ona traje kratko vrieme, navlastito se ne smrznu ušća rieka, ni obale, ni primorja, pa s toga nije prekinuto brodarstvo, kao n. pr. u iztočnoj Evropi. Isto je tako razlika med ljetnom i zimskom toplotom u cielom znatno manja, nego na iztoku. Najveća razlika iznosi 17—18° i to samo u kopnenom dielu ove pokrajine.

Poprečna toplota oceanske pokrajine.

	Zemljop. šir.	Godišnj. topl.	Srpanj	Siečanj—Veljača	Razlika
Bordeaux	45°	13°	20½°	5½°	15°
Paris	49°	11°	18¾°	2°	16¾°
London	51½°	10½°	17¾°	3°	14¾°
Bruselj	51°	10°	18¼°	2¼°	16°
Hamburg	53½	9°	18°	1°	18°
Bergen	60½	7°	14½°	0°	14½°
Kristiansund	63°	6°	12½	½°	12°

U obće je ova podnebna pokrajina upravo značajna po Evropu, jer se oceansko podneblje Evropsko upravo u njezinom zapadnom dielu najvećma ističe. Kao što se krajnosti toplote izjednačuju, isto tako slično raste i pada toplota. Godišnja doba niesu tako oštro medju sobom odieljena, kao na jugu i na iztoku. Makar da zbog nizke zimske

toplote njeko vrieme rašće ne uspieva, opet se biline ne smrzavaju, jer je zima ipak dosta blaga. Ljetnu žarinu ublažuje često naoblačeno nebo. Ova je podnebna pokrajina kao i iztočna Evropa u pojasu, gdje pada kiša u svako doba godine; ipak je ovdje na zapadu jača oborina nego li na iztoku i to pretežno na jesen. Dakako da i tu obilje oborine ovisi u prvom redu o mjestnih okolnostih. Tako je u tom pojasu navlastito jaka oborina na zapadnih gorskih obroncih Velike Britanije i Norvežke, gdje pada kiše 2—3000 mm., dok je u ostalih priedjelih 800—1000 mm. već jaka oborina. U iztočnoj Englezkoj i u srednjoj Francuzkoj spadne oborina do 500 mm. Tlo prima dakle redovito više vlage, nego li je treba. S toga je na rašću lišće bujno razvito, dok plod nije tako obilan. U toj pokrajini vrlo je razgranjeno poljodjelstvo i stočarstvo. Dok medjutim u kopnenom dielu ove pokrajine, kamo spada i veća čest naše monarkije, rodi dovoljno žita, na vlažnijih i hladnijih Britanskih otocih ne ima toliko žita, koliko ga tamošnji narod treba. Po ove su priedjele osobito značajni travnici kao po južnu Evropu „vega“ i „campo“. Mnogobrojnimi prokopi odvodnjuju se močvarna zemljišta, a žetva se obavlja strojevi (žetili), jer pada upravo u kišno doba.

Baltičku podnebnu pokrajinu omedjuje sa zapada visoko Skandinavsko gorje, koje prieči oceanu blagi utjecaj na podneblje. Južno od Baltičke pokrajine prostire se široki bi reć prielazni pojas, u kojem se opreke medju oceanskom i Baltičkom pokrajinom, na sjeveru toli oštre, posve izglade. I prema jugoiztoku ne dadu se tačne medje odsjeći prama pontskoj podnebnoj pokrajini. Objema idu naime uzporedno godišnje isotherme, kao što i znatnije opreke medju ljetnom i zimskom toplotom; riedka su mjesta, u kojih je razlika manja od 20°, prema iztoku naraste i do 30° pače i više (Izporedi gore str. 18.). U obje pokrajine nadalje spadne zimska toplota znatno izpod ledišta, navlastito za najhladnijega mjeseca. S toga se smrznu obale Azovskoga i Kaspijskoga kao i Baltičkoga mora, a brodarstvo po tih morih prestane. Ljeto je u obje pokrajine znatno toplije nego pod istom zemljopisnom širinom oceanske podnebne pokrajine. I u tom se podudaraju obje pokrajine, što imadu najviše oborine ljeti. Nu nejednaka zima, različita ljetna toplota i raznoliko obilje oborine radja tolike opreke medju sjeverom i jugom u iztočnoj Evropi, da je posve opravdano, što zemljopisci diele ovaj dio Evrope na dvie podnebne pokrajine: Baltičku i Pontsku. Na razmedju obiju pokrajina je priedjel, na kojem su gradovi Beč, Krakov, Moskva i Kazanj.

Baltička se pokrajina iztiče pred Pontskom navlastito većom vlagom zraka. Razlog je tomu ona središnjo-evropska nizina, kojom prodiru blage zračne struje sa zapada prema iztoku. Visina oborine iznosi ovdje 400—600 mm., pa je s toga livadarstvo još dosta znatno. Dakako da moramo uvažiti i to, da je tlo većinom nizko; nadalje je ljeti toplota razmjerno slaba, a zbog ljetnih oborina livade su vlažne, trava kisela, a mjestimice se šire tresetišta. Što dalje idemo na sjever i na iztok, to ima sve više šuma i prašuma, koje zahvataju na hiljade četvornih kilometara. Istina ove nepregledne šume u opreci s golimi tjemeni južnoevropskih gora ili sa žitnimi poljanami srednje Evrope ovise u prvom redu o različitom podneblju. Nu pomislimo li, da je i srednja Evropa još prije hiljadu godina takodjer bila zarasla gustom šumom, uvidjet ćemo, kako prašuma sjeveroiztočnih priedjela jasnije nego li ista povjestnica svjedoči, da je razmjerno mlada uljudba na sjeveroiztoku Evropskom. U naše doba napreduju ti priedjeli: žita rodi sve više već i s toga, što ima ljeti više oborine, nego li na jugu. I s proljeća je okopnjivanje sniega vrlo koristno. Zimi naime u toj pokrajini pokriva tlo debeo snieg, te brani rašće od oštre studeni, koja traje 6—8 mjeseci.

U Pontskoj pokrajini traje doduše zima samo 4—5 mjeseci, ali budući da tla ne pokriva debeo snieg, to studen i smrzavica prodirući u tlo uništuje rašće. Proljeće i ljeto opominju nas manje više na pojas Sredozemnoga mora. Biline na brzo uspievaju i dozrievaju još prije, nego li navali ljetna žarina. Što dalje idemo na jug i iztok, to je manja oborina; 300—400 mm. još je povoljna visina kiše; u Kaspijskom stepnom području spadne na 200 mm. Zapadni dio Pontske pokrajine navlastito nizine na doljnom Dunavu i južna Rusija danas su žitnice za cielu Evropu. Istina gdjekada za sušne godine rodi manje žita, nu za povoljne oborine tolika je ljetina kao u tropskih zemljah. Sjeverni rub Crnoga mora pripada danas posve stepnom području. Nu kao što se na sjeveru neumornim radom unatoč oštromu podneblju sve dalje šire oranice, otet će se i ovdje na jugu stepi još mnogo tla, jer ima ipak nješto više oborine, nego li u Kaspijskoj kotlini.

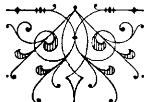
Subarktička podnebna pokrajina zaprema preostali dio Evrope, t. j. onaj dio, koji je na sjeveru polarniku. Na iztoku se ta pokrajina spušta do izvora Pečore (62° sjev. šir.). Tu je zima glavno godišnje doba. Snieg pokriva tlo 8—9 mjeseci. Daleki priedjeli, za kratkoga ljeta pokriti neprohodnimi močvarami, smrznuti su čitave zime. Ipak nije u tom pojasu u Evropi tako oštra studen, kao u su-

sjednoj Aziji. Toplota mjeseca siečnja mienja se izmedju — 12° i —18°. Budući da blaga zatonska struja ća u ove priedjele dopire, to se primorje ne smrzava od sjevernoga ruba Norvežke do poluotoka Kole. Za kratkoga je ljeta zbog vrlo dugih dana tolika toplota, da se snieg i led okopni; na to za kratko uspieva rašće, a po riekah i primorju obilan je ribolov.

Konačno ćemo dodati još jednu. Da se dobro prouči podneblje kojega kontinenta, nije dovoljno, da se uoči samo toplina: oborina pojedinih zemalja, već treba da poznamo i njihovu naoblaku. Oblaci prieče primanje i puštanje topline; kad je zrak pun vlage pa makar je i vedro nebo, prima tlo manje topline od sunca, a ujedno se i slabije izhlapljuje. Po tom nije samo za razsvjetu, već i za bilinstvo vrlo znamenito, što se naoblaka u Evropi od sjeverozapada prama jugoiztoku vrlo smanjuje (od 70—20%). Gotovo preko $^7/_{10}$ nebeskoga svoda nad Atlantskom Evropom je poprieko čitave godine naoblačeno. Kod Vardöa, na Varanger-fjordu u Norvežkoj, redovita je naoblaka 75%. U Tönsetu na gornjem Glomenu iznosi poprečna naoblaka 71%, a mjeseca prosinca 77%. U Finskoj i na Bielom moru isto je tako duga naoblaka, dok na Baltičkom moru zatim oko srednje Volge i gotovo po cieloj Njemačkoj spadne naoblaka na 66%, a izpod 50% istom Alpam na jugu i u Ruskih stepah. Najvedriji je nebeski svod na Sredozemnom moru, gdje ima Valencija 21%, a Athena pače samo 17% poprečne naoblake. I za istoga kišovitoga doba nije u području Sredozemnoga mora nebeski svod tako mračan i mutan, kao u srednjoj Evropi, jer tamo kiša brzo padne; s toga i kišoviti dani u meteorologičnom smislu niesu tamo nujni kao u srednjoj Evropi, već sunce naskoro prodre oblake, koji se brzo razidju.

Isto se tako smanjuje počevši od Britanskonorv ežkoga zapada prema iztoku i jugu broj maglovitih, kišovitih i snieżnih dana, a i relativna zasićenost zraka (Knjiga I. str. 311). U Irskoj su od tri dana dva kišovita, u Lödingenu, na velikom Lofotskom otoku Hindö ima na godinu 204 dana s oborinom (od toga 101 snieżni dan) u Berlinu 154 (od toga 30 snieżnih dana), u Atheni samo 73 dana, u Cataniji samo 53 dana oborine, od kojih samo 5 dana odpada na tri žarka ljetna mjeseca. — Na Spitzbergih je poprečna relativna zasićenost 90, a na Faeroerih 84%, a na obojem otočju ne spadne ni za najsuših tamošnjih mjeseci (lipanj srpanj) izpod 79%. U Arhangjelsku je takodjer 83—84% one vlage u zraku, koliku bi zrak tamo u obće mogao upiti, u Oxfordu ima još 80, u Orenburgu na rieci Uralu 76

(mjeseca srpnja samo 58%), u Atheni 62 (mjeseca kolovoza samo 43%). Athena ide medju ona mjesta u Evropi, koja imaju najvećma suh zrak; tamo se već opažalo, da je jednom relativna zasićenost zraka spala na 10%, a toplomjer postavljen u piesak pokazao je 71° topline. Mjeseca srpnja i kolovoza po svjedočanstvu Neumanna i Partscha izhlapi ondje za 24 sata sloj vode od 12—13 mm. Ne treba dakle, da se čudimo, što tamo na žarkom jugu za ljetne žarine presuše izvori i rieke, a zelene poljane skroz su ofurene i žute, dok se zemlje s ove strane Alpa, navlastito one, koje su prema oceanu položite, iztiču svježim bujnim zelenilom, a protječu ih nebrojeni potoci i rieke.

III.

Žiteljstvo.

Pražitelji Evropski. — Žitelji današnje Evrope. — Kavkažko pleme. — Indoevropljani: Kelti, Slaveni i Germani. — Semovci. — Mongolsko pleme. — S kojih su razloga pretekli Evropljani kulturom žitelje na ostalih kontinentih. — Evropljani po vjeri i po povjestničkom razvitku.

Neumornim iztraživanjem predpovjestnoga doba pošlo je učenjakom za rukom u našem vieku dokazati, da je u Evropi bilo već vrlo rano ljudi. Možda su se prvi žitelji na francuzkobritanskom tlu borili njekoć s najbjesnijom zvjeri, špiljskim lavom (Machairodus), koji je barem tamo na sjeverozapadu Evropskom živio još i iza diluvijalnoga[1] doba. Jamačno je živio čovjek u ledeno doba zajedno s mamutom (Elephas primigenius) i nosorogom. Praevropljani crtali su razne likove na kostih od mamuta i na rogovih sjevernoga jelena. Boj bijući za obstanak s divljom zvjeradi jačahu Praevropljani tjelesne sile i vježbahu se u lukavštini; oni protjeraše iz špilja zvjerad, gdje se zatim sami nastaniše. Špiljskomu medvjedu iztrgli bi doljnu čeljust s očnim zubom, koju bi zatim upotrebljivali ili za oružje u boju, ili kao orudje za zanat. Tako su radili stanovnici špilja na Dordogni u Francuzkoj kao i oni na Rauhe Alp i na Harcu u Njemačkoj. Dakako da o uljudbi kakvoj ne ima govora kod tih pražitelja Evropskih, koji bi se nastanili po špiljah, gdje je još dan prije hijena svoj gadni plien uživala. U njekih stanovih špiljskih ljudi našlo se na kraj ognjišta odpadaka od jela i to osim životinjskih kosti i kosti od ljudi, koje bi ljudožderi kalali i moždinu za hranu vadili. Ponajviše su živjeli od lova i ribarstva, ali malo zatim nalazimo već tragova i stočarstvu, kao što svjedoče kosti od ovaca i koza, koje su pomiešane sa kostmi od sjevernoga jelena, n. pr. u Belgijskih špiljah. Kovina niesu poznavali

[1] Vrieme izmedju predčovječjega i čovječjega doba na zemlji zove se diluvium, t. j. poplava.

najstariji Evropljani. Tvrdi kremen služio im je za sjekiru, nož i šilj na strjelici; iglom od jelenjih kosti i životinjskimi crievi ili žilami savitimi kao fini konac šivale bi žene (kao i danas Lapljanke) dlakavi zobunac. U doljnih slojevih Danskih cretišta, koja valjada potječu iz ledenoga doba i to ponajviše od bora, jele i omorike, nalazi se orudje jedino od kosti i kamenja. Iz svake zemlje Evropske, u kojoj je bilo već žitelja u diluvijalno doba izuzev dakle osamljene otoke, kao što su Faeroeri, Island i Arktično otočje, dokazalo se izkopinami, da su ljudi imali oružje i sprave od kamena i to na jugu oko Sredozemnoga mora kao i na dalekom sjeveru, gdje nas i danas Lapljani i Samojedi podsjećaju svojim orudjem na kameno doba.

Kako su došli u Evropu i kojega su plemena ti pražitelji Evropski, ne zna se. Toliko se ipak naslućuje po dugih i uzkih, ili pak kratkih i širokih njihovih lubanjah, da su valjada pripadali raznim plemenom. K tomu njeki hoće, da su to bili ljudi slabijih duševnih sposobnosti i da su valjada naličili današnjim Eskimljanom u sjevernoj Americi. Nadalje je izviestno, da je u ono doba Evropa bila posve slabo napučena. Razlog je tomu, što su daleki priedjeli bili pokriti vječnim ledom, a gdje nije bilo leda, tamo je priečio surovi način života obradjivanje tla, a dosljedno i gustoću žiteljstva, kao što se i dan danas opaža u polarnoj Americi, zatim u zemlji Lapljana i Samojeda s ovu stranu, a u Sibiriji s onu stranu Urala. Kako su morali seliti i boriti se medju sobom ti pražitelji prije 10.000 godina koje nas po mnienju njekih diele od ledenoga doba! Nestalan i nemiran život i neprestana seoba bijaše onda pravilom, borba i otimanje na dnevnom redu. Kao što u bilinstvu i životinjstvu tako je i ljudem došao iza ledenoga doba pomladak Evropi s juga i iztoka. Po najstarijih selih na sojenicah[1] nakraj Švicarskih jezera dade se naslućivati, kako se mnogo obćilo medju srednjom i južnom Evropom pače i Afrikom. Na tih cestah i preko istih Alpa jamačno su već njekoć putovali ljudi. Ne treba da su upravo pod Tarikom (711 po Is.) prvi put čete ljudi prešle iz Afrike u Evropu. A niesu li žitelji Azije mogli u Evropu uviek otvorenim putem, „vratima naroda“ izmedju Kaspijskoga jezera i Urala, ili pak morskimi tiesni kraj Propontide ili pače po suhom, gdje su danas otočja Egejskoga mora i to mnogo prije, nego li je procvalo brodarstvo na Sredozemnom moru? I doista. Žitelji su Evropski bez sumnje od vajkada obćili sa žitelji susjednih dielova svieta, a ne samo

[1] Sojenice, t. j. drveni stanovi po jezerih, uz špilje su najvažnija nalazišta ljudske prošlosti.

posljednjih tisućljeta, za koja imademo povjestničku predaju. Navlastito na iztočnoj strani, gdje Evropa suvisi s Azijom, ne bijaše nikada tačna medja naroda. Poredjeno jezikoslovje dokazalo je, kako su srodni jezici naroda od zapadne Evrope, pak sve do Indije. Svi ti narodi pripadaju Kavkažkomu plemenu. Ovo pleme obseže danas 94% svega žiteljstva Evropskoga, dok preostalih 6% odpada na Mongolsko pleme.

Evropljani Kavkažkoga plemena pripadaju gotovo svi indoevropskoj jezičnoj grani. Wagner dieli te narode na dva diela prema tomu, kako su došli u Evropu preko Male Azije, ili pak preko spomenutih „vrata naroda". Medju prve računa Pelasge sa svojimi potomci, u koje se broje stari Grci i stanovnici sjeverne Grčke Epirci i Macedonci, a možda i jedan dio pražitelja južne Italije („Velike Grčke"). Danas su zastupnici toga plemena Novogrci na Balkanskom poluotoku i u primorskih gradovih Male Azije. Nadalje računa ovamo Thračane sa Geti, Illyri i Panonci. Arbanasi ili Skipetari uz iztočnu obalu Jadranskoga mora posljednji su ostatak tih naroda. Napokon broji ovamo Italike, kamo su spadali Umbri, Latini, Sabinci, Osci i t. d. S procvatom Rima prevlada latinski jezik ponajprije u Italiji, a zatim se razširi po južnozapadnoj Evropi. Kad je kasnije pri koncu staroga vieka propalo zapadnorimsko carstvo, nestalo je one sile, koja je tolike narode latinizovala. Na razvalinah latinskoga jezika razviše se u njekadašnjih zemljah zapadnorimskoga carstva narodni jezici, koji su pridržali skroz latinski gramatički sastav, ali su poprimili mnoge rieči iz staroga jezika, kojim su govorili ti narodi prije provale rimske. Jezici, koji su na taj način nastali, govorio je s početka samo prosti puk, jer su ga odličniji, držeći se samo latinskoga jezika, prezirali. Tek s vremenom stala se razvijati i književnost u narodnih jezicih. Ti pak jezici jesu: portugizki, španjolski, provençalski, koji danas već ne služi kao književni jezik; francuzki, retoromanski, kojim se samo još u njekih Alpinskih dolinah govori; talijanski i napokon rumunjski jezik. Narodi, kojim su spomenuti jezici materinski, zovu se zajedničkim imenom Romani. Oni zapremaju svu južnozapadnu Evropu izuzevši dva malena priedjela i to Bretagnu i zapadne Pireneje. Kopnena medja romanskoga jezika ide od Calais-a preko Bruselja prema Lüttichu, a odavle manje više južnimi južnoiztočnim pravcem do sredine kantona Walliskoga, a odavle iztočnim smjerom južnimi Prednjimi Alpami, dok se pred Triglavom ne spusti na jug prema Jadranskomu moru kod Trsta. Rumunjski

jezik („iztočno romanski jezik“) razstavljen je od drugih romanskih jezika, a širi se medju Tisom, Prutom i Dunavom, prekinut u sredini na dva mjesta njemačkim i magjarskim jezičnim otokom.

Preko „mosta naroda“ dodjoše u Evropu Kelti, Slaveni i Germani.

Kelti (Celti) ili Galli bili su njekoć daleko po Evropi razšireni, kao što nam svjedoče mnoga geografska imena. Tako n. pr. potječe ime Carnijskih Alpa po svoj prilici od keltske rieči carn (pećina), a njemačko ime: Böhmen za Češku, zatim Bayern za Bavarsku jamačno potječe od Boja, keltskoga plemena. Kelti su bez sumnje obitavali po Češkoj, južnoj Njemačkoj do Majna, po svih Alpinskih zemljah po sjevernoj Španjolskoj, cieloj Francuzkoj, najvećem dielu Nizozemske, po svem Britanskom otočju. Kelti su jamačno vrlo rano dosegli do skrajnoga sjeverozapada Evropskoga, jer u staro povjestničko doba vidimo, kako se već pomiču sa zapada prema iztoku. Tako su n. pr. oni išli preko Alpa, da Etrušćane potisnu iz nizine Pada, koja se na to prozva, „Gallia cisalpina“, (t. j. s ovu stranu Alpa). Još je dalje segla ona bi reć čudnovita provala, kad su mnogobrojne čete Gallske iza pustolovnih pustošenja po južnopodunavskih zemljah i po Grčkoj napokon prešle u Malu Aziju (275 pr. Is.), gdje su Frygiju zauzele i po malo bile helenizovane, kao što to svjedoči list sv. Pavla na Galaćane. Danas ima još čistih Kelta u Bretagni, Wallesu, pa u jednom dielu Irske i Škotske; ostali su već davno romanizovani, a na njekih mjestih germanizovani.

Slaveni stanovahu u staro doba u srednjoj Rusiji uz rieke doljni Bug, Dnjepar, Dnjestar i Don. Danas drže poznavatelji slavenskih starožitnosti, da su Slaveni u Herodotovo doba bili još jedan nerazciepan narod, a u vrieme Plinija Starijega (23—79 po Is.) i Tacita (54—129 po Is.) već su se počeli ciepati i razseljivati po Karpatskih zemljah i po Poljskoj. Pravo širenje i seljenje Slavena iz spomenute pradomovine na zapad i na jug Evropski započelo je koncem II. stoljeća po Is., a trajalo je do polovice VII. stoljeća. Izprva su se Slaveni selili na zapad prama Odri i Labi, mirno i tiho, pleme za plemenom zapremajući oblasti i krajeve, koje su germanska plemena udarajući na rimsko carstvo, zapuštala. Tu se na zapad naseliše Slaveni do Labe i pritoka joj Sale, do Smrečine, Šumave, pa sve do Dunava. Drugi smjer seobe Slavena bijaše u srednje Podunavlje prema Jadranskomu moru, gdje su napučili Rimske pokrajine, Carniju, Noricum, Pannoniju, Dalmaciju, gornju Moesiju i Dardaniju. Istodobno

a i ranije uzeše se njeki Slaveni seliti na jug prema Crnomu moru i ušću Dunava, prodirući i preko doljnoga Dunava u Byzantsko carstvo, poimence u pokrajinu doljnu Moesiju i Thraciju, pa sežući ća do Moreje. Seleći se Slaveni više stoljeća iz svoje pradomovine na zapad prema Labi, na jugozapad prema Podunavlju i na jug po Balkanskom poluotoku počeše se sve više razlikovati jezikom i običaji. Tako se zgodi, da je iz slavenskoga plemena niklo više jezikom različitih naroda i slavenskih država, koje su u srednjem vieku živjele samosvojnim životom. Danas se Slaveni, izuzev manja jezična otočja, diele po svom prebivalištu na dvie velike skupine sjevernu i južnu. Sjeverna veća skupina, zaprema cielu iztočnu Evropu prodirući poput klina u središnju Evropu. Sjevernozapadnu stranu toga klina označuje po prilici crta povučena od Bieloga mora preko Petrograda do Smrečine (zapadna tačka Češke), a južna strana ide od Smrečine duž sjevernoga ruba velike Ugarske nizine izravno na Kavkaz. K spomenutoj sjevernoj skupini Slavena pripadaju Rusi, kojih ima danas preko 70 milijuna. Oni su po tom najmnogobrojniji narod Evropski, te sačinjavaju $^1/_5$ žiteljstva Evropskoga. K sjevernoj skupini pripadaju nadalje Poljaci i Čehoslovaci sa lužičkimi Srbi. Rusi se zovu iztočnimi Slaveni, a Poljaci, Čehoslovaci i lužički Srbi zapadnimi Slaveni.

Niemci, Magjari i Rumunji razstavljaju od sjeverne Slavenske skupine južnu, znatno manju skupinu, t. j. južne Slavene, u koje se broje Slovenci, Hrvati i Srbi, pa Bugari. Slovenci zapremaju iztočne alpinske zemlje, dopirući mjestimice do Jadranskoga mora. Hrvati i Srbi zapremaju svu zemlju od Drave, Dunava do Jadranskoga mora, a Bugari zapremaju zemlju s obje strane Balkana. — Slavenom su od svih indoevropskih plemena najsrodniji Litavci i Leti. Litavski je jezik posve srodan sa staroslavenskim jezikom, te je u sebi sačuvao vrlo mnogo starine možda i s toga, što su Litavci od davnine ostali u svojoj pradomovini, te niesu nikada na dugo stekli političke znamenitosti i samosvojnosti. Litavci žive uz obalu Baltičkoga mora i dalje na iztok po suhoj zemlji u Pruskoj i Rusiji a ima ih preko 1,800.000. Leti su im neposredni sjeverni susjedi i žive po Kurlandiji i po južnoj Livlandiji, a ima ih nješto preko milijuna.

Sva je prilika, da su se Germani posljednji doselili u Evropu. Iztočno od Visle uz Baltičko more bili su valjada pomiešani sa Slaveni, a zapadno od Visle širili su se sami sjevernom Njemačkom sve do Rajne. Odavle su prodrli koje preko Jutskoga poluotoka, koje pak

preko otočja u Iztočnom moru na Skandinavski poluotok, a kasnije preko sjevernoga mora na Britansko otočje. Rano su već iz sjeverne Njemačke prošli smjerom južnoiztočnim i osnovali državu, koja se sterala od Tise do Dona i od Karpata do doljnoga Dunava i Crnoga mora. Ovdje nije mjesto, da obširnije razložimo, kako je nestalo te gotske države i kako su za seobe naroda mnogobrojni germanski puci krenuli u južnu Evropu pače i u Afriku. Germanskih država, koje se podigoše na razvalinah zapadnorimskoga carstva, nestalo je za kratko vrieme; jedino se održa i procvate franačka država. Danas se diele germanski narodi po jeziku na dvie skupine: skandinavsku i njemačku, dok je treće skupine (gotske), koja je bila posred skandinavske i njemačke, danas posve nestalo. Starim jezikom skandinavske skupine govori se još samo na Islandu i Faeroerskom otočju, dok se na kontinentu iz staroga jezika razvio današnji Švedski i Danski jezik. Njemački se pak jezik dieli na gornjo- i dolnjo njemački jezik. Ovaj potonji jest mati svih doljnonjemačkih narječja u Njemačkoj, kao i jezika nizozemskoga flemskoga i englezkoga. Pobliže ćemo o tih jezicih govoriti kod pojedinih država.

Još treba da spomenemo Cigane, koji spadaju takodjer k indoevropskoj jezičnoj grani. Oni su Indijskoga plemena, a ima ih u Evropi od provale Mongola u 13. stoljeću. S početka su stanovali ponajviše u Rumunjskoj, nu kad su njom zavladali Osmanlije, priedjoše u Ugarsku, Hrvatsku i Njemačku, te se razpršiše i po ostaloj Evropi. Najviše ih ima u zemljah na doljnom Dunavu.

I Semovske jezične grane ima u Evropi. Semovci su dva puta i to u starom vieku u feničko-kartažko doba, a u srednjem vieku kao Arapi zavladali Španjolskim poluotokom i Sicilijom. Na ono prvo doba podsjećaju nas samo kartažka imena mjesta, dok ima iz srednjega vieka znatnijih ostataka i tragova, makar da su Arapi silom protjerani iz Španjolske. Danas ima još nješto Arapa na otoku Malti, nu ti su posve pomiešani sa Talijani. Povrh ovih su Židovi jedini Semovci u Evropi. Oni su izuzev Skandinavski poluotok raztreseni po cieloj Evropi, a najviše ih ima u zemljah njekadašnje Poljske kraljevine i u našoj monarkiji. Budući da su Židovi tečajem vjekova živjeli usred kršćanskih naroda u Evropi posve osamljeni i odieljeni, sačuvaše donjekle posebni tip lica, dok su se s obzirom na jezik i narodnost priklopili onim narodom, s kojimi stanuju. — Napokon je narod Ibera, koji se razširio iz Afrike po Španjolskoj, južnoj Galliji i Liguriji.

Basci neznatni ostatci toga naroda stanuju kod vrelišta Ebra i u zapadnih Pirenejih.

Kao što smo već gore spomenuli, živi u Evropi osim Kavkažkoga plemena njekoliko postotaka mongolskoga plemena finske i altajske jezične grane. Medju narodi mongolskimi zaprema Finska jezična grana u Evropi dosta velike prostorije. Kako su ti narodi u razno doba došli u Evropu, pa su različne kulture, niesu na okupu, već ih nalazimo na četiri tačke naseljene. Najveći prostor zapremaju Fini po Finskoj. Do njih se šire južno od finskoga zaliva Esti, a na sjeveru Lapljani po sjevernoj i unutrašnjoj Skandinaviji. Široki pojas ruskoga življa razstavlja ova plemena od drugoga područja u poriečju Pečore, gdje obitavaju Samojedi, Sirjeni, Voguli i t. d. S obje strane srednje Volge i Kame stanuju takodjer mnogobrojni maleni Finski puci. Napokon je kao četvrta skupina magjarski narod u Podunavlju i Potisju, koji se tu naselio koncem 9. stoljeća, te je odavle prodro u rumunjsko područje u Sedmogradskoj. Još su većma raztreseni po južnoiztočnoj Evropi oni Mongoli, koji spadaju altajskoj jezičnoj grani. Ovamo idu mongolski puci na doljnoj Volgi, navlastito Kalmuci; Tatari na srednjoj Volgi, na Krimu i sjeverno od Kavkaza; Baškiri na južnom Uralu i Kirgizi sjeverno i zapadno od Kaspijskoga jezera. Napokon pripadaju toj jezičnoj grani Turci ili Osmanlije, koji po Balkanskom poluotoku čine mnoga jezična otočja izmedju Slavena i Novogrka.

Priegled evropskoga žiteljstva.

A) Kavkažko pleme.

a) Indoevropljani:

1. **Slaveni**	105 milijuna		2. **Romani**	102 milijuna
Rusi	72·5 „		Francuzi (sa Valoni)	42 „
Poljaci	12 „		Talijani	30 „
Čehoslovaci i Lužički Srbi	7·6 „		Španjolci i Portugižani	21·2 „
Slovenci	1·3 „		Rumunji	8·8 „
Hrvati i Srbi	7·5 „			
Bugari	4·1 „			
Litavci i Leti	3·1 „			
3. **Germani**	107 milijuna		4. **Grci**	3·1 milijuna
Niemci, Holandezi i Flemi	65 „		5. **Kelti**	2 „
Englezi	33 „		6. **Arbanasi**	1·5 „
Skandinavci i Danci	9 „		7. **Basci**	0·5 „
			8. **Cigani**	0·4 „

b) Semovci:

Židovi .... 6 milijuna.

B) Mongolsko pleme.

a) Finska jezična grana:

Fini (Čuhonci), Estonci i Livi, Lapljani, Samojedi	5·5 milijuna
Magjari	6·2 milijuna.

b) Altajska jezična grana:

Kalmuci, Turci (Osmanlije), Baškiri, Tatari, Kirgizi	5 milijuna

Indoevropljani su našli novu domovinu u Evropi; tu se dovinuše do vanredne naobrazovanosti. A koji su tomu razlozi? Umni začetnik poredjenoga zemljopisa Ritter izticao je, kako je osobiti razvitak Evropskih obala najviše doprinesao k tomu, što Evropa svojom kulturom na daleko pretječe ostale dielove svieta. Ta rieč velikoga učitelja svakako vriedi i danas, ali se ipak ne da pomisliti, da obale prema raznolikom svom razvitku same po sebi stvaraju kulturu, a ljudi da su samo automatičke lutke, ovisne o razvitku obala. Tâ povjestnica čovječanstva uči, da se ovamo znamenite kulturne države, kao n. pr. Egypat, Kitaj, Mexiko i Peru niesu izticale osobitim razvitkom obala, a onamo opet da nije najbujniji razvitak otoka, poluotoka i uzkih morskih tiesna na sjeveru i jugu novoga svieta doveo do naobrazbe niti Eskimljane niti Indijance. S toga je vrlo zgodno opazio Peschel, kako je u prvom redu djelatnost ljudska, o kojoj ovisi, da se prikladne prilike tla upotrebe na razvoj uljudbe. K tomu i zgodno tlo u razno doba raznoliko djeluje, jer dobro kaže Peschel: „u doba sobova bijaše razvitak Evropskih obala još bezsvjestna pogodnost za Evropljane.“ Napokon je Ratzel duhovito razložio, kako djeluje s jedne strane razvitak obala, većih poluotoka i otoka na žiteljstvo, a s druge strane, kako djeluje na razvitak uljudbe doticaj s morem, pri čem dakako mnogo odlučuje sastav primorskoga tla, broj luka i pristaništa i vodeni putovi, koji kopno s morem vežu.

Sav se kulturni napredak na zemlji temelji na brzom priobćivanju dobrih misli i koristonosnih izuma med ljudmi i narodi. S te strane ide hvala Evropu upravo u onih priedjelih, gdje je njezina najstarija kultura procvala, naime na jugu. Ondje je, kao što smo vidjeli, i za istoga ledenoga doba pirilo blago povjetarce; tamo nije trebalo da se čovjek muči i kini, da privriedi svagdašnji hljeb; svakako čovjek nije smio plandovati već raditi, ali mu je rad bio obilno nagradjen.

Upravo južna Evropa, uz prihvatljivost svojih darovitih žitelja za sve nove stvari iz tudjine, ima takove prilike, da su ovamo lako mogli izumi i roba iz ostalih dielova staroga svieta. Na jugu se naime Evropske obale dotiču jedinoga pravoga sredozemnoga mora, koje je gotovo odasvud raznolikimi zemljami okruženo. K tomu se južnoevropska obala ne iztiče samo svojom duljinom, nego i mnogimi zalivi i zatoni, velikim brojem izvrstnih luka, neobičnom člankovitošću pojedinih dielova kopna, u očitoj opreci s jednoličnom obalom nasuprotne Afrike. Po tom je Evropska obala bila uviek vrlo zgodna, da primi plodove kulture drugih zemalja. Lako je i brzo došlo ono, što se izkusilo i izpitalo na Nilu i Eufratu, dalekom cestom Sredozemnoga mora na južnoevropske obale: svako slovo, što ga pišemo, opominje nas na tu plodonosnu kulturnu cestu, na kojoj su prije tisućâ ljeta Fenički trgovci idući za trgovinom mnogo dobra učinili. Od samonikle se Evropske uljudbe najprije na Sredozemnom moru cjepilom iz iztoka razvilo plemenito plodonosno drvo, koje je naskoro ljepše plodove donosilo, nego li u svojoj domovini na iztoku. Pod bujnom maštom i finim ukusom umjetničke grčke ruke razviše se i usavršiše izumi Iztoka istom na zapadnom tlu. Najprije pokaza Marathon i Salamina, da su učenici pretekli učitelje; vojnom Aleksandrovom, a zatim podvrgnućem Iztoka pod Rim, bude odlučena pretežnost zapada: sunce povjestnice i prosvjete, koje je pri izlazu najprije obasjavalo zemlje oko Egejskoga mora, opisuje od onda sve više svoj dnevni luk nad Evropom.

Francuzka je od vremena Caesarovih prenosila uljudbu s juga na sjever. Kroz cieli srednji viek vrši ona tu zadaću u državnom životu, obrtu, umjetnosti i znanosti. Kad je zatim na prielazu XV. u XVI. stoljeće na zapadu obreten novi sviet, dodjoše do znamenitosti zemlje na Atlantskom oceanu. Istina — i razvitak sredomorskih zemalja poticao je u predjašnja vremena na uspješna poduzeća. Tako su n. pr. Grci, ti poduzetni učenici smionih trgovaca feničkih, svuda po obalah Sredozemnoga mora podigli naseobine, te je njihov jezik gospodovao od Sicilije do Syrije. Rimljani pak, pošto su sretno u borbi za bitak svladali Karthagu, zagospodovali su čitavim Sredozemnim morem, oko kojega su se nanizale njihove mnogobrojne pokrajine. Pomislimo li nadalje na sjajno doba genovežko-mletačke trgovine i gospodstva u srednjem vieku, na mnoga poduzeća Španjolaca, Francuza i Talijana po primorju Afričkom, koje je nasuprot njihovim zemljam, — uočimo li napokon, kako se i dan danas južnozapadne države i narodi Evropski takme i natječu za primorski posjed Afrički: sve nam to jasno svjedoči, da je razvitak

južnoevropskih obala upravo tako jako djelovao na poduzetni duh tamošnjih žitelja, kao što je prije utjecao na azijsko-afričke susjede. Nu ipak su od stare Iberije do Norvežke, — makar se prije Kolumba nije ništa dobivalo sa zapada, — narodi počevši od Normana mnogo više plovili po oceanu nego li po Sredozemnom moru. Sa jako razvijene Atlantske obale, navlastito s njezinih središnjih otoka, naime s Britanskoga otočja, gdje se fizično i duševno najjače osjeća utjecaj morskoga zraka, proizadjoše ona veličanstvena poduzeća, koja su nas pobliže upoznala sa slabo poznatimi kontinenti Amerikom i Australijom, i koja su zamorske zemlje kao naseobine s Evropom svezale. Ona vanredna smionost, koja je poduzetne sjeverne divove u njihovih pokatranjenih ladjicah — „pomorskih vrancih“ — preko Islanda do Grönlanda vodila, privriedila je Evropi u istinu prvenstvo i središnji položaj na kopnenoj polutci. Iz Evrope se naime može pomorskim putem najlaglje do svih obala na zemlji, a ta će prednost još više vriediti, kad se jednom prokopa panamski konao. Koliko je znamenitiji promet Evropski na otvorenom Atlantskom oceanu od prometa po Sredozemskom moru, svjedoči to, što od Evropske trgovačke mornarnice nose Atlantske ladje 84%, a sredomorske 16% tonelata.

Nema sumnje, da je Evropi vanredno mnogo prijala osobita razita razgrana. Ona joj je za mladosti privela uzgojitelje i učitelje, u muževnoj joj je dobi pomogla razširiti uljudbu, iz koje je tako rekavši na „hrbtu mora“, koje obljeva čitavu zemlju, počela cvasti svjetska kultura. Ona nije na svih obalah u isto doba i jednakom mjerom razprostrla svoj blagoslov; mjestimice se pače pritajila i čekala zgodno povjestničko doba i taki narod, koji je razumio njezin glas. Evropa je izdašno nastojala, da ulije svojim žiteljem srčanost u boju s valovi, ona je u njih poticala želju za velikimi poduzeći; ona ih je bogato nadarila bogatstvom i moću, pa i trajnom svježošću na duši i na tielu, čim se iztiču pomorski narodi.

Gdje ima uz obale nizina i plovnih rieka, djeluje more povoljno i dalje na suhu zemlju, te donjekle nadomješta slab razvitak obale, kao što se to opaža na Crnom moru u području Dunava i južnoevropskih rieka. Primorja, gdje obično nalaze žitelji različite zaslužbe i privrede, svuda su pak i u Evropi dobro napučena, izuzevši take obale, gdje je okolica neprijatna, kao u maremah i pontijskih močvarah u Italiji, pa na Ledenom moru i na ruskih stepah. Nadalje su nizine ponajviše bolje napučene nego visočine i to zato, jer su zgodnije za poljodjelstvo. Navlastito gdje je u nizinah tlo vrlo plodno, kao n. pr.

u Lombardiji, na srednjoj Rajni, ili u području Šelde stanuju stotine žitelja na četvornom kilometru. Inače to biva u gorskih priedjelih jedino tamo, gdje ima u obilju kamenoga ugljena i kovina, što stvoriše industriju na veliko, koja je najglavniji uzrok velikoj napučenosti u našem vieku. Doista industrijalni kotari: n. pr. u zapadnoj Englezkoj, Belgiji, Porajnskoj i Saskoj natječu se svojom napučenošću na razmjerno dosta slabo plodnom tlu s okolišem Milana i Napulja. U tih je kotarih gustoća žiteljstva tolika kao na najzgodnijih tačkah za trgovinu, n. pr. na ušću Themse, Labe ili pak u Parizu, Beču, Genovi i Carigradu. — Evropa, razmjerno najbogatija obalami i nizinami medju svimi dielovi svieta s cvatućim narodnim gospodarstvom, postigla je mnogo veću gustoću žiteljstva nego li ostala kopna. Uvažimo li k tomu, da dobro uredjena i napredna država osobito pospješuje gustoću žiteljstva, jasno će nam biti, da će se n. pr. slaba napučenost onih dielova Balkanskoga poluotoka, koji su stoljeća bili pod turskim jarmom, sada, gdje su se dokopali samosvojnosti, takodjer po malo dići. U Ruskoj se pak u novije doba opaža, kako je dokinuće nevoljničtva povoljno djelovalo na prirast žiteljstva. Makar da u većoj polovici Evrope, t. j. sjevernoiztočno od pravca Kopenhagen, Varšava, Odesa nema, izuzevši Petrograd i Moskvu, ne ima grada, koji bi brojio preko 200.000 stanovnika, ipak je malena Evropa brojem žiteljstva (oko 350 milijuna) na drugom mjestu medju svimi dielovi svieta. U Evropi živi prema tomu od 1509 milijuna, koliko se svih ljudi na zemlji računa, 23% žiteljstva. Evropa po tom nadilazi najveći kontinent Aziju dvostruko poprečnom gustoćom žiteljstva. Po absolutnom broju, t. j. takovom broju, koji kaže na prosto, koliko živi u kojoj zemlji ljudi, redjaju se ovako pojedini dielovi svieta:

Azija	broji	830	milijuna	stanovnika
Evropa	„	350	„	„
Afrika	„	203	„	„
Amerika	„	121	„	„
Australija s Polinezijom	„	5	„	„

Po relativnom pak broju žiteljstva, koji se dobije, ako se broj žiteljstva podieli prostorom dotične zemlje, idu dielovi svieta ovako:

Evropa	ima	na ☐	km.	36·3	stanovnika
Azija	„	„	„	18·8	„
Afrika	„	„	„	6·8	„
Amerika	„	„	„	3	„
Australija	„	„	„	0·56	„
Ciela zemlja	„	„	„	11	„

Gustoća žiteljstva može se najzgodnije ovako predočiti. U Australiji živi, kao što smo rekli, 0·56 stan. na □ km., t. j. da se taj kontinent jednako podieli medju tamošnje žitelje, pripalo bi svakomu do 2 □ km. zemlje. U Evropi živi na □ km. 36 stan., t. j., da se provede jednakost posjeda kod svih Evropljana, došao bi na svakoga maleni posjed oko 3 hektara. Da se pak ciela zemlja jednako medju žitelje na svietu podieli, zapalo bi svakoga čovjeka do 11 hektara. Da se nadalje svi Evropljani poredjaju po Evropskom tlu u jednakoj udaljenosti, mogao bi jedan drugomu doviknuti, a da bi se posve dobro čuli; da se pak Australci tako poredjaju na svom kontinentu, jedva bi uz najfiniji sluh i kraj najjače vike i krike tamošnjih mrkih prasjedjelaca stigao akustični znak od jednoga do drugoga kraja kontinenta.

Nema sumnje, da je Evropa današnju svoju znamenitost u prvom redu postigla time, što ima više stanovnika, nego li sva ostala zemlja zajedno, izuzevši Aziju. K tomu je velik broj žiteljstva tim znamenitiji, što su Evropski žitelji stisnuti razmjerno na malenu prostoru. Mirni rad oko dobara čovječanstva na tako malenom tlu mnogo je snažniji i izdašniji, te omogućuje sve više diobu radnje. Pojedinca potiče u Evropi na rad razmjerno najviše njegova okolica, a radinost podbada ponos. Nijedna dobra misao ne propadne navlastito u naše doba, gdje ljude mnogobrojna dobra prometala vanredno sbližuju. Duljinom željezničkih pruga nadkrilila je Evropu u najnovije doba jedina u Evropskom smislu napredna država izvan Evrope, naime sjevernoamerička Savezna država; ovo je ujedno jedina država, koja nastoji, da Evropu dostigne neutrudljivom uporabom električnoga brzojava. Na stotine milijuna radinih ruku i mislećih glava nastoji neumorno o tom, da se Evropa, kao središte svieta, što bolje okoristi plodovi kulture i neprestanimi izumi. Evropa je u pogledu svjetske trgovine srce zemaljske kruglje. U nju se bezprestano uvoze sirovine, koje se onda preradjene i oplemenjene na sve strane razvoze. Trgovačka se mornarnica Evropska odnosi po težini tonelata prema mornarnici ostale zemlje kao 3 : 1; vriednost izvanjske Evropske trgovine iznosi 68% izvozne i uvozne trgovine na cieloj zemlji. Uvozeći sirovine iz ostalih zemalja i izvozeći svoje umjetne obrtnine može se Evropa nazvati radionicom za cielo zemaljsko površje. 40.000 Evropskih trgovačkih ladja plovi po svih morih, pristajući po svih obalah; one su nakrcane proizvodi njezinih radinih sinova, a kući dovoze „što je sunce uzkratilo Evropi više od dobrote nego li od zavidnosti“. Istina, pamučika na prostranih poljanah ne razsiplje pred vratima Manchestra ili Mühl-

hausena svoju toli željenu vunicu, od koje potječe u naše doba najviše bogatstva; nama ne rodi kao Polinezom gotov kruh na drveću: nu mi smo slobodni od pošastnih groznica, koje su u preplodnom tropskom tlu uvriežene, i prosti od tromih sanjarskih misli i čuvstava, koja ucjepljuje čovjeku onaj žarkovlažni tropski zrak.

Često se kaže, da je Evropa malena, a ne pomišlja se na to, da ona ima u velikoj mjeri jednu od najsjajnijih prednosti, podneblje naime takovo, koje osobito prija ljudem, jer ne djeluje samo zgodno oborinom i toplotom na poljane i šume, već u prvom redu potiče ljude na fizični i duševni rad. Jedino središnjom zemljopisnom širinom u Aziji i sjevernoj Americi i to samo uzkimi, nesuvislimi priedjeli vlada okrepljujuća nikad pretjerana izmjena i opreka hladne zime i toploga ljeta naših strana, kakova se opaža od Portugižkih obala do Skandinavije i od Irske pa do južnoga Urala. To je pak razlog, da su sve velike misli i djela od vremena Sokratova, pa do našega stoljeća Evropskoga podrietla, te se i danas jedino sjevernoameričke Savezne države natječu s Evropom na polju velikih izuma. U istinu kano da je njeka srodnost i skladnost medju zdravim i umjerenim podnebljem na našem kontinentu i medju trieznim i razumnim životom njegovih žitelja.

Pogledamo li još jedanput na vrevu plemena i naroda Evropskih, treba da se sjetimo onih vezova, koji ih ujedno spajaju, a to su vjera i uljudba. Doista kršćanska vjera i zajednička uljudba najviše doprinieše k tomu, da se uzprkos mnogih opreka Evropski narodi smatraju njekom cjelinom, te se može govoriti o Evropskoj povjestnici, dok ne može biti govora o Azijskoj, a nekmoli o povjestnici ostalih kontinenta. Što se tiče vjere, prevladjuje u Evropi na daleko kršćanstvo u sve tri glavne vjeroizpoviesti (katolička, grčkoiztočna i protestantska) brojeći preko 330 milijuna, dok odpada na Mojsijevu vjeru 6 milijuna, a na Muhamedovu 6·5 milijuna. Broj pogana na skrajnjem sjeveroiztoku Evropskom posve je neznatan.

Priegled žiteljstva u Evropi po vjeri:

Kršćani	96·1%;	ostale vjere	3·9%
Rimokatolici	156 milijuna	t. j.	47·3%
Grčkoiztočnjaci	82 „	„	24·5%
Protestanti	79 „	„	24·2%
Muhamedovci	6·5 milijuna	t. j.	1·2%
Mojsijevci	6 „	„	1·8%
Pogani	oko 300.000 duša.		

Romani su najvećim dielom rimokatolici, Germani su većim dielom protestanti, a Slaveni većim dielom grčkoiztočne vjere.

Uza sve to ne čine žitelji Evrope takovo jedinstvo kao n. pr. stotine milijuna Kitajaca. Kao što po plemenu, jeziku i crkvi, tako se razlikuju razni Evropski narodi i po svom državnom razvitku i po povjestničkom položaju. Tako su n. pr. njeki učenjaci pokušali narode i države Evropske podieliti na takove, kojih već nestaje i na takove, koji samo još njekako životare, nadalje na narode cvatuće i na takove, koji su se tek u novije doba probudili, pa im pripada bez sumnje budućnost i prvenstvo u Evropi. Medju prve spadaju Celti i Basci itd., t. j. ona malena plemena, u kojih se nije do sada razvila posebna književnost i kultura. Jezik i narodnost njihova kano da propada, makar se oni tomu otimlju. Medju narode, koji samo još životare, ubrajaju njeki i Španjolce i Portugižane. Ovi su narodi njekoć znatno u kulturi napredovali i utjecali na svjetsku povjestnicu i razvitak čovječanstva, nu danas kano da malo razvijaju sobstvene djelatnosti, već se ponajviše povode za drugimi narodi, ili pak duševne sile troše u političkih borbah i u taštom naprezanju za novcem, imutkom i nasladom. Medju cvatuće i napredujuće narode spadaju narodi i države srednje Evrope sve do Skandinavskoga poluotoka. Ovi narodi ne djeluju samo svojom materijalnom kulturom na cielu Evropu, već prenose i šire milijuni naseljenika Evropsku naobrazovanost u druge strane svieta, a ujedno su čuvari najsvetijih dobara čovječanstva: vjere, znanja i umjeća, političke slobode i zakona, kojim treba da se svi državljani jednako pokoravaju. Napokon su narodi slavenski, koji su se posljednjih decenija ovoga stoljeća probudili i oživjeli. Dok su u predjašnja vremena strani narodi na slavenska plemena znamenito utjecali, prenula su se ova, te počinju svojim osebujnim narodnim životom živjeti. I tako nam današnja Evropa prikazuje veličanstvenu borbu narodnosti, u kojoj bi doduše mogao pojedini narod nastradati, ali u cielosti upravo ta borba, naprezanje i inatenje podaje narodom nov život i jakost za budućnost. Preporod i pomladak srednje i zapadne Evrope očekuje se s punim pravom od Slavena.

Pri koncu ovoga poglavja, prije nego li počmemo promatrati pojedine države Evropske, eto priegleda svih država:

Austrougarska (s Bosnom i Hercegovinom)	673.400 □ km.	41,710.000	stanovnika	61	na □ km.
Rusija	5,400.000 „	92,000.000	„	17	„
Švedska i Norvežka	775.900 „	6,700.000	„	8	„
Njemačka	545.000 „	48,250.000	„	87	„

Francuzka	528.800 □ km.	38,219.000 stanovnika	72 na □ km.
Španjolska	497.200 „	17,000.000 „	34 „
Velika Britanija	315.200 „	38,000.000 „	120 „
Italija	286.500 „	30,260.000 „	113 „
Turska	172.200 „	4,373.000 „	25 „
Rumunjska	130.000 „	5,500.000 „	42 „
Bugarska (s Iztočnom Rumelijom)	99.800 „	3,154.000 „	31 „
Portugalska	91.200 „	4,576.000 „	51 „
Grčka	64.600 „	2,000.000 „	31 „
Srbija	48.500 „	2,000.000 „	41 „
Švicarska	41.400 „	2,934.000 „	69 „
Danska (s Faeoerskimi otoci)	39.600 „	2,119.000 „	53 „
Nizozemska	33.000 „	4,451.000 „	135 „
Belgija	29.400 „	5,975.000 „	203 „
Crna gora	9.000 „	236.000 „	26 „
Luxemburg	2.600 „	213.000 „	82 „
Andorra	450 „	6.000 „	13 „
Lichtenstein	180 „	9.000 „	58 „
San Marino	59 „	8.000 „	133 „
Monaco	22 „	13.000 „	605 „

Ovaj priegled Evropskih država jasno nam svjedoči, kako se pored jednolične kulture ipak u političkom pogledu opaža dragocjena osebujnost i raznolikost Evropskoga tla. Poredimo li na političkom i narodopisnom zemljovidu države i narode Evropske, odmah ćemo uvidjeti, kako se riedko posve podudaraju državne zgrade sa obitavalištem naroda u narodopisnom smislu. Narodnih država, u kojih bi vladao samo jedan jezik, ima malo: Nizozemska, Danska, Portugalska, Crna gora i donjekle Italija i Francuzka. U Ruskoj jača se po malo vanredno velika narodna država, kakove sviet još nije vidio, jer pred ruskom narodnošću gotovo izčezavaju ostale narodnosti. Tako se i u državnih tvorbah odrazuje bujna razita i visinska razgrana Evropskoga kopna. Ima tu otočnih i poluotočnih država, čitav niz malenih državica u srednjoj Evropi, gdje se tako rekavši vjenčava gore spomenuta raznolikost Evropska s jednoličnošću; napokon na iztoku jedna jedina ogromna država, svojim prostranstvom nalična na susjedni iztočni kontinent. Gdje je na zemlji na tako malenu prostoru kao u Evropi toliko obilje državnih i narodnih pojedinosti? Odatle Evropi onaj bujni život, kojim protječe vrelo nepresahljivoga napredka.

Hoić. Slike iz zemljopisa II. str. 41.
Matica Hrvatska. 1890.
6 Zapadno od Greenwicha 4
4 Iztočno od Greenwicha 6
FRANCUZKA.
Mjerilo 1:5,000.000.
Geogr. milja 15-1° na polutniku
Kilometara 111·3-1° na polutniku
Visina u metrih.
Željeznice — Konali.
Departementi:
1 Ain
2 Aisne
3 Allier
4 Alpes Maritimes
5 Ardèche
6 Ardennes
7 Ariége
8 Aube
9 Aude
10 Aveyron
11 Basses-Alpes
12 Basses-Pyrénées
13 Belfort
14 Bouches-du-Rhône
15 Calvados
16 Cantal
17 Charente
18 Charente Inferieure
19 Cher
20 Corrèze
21 Corse (Korzika)
22 Côte-d'Or
23 Côtes-du-Nord
24 Creuse
25 Deux Sèvres
26 Dordogne
27 Doubs
28 Drôme
29 Eure
30 Eure-et-Loire
31 Finistère
32 Gard
33 Gers
34 Gironde
35 Hautes-Alpes
36 Haute-Garonne
37 Haute-Loire
38 Haute-Marne
39 Hautes-Pyrénées
40 Haute-Saône
41 Haute Savoie
42 Haute-Vienne
43 Hérault
44 Ille et Vilaine
45 Indre
46 Indre et Loire
47 Isère
48 Jura
49 Landes
50 Loire
51 Loir-et-Cher
52 Loire Inferieure
53 Loiret
54 Lot
55 Lot-et-Garonne
56 Lozère
57 Maine et Loire
58 Manche
59 Marne
60 Mayenne
61 Meurthe-et-Moselle
62 Meuse
63 Morbihan
64 Nièvre
65 Nord
66 Oise
67 Orne
68 Pas-de-Calais
69 Puy-de-Dôme
70 Pyrénées Oriental
71 Rhône
72 Saône-et-Loire
73 Sarthe
74 Savoie
75 Seine
76 Seine-Inférieure
77 Seine-et-Marne
78 Seine-et-Oise
79 Somme
80 Tarn
81 Tarn-et-Garonne
82 Var
83 Vaucluse
84 Vendée
85 Vienne
86 Vosges
87 Yonne
LA MANCHE ILI KANAL
ATLANTSKI OCEAN
Biskajski zaliv
Lionski zaliv
SREDOZEMNO MORE
Genovežki zaliv
BELGIJA
ŠVICARSKA
ŠPANJOLSKA
KORZIKA
Kanal-otoci (Normanski otoci)
PARIZ
Kamenotisak G. Freytaga i Berndta u Beču.

FRANCUZKA.

I.

Svjetski položaj, medje i razvitak obala.

Osobiti položaj Francuzke prema ostalim državam Evropskim. — Na koliko su Alpe, Pireneji i Atlantski ocean prirodne medje Francuzkoj. — Belfortska vrata izmedju Jura-gorja i Vogeza. — Na sjeveroiztoku ne ima Francuzka prirodnih medja. — Opis Francuzkih obala. — Krasota Riviere. — Veličina i razdioba Francuzke.

Francuzka se nad sve ostale države Evropske iztiče svojim položajem, jer joj obale na daleko oplakuju dva velika mora: Atlantski ocean i Sredozemno more. Promotrimo li druge Evropske države, uvjerit ćemo se, da joj položajem nije ni jedna ravna. Naša je monarkija više kopnena država, jer se samo jednim dielom dotiče Jadranskoga mora. Evropska se Rusija doduše dotiče triju mora, nu sjeverno ledeno more je svojim oštrim podnebljem previše udaljeno od glavnoga druma, kojim ide svjetski promet; Baltičko je more tek mnogimi prokopi i zalivi spojeno s Atlantskim oceanom; Crno pak more nije samo najdalji, već i podnebno najnepovoljniji dio Sredozemnoga mora. Njemačko se carstvo dotiče doduše Sjevernoga i Baltičkoga mora, nu od Sredozemnoga mora razstavlja ga Alpinsko velegorje. Sjeverne zemlje Evropske, navlastito Britanska država, prostire se zgodno na Atlantskom oceanu, ali je vrlo udaljena od Sredozemnoga mora. Italija pak i Balkanski poluotok niesu u nikakovu doticaju s Atlantskim oceanom, već su naprosto zemlje sredomorske, koje dakako u novije doba Suežkim prokopom sve više dolaze u doticaj s Indijskim oceanom.

Španjolsko-portugalski poluotok može se doduše smatrati posrednikom medju Atlantskim oceanom i Sredozemnim morem, ali ima s obzirom na Sredozemno more odviše ekscentričan položaj i svakako

manje povoljan nego Italija pače i Grčka. K tomu treba da se spomene, kako su Portugalska i Španjolska samo dotle bile zgodne posrednice prometu medju oceanom i kulturnimi zemljami Evropskimi, dok je uljudba bila omedjena na južnu Evropu i maleni dio središnje Evrope. Što se kultura dalje širila, te su Njemačka, Nizozemska, sjeverna Francuzka, a osobito Englezka ne samo dostigle već i pretekle stare kulturne zemlje na Sredozemnom moru, pomaklo se težište zamorskoga prometa i trgovine sve više prema sjeverozapadu Evropskom. Tada Španjolska, ta krajnja zemlja na jugozapadu Evropskom, koje zbog slaboga razvitka obala, koje što je od Francuzke, jedinoga svoga kopnenoga susjeda, visokim gorskim zidom odieljena, nije više mogla da bude posrednikom cvatućih zemalja sjevernozapadne Evrope.

Francuzka naprotiv ima takav položaj, da će uviek znamenito utjecati na svjetski promet. Makar da njezina obala na Sredozemnom moru nije duga, pače ne obiluje ni dobrimi lukami, to ipak gospoduje svojimi otoci nad zapadnim dielom Sredozemnoga mora. Francuzi su pače odavle svojom snažnom rukom dohvatili nasuprotnu obalu Afričku i njezino zaledje. Marseille je udaljen od Algira samo za 771 km., a taj put prevali dobar parobrod za 29 sati. Francuzka nadalje medjaši vrlo dugom obalom s Atlantskim oceanom. Istina — i ta obala nije svuda bogata lukami; nu ipak otvara ona Francuzom put za promet i obćenje po otvorenu oceanu. S toga su Francuzi mogli lako učestvovati pri odkriću i osvajanju Američkih zemalja. Francuzka je doduše kasnije za nepovoljnih političkih prilika gotovo sav onaj ogromni posjed u novom svietu izgubila, nu unatoč tomu i danas su francuzke luke mnogimi parobrodarskimi linijami u tiesnu savezu sa zapadnim kontinentom. K tomu ide uz podmorske brzojave, koji Ameriku spajaju s Irskom, i francuzki kabel, koji spaja s Bretagnom francuzka otočja St. Pierre i Miquelon (kraj Novoga Foundlanda), a odavle i cielu Ameriku.

U francuzkih lukah na Atlantskom oceanu razvila se tako mnogovrstna industrija, da nas podsjeća na Englezku; sjeverne tih luka obćeći parobrodarstvom sa sjeverom Evropskim izvoze svoje obrtnine u Skandinaviju, Škotsku i po Baltičkom moru. S toga punim pravom kažu Francuzi, da i oni gospoduju nad jednim dielom Sjevernoga mora. Uz spomenute prednosti treba da iztaknemo, da oba mora, koja obljevaju Francuzku, niesu razstavljena ni visokimi gorami ni prostranimi vispoljanami. Po tom je posve lak i brz promet i obćenje od ušća Gironde do Sredozemnoga mora prevlakom, koja je široka samo

370 km., te se već više puta čulo, da će ju prokopati i spojiti morskim konalom oba velika mora. Druga izravna prirodna cesta iz središnje Francuzke do zapadne kotline Sredozemnoga mora dolina je Rônina. Ova rieka sa svojimi pritoci seže gotovo do područja Rajne i Moze; po njoj mogu takodjer žitelji iz dolinâ Seine i Marne pače i stanovnici na Kanalu lako doći do Sredozemnoga mora, a da ne priedju nikakova gorja. Doista, tko bi želio tako lak promet izmedju sjevera i juga naći, morao bi putovati daleko u iztočnu Evropu, gdje opet nije obćenje od tolike znamenitosti već zbog slabe napučenosti onih priedjela.

Dok Španjolska i Portugalska ne imaju na Atlantskoj strani bližih nasuprotnih obala, razstavlja Francuzku od Britanske, njezine pomorske susjede, morska cesta, koja je na najužem mjestu samo 31 km. široka. Kao što je sjevernozapadna Francuzka u mnogostručnom geologijskom podnebnom i biložkom odnošaju s južnom Englezkom, isto su tako obje zemlje bile u tiesnom doticaju za rata i mira trgovinom i prometom. Već se više puta imenito u naše doba pomišljalo na to, da se obje zemlje još tjesnije spoje bud tunelom pod morem, bud željeznicom nad Kanalom. Nu svaki put se nakana izjalovi i to ponajviše zbog straha, da se ne bi možda ponovili ratovi srednjega vieka med Francuzkom i Englezkom.

Pošto smo ocienili svjetski položaj Francuzke, promotrimo sada medje današnje Francuzke republike. Obično se kaže, da Alpe Francuzku razstavljaju od Italije, a Pireneji još jače od Španjolske. Nu pri tom se zaboravlja, da Alpe niesu nikada od vremena francuzkoga kralja Franje I. (1515—1547) do cara Napoleona III. priečile Francuzom, da utječu na talijanske odnošaje. Razlog je tomu, što se sa Francuzke strane dalekimi dolinami, koje sežu visoko u gorje, može Alpinsko bȉlo mnogo laglje prevaliti, nego li sa Piemontske strane, gdje se Alpe iz nizine naglo vrlo strmo dižu. Ovdje vriedi ona Suessova: da žitelji na izvanjskoj strani gorja mnogo zgodniji položaj imadu od onih, koji stanuju na unutrašnjoj strani gorja. Povjestnica spominje, kako su mnoge vojne sa zapada na iztok, t. j. iz Rônina područja u gornju Italiju uspjele, naprotiv nije ni vojskovodjam 16., a ni 18. stoljeća uspjelo, da provale iz gornje Italije u Francuzku. To je pak tim znamenitije, što je u 18. stoljeću pokušao to i Eugen Savojski, jedan od najvećih vojskovodja svih vremena. Spomenimo napokon i to, kako je vrlo težko obalom obići Alpe bud iz Francuzke prema Italiji, bud protivnim smjerom.

Francuzkotalijanska medja od Saint Gingolpha na Genevskom jezeru do Col Lunga ide gotovo tačno Alpinskim bilom, dok kasnije ostaje bilo Alpinsko na Talijanskoj strani. Nu Francuzi su na njeko vrieme posjedovali pojedine dielove Piemontezke nizine, te gospodovali nad iztočnimi izlazi znamenitih Alpinskih klanaca. Makar da su Francuzi sve predstraže u Alpah već davno izgubili — Napoleonovo gospodstvo u sjevernoj i srednjoj Italiji bijaše samo prolazno, — to su ipak god. 1860. dobitkom obiju Savojskih departementa stekli zgodnu medju na Alpah, navlastito kad pomislimo, da je prije te godine Sardinska zemlja sezala gotovo do Rône. Budući da su zapadne Alpe pristupnije s francuzke strane, nego li s italske, prodro je laglje jezik i upliv francuzki u Italiju nego li obratno. Grenoble i Chambéry posve su francuzki gradovi, dok Turin nije podpuno talijanski grad. Ni znameniti tunel Mont Ceniski kroz zapadne Alpe na pruzi Suza Chambéry ne će tih odnošaja promieniti.

Pirenejsko je gorje svakako u cielosti čvrsta granici izmedju Francuzke i Španjolske. Putnik, prešavši Pireneje preko Rolandova prodora ili kojega drugoga klanca, odmah opaža promjenu u podneblju, organičkom životu i na ljudih. Dakako da je pretjerano, što su njeki uztvrdili, „da preko Pireneja počinje Afrika, a Evropa ostaje za ledjima“. Ti su imali pred očima pustu i slabo napučenu Aragoniju, do koje seže pogled od Rolandova prodora. Medjutim je nedavno prof. Penck opet punim pravom uztvrdio, da je samo središnji dio Pireneja prava državna i narodna medja, dok na zapadu u zemlji Baska kao i u iztočnih Pirenejih nije bilo stalne političke medje. Tako je francuzka vlast sezala do Barcelone, a kasnije opet gospodovala je Španjolska nad priedjelom Foix i Roussilon. Istom od Pirenejskoga mira g. 1659. postade iztočna, glavna kosa Pireneja u istinu medjom Francuzkoj i Španjolskoj. U zapadnih se Pirenejih nije doduše toliko medja mienjala, nu već to svjedoči, da nije bilo ni tu stalne granice narodom, što Baski s obje strane gorja stanuju.

Na zapadu ne bijaše uviek Atlantski ocean medja Francuzkoj. Ne gledeći na to, što je prirodno samostalna Bretagna bila u slabom doticaju s ostalom Francuzkom, s kojom je sdružena od g. 1532., bijahu prostrani priedjeli Francuzke dulje vremena posjed englezki. Tako je Englezom pripadao velik dio središnje vispoljane, zatim kotlina doljne Garone, Vendée i zemlje na doljnoj Loiri. Seine, Loire i Garone se izljevahu u englezko more, a gradovi Bordeaux, Nantes, Caen, Rouen, pače i Clermont, a na sjeveru Boulogne bijahu englezki

ili bar priznavahu englezko vrhovničtvo. Francuzi su iza stogodišnje borbe napokon protjerali Engleze sa kopna. Jedini Calais su održali Englezi na kopnu sve do god. 1558. Danas podsjećaju nas na onu premoć englezku na kopnu maleni, nu zbog svoga položaja medju poluotoci Cotentinom i Bretagnom dosta znameniti otoci Normanski, koji su još sada Englezom u ruku. Ti su otoci prednja straža Englezke, onako kao n. pr. Gibraltar, Malta, Aden, Hongkong i njeke druge tačke.

Na iztoku, a navlastito na sjeveroiztoku ne ima Francuzka tačnih prirodnih medja. Prema Švicarskoj i Njemačkoj ide doduše medja mjestimice gorskimi bïli, ali tu ima većih otvora, kao n. pr. vrata Belfortska. Već na sjevernom kraju zapadnih Alpa, gdje Švicarski kanton Geneva daleko prodire u Francuzku, zapletena je donekle granica, kao što svjedoči razprava o neutralitetu sjeverne Savoje i prepirka poradi doline Dappen (g. 1860.) i napokon zabrinutost Švicara poradi utvrda na Mont Vuache. Pa u istinu Geneva je već jednom pripadala Francuzkoj, a medja Francuzka ide i danas nedaleko sjevernozapadne obale Genevskoga jezera. Jura - gorje, u kojem ne ima glavnoga bïla, podieljeno je med Francuzkom i Švicarskom, tako da južni dio većinom pripada Francuzkoj, a sjeverni dio pripada Švicarskoj. Mjestimice čini granicu Francuzkoj i Švicarskoj Doubs, krivudasta gorska rieka. U cielosti je Jura-gorje pristupnije sa Francuzke nego li sa Švicarske strane, nu zbog mnogih uzporednih kosa, koje su razstavljene koritastimi razdolji i prekidane uzkimi ždrieli, jednako je po prilici težak prielaz preko Jure kao i preko zapadnih Alpa.

Belfortska vrata (la Trouée de Belfort) medju Jura-gorjem i Vogezi široka su 28 km., a duljina im iznosi od Mühlhausena na Illu do Voujaucourta na Doubs-u 55 km. Tlo u tom kraju nije posve ravno, već ima malenih brežuljaka pače i bregova, na kojih se danas mjestimice dižu francuzke utvrde. Belfortski otvor, koji danas poprieko sieče francuzka medja, bijaše od vajkada znamenito bojište. Tu se nedaleko borio Caesar s Ariovistom. U vojnah Turennovih mnogo se puta spominju Belfortska vrata. Za promet i trgovinu je takodjer znamenit ovaj otvor. Tu se križaju važne željezničke pruge iz Pariza u Basel i iz Strassburga u Lyon. Ovuda ide i konao, koji spaja Rajnu s Rônom.

Dalje prema sjeveru ide danas medja francuzkonjemačka dosta tačno bïlom Vogeza. Tu je granica tako izrazita medju Alzacijom i francuzkom Lotharingijom, da izmedju Belfortskih vrata i uvale u sjevernih Vogezih, kuda ide konao Rajnsko-Marnski i glavna željez-

nička pruga Pariz — Beč, na nijednoj tački ne prelazi nijedna željeznica ni granice, ni gorskoga bila. Nu tečajem viekova nije smetao ovaj gorski bedem francuzkomu gospodstvu, te je ovdje dugo išla medja dalje iztočno riekom Rajnom, koja je prije velike regulacije u ovih stranah činila velike nasipine i otoke. Francuzi su dapače njeko vrieme vladali nad gradovi na desnoj obali Rajne, kao nad Phillipsburgom, Kehlom, Altbreisachom, pače i nad Freiburgom. Da je god. 843. rieka Rajna postala medjom zapadnoj i iztočnoj Franačkoj, ne ima sumnje, da se ne bi tečajem viekova toliki ratovi vodili medju Francuzkom i Njemačkom upravo u području Rajne.

Od Donnona do luke Calais ne ima Francuzka prirodne medje; granica ide ovdje posred lotharingijskoga triasa i jurske tvorbe, zatim preko stare vispoljane Ardenske, belgijskofrancuzkih ugljenika i preko primorskih poloja i sipina. To je razlog, da se tu državna medja vrlo često mienjala. Da se Francuzka za Napoleona I. upravo na obalah sjevernoga mora vanredno razprostranila i zavladala nad ušći Vezere i Labe, pripomoglo je uz sjajne uspjehe francuzkih vojska na bojnom polju i to, što Francuzka na sjeveroiztoku ne ima tačnih prirodnih ograda. Povjestnica spominje mnogobrojna bojišta s jedne i druge strane francuzke medje. Ne obazirući se na posljednji rat (1870—1871) izmedju Francuzke i Njemačke poznata su od prije bojišta Cresy, Azincourt, Bouvines, Malplaquet, Jemappes, Ligny, Waterloo i mn. dr. Francuzka je medja danas ovuda, kao što ćemo kasnije spomenuti, osigurana mnogobrojnimi utvrdami.

Medje Francuzke ni kopnene ni pomorske niesu osobito razvijene. [1] Nu po Ratzelu su upravo ravne kopnene medje na toliko koristne, što je razmjerno maleni dio ciele površine državne na granici neprijatelju na udaru. To se opazilo i za posljednjega francuzko-njemačkoga rata. Makar su Niemci prodrli Francuzkoj daleko u srce, ipak veliki dio unutrašnje Francuzke nije stradao od njemačke invazije, te je tamo cvala industrija i promet, na koliko niesu morale radine sile pod pušku. Najudaljenije tačke od kopnene medje u Francuzkoj jesu na doljnoj Loiri i u Bretagni. Istom iza 15 satî vožnje na željeznici možeš odavle doći do mjesta, koje nije francuzko. Drugo je, kad se govori o pomorskoj medji. Samo vrlo riedko može koristiti državi udaljenost od mora; ali redovito je velika šteta po državu, ako je jako udaljena od mora. Najudaljeniji su francuzki priedjeli od mora

[1] Po Ratzelu se odnosi kopnena medja Francuzke prema pomorskoj kao 1·8 : 1, a površina se Francuzke odnosi prema kopnenoj medji kao 18·7 : 1.

pokrajina Burgundija i Franche comté (t. j. slobodna grofija); njihova udaljenost od mora broji 450—500 km. ili 11—12 sati vožnje na željeznici. Poradi prispodobe navodimo, da je u našoj monarkiji najudaljenija tačka od mora Krakovu na jugu, a iznosi 20 sati vožnje na željeznici. Dakako da more ne djeluje svuda jednako daleko na unutrašnjost kopna, naseobu, promet i način života. Navlastito ćemo u Francuzkoj spomenuti, kako su njeke pokrajine, makar da su dosta blizu mora, ipak posve kopnene svojim životom, zanimanjem i prometom.

Francuzke su obale slabo razvijene, te ne imaju ni mnogo zaliva, a dosljedno ni mnogo poluotoka. Na cieloj su Francuzkoj obali samo dva oveća poluotoka: Bretagne i Cotentin. Poluotok Bretagne potvrdjuje zemljopisno priznato načelo, da poluotoci kao i otoci, navlastito ako se sastavom svoga tla od trupa razlikuju, dugo živu svojim posebnim životom, čuvajući ostatke izumrlih jezika i običaja. I poluotok Cotentin iztiče se mnogimi osebujnostmi. Po razvitak francuzkoga prometa i svezâ sa zamorskimi zemljami oba su spomenuta poluotoka mnogo manje privriedila, nego li bi čovjek mislio. Kao što je obala Francuzke siromašna poluotoci, isto tako ima malo otoka. Najbliža tačka Korzike udaljena je od Francuzke obale za 180 km., k tomu je more medju Francuzkom i Korzikom vrlo duboko i za plovitbu dosta nesigurno. Neposredno uz Sredomorsku obalu ima Francuzka njekoliko neznatnih, strmih otoka. Isto su tako neznatni mnogobrojni grebeni i otočići, koji okružuju Bretagnu; i ostali nješto veći otoci, koji prekinuto prate zapadnu obalu Francuzku od Pointe de Peumarch do Gironde niesu za kopno znameniti, makar da ih rado polaze prirodoslovci i zemljopisci. Uz obalu od Gironde do Bidassoa i od sjevernoga šilja Cotentina do Belgijske medje ne ima nijednoga otoka.

Promatrajući Francuzke obale naići ćemo ovamo na veličanstvene i riedke ljepote priedjele, a onamo na pusto i posve jednolično primorje. Počnimo na sjeveru. Od Dünkirchena do ušća Somme obala je sama nasipina i oblikom i izgledom nalična na Belgijsku. Iza toga sastoji primorje od strmih kredinih stiena, kojim su morski valovi izprali podnožje, te su s toga ogradjene razvaljenim kamenjem, koje se navlastito za osjeke vidi. „Falaises“, kako Francuzi te obale zovu, prostiru se do ušća Seine, te su svojim kamenjem nalične na nasuprotne obale Englezke u Kanalu, premda ljepotom za njimi zaostaju. Slika 2. prikazuje nam takovu francuzku obalu. Iza Seine je obala opet nizka okružena grebeni („calvados“). Kod Cherbourga se već opaža u

primorju starijih tvorba, kao što je granit i silurski škriljevac. Ova tvorba zahvata zapadnu Normandiju, cielu Bretagnu i primorje južno od Loire do mjesta les Sables d' Olonne. Spomenuto se kamenje ne diže svuda jednako visoko nad morskim licem; u zapadnoj Normandiji viri samo malo iz mora, koje ga često poplavi ili pieskom posiplje, ili pače raztvara na osamljene grebene i pećine. Na takoj se granitnoj pećini diže sv. Mihalj, koji smo opisali kod plime i osjeke u knjizi I. str. 230—231. Kako je na obalah zapadne Normandije znamenita razorna sila morska, svjedoče mnogobrojnimi grebeni okruženi Normanski otoci, koji su ostatci njekadašnje obale Normandijske. U opreci s Normandijom ima Bretagna gotovo svuda strmu obalu od čvrstoga kamenja, koju uzki zalivi i zatoni razstavljaju

Sl. 2. Francuzka obala na Kanalu.

na mnogo poluotočića, od kojih se njeki osobito slikovno prikazuju. Najzanimivljija su na skrajnjem zapadnom šilju Bretagne dva vrlo razgranata na fjorde nalična zaliva i to zaliv Brest i Douarnenez, od kojih prvi svojim vanjskim oblikom donjekle naliči na Boku Kotorsku: sastav gorja, boja i rašće je dakako u oba posve različno.

Od Vilaine-a je obala opet nizka. Budući da ponajviše ne ima sipina na obali, koju prate njeki maleni otoci, to nas opominje na Frizijsku obalu na Sjevernom moru. Geologijski se sastav ovoga tla dakako vrlo razlikuje od Frizije; Francuzki naime otoci ne sastoje od nasipina već od ravne tvrde granitne jezgre, koju je more pieskom pokrilo, ali je nemože smanjiti ni razoriti. Pače otok Noirmoutier, s kojega se može za osjeke s kopna po suhom, naplavinami rieke Loire postupno raste. Primorje, kao

što smo spomenuli, do mjesta les Sables d' Olonne sastavljeno je od granita; iza toga je jursko vapno, a medju Charentom i Girondom je kreda. Spomenute obale mjestimice gotovo niesu više od lica morskoga, te su neposredno kraj mora pune slanih močvara („marais salants"); iza tih močvara steru se plodni poloji, koje kao što u Nizozemskoj i Njemačkoj gatovi brane od poplave. Od Gironde do Adoura je primorje ogromna visoka sipina, prekinuta samo kod Teste. Sipine su na obalah 30—50 met. visoke i 8½ km. široke, te se strmo ruše u more. Na njekih mjestih udara valovlje o sipine otimljući po koji komad obale; na drugih opet mjestih bjesne strašni morski virovi medju sipinami i prudovi, koji su se nanizali uz obalu. Jao si ga brodu, koji oluja amo nanese! Vjetrovi i voda neprestano mienjaju oblik i položaj sipina, a gdjekada pače zakrče i ušće Adoura. Biarritz, glasovito pomorsko kupalište, stere se na pećinastoj obali, koju tvori Pirenejski obronak. Sive i žućkasto smedje gromade vapnene ruše se do 30 met. visoko u more, koje ih je izpralo u raznolike oblike. „Put od Bayonne prema San Sebastianu je veličanstven: s lieva Pireneji kao Dent du Midi i Moléson, s desna more, obala kao kod Genove; tmaste doline, šumoviti obronci, a nad njimi bajni niz utvrda; morski zatoni s posve uzkimi ulazi, koji kao Salcburžka jezera u gorske kotline sežu daleko u kopno."

Francuzka obala Sredozemnoga mora ima s početka upravo takav oblik, kao na kraju primorje Atlantskoga oceana. Ogranci naime Pirenejski, sežući do mora kod Port Vendres, podavaju primorju osobitu krasotu i veličanstvo. Iza toga se povlače natrag Pireneji, obala je posve nizka i puna obalnih jezera („etangs"). Ta su jezera redovito dugoljasta oblika, sad posve, sad opet čestimice odieljena od mora; ima ih vrlo mnogo raznolike veličine počevši od Perpignana do Marseille. Pećinaste gromade, koje razstavljaju obalna jezera od mora, rastu naplavinami primorskih rieka. Etang de Thau, obalno takovo jezero (slika 3.), dugo je 4 ure, a ½ široko, a presieca ga željeznički nasip, s kojega se za liepoga vremena pruža prekrasan vidik na Pirenejske ogranke. Iza toga prekida slabo zanimljivu obalu delta rieke Rône („Camargue"). Ovo je divlji priedjel, koji bud rieka, bud samo more često poplavi. Rubovi su delte doduše obradjeni i plodni; unutrašnje pak priedjele pokrivaju prostrane trskom zarasle močvare („roselières") i plitka jezera, medju kojimi se ističe ribnjak Valcarès. Pješčane sipine, pa tmasti i mračni borovi gajevi („pinèdes") prekidaju zelenkastu vodu, koja jedva da odtječe. Gdjekada

more poplavi deltu i prodre do borika, ostavljajući na boru morski piesak, a na trskah biele pahuljice. Nizku obalu Francuzku završuje „C r a u", pusti pećinjem i razsulinami posuti priedjel, koji se stere uz more i uz Rônu do Arlesa. Malo iza toga već je obala strma i puna zatona, jer se steru do mora ogranci Esterel gorja i prigorja pomorskih Alpa. Ovaj dio primorja odlikuje se neobičnom ljepotom i dražešću zbog modrine morskoga lica, vedrine nebeskoga svoda i bujnoga subtropskoga rašća. Već je okoliš Marseilla prekrasan; prostrani modri zaton morski okružen gorami i južno rašće opominju te na Napulj (dakako bez Vezuva) ili na Genovu; tu rastu pinjoli i aloje, a i paoma nije baš riedka, naranča ipak uspieva riedko pod vedrim nebom, a limuna nipošto. — Iza toga je Toulon i Hyères s istoimenim otočjem, koje je na glasu poradi vanredno blagoga podneblja. Hyères otoci, Stoichadi staroga svieta, nanizali se od iztoka na zapad. Na kraju kestenovih šuma i morskih omorika, a još više na prisojnih i pustih stienah, pa na pješčanih obalah tlo je još uviek zaraslo ljekovitim korienjem, za koje se drži, da je odavle dobilo svoje ime „Stoichadsko korienje" (Lavandula Stoichas).

Nu prava tako zvana Riviera [1] počinje tek kod Cannesa, tu ima već dosta paoma u vrtovih, a na obali se izmjenjuje bor s uljikom. Najljepši komad Francuzke obale a uza to jedno od najljepših i najdražestnijih primorja na zemlji je onaj dio od Nizze do Monaca. Nizza se stere u prekrasnom priedjelu u prostranom prema jugu otvorenu zatonu, u koji se izljeva rieka Paglione, koja teče posred grada. Pobriežje je na doljnom kraju zaraslo čitavim nizom paoma, a i uz put na morskom žalu ima dugi red paoma. Nizzu okružuje koje brežuljasta koje ravna „Campagne" prelazeći u gore, što se amfiteatralno nad gradom dižu. Ta „Campagne" s nebrojenimi vrtovi i ljetnici, plodnimi poljanami i vazda zelenimi livadami, vinogradi po brežuljcih, čitavimi šumami od uljika i naranča podava osobitu dražest i milotu Nizzi. Rašće se u okolici iztiče osobitom ljepotom oblika i nečuvenom raznolikošću, jer po svjedočanstvu R i s s a i A r d o i n a uspieva u cvietnjacih departementa „Alpes Maritimes" do 2466 vrsta bilina, od kojih već mjeseca siečnja 80 vrsta cvate. Napokon je osobito značajno,

---

[1] Riviera zove se ona do 500 km. duga obala na Ligurskom moru od Nizze (ili od Cannesa) na zapadu do Carrare na iztoku na podnožju pomorskim Alpam i Ligurskomu Apeninu. Posred Riviere je Genova najveći pomorski i trgovački grad talijanski. Iztočno od Genove zove se obala R i v i e r a d i L e v a n t e (t. j. iztočna obala), a Genovi ili Voltriu na zapadu je R i v i e r a d i P o n e n t e (t. j. zapadna obala). Ova Riviera di Ponente mnogo je ljepša i glasovitija.

što ne ima mjeseca, pače ni dana u godini, kad ne bi u vrtovih i na polju ma koja vrsta cvieća cvala. Punim se dakle pravom zove Nizza: „cvietnim gradom."

Po opažanjih toplote, koja se redovito vode u Nizzi od početka ovoga stoljeća, iznosi tamo poprečna godišnja toplota 15·9° C.; za najhladnijega mjeseca siečnja je središnja toplota + 8·1 C. Toplota u Nizzi u obće riedko spadne pod ništicu. U svem se broji 219 sunčanih, 78 naoblačenih i 68 kišovitih dana.

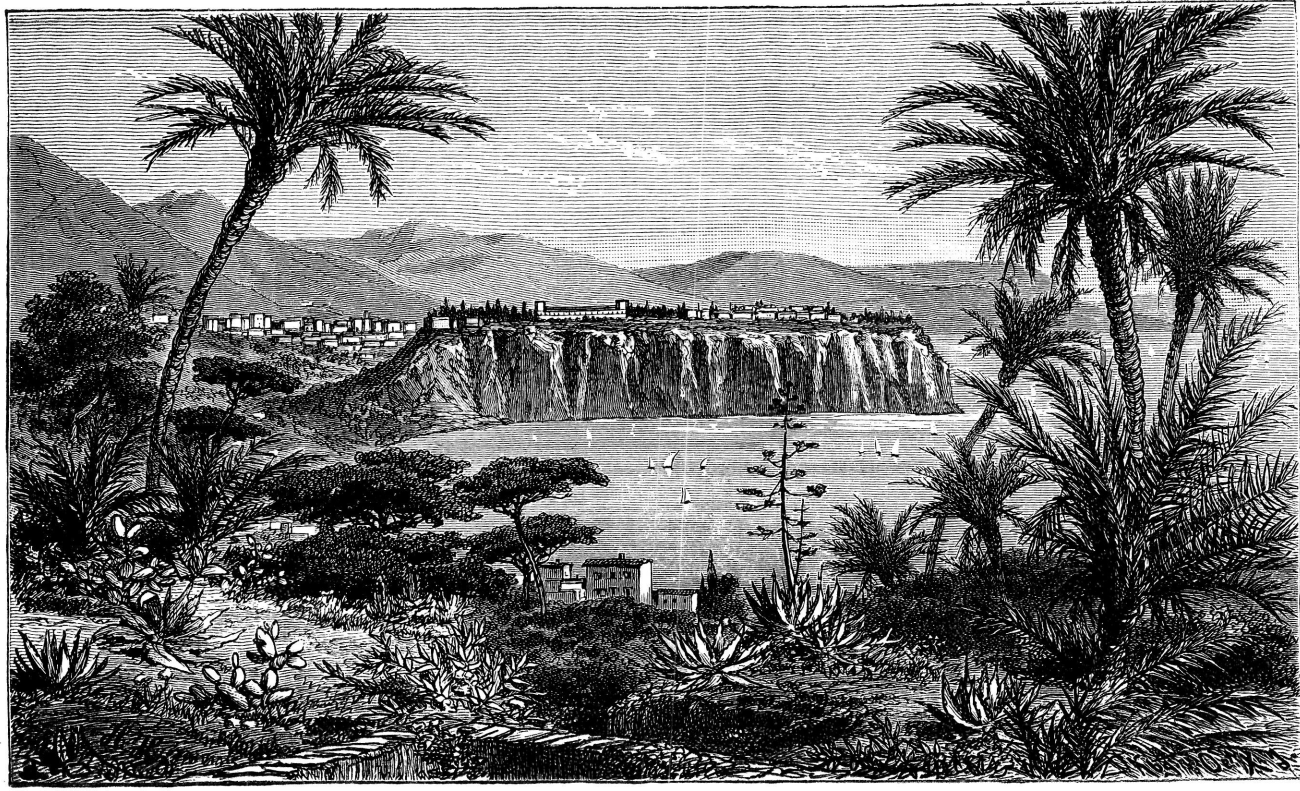
U vrtovih cvate mjeseca prosinca jagorčika (Primula Auricula), miomirisna ljubica (Viola odorata), ljubimac (Reseda odorata), po živicah ruže, a po slogovih razno povrtelje; po poljih se vidi cvatući plodonosni grašak, grah i korun. Mjeseca siečnja sjaje se u vrtovih zumbuli (Hyacinthus orientalis), a naskoro i Jonquille

Sl. 3. Sredomorska obala kod Cette (Etang de Thau).

i Tacette, pa krasni procjepak (Scilla bifolia). Mjeseca se siečnja svuda razcvala u vrtovih mandula (Ammygdalus communis), a malo zatim breskva (Persica vulgaris); na livadah miriši pokošena trava, a oko polja je procvao divlji tulipan (Tulipa sylvestris). Mjeseca ožujka cvatu mnoge voćke, plemenita lovorika, zatim gdjekoja osamljena datulova paoma; grmovi se ruža rumene, naranča je dielom propupčala, a čitava okolica odiše miomirisom mirodjija. Mjeseca je travnja po čitavoj obali prevladao miris na tisuće cvatućih naranča; na brežuljcih je bujno procvao crni jasen (Fraxinus Ornus) i raznovrstne cistače (Cistus), a u klancih i ždrielih afrička tamariska; na polju dozrieva žito za sjetvu, a poljodjelac već izkapa korun. Početkom svibnja se žito žanje, a na požetih se poljih odmah nove plodine sade i siju, koje kao n. pr. rajčica („pomme d' amour") trebaju veće žarine da dozore; u vrtovih uz

*

Sl. 4. Monaco na Rivieri.

naranče cvatu četruni; medju dudovi je procvala vinova loza i amo tamo uz farnezijsku akaciju Acederah-drvo; na stienju propupčao je kapar, a na kraju šikara pojavljuju se kaćuni (Orchidee) raznolika oblika. U lipnju cvate maslina (Olea Europea), granatno se drvo rumeni prekrasnim svojim cvietom, a uz dinju (Cucumis Melo) dozrievaju razne smokve. Mjeseca srpnja eto već zreloga groždja, a rogač (Ceratonia Siliqua) kao i sve mrčine (Myrtaceae) bujno su se razcvale. Mjeseca kolovoza dozrele su sve voćke; pod vedrim, azurnim nebom pruža se na daleko šareni ćilim od raznolikoga rašća. U rujnu procvao je veći dio naranča po drugi put, a ujedno se blista pod tamnozelenim lišćem uz sniežne cvjetove dozrievajući plod žut kao zlato. Ova druga cvatnja naranča s nješto kasnijom cvatnjom limuna traje i čitav listopad; na polju je druga sjetva; po svih trgovih i na uglovih ulica možeš se nagledati i naužiti slastnoga južnoga voća. Mjeseca studenoga dozrela je maslina i lovor; na polju cvate egipatski bob; žito se sije, a livade su zaodjenute sjajnim jesenskim rašćem.

Sa željeznice, koja spaja Nizzu s Monacom, otvara se na više mjestâ prekrasan vidik. Najljepši dio Riviere jest „Route de la Corniche“ cesta, koja vodi duž primorskoga gorja. Ona se diže do 300 met. nad morem, te se sad smjelo vijuga na skrajnjem gorskom obronku nad morem, otvarajući divan pogled na otvoreno more na cielu, punu zatona obalu, na mnoga bjelasajuća se mjesta, na poluotočiće i otoke, sad opet skreće za brda u unutrašnjost, gdje motriš iza divljih ždriela i dalekih dolina orijaške glavice morskih Alpa, s kojih se blista vječni snieg. Tuj se stječu najveličanstvenije prirodne ljepote, kojimi je Bog zemlju obdario: more i velegorje spaja se s azurnim nebeskim svodom stvarajući okolicu, da od nje ne možeš očiju odvojiti! Monaco na granici medju Francuzkom i Italijom pravi je raj (slika 4.). Okružen s jedne strane strmenitimi nu liepo odsječenimi brdinami, a s triju strana obljeven morem diže se kameni poluotok, kojemu je kruna grad stupnjevinaste padine, koju ukrasuju dražestne južne vrtne nasade i mnoge skupine paoma: „komadić zemlje, gdje se upregla priroda s rukom umjetnicom, da stvore bajnu divotu, kakvoj gotovo ne ima premca na svietu“.

Francuzka zaprema danas 528.800 □ km. Po tom su prostorom veće od Francuzke: Rusija, Švedsko-norvežka država, Austrijsko-ugarska monarkija i Njemačka (ova samo za 16.200 □ km.). Godine 1789. u oči velikoga prevrata zahvatala je Francuzka 516.000 □ km. dakle gotovo toliko kao danas. Sretnimi ratovi za prevrata i prvoga carstva narasla je Francuzka god. 1811. na 748.000 □ km. Prije prevrata dielila se Francuzka na 32 velika i 7 malih gouvernementa. Oni bijahu različite veličine: pokraj vrlo prostranih kao Guienne i Gascogne. bilo je i posve malenih, koji bi obuhvatali samo koji veći grad s oko-

lišem. Medje gouvernementa ponajviše se podudarahu sa znamenitijimi starimi „povjestničkimi“ pokrajinami. Nu bilo je više pokrajina i zemalja nego gouvernementa; tako je n. pr. gouvernement „Isle de France“ sastavljen bio od 12 većih i manjih zemalja. Mnoge starofrancuzke pokrajine posve se slažu s prirodnom razdiobom zemlje; tako n. pr. Bretagne, Normandija, Champagne, Béarn, i mnoge dr. označuju priedjele, koji se razlikuju od susjednih zemalja posebnim sastavom tla, podnebljem i plodinami. I danas još živi u Francuzkoj spomen na staru razdiobu po povjestničkih pokrajinah, pa i francuzki zemljopisci Levasseur i mnogi dr. opisujući Francuzku drže se stare razdiobe. Svakako su za zemljopisca stare pokrajine značajnije nego li departementi, koji su za prevrata uvedeni, da se i tim novo doba označi. Departementi nose (osim Vendée, Savoie i Haute Savoie) imena rieka i gora pa osamljenih brda, koja se u onih krajevih ističu. Dakako da se i pri tom griešilo. Nije li se našao zgodan zemljopisni predmet, to je položaj onoga departementa, susjedni dio mora ili pače greben ili prud u moru dao ime departementu (Nord, Pas de Calais, Manche, Calvados, Côtes du Nord, Morbihan itd.) Nu o tom ne ima sumnje, da je razdioba na departemente vrlo mnogo prudila centralizaciji Francuzke. Popriečna veličina jednoga departementa iznosi preko 6000 □ km., dakle oko polovice naše Dalmacije. Iza god. 1815. malo su se mienjale medje francuzkih departementa. Odkad je pripala Francuzkoj Nizza, ne dotiče se više Var onoga departementa, koji nosi po njem ime, i to s toga, jer je od jednoga diela Var departementa i grofovije Nizze sastavljen novi departement pomorskih Alpa. Departementi diele se u Francuzkoj na arrondissemente, a ovi na kantone. Povrh 85 departementa (osim Korzike) ima Francuzka još jedan samostalni arrondissement i to Belfortski. To je onaj maleni dio Elsasa, koji je iza nesretnoga posljednjega rata (1870—1871.) ostao Francuzkoj, pa ga Francuzi ne će da priklope nijednomu departementu, jer su uvjereni, da će opet prije ili kasnije zadobiti izgubljene zemlje.

II.

Visinska razgrana.

Francuzko tlo u obće. — Alpe. — Pireneji. — Središnja visočina. — Ostala gorovina. — Nizina. — Podneblje.

Francuzka je pretežnim dielom nizina; visokih planina ima samo na medji južnoiztočnoj i južnozapadnoj, a sredinom zemlje steru se srednje gore. Francuzko gorje ne pokazuje onolike raznolikosti u svom izvanjskom i unutrašnjem sastavu kao n. pr. gorje naše monarkije. U Francuzkoj ima malo velikih tačno omedjenih gorskih skupina, brežnatih priedjela i riečnih kotlina; k tomu se geologijske i orografijske medje gotovo posve podudaraju. Uza sve to ima ipak u Francuzkoj dovoljno primjera za razne oblike tla, pa su mnoga doba u prošlosti naše zemlje na toliko zastupana, da se može jasno razabrati njihov utjecaj na okolicu, kulturu i naseobu žiteljstva. Najprije razlikujemo u Francuzkoj tlo najstarijega geologijskoga doba ističući se više svojim prostranstvom i jednoličnošću nego li osobitom visinom. Ovamo ide vispoljana središnje Francuzke i neznatne uzvisitosti u Bretagni i susjednih priedjelih. U naše se doba tek jače proučava, koje su promjene tečajem viekova nastale, za kojih su se spomenuti dielovi Francuzke razstavili, koji su njekoć bez sumnje suvisili. Bolje smo već danas poučeni o dogadjajih vulkanskih u središnjoj Francuzkoj navlastito s toga, što su prekrasni ti priedjeli svojom ljepotom upravo izazivali učenjake, da ih prouče. Inače ima još starokristalinskoga tla na jugoiztoku (Alpe) i jugozapadu (Pireneji) Francuzke, nu ti su priedjeli spuštanjem, dizanjem i previjanjem mnogo trpjeli, a k tomu su na toliko posuti kamenjem mladjih tvorba, da ih jasno razabiraš jedino na geologijskom zemljovidu. S obzirom na visinu pretječu ih i nadvisuju gorja mladja, kojim niesu još gromade izpiranjem i izplavinami stradale. Geologijski sastav i orografijski razpored zapadnih Alpa upoznaje se u novije doba sve više; mi razabiramo i

ovdje po malo, kako su današnji klanci i dolovi u savezu sa dalekimi geologijskimi pradobami. Makar da ne pripada Francuzkoj geografijski znamenitija strana Pireneja, ipak je po najnovijih iztraživanjih bečkoga profesora Pencka u Francuzkoj mnogo ljepši dio toga gorja, koje je već toliko puta opisano, pa ipak dugo krivo shvaćano. Ostali goroviti priedjeli Francuzke niesu baš znameniti. Jura-gorje se ponajviše razvilo već na švicarskom tlu; nu onaj maleni dio, koji pripada Francuzkoj, ima osebujnosti, kakovim ne ima traga dalje na iztoku. Francuzki, t. j. zapadni dielovi Vogeza zatvaraju i obrubljuju gornjorajnsku nizinu, a francuzki Ardeni su u savezu sa porajnskobelgijskim škriljevcem. Južnozapadno prigorje Vogeza sve do Morvana podudara se sa švabskofranačkom zemljom medju Crnom šumom i Šumavom. Napokon ima amo tamo malenih brežuljaka i neznatnih uzvisitosti u parižkoj kotlini.

Alpe. Francuzkom se prostire veća polovica zapadnih Alpa. Iztočna padina njihova na talijanskoj strani kratka je i strma; na zapadu pak u Francuzkoj spuštaju se polagano zapremajući daleki prostor medju glavnim bìlom i riekom Rônom; padina im je tu tako neznatna, da ima još nedaleko rieke vrhunaca visokih malo ne 2000 met. kao n. pr. Ventoux i dr. Po sastavu, obliku i visini mogu se u francuzkih Alpah dva pojasa razlikovati. Iztočne su kose razmjerno najviše sežući gotovo svuda nad sniežnicu, sastavljene su pak od poznatoga pragorja, rulje, žulje i bliestnika; zapadne su pak znatno niže, većinom izpod sniežnice, a sastavljene su od mladjih tvorba vapna i krede. Kao što u središnjih i iztočnih, tako i u zapadnih Alpah razstavlja dugoljasta prosjeka pragorje od mladjih tvorba. Doduše tu prosjeku ne protječu svuda rieke, pa se ni ne razpoznaje tako lako kao u austrijskih Alpah, jer u zapadnih Alpah niesu gorske gromade tako pravilno poredjane, nego su većma stisnute jedna do druge.

Oblikom se Pra-Alpe od vapnenih Alpa na toliko razlikuju, što se one većinom broje u visoke gore ili planine, dok ove idu u srednje gore. Budući da su kose zapadnih Alpa nanizane od sjevera prema jugu, tiesno jedna do druge, to su i doline redovito uzke i poput pukotina strmimi stienami ogradjene. To je ujedno razlog, da ne ima u zapadnih Alpah izuzevši Mont Blanc, — koji je u ostalom u svakom pogledu samosvojna gromada — prostranih sniežnih poljana ni velikih ledenjaka. S istoga razloga ne ima u zapadnih Alpah jezera, toga najljepšega uresa središnjih i iztočnih Alpa. Na dalekom prostoru od

Nizze do Chambery-a i od Turina do Valence ne ćeš naći nigdje jezera; istom u Savoji razabiraš tri jezera i to maleno Lac d' Aigebelette i dva veća Lac du Bourget i Lac d' Annecy.

U naše doba mnogobrojni iztraživaoci Alpa pokušaše već više puta, kako bi zgodno Alpe podielili na oveće i omanje skupine. Nu kao u drugih stvarih tako i u tom ne ima još danas sloge medju strukovnjaci. Mi ćemo samo spomenuti, da nas starinska razdioba zapadnih Alpa na primorske, cottijske i grajske nimalo ne zadovoljuje; s toga ćemo radije sliediti Haardtovu razdiobu, koju je on i na svom poznatom zemljovidu Alpa proveo. On dieli zapadne Pra-Alpe u sedam skupina i to od juga na sjever ovim redom: Morske Alpe (3290 met.), Monte Viso (3845 met.), Oisans, Maurienne (3478 met.), Tarantaise (3862 met.), Iseran (4051 met.) i Mont Blanc. Naša zadaća nije da pratimo pojedine skupine, već ćemo samo spomenuti one, koje se osobito nad sve druge iztiču. Takova je n. pr. veličanstvena Oisans-skupina, koju dapače donjekle niti gromada Mont Blanc ne pretječe. Glavne kose Dauphiné, koju obtječe s iztoka Duranca, sa zapada zanimljivi prodori Draca a sa sjevera dolina Romanche, iztiču njekolike silne i vanredno strme glavice kao M. Ollan (3883 met.), Grand Pelvoux (3953 met.) i Pointe de Ecrins (4103 met.)

E. Whymper, jedan od najboljih poznavalaca Oisans-skupine piše ovako: „Gorski kotar, nad kojim se iztiče M. Pelvoux i susjedne glavice, broji se u povjestnički i topografijski najzanimivljije alpinske priedjele. Kao kolievka i domovina Valdensa spominjat će se uviek u povjestnici; to su najviše planine i najveličanstveniji priedjeli u Francuzkoj. Dauphiné možda zaostaje za Švicarskom, ali ipak ima svoje osebujne dražesti. Takih klisura, gorskih bujica i gudura ne ima u Alpah; pogled na duboke i divlje dolove veličajan je, dà uzvišen, a glede smjelosti vrletnih oblika ne da se ništa s tim gorjem izporediti. Tu vidiš čitav bezbroj dolina, koje se natječu svojom osebujnošću i raznolikim podnebljem. Njeke su tako duboke, da do njih sunčani traci ne dopiru, a druge su svojom toplotom više nalik na talijanske ravnice, nego li na francuzke Alpe. Raznolikost podneblja vrlo djeluje na tlo u tih dolinah. Tako su njeke posve puste i neplodne: mjesto drveća sam kamen, mjesto trave i cvieća samo kršje; njekoliko pak sati dalje eto te sred vinove loze i drveća od krušaka, jabuka i trešanja, a iza toga se izmjenjuje breza, jalša, jasen, ariš, bor i orah sa poljima, na kojih uspieva raž, zob, ječam, grah i korun!" — Kad se Whymper iza duga vrlo napornoga uzpinjanja napokon popeo na glavicu Pelvoux, opazio je najprije ogromnu 120 km. udaljenu gromadu Mont Blanc, a još dalje skupinu Monte Rosa, dok su na iztoku jedna kosa za drugom u svom sjaju i veličanstvu blistale. Taj niz kosa gubio se daleko na iztočnom horizontu, gdje se već očima nije mogao zrak od gora razpoznavati. Visoko se dizao u daljini Monte Viso, a iza njega je uočio Whymper tmastu masu, za koju je znao, da je piemontezka ravnica. Prema

jugu je označivala modra pruga Sredozemno more, a na zapadu se vidjah Auvergnska gorja.

Sjeverni stubok zapadnih Alpa a ujedno veličanstveni medjaš na granici triju država Francuzke, Švicarske i Talijanske jest orijaš Mont Blanc, to najviše gorje alpinsko. Nije to obično gorje, već ogromna pećinasta gromada s mnogimi šiljevi i glavicami, nalična svojim temeljnim likom na pravokutnik, koji je položen od jugozapada prama sjeveroiztoku, dug 40 km. a širok preko 15 km. Izvanjske krajeve pravokutnika označuju posebna sedla („cols"), koja ujedno spajaju Mont Blanc sa susjednimi gorami (col de Balme, col de Bonhomme itd.). Inače je glavna gromada od svoga okoliša razstavljena dubokimi dolinami, kojim se stiene na više mjestâ upravo okomito dižu; tako je na zapadu dolina Arve, u kojoj je Chamounix, zatim Val Montjoie i mnoge dr. Najviši dio gromade, t. j. Mont Blanc u užem smislu, visok je 4810 met., te se diže nedaleko južnoga ruba pravokutnika, a omedjuju ga oba ledenjaka Miage i ledenjaci Brenve i Géant. Ostale su glavice niže za 600 met. U obće po mnienju najboljih poznavalaca Alpa, medju koje ide i Whymper, gromada Mont Blanc uživa nezaslužan glas i ime. Mont Blanc se naime ne može natjecati ljepotom sa Gornjom Bernskom, a ni veličanstvom sa Dauphineskom gromadom. On je izašao na glas samo svojom najvišom glavicom medju svimi alpinskimi vrhunci. Izuzmeš li tu glavicu, ciela gromada nije osobito veličanstvena. U istinu niesu ostali vrhunci te gromade ni tako znameniti kao n. pr. glavice u Walliskih Alpah; dok se naime u Mont Blancu samo 5 vrhunaca diže iznad 4000 met. ima tako visokih glavica u Walliskih Alpah barem 20.

S najviše glavice Mont Blanca opadaju na sve strane oštre, nu kratke i raztrgane stiene, koje omedjuju duboke pećinjaste pukotine. S toga ne ima na toj gromadi pravih dolina, kao n. pr. u Walliskih ili Bernskih Alpah, već samo strmenitih i divljih gudura, koje su do vrha pune sniega i leda. 12 ledenjaka opada u Allée Blanche i u Val Ferret, a izpod njih su izvori Dore Baltee. Na široj, zapadnoj strani spušta se u dol 17 ledenjaka; u unutrašnjosti gromade prostire se veličanstveni 12 km. dugi ledenjak Mer de Glace (vidi naslovnu sliku u prvoj knjizi), koji je sastavljen od dvie ledene rieke: Glacier de Léchaud i Glacier du Géant (Tacul); ova se posljednja spušta neposredno sa najviše glavice.

Najviša glavica Mont Blanca izgleda iz daleka poput kupule zaokružena, a kad si joj se približio, sastavljena je od nebrojenih, koje sniegom pokritih, koje pak, golih grebena, koji ti svakim korakom mienjaju svoj oblik. Najviši šilj opisuje

Saussure kao greben, koji se proteže od zapada na iztok, pak je na najvišoj tački gotovo posve horizontalan i tako uzak, da bi jedva dva čovjeka jedan do drugoga imala mjesta. Vidik sa toga šilja za čudo se ne podudara sa vanrednom visinom, te najviše alpinske glavice; panorama sa vrha gromade Jungfrau i Grossglocknera mnogo je ljepša. Razlog je tomu, što se na Mont Blancu zbog velike visine i udaljenosti razplinu i gube okolišni predmeti, pa i za najveće vedrine i čistoće zraka dobro razpoznaješ jedino velika gorja kao Švicarske Alpe, Jura-gorje, morske Alpe i Apenine. Po tom piše punim pravom Whymper o vidicih u Alpah sliedeće: „Kojim su najviši alpinski vrhunci nepristupni, neka se tješe, da ti obično ne pružaju najljepših i najveličanstvenijih vidika. Svakako su njeki vidici sa najviših glavica predivni, nu manjkaju im ipak ponajviše osamljene i središnje tačke, s kojih je pogled tako dražestan i slikovit. Čovjek upire oči u množinu predmeta, od kojih je možda svaki veličanstven, on luta očima smeten tolikom veličajnošću od jedne tačke do druge, a pri tom se gotovo izgubi, jer mu prvi utisak pokvare drugi novi utisci."

Put na Mont Blanc nije odviše tegoban, nu dosta skup (oko 100 for.). Sa doline Chamounix traje put i povratak tri dana. Prvi se popeo na Mont Blanc god. 1786. Paccard, a od onda je već više smjelih turista bilo na toj najvišoj glavici alpinskoj. Glavni je cilj putnika u tom kraju glasovita dolina Chamounix, na dnu dubokoga korita, s kojega se od rieke Arve odmah dižu strme stiene. Najljepši je pogled na gromadu Mont Blanc sa gore Flégère, koja je udaljena tri sata hoda od doline Chamounix. Odavle vidiš Mont Blanc s ogromnimi snježnimi poljanami i ledenjaci od vrha do podnožja; k tomu motriš jasno najveći dio: „Mer de Glace". Isto je tako veličajan pogled na Mont Blanc sa gore Brévent (2525 met.); tu ti je tako blizu najviša glavica Mont Blanca, da možeš tačno motriti turiste, kako se na nju popinju.

Francuzke vapnene Alpe idu u glavnom uzporedno s opisanimi Pra-Alpami. One se broje u srednje gore, a opadaju od iztoka prema zapadu kao i od sjevera prema jugu. Kao što u Švicarskoj, Bavarskoj i Austriji, isto su tako i ove vapnene Alpe mnogimi prosjedi i prodori razstavljene na mnogobrojna osamljena bila, kose i vispoljane. Najljepše su Savojske vapnene Alpe, u kojih su već gore spomenuta jedina alpinska jezera u Francuzkoj. Savoja je obće kao Tirol alpinska zemlja „par excellence." Odasvud okružena gorskimi kosami, medju kojimi su i najviše Evropske kose, jedna je trećina Savoje najveći dio godine pod sniegom, druga je trećina zarasla gustom šumom, a treća je sama livada i pašnjak. Poljodjelstvo i voćarstvo samo na riedkih mjestih u Savoji uspieva; i to navlastito u priedjelu Chablais južnoiztočno od Geneve, gdje ima šuma od kestena i trešanja. Nadalje su vrlo liepe Dauphineske vapnene

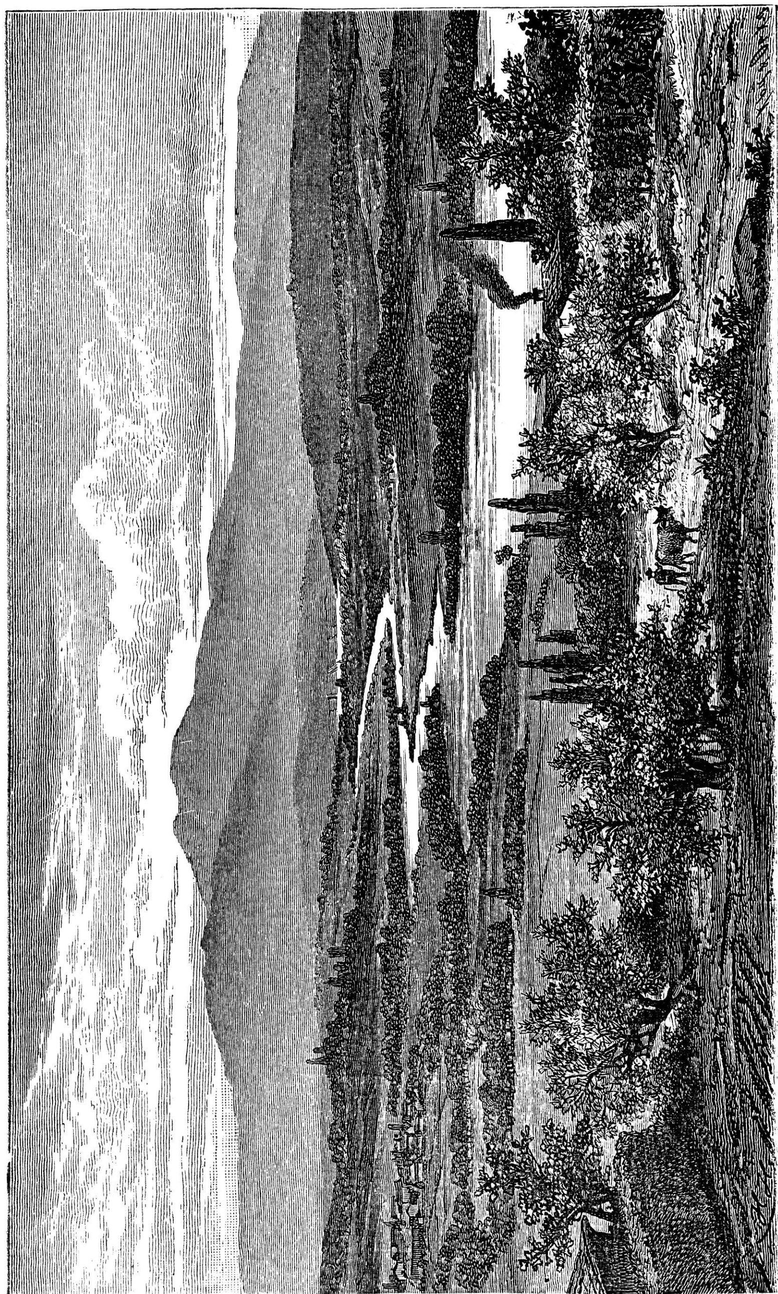
Alpe. Makar da niesu tako visoke kao njeki dielovi Apenina ili španjolske Sierre, to ipak razabiraš po ogromnih oblicih i prugah, da su to ogranci gorja, koje prema unutrašnjosti mora da je vanredno visoko. Na podnožju toga gorja na Iseri diže se Grenoble s visokom tvrdjom. Taj grad s prijatnimi pobriežji, čistimi ulicami i liepimi nasadi na lievoj obali rieke naliči donjekle na Salzburg, koji je na daleko na glasu sa svoga divnoga položaja. Sjeverno od Grenobla je gorje Grande Chartreuse s glasovitim samostanom kartežkoga reda od god. 1084.

Dr. Oppel piše: „S proljeća je upravo pogibeljno uzpinjati se medju strmimi, nebotičnimi stienami i biesnimi bujicami na to gorje; nu kad si se popeo na goru i izašao iz guste omorike, razabiraš u pojasu bukve usred livada i šuma na podnožju M. Grandsomu dostojnu i veliku gradjevinu samostansku (997 met.). Sa Grandsoma je divan vidik na sve strane. Na zapadu se jasno razabira dolina Rône, Lyon, gore Ardèche i Fôrez, na iztoku Alpe od M. Visa do Mont Blanca, a na sjeveru Mont du Chat kod Chambéry-a, Lac de Bourget, dolina Rône i Jura gorje.“

Znatno su niže od predjašnjih provençalske vapnene Alpe, u kojih je vrhunac Ventoux (1991 met.) na glasu poradi prekrasnoga vidika. Slika 5. nam prikazuje goru Ventoux, kako se vidi sa Rônine doline. Bliže Avignonu je gorje Vaucluse. Tu izvire glasovito vrelo iz daleke i duboke špilje na podnožju strme stiene. Kad se snieg otaplja, puna je špilja vode; mjeseca pak listopada dižu se stiene te špilje 13 met. nad površjem vode. U špilji šúmi po stienah do 20 potočića, od kojih postaje rieka Sorgue, po kojoj od izvora plove čamci, a prate ju mnogi mlinovi. Gole i strme stiene dižu se s lieva i s desna, a o njih se oslanjaju zeleni obronci. Prodor Sorgue je u istinu krasan priedjel, posve zgodan, da razdraži i zanese i pjesnika, kakav je bio Petrarca. Duboko na dnu prodora pjene se i buče zeleni valovi preko kamenja i pećinja, a na stienah se uzpinje čempres i lovor.

Provençalske vapnene gore posljednji su južnozapadni ogranci alpinski, jer gore Esterel i Montagnes des Maures za pravo ni visinom ni oblikom ne spadaju u alpinski gorski sustav. Spomenute gore sa provençalskimi i morskimi Alpami zapremaju njekadašnju grofiju Provence („domovina troubadurskoga romantičkoga pjesničtva“), koja navlastito zbog prekrasnoga svoga podneblja ide medju najljepše francuzke priedjele; to je prisojna vinska i ružična zemlja, kojoj se na svakom koraku poznaje dojam Sredozemnoga mora.

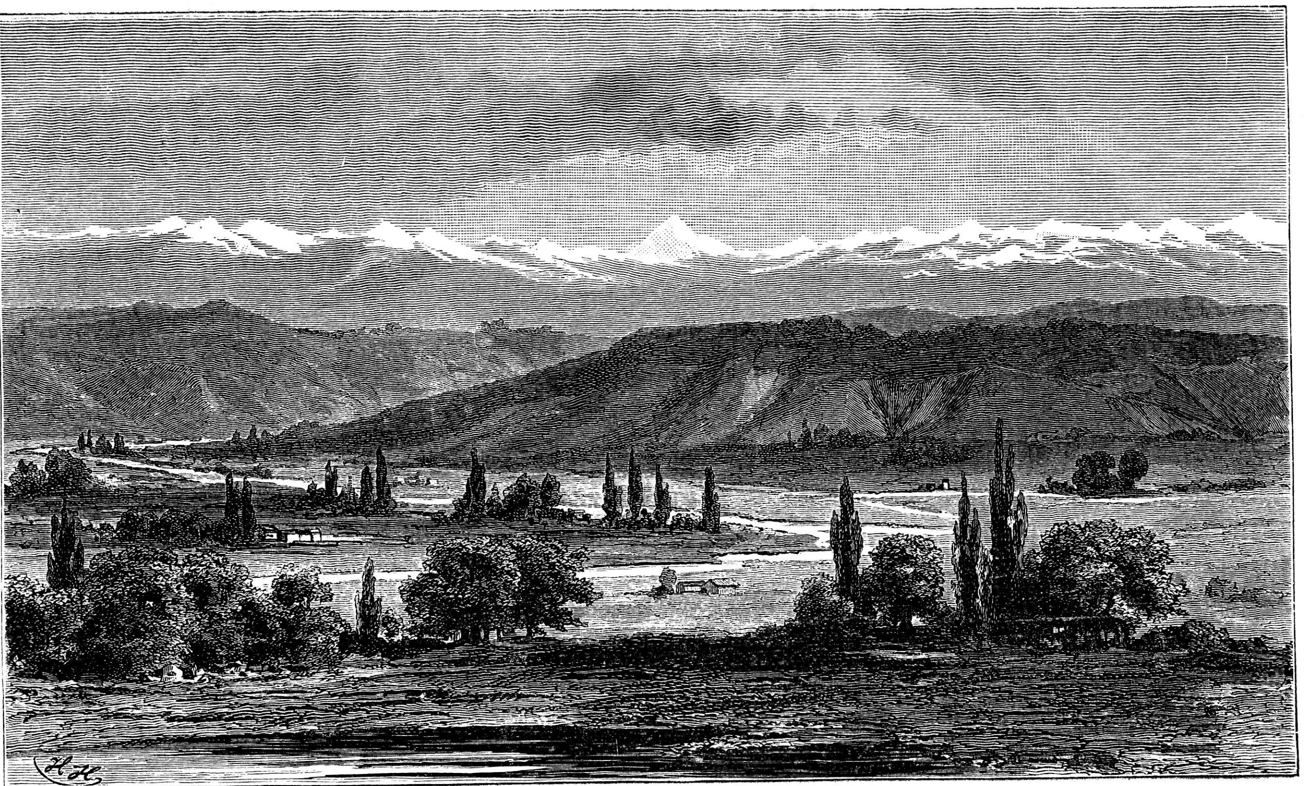
Kao što smo već gore naveli, uz Alpe su jedini **Pireneji** u Francuzkoj, koji idu u niz visokih gora. Makar da je znanstveno

Sl. 5. Rônina dolina kod Avignona i Mont Ventoux.

proučavanje Pireneja započelo gotovo istodobno s Alpami, ipak se oni tek u najnovije doba tačnije upoznavaju. Istina, sjeverni francuzki dio Pireneja već je posljednjih decenija donjekle izpitan, ali za južni španjolski dio od velike su vriednosti najnovija iztraživanja, po kojih su izpravljeni mnogi krivi nazori o tom gorju. Pireneji se prostiru izmedju Sredozemnoga mora i zaliva Biskajskoga kao pogranično gorje medju Francuzkom i Španjolskom. Na jugozapadu suvise za kantabrijskom gorovinom. Pireneji se razpadaju na tri diela. S r e d i š n j i, n a j v i š i d i o ima vrlo izrazito bȉlo; to je onaj dio Pireneja, na koji još najbolje ide obični opis Pireneja, da se tobože poput medjašnoga zida dižu medju Francuzkom i Španjolskom. Središnji dio, zapremajući 60% cieloga gorja, ide od Pic des Escaliers na zapadu (crta od Pamplone na Pau) do Col dela Perche na iztoku (cesta iz Perpignana u Leridu), a popriečna je visina sljemenu oko 2460 met. Prije se držalo, da dva niza stupnjevastih kosa (Atlantski i Sredomorski Pireneji) sastavljaju središnje Pireneje, a da se sastaju u dolini Aran. Danas se znade, da središnja gorska kosa nije posve prekinuta, već je samo zavinuta. U ostalom cielo to bȉlo središnjih Pireneja, makar da je u podnebnom i prometnom pogledu znamenito, nije od velike važnosti za sastav cieloga gorja. Oba ostala diela posve su različita. U z a p a d n i h P i r e n e j i h medju „Pic des Escaliers“ i morskom obalom pri ušću rieke Bidassoa, posve se gubi karakter planinski; zelene gore i doline izpunjuju zemlju Baska, a razvodno se bȉlo ni malo ne iztiče. U i z t o č n i h se pak P i r e n e j i h bi reć posve izgubilo bȉlo, pa se gorje posve razširilo i razišlo na mnogo ogranaka (Montagnes d' Alberes, Canigou 2785 met. Corbières i t. d.), ka on. pr. u iztočnih Alpinskih ograncih po Ugarskoj i Hrvatskoj.

O Pirenejih bit će govora u sliedećem svezku ove knjige kod Španjolske; ovdje ćemo spomenuti još samo njekoliko rieči. S c h r a d e r motreći Pireneje sa središnjega sljemena kaže zgodno, da se na jugu nastavljaju, dok na sjeveru opadaju. Doista na sjeveru prelaze Pireneji u ravnicu, ako i imadu pojedine postrane kose dosta visokih vrhunaca, na jugu pak ima još velikih gromada, donjekle samostalnih, koje ne idu k ostrmini, već su pravi nastavak središnjega gorja, kao što to svjedoče najnovija iztraživanja. Pireneji u obće položitije opadaju u Francuzku, gdje su im obronci zarasli šumom i puni su bujnih pašnjaka; na jugu nasuprot ruše se na više mjesta naglo u dol. Sjeverni su dakle francuzki Pireneji mnogo milotniji nego li španjolski, jer je

Sl. 6. Pogled na Pireneje sa doline Luchon.

tamo na sjeveru jača oborina, pa su mnogobrojne vode već znatno iztrošile i izgladile gorovinu. Tu su dakle drugotni utjecaji više djelovali, dok se na jugu u Španjolskoj više iztiču prvobitni glavni tektonski tipi. Mnogobrojni ogranci i postrane kose u francuzkih Pirenejih čine nebrojene doline, u kojih se njekoć razvijao i posebni državni život, a i danas ima tu mnogo osebujnosti. Prekrasni su to priedjeli, s kojih na sve strane vode dolinami nebrojeni putovi do glavne kose. Dakako da se ipak prirodnimi krasotami ne mogu Pireneji natjecati s Alpami. Slika 6. prikazuje nam pogled na Pireneje sa francuzke strane.

Najviši vrhunci u Pirenejih niesu u glavnoj razvodnoj kosi, već nješto sjevernije u Francuzkoj ili južnije u Španjolskoj (Maledetta: Pic d' Anethou 3404 met. Mont Perdu 3352 met.). Na sjeveru na francuzkoj su strani vrhunci Pic du Midi[1] d' Ossau (2885 met.) i Pic du Midi de Bigorre (2877 met.). Sjeverni dio Pireneja spada ponajviše području rieka Garone i Adoure, Aude i La Tete, koje primaju s Pireneja nebrojene obilne pritoke („Gave" u Baska). Treba da iztaknemo i to, kako se u novije vrieme naišlo u Pirenejih na mnogobrojna gorska jezera navlastito oko izvora Garone, što je tim zanimljivije, jer danas ne ima u Pirenejskih dolinah jezera. Pireneji su nadalje vanredno bogati toplimi vreli. Po mnienju Garrigou-a i Magnana ne ima gorja na zemlji, koje bi obilovalo tolikimi rudnimi vreli kao Pireneji. Značajno je, da je sielo tim vrelom gotovo uviek posred granita, silurskih i devonskih slojeva, a nikada medju granitom i jurom ili kredom. Ledenjaka ima danas razmjerno malo u Pirenejih, a k tomu ne sežu ni izdaleka tako duboko u dol kao alpinski ledenjaci. Njekoć u ledeno doba bijaše tu mnogo ogromnih ledenjaka, što nam još i danas svjedoče tako zvani „cirques", t. j. visoke kotline, koje su ogradjene vrletnimi stienami, a nad njima se dižu okomita brda.

Uzpinjući se dolinom „gave", t. j. rieke Pau u gore, stići ćemo do sela Gavarnie (1350 met. visoko), kojemu je ime poznato u svietu kao što ime Zermatt ili Chamounix. Južno od toga sela otvara se glasovita kotlina ili „cirque de Gavarnie". Objam joj iznosi 3·5 km., a dno joj se diže 1640 met. nad morem. Stiene, koje ogradjuju tu veličanstvenu kotlinu, dižu se postupno tako, da sa svoje 3 velike i 4 manje stupnjevine stvaraju preogromni amfiteatar, u koji bi se na orijaških sjedalih mogli po mnienju Zirkela smjestiti čitavi narodi. Na dnu kotline i po „sjedalih" ima uviek manje više sniega. Na sve strane ruše se vodopadi — medju njima jedan 422 met. visok — preko „sjedala" u dol. Kotlinu i njezine stiene

[1] Žitelji u sjeverozapadnih Pirenejih zovu onaj brieg, koji im je upravo na jugu, „Pic du Midi", a dodaju još k tomu ime svoga mjesta.

nadvisuje čitav niz ogromnih vapnenih gora raznolika, čudna oblika; njeke su visoke 3000 met., a Pic de Marboré 3253 met. Ova se gora za pravo ne bi smjela zvati „Pic“, jer joj je vrh ploča tako prostrana kao Martovo polje u Parizu. Njezini su obronci tako strmeniti, da bi kamen, spušten sa vrha, gotovo 1600 met. padao posve okomitim smjerom. U zadku kotline vidi se u stienah prosjeka, glasoviti Rolandov prodor (2804 met.), kamo vodi put grujami i sniežnimi poljanami. S obje strane prosjeke, odakle se otvara vidik u Španjolsku, dižu se ogromni gorski tornjevi.

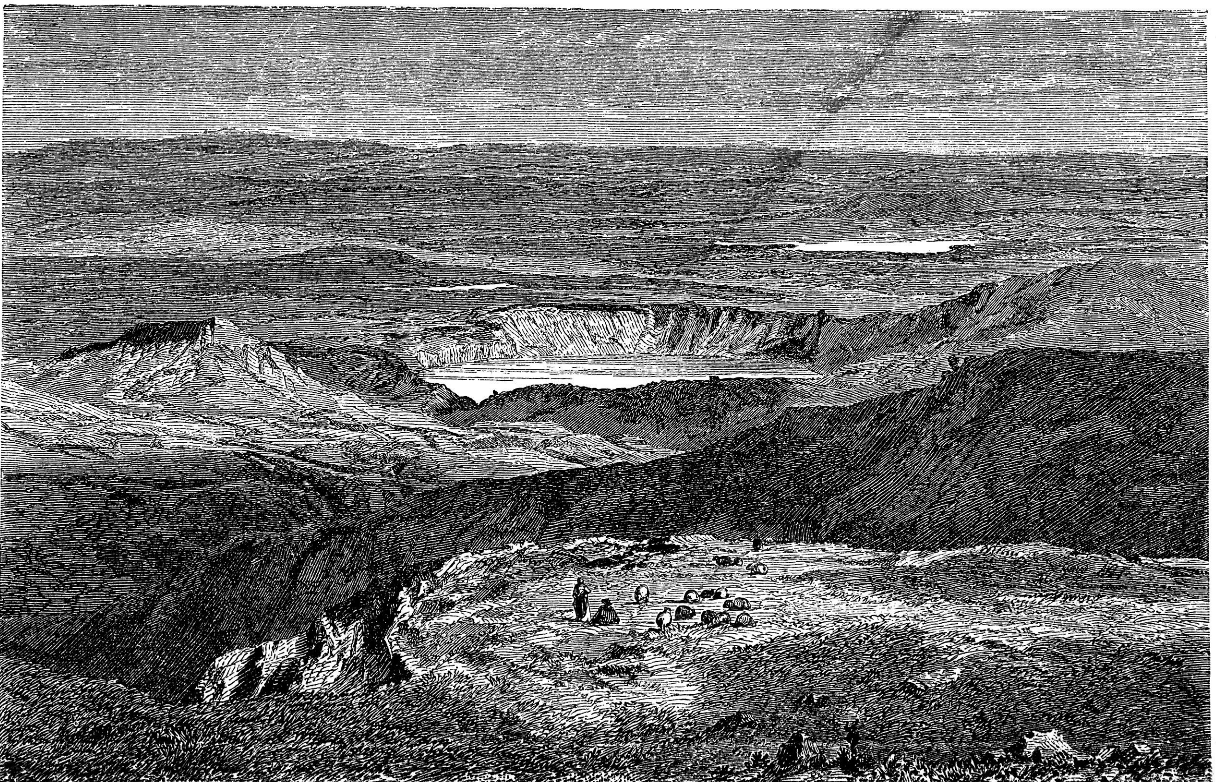
Sjeverno od „Canal du Midi“, a zapadno od rieke Rône prostire se na daleko unutrašnjom Francuzkom **središnja visočina**, geologijski najstariji dio Francuzke, ili po riečih Suessovih „komad njekadašnje Evrope“. Ova visočina zaprema preko 80.000 □ km., dakle gotovo $^1/_6$ Francuzke, ili od prilike još jedanput toliki prostor kao Hrvatska i Slavonija. Nu njezina se visina ne podudara sa prostranstvom, jer popriečna visina ciele vispoljane iznosi po Julienu do 800 m. A ni gorski vrhunci niesu mnogo viši od vrhunaca u južnohrvatskoj visočini; izpiranjem naime i uvalami znatno se već snizilo to prastaro tlo. Najviša je glavica Puy de Sancy (u Auvergni), visoka 1886 met. (prema tomu Vaganski vrh u Velebitu 1760 met., a Orjen u Dalmaciji 1898 met.), a mnogi su vrhunci viši od 1700 m. Južni rub francuzke središnje visočine sastavljaju Sevene (od Castelnaudary-a do Lyona). Ovo gorje, na jugu strmo i divlje razrovano mnogimi dubokimi dolinami, a na sjeveru više gorska ravnica, uzdiže se do 1266 met. visine, pa zaprema južni rub starokristalnoga kamenja. Tu je velika praznina u orografskom i geologijskom sastavu središnje vispoljane; svuda se vapnenac pojavljuje, a s njim visoke ravni (onako kao jedino u našem Primorju ili Grčkoj), koje su jednako zanimljive za geologa, kulturnoga povjestničara kao i za slikara.

Južni obronak ovoga gorja pokrit je ostatci starih hrastika, a prema sjeveru se prostiru orijaške visoke ravnice jurske tvorbe zvane „causses“. Njihova popriečna visina iznosi 700—1100 met., a najviša je Causse Méjean. Te su visoke ravnice pravi krš, izpresiecane mnogimi dôlci, kotlinami, pune ponikava i podzemnih špilja, u koje vode poniru. Na površju samom ima malo vodâ, drveće je riedko, a na dalekih pustih priedjelih amo tamo ima malenih siromašnih naseoba. Veličanstvena su ždriela i uvale, koje su rieke Tarna, Jonta i mnoge druge vode u vapnu izduble u ono doba, kad je plazurnimi potoci sa ledenjaka Lozère otjecalo više vode nego li danas. Na njekih mjestih dižu se stiene do 600 met. nad ždrieli i uvalami; navlastito je cañon na Tarni gdjegdje tako uzak, da do nedavna nije ni puta ondje bilo, već se jedino po rieci obćilo; na jednom je mjestu to ždrielo duboko do 1200 met. Po tom je jasno, da se ta ždriela mogu donjekle porediti s Američkimi cañoni. Na iztoku se oslanjaju „causses“ na Montagne de la Lozère (do 1702 met.), divlje, starokristalno gorje, vrelište Lota i Tarne, a nedaleko još izviru Alliera, Ardèche i Gard. Vidik je s vrhunca Lozèra vrlo poučan; ovamo vidiš tmaste granitne priedjele, većinom posute pašnjaci i livadami, a onamo opet biele vapnene stiene „causses“.

Nove nam se slike otvaraju, krenemo li u susjedno gorje Vivarais. Tu vidimo krasne vulkane, čitave rieke lave, koja je još posve svježa, te sa bujnimi šumami od kestena čini ovu okolicu najljepšim priedjelom južne Francuzke. Na njekih od tih vulkana jasno razpoznaješ na glavici krater, kojim je lava prodrla napolje. Ovamo ide zanimljivi Coupe (t. j., čaša — zbog svoga oblika) Ayzac. Iz toga vulkana jamačno potječe ono veliko obilje bazalta, na kojem se kao na kakvom umjetnom nasipu diže 65 met. visoko glasoviti drum Le Pavé des Geants. Najviši je medju svimi Vivarais-skimi vulkani ogromni Mezenc (1754 met.) razvodnica medju Rônom i Loirom. U susjednom Lyonnais-skom gorju iztiče se granitni vrhunac Mont Pilat (1434 met.) sa tri glavice, od kojih jedna, Crêt dela Perdrix, kao švicarski Pilat, proriče vrieme izokolnim žiteljem. Sjevernozapadno od Lyona još je jedno znatno vrelište riekâ u Charollais gorju. Tako se eto primakosmo uvali, kojom ide „Canal du Centre". Sav prostor izmedju toga konala i burgundijskoga konala izpunjuju kose vinovom lozom zarasloga Côte d' Ora i šumovito gorje Morvan, bogato prostarim kamenjem i velikim obiljem porfira. Sjeverno od burgundijskoga konala prostire se valovita i šumovita Langreska visočina, na kojoj izviru Mâza, Seina s pritokom Marnom, i Saona, koja pritječe na jug k Rôni.

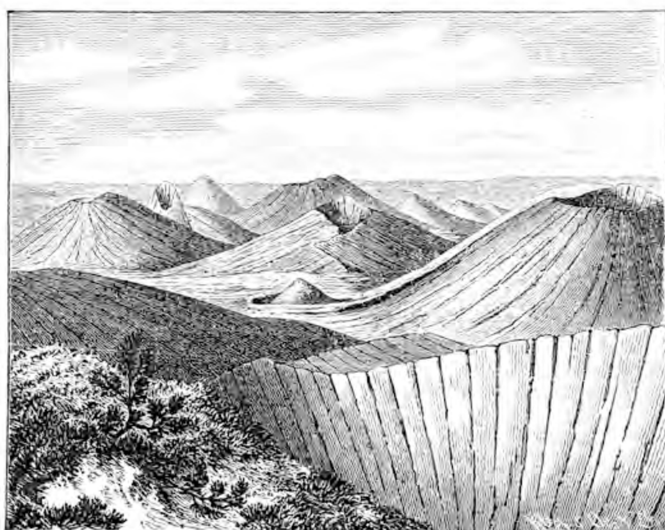
Vatimo se na jug. Do sada smo naime opisali samo južnoiztočni rub središnjega gorja, a sada ćemo spomenuti još koju o unutrašnjosti. Nedaleko Vivarais-gorja je vulkanska gorovina Vélay, a onda od starokristalinskoga kamenja sastavljeno gorje Fôrez, što je mjestimice razdrto eruptivnimi gromadami. Medju izvori Dordogne, Lota i Alliere diže se ogromna gorovina Cantal (Plomb du Cantal 1858 met.), vulkanska gromada, koja svojimi mnogobrojnimi ogranci zaprema gotovo čitav istoimeni departement. Sa visina Cantala liepo se vide glavice prave Auvergne, koja je od vremena Buchovih cilj i ročište svih geografa i geologa u Francuzkoj. U pravoj Auvergni (Sl. 7.) razlikuju se dvie gorske skupine, i to južna svojimi ljekovitimi vreli — glasoviti Monts Dore, — kojim pripada već spomenuti Puy de Sancy, najviši vrhunac unutrašnje Francuzke, zatim sjeverna, — zvana Monts Dôme, — koja je bogata mnogimi dobro sačuvanimi vulkani.

Na mnogih je mjestih prastaro gorje prekinuto vulkanskimi gromadami: čitavi, neokrnjeni krateri poredjani su uz glavice („Puys"), nalične na zvono ili kupulu. Njeki se vulkani dižu stotine metara nad osnovicom, a njeki vire nad njom samo malo. Njeki od poznatijih vrhunaca ne imaju kratera, kao n. pr. 1465 met.

Sl. 7. »Plateau Central« u Auvergni.

visoki, travom zarasli Puy de Dôme, poznat, što je na njem Périer pokuse pravio o padanju zračnoga tlaka u visini, i što je na njem g. 1876. podignuta meteorologijska postaja. Glavni Puy de Dôme okružen je od 60 u dva reda poredjanih glavica, a ciela ih Auvergna ima do 300. Osobita su oblika ugasnuli krateri, koje nam prikazuje sl. 8.; ovaj nalići ploči, onaj pupku, drugi su opet nalični na duboka ili plitka ptičja gniezda, poradi čega se i zovu krateri maloga Puy de Dôme: „Nid de la Poule". Na drugih su mjestih opet po dva kratera, ima takodjer i zarušenih kratera, a drugi su opet danas jezera, kao n. pr. 94 metra duboko jezero Lac Pavin, o kojem narod mnogo priča. Veći dio toga kratera zarastao je zelenilom, a unutrašnje stiene ponajviše niesu strme, ni trošne, tako da se može na dno kratera. I u dolini Alliere, koja s iztoka prati Auvergnu, ima mnogo malih vulkana i vulkanskih ruševina,

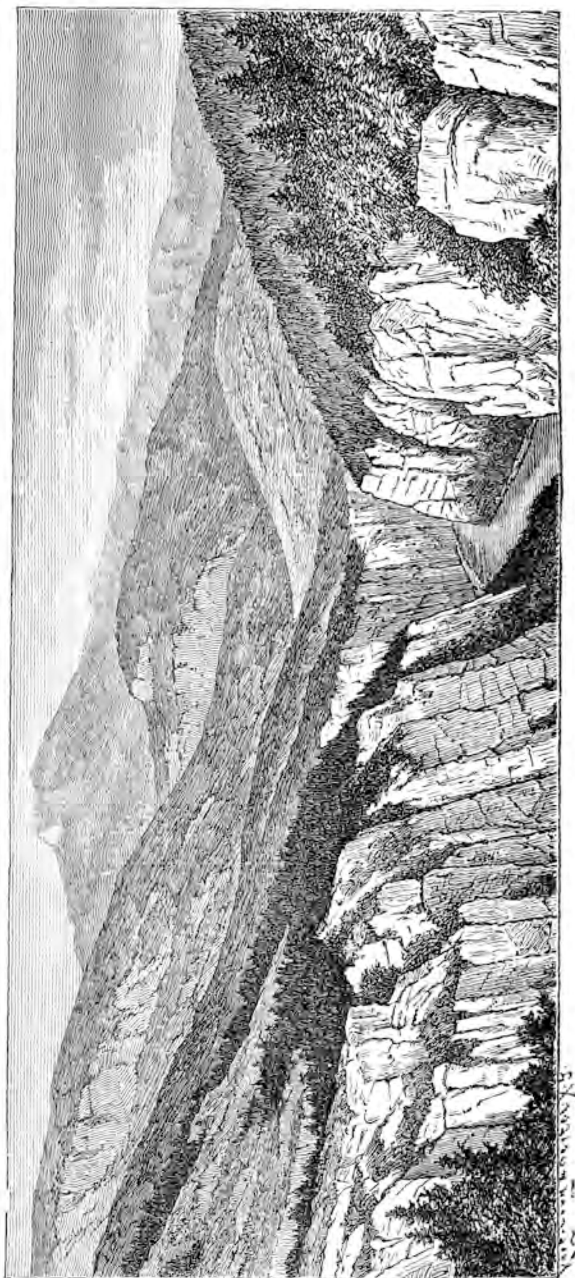
Sl. 8. Izumrli vulkani na središnjoj francuzkoj vispoljani.

koji s ostatci lave oživljuju dolinu, te se upotrebljavaju za gradju samostana, gradina i čitavih sela.

Spomenuta gorja čine Auvergnu veličanstvenom planinskom zemljom, koja je puna divljih ždriela, bučećih potoka i na zlu je glasu zbog oštra, studena podneblja i neplodonosti. Najviše ima ledina i pašnjaka. Prema sjeveroiztoku je već podneblje blaže; tu opažaš već šuma i livada, a napokon se uz Allieru prostire poznata plodna ravnica Limagne. Gore Auvergnske niesu zaglavni dio središnje vispoljane. Na sjeverozapadu naime opasuju ih prostrane nu posve jednolične visoke ravni Limousinske (plateau Millevache, Mt. Odouze itd.),

poprieko sastavljene od starokristalnoga kamenja, navlastito granita. Po Buratu je ovo najprostraniji granitni pojas u cieloj Francuzkoj.

Od ostaloga gorja, koje se prostire Francuzkom, spomenut ćemo još eto ovo. Prostor medju Rônom, Saonom i Doubsom izpunjuje Jura-gorje. Slika 9. prikazuje nam jedan dio toga gorja na francuzko - švicarskoj medji. Rieka Rôna, pošto je izašla iz Genevskoga jezera, prodire to gorje gubeći se pod pećinjem (glasoviti „La Perte du Rhone"). U naše je doba već velik dio tih gorskih stiena odstranjen poradi plovitbe na splavih. Sjeverno od konala, koji spaja rieku Doubs sa Rajnom, prostiru se Vogezi prelazeći na zapadu u Lotharingij-

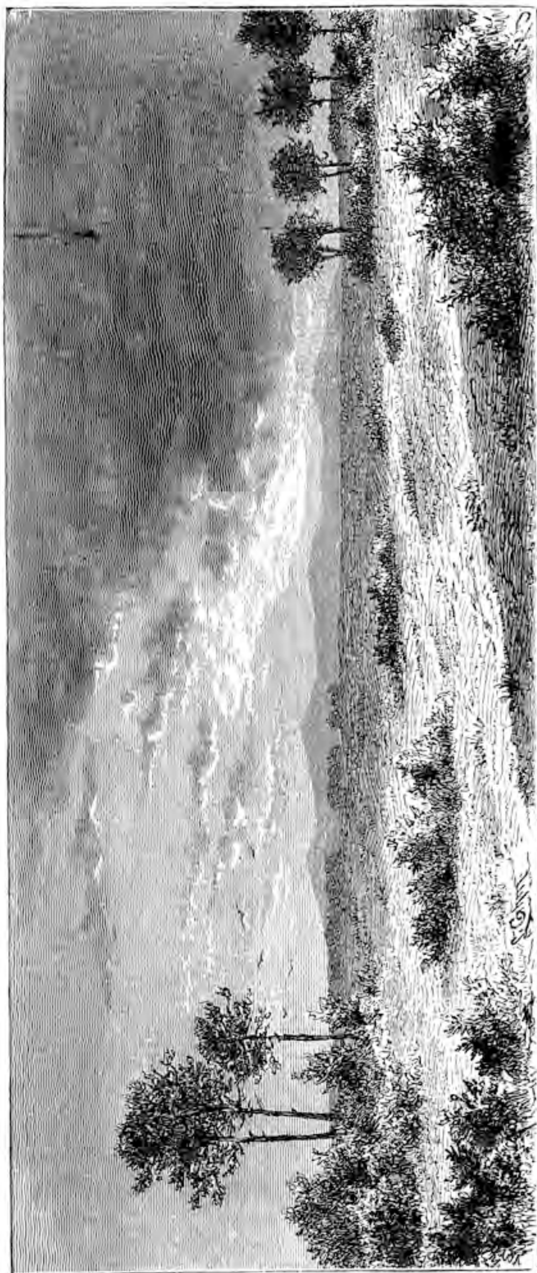

Sl. 9. Jura-gorje i rieka Doubs nedaleko od francuzko-švicarske medje.

sku visoku ravnicu. Ova spaja Langresku vispoljanu s Ardeni, valovitom, koje šumovitom, koje pak neplodnom visočinom, koja je izpresiecana dubokimi riečnimi koriti. — Napokon treba da još spomenemo drugo područje kristalnoga kamenja u Francuzkoj, koje zaprema Bretagnu, Cotentin i zapadni dio pokrajina Maine, Anjou i Vendée. Dakako ovi nizki povori ne mogu se nipošto sporediti sa središnjom francuzkom vispoljanom; ta najviši vrhunci u Montagne d'Arrée (335 met.) u pravoj Bretagni i kod Alençona u Forêt d'Ecouves (417 met.) ne sežu ni do visine naše Fruške gore (538 met.). Bretagne je za pravo most medju središnjom Francuzkom i južnozapadnom Englezkom. Iztraživanjem morskoga dna medju Bretagnom i Cornvallisom pronašlo se po svjedočanstvu Delesse-a, da se prostire široki podmorski granitni sloj izmedju Francuzke i Englezke. U Bretagni ne ima doduše tragova pravim vulkanom, nu ipak ima u pragorju kao i na paleozojskom tlu provala porfirskih. I toplih vrela ima navlastito na iztočnom rubu, n. pr. Bagnoles medju Alençonom i Domfrontom u divljem ždrielu usred granitnih stiena. I potresi u Bretagni i na normanskih otocih niesu baš riedki.

Preostali nješto veći dio Francuzke zaprema nizina, koja nije posve ravna, već valovita kao što i nizina u južnoiztočnoj Englezkoj. Francuzka je nizina nastavak germanske nizine, a srednja joj je visina do 200 met. Nizki povor, štono ide od Limogesa (preko Hauteurs de la Gatine 286 met. u Poitou-u) do ušća Loire, razstavlja francuzku nizinu na dvie kotline: parižku i garonsku. Parižka zaprema srednje i doljne poriečje Seine i Loire, a prekidana je mjestimice ravnimi sljemeni. Garonina se kotlina stere od Nantesa do Pireneja. Mi ćemo na drugom mjestu spomenuti koju o pojedinih čestih obiju kotlina, koje su većim dielom vrlo plodne, osim pustih ledina (Landes) Bordeaux-u na jugu. (Sl. 10.) Ovdje pri koncu ovoga poglavlja dodat ćemo samo još dvie tri o podnebnih prilikah u Francuzkoj. Već prvi pogled na zemljovid Evrope svjedoči, kako Francuzka mora da ima blaže podneblje nego li Njemačka ili naša monarkija. Tà sjeverna tačka Francuzke (51°5' kod Dünkirchena) iste je zemljopisne širine s Dresdenom i Vratislavom, a južna tačka (42°20' južno od Canigou-a) seže do zemljopisne širine srednje Italije. Dakako i naša je monarkija gotovo pod istimi stupnjevi zemljopisne širine, ali je mnogo dalje od oceana i više na iztoku nego li Francuzka. Po tom ima Francuzka u obće vrlo blago podneblje, koje osobito prija kulturi i naseobi. Ovamo je ljetna toplota, izuzev više gore i riedka primorja,

svuda tolika, da lako dozrieva vinova loza i druga plodonosna rašća, a onamo dosadjuje žiteljem prevelika vrućina samo na skrajnjem jugu, i to na kratko vrieme. S druge opet strane nije u Francuzkoj ni iz daleka zimi studen tolika kao u njekih sjevernoiztočnih stranah naše monarkije, premda je u cielosti ipak toliko hladno po zimi, da se ljudi okriepe, a zemlja opočine. Nu budući, da je u istom u Marseille-u i u Montpellieru gdjekada gotovo tako hladno kao u srednjoj Njemačkoj, što imenito rašću mnogo škodi, niesu Provence i Languedoc uzprkos poprieko blagomu podneblju najpovoljnije naseobi i kulturi, kao što su to zapadne i sjeverne pokrajine Francuzke.

Sl. 10. Landes.

Promotrimo li pobliže, kako je podieljena toplina po Francuzkoj, to ćemo se po Vojejkovu uvjeriti, da je ljeti najveća popriečna toplota u francuzkom dielu Riviere (Nizza 15·7° C.) i u vrućoj ravnici na podnožju iztočnih Pireneja (Perpignanu 15·3° C.). U pirenejskom se prigorju broji još Pau u klimatička lječišta; dakako da se zima u tom mjestu glede blagosti ne da izporediti sa Nizzom; najhladniji mjesec broji u Pau-u poprieko 5·7° C., nu tamošnji mirni zrak čini zimsko podneblje vrlo povoljnim. Na zapadu i na sjeveru Francuzke u obće je zima sve hladnija, a ljeto na toliko toplije, što se više udaljujemo od Atlantskoga oceana. Popriečna je godišnja toplota zbog blage zime na zapadu ipak nješto veća nego li na iztoku, kao što nam svjedoči sliedeći priegled:

	Popr. god. topl.	Najhladniji mjesec	Najtopliji mjesec
La Rochelle	11·6° C.	3° C.	20·6° C.
Brest	11·7 „	6·3° C.	17·9 „
Pariz	10·3 „	2 „	18·3 „
Dijon	10·5 „	2·2 „	20·8 „
Lyon	11·5 „	2·4 „	21·2 „

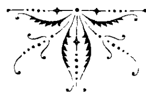
S obzirom na vjetrove iztaknuti nam je, kako u području doljne Rône i po velikom dielu francuzke sredomorske obale često duva žestoki i oštri vjetar sjevernjak i sjevero-zapadnjak. To je već starim poznati vjetar Mistral, prava nevolja za Provençu, ali je na toliko i koristan, jer čisti zrak oslobadjajuć ga od mnogih škodljivih tvari, koje bi se inače tamo nakupljale. Taj je vjetar, kao što smo već u prvoj knjizi ovoga djela razložili (Izporedi str. 343. i 344.). naličan na našu buru. Mistral duva od Barcelone do Genove, nu najjači je u Provençi i u iztočnom Languedocu. On suvisi s velikim gibanjem zraka nad zapadnom Evropom i nad Sredozemnim morem. Žestina i jakost Mistrala nastaje od oštre opreke izmedju hladnih visina na Sevenah i vrućim Primorjem. U Marseille-u duva taj vjetar poprieko 180 dana, t. j. gotovo pol godine; nu Avignon i Montpellier još su na gorem glasu zbog njega.

Francuzka ima dosta oborine, jer poprieko na godinu pada kiše do 600 mm. (Pariz broji 580 mm., prema tomu Beč 590 mm., a Zagreb 900 mm.). Vrlo mnogo kiše pada u njekih gorovitih priedjelih, navlastito u zapadnih i južnozapadnih Vogezih, Morvanu, u njekih pirenejskih dolinah, zatim na iztočnoj padini središnje visočine prema Rôni (i preko 2000 mm.). Kiša pada u tih predjelih ponajviše za strahovitih oluja, koje su osobito učestale u Francuzkoj, odkada su

na sve strane na gorjih poharane šume. Jake i trajne kiše uzročuju velike povodnje, od kojih mnogo stradaju gradovi i mjesta na obalah Garone, Rône, Loire i njihovih pritoka. Dakako da se u novije vrieme mnogo nastoji, da se polaganim sustavnim zagajanjem iznova podignu šume, koje su poharane za velikoga prevrata i kasnije, a ujedno se na sve strane uredjuju i čiste korita rieka. U Atlantskom primorju pada doduše više kiše nego li u unutarnjoj zemlji, ali ipak ni izdaleka ne pada toliko kao u zapadnoj Englezkoj ili Norvežkoj. Na francuzko-sredomorskoj obali iznosi oborina samo 500—800 mm.; k tomu je omedjena samo na njekoliko dana, koji onda imadu to jaču kišu. Martins je poredjujući u tom pogledu Beč i Montpellier pronašao, da oborina svakoga kišovitoga dana iznosi u Beču poprieko 4, a u Montpellieru 11 mm. Kiša je podieljena u Francuzkoj na godišnja doba ovako: Parižka kotlina i iztok ima ljeti najviše kiše. Ipak se ni ljetne kiše ne iztiču u Parizu nad kišom ostalih godišnjih doba; barem po mnienju Vojejkova ide ravnica oko Pariza u one priedjele na zemlji, gdje je oborina njekako jednako podieljena na sve mjesece u godini. Već u Normandiji, a još više u Bretagni i po cielom jugozapadu prevladjuju jesenske kiše, a isto su tako nješto obilnije proljetne kiše. Neobične su za putnika sa sjevera kiše u dolini Rône i u Provenci. U Lyonu ima doduše još obilnih ljetnih kiša, nu dalje prema jugu se po malo gubi pojas ljetnih kiša. U Marseillu pada po 46 godišnjem opažanju mjeseca lipnja 20, mjeseca srpnja 9, naprotiv u rujnu 62, u listopadu 91, a u studenom 69 mm. kiše. U jesen dakle počinje obilnija kiša i postigne maksimum mjeseca listopada, zimi pada znatno manje, a s proljeća opet nješto više. Naoblaka je u Francuzkoj, kao što se razumieva, najjača na zapadnom primorju, slabija u unutrašnjoj zemlji, a još slabija na Sredozemnom moru. I Champagne je na glasu radi slabe naoblake, pa na tamošnjih suhih brežuljcih uspieva glasovito vino.

Oluja i tuča u mnogih priedjelih Francuzke često hara, pa s toga prirodoslovna družtva i akademija u Lyonu neumorno proučavaju tu pošast Francuzke. U južnoj su Francuzkoj češće oluje nego li na sjeveru. U Montpellieru se za 23 godine zabilježilo 427 strašnih oluja, dakle 18—19 na godinu. Sam broj ne bi bio tako velik, da niesu oluje u Francuzkoj vrlo žestoke i dugotrajne. Najčešće su oluje mjeseca rujna; jedino u Bretagni, kao i na svih Atlantskih obalah u Evropi, ima i zimi mnogo oluja. — U Francuzkoj ne ima priedjela, gdje ne bi snieg baš nikada padao, nu u južnih krajevih kao i na sjevernom rubu Pireneja brzo snieg okopni. U Montpellieru ne pada

snieg poprieko dva dana na godinu. I u Parizu kao i u cieloj sjevernoj i sjevernozapadnoj Francuzkoj ne drži se snieg tako dugo kao u srednjem ili sjevernom dielu naše monarkije. Drugačije je to dakako na gorah. Visoki stupovi, koji bi imali zimi putnikom na „causses“ i po središnjoj visočini put pokazivati, jasno nam svjedoče, kako se tu nedaleko od Sredozemnoga mora nagomilava snieg. I visoke su doline u Pirenejih za obične zime zasute visokim sniegom. U kupalištu Barèges (1232 met.) dosegne više puta snieg 5 metara visine. Stanovnici redovito sele na zimu iz toga mjesta; u predjašnje su dapače doba obično na jesen srušili drvene zgrade, da ih obrane od težine sniega, a onda bi ih na proljeće opet s nova podigli.

III.

Fizična kultura.

Francuzka je u obće plodinami i prirodninami bogata. — Poljodjelstvo. — Stočarstvo. — Vinogradarstvo, voćarstvo i južne plodine. — Svilarstvo. — Kako je tlo podieljeno medju male i velike posjednike. — Šume. — Životinje u šumah i u vodah. — Rude, napose ugljen i željezo. — Sol. — Rudna vrela. — Obćila i vodeni i kopneni putovi.

Francuzka je vrlo rodna žitom i osobito zgodna za kulturu plemenitoga voća, vinove loze i uljike. Ona je u tom pogledu prva medju svimi državami Evropskimi, tim većma što uz ogromna žitna polja ima u obilju prostranih livada, kojih nema u tolikoj mjeri n. pr. u Španjolskoj i u Italiji. K tomu makar nije Francuzka bogata različitimi rudami, ipak ima mnogo navlastito ugljena i željeza. Razumieva se, da ima u Francuzkoj, kao i u drugih zemljah, priedjela, koji su preoštra podneblja, pa ne rode žitom ni plemenitim voćem, a i rudami su siromašni. Taki su krajevi slabije napučeni, jer žiteljstvo seli u susjedne plodnije priedjele i u velike gradove.

Poljodjelstvu i šumarstvu pripada 85% francuzkoga tla. Od toga ide 50% n a o r a n i c e i vrtove; 14% na livade i pašnjake; 16% na šume, a na v i n o g r a d e još i danas 5%. Gotovo polovica francuzkoga žiteljstva bavi se narodnim gospodarstvom. — Neproduktivnog tla ima dakako najviše u gorskih priedjelih, navlastito u Alpah i u njekih krajevih središnje visočine. Haranjem šuma narastao je postotak neplodnoga tla, makar da mnoge ledine služe za pašu ovcam. Neplodni priedjeli po ostaloj Francuzkoj (Landes, Bretagnske ledine, Sologne, Dombes, Crau, Camargue) svakim su danom manji, jer se razumnim i neumornim radom pretvaraju u plodna zemljišta.

Prirod je žita u Francuzkoj tečajem posljednjega stoljeća vanredno narastao. Od god. 1815.—1835. rodilo je poprieko na jednom hektaru 13 hl. ječma ili 16 hl. zobi, a od g. 1856.—1876. 16 dotično 22 hl. Poprieko od 1875.—1884. iznosio je sav prirod žita 251

milijun hektolitara, dakle mnogo više nego u Englezkoj, Italiji ili Španjolskoj, a nješto više nego u našoj monarkiji. Pa uza sve to ne podmiruje prirod žita domaće potrebe, već se uvozi u zemlju pšenica iz Ruske, sjevernoameričkih Saveznih država i iz Iztočne Indije. — Medju žitaricami prva je u Francuzkoj pšenica. Poprieko je došlo od g. 1877.—1882. na glavu:

u Francuzkoj	256	klgr.	pšenice i pira, a	46	klgr.	raži
„ Njemačkoj	67	„	„ „	138	„	„
„ Austro-Ugarskoj	94	„	„ „	88	„	„

Najobilnije rodi pšenica u sjevernoj Francuzkoj u području Seine, zatim na srednjoj Loiri, Garoni i na Saoni, dok se raž teži samo u siromašnijih i hladnijih priedjelih. Ječam rodi 46° na sjeveru a i zob uspieva bolje na sjeveru, jer joj ne prija suho ljeto južnih priedjela. Njeki se priedjeli Francuzke iztiču težitbom heljde, buraka i kukuruza. Heljdi, koja uspieva i na slabijem tlu, ne prija ni studen ni trajna suša, pa se s toga teži u vlažnijih i blažih krajevih na zapadu. Burak se najviše teži na sjeveru, nasuprot kukuruz, koji čitavim priedjelom podaje posebno južno obilježje, uspieva osobito u području Garone. On treba topline i obilne vlage; zbog pomanjkanja topline ne uspieva na sjeveru i zapadu a poradi slabe oborine nema ga u Provençi. — Korun uspieva gotovo po cieloj Francuzkoj, nu najviše ga rodi na sjeveroiztoku i uz Jura-gorje. Ipak ne rodi u Francuzkoj toliko koruna kao u Njemačkoj, Irskoj ili u Belgiji, a to u ostalom baš nije šteta. Poprieko se dobiva na glavu koruna:

u Francuzkoj	292	klgr.
„ Njemačkoj	500	„
„ Irskoj	690	„
„ Belgiji	415	„

Mnogi priedjeli u Francuzkoj prijaju više s t o č a r s t v u nego li poljodjelstvu. Ovamo idu navlastito prekrasne livade zapadne Normandije, koje su na glasu po cieloj Francuzkoj. Najviše livada ima na sjeverozapadu, imenito na poluotoku Cotentinu; zatim ide široki pojas livadâ od Jura gorja i južnih Vogeza prema središnjoj visočini. Prema tomu je govedarstvo osobito na sjeverozapadu od doljne Seine do preko doljne Loire. Nu ima i na krajnjem sjeveru, gdje se u velike goji burak, upravo zbog toga mnogo goveda. K tomu je znatno govedarstvo na iztoku od Belforta do Limogesa, a mnogo se goveda hrani u njekih priedjelih na središnjoj visočini za luke na Sredozemnom moru. U svem dolaze u Francuzkoj 32 goveda na 100 ži-

telja, u Njemačkoj 35, u zemljah austrijskih (carevinskoga vieća) 39, a u Ugarskoj 34. Budući da pojedinac više mesa troši u Francuzkoj nego li u našoj monarkiji ili u Njemačkoj, to stočarstvo ne podmiruje potreba, već se goveda uvoze.

Stada ovaca pasu se u Francuzkoj navlastito po brežuljcih parižke kotline, zatim na središnjoj visočini, gdje se na veliko sir pravi, i napokon na jugu, gdje ima malo goveda. Plaine de la Crau i imenito Pirenejsko prigorje središte je na jugu ovčarstvu. Istinita je rieč Levasseurova, da je (izuzev Pariz) Loiri i Rôni na sjeveru znatno govedarstvo, te se narod hrani govedjim mesom, a spomenutoj crti na jugu nadmašuje ovčarstvo, te se sviet više ovčjim mesom hrani. Makar u Francuzkoj na 100 žitelja idu 63 ovce, u Ugarskoj 62, u Njemačkoj 42, a u Austriji samo 17, to se ipak i ovaca mnogo uvozi u Francuzku. — Svinja manje ovisi o tlu nego li govedo ili ovca. U Francuzkoj se goji više svinja navlastito u onih krajevih, gdje ima goveda i šuma (imenito bjelogorice zbog žira). U svem se ipak ne hrani u Francuzkoj toliko svinja kao u Njemačkoj ili u Ugarskoj. Koza živi pretežno u brežuljastih priedjelih, gdje je vrlo škodljiva mladim šumam; s toga nije veliko obilje koza naprosto baš koristno po njeku zemlju. U obće se u Francuzkoj goji manje koza nego li u našoj monarkiji ili u Njemačkoj. — Glede konja velika razlika je medju sjevernom i južnom Francuzkom; na sjeveru se goji mnogo konja, a na jugu malo, ali s toga mnogo magaraca i mazga. U Francuzkoj kao i u Njemačkoj dolazi 8 konja na 100 žitelja, a u Ugarskoj 13.

Promotrimo sada, kako je razgranjeno u Francuzkoj vinogradarstvo, voćarstvo i tako zvane južne plodine. Francuzka je, kao što je poznato, svojim vinogradarstvom prva zemlja na svietu. Najprije se udomilo vinogradarstvo u Provençi, gdje su mu se priučili stari Gali od grčkih naseljenika. Na to se brzo razširila vinova loza uz Rônu i prodrla u područje Garone. Za Plinija je išla medja vinovoj lozi na sjever do Vienne, a za Ausonija je doseglo vinogradarstvo do Mozele. Po svoj su prilici sadili vinovu lozu, pouzdavajući se u podneblje, i dalje na sjever, nego li je mogla uspievati; a kasnije, kad su se obćila usavršila, napustili su vinogradarstvo na sjeveru. Svakako bi krivo bilo mnienje, da se medja vinovoj lozi natrag povukla s toga, što se pogoršalo podneblje Francuzke. Danas je sjeverna medja francuzkoga vinogradarstva crta, povučena od Morbihana preko Chartresa do Sedana. Dakako da se vinova loza ne goji na viših gorah, po ledinah i močvarah kao ni u priedjelih, gdje pred poljodjelstvom izčezavaju sve ostale grane narodnoga gospodarstva. Nasuprot zahvata vinogradarstvo u uzkih toplih dolinah daleko u nutarnjost središnje vispoljane, Pireneja i zapadnih Alpa. Najbolji su vinski priedjeli nedaleko sjeverne medje vinogradarstva. Ovamo idu prisojni brežuljci Champagne

kod Reimsa i Epernaya, koji su kredine i tercijarne tvorbe. Istina, površina, na kojoj se ovdje goji vinova loza, nije baš velika, ali neumornom radljivošću tamošnjih žitelja vanredno je procvalo vinogradarstvo u Champagni. Drugo je sielo francuzkoga vinogradarstva na iztočnih obroncih gorja Cote d' Or-a, gdje su kredine tvorbe brežuljci crvenkasti od željeznoga kisa. Ovdje se na dalekom prostoru goji loza, ali osobito vino rodi samo na uzkom prostoru medju 230 i 280 met. visine; loza, koja raste više ili niže, ne daje tako dobra vina.

Na jugu — da ne spominjemo manja vinogradarska okružja — najviše rodi vina u departementih Hérault, Auda, Girondi i navlastito oko doljne Charente. Vinski priedjel Medoc, dug samo do 45 km., a širok 8—10 km., prostire se izmedju Gironde i ruba ledinâ. To pjeskovito, kremenom pokrito tlo, makar da mjestimice posve naliči na ledinu, prija vanredno vinogradarstvu. Žalibože hara trsna uš upravo u tom kraju već dulje vremena, pa je s toga svuda tako spao prirod vina, te su se već bojali, da će ga posve nestati. Neumornim naprezanjem tamošnjega žiteljstva, da se nesretnoj trsnoj uši na put stane, pošlo je za rukom pomladiti vinograde. Isto tako u departementu Hérault, gdje je bilo razmjerno najviše vinograda u cieloj Francuzkoj, prije nego se pojavila trsna uš, iza velikoga nazadka u vinogradarstvu, počinje se ono opet u najnovije vrieme dizati. Francuzka je žalibože od trsne uši štetovala tečajem godina na stotine milijuna forinti. Mjeseca listopada g. 1882. bijaše preko polovice francuzkih vinograda koje posve uništeno. koje pak zaraženo od trsne uši. Novo sadjenje američke loze napreduje dakako polagano. God. 1882. rodilo je u Francuzkoj 31 milijun hektolitara vina, a g. 1884. samo 25 milijuna hektolitara. Od g. 1866.—1875. naprotiv rodilo je na godinu poprieko 55—58 milijuna hektolitara vina. Odkad se pojavila trsna uš, uvozi Francuzka mnogo vina iz Španjolske, Italije i Dalmacije, koje zatim preradjuje i pod svojem imenom izvozi. Slika 11. prikazuje nam berbu u južnoj Francuzkoj.

U sjevernozapadnoj Francuzkoj pravi se mnogo vina od voća. Mnogi departementi u Normandiji, Bretagni i u susjednih zemljah nalični su alejami, koje ogradjuju putove i ceste, i mnogim po polju razasutim drvećem na velike šume voćaka. Budući da voćke ne uspiju svake godine, to je taj prirod vrlo nesiguran. I po ostaloj je Francuzkoj znamenito voćarstvo, tako da je ona u tom pogledu medju prvimi državami u Evropi. Uzprkos tomu potroši se u Francuzkoj

toliko voća, da ga se više uvozi, nego li izvozi. Od južnih plodina seže m a s l i n a , koja svojim žutim lišćem i svržavimi stabli podaje posebni značaj cieloj Provençi, dolinom Rône do stienâ Rochemaure sjeverno od Montélimara. Iza 16. stoljeća, kad se stalo širiti svilarstvo, uže su medje maslini, koja se prije širila do Valence. Putujući sa sjevera dolinom Rône naići ćemo 45. uzporedniku na jugu s početka na malene i kržljave masline, a zatim dalje prema jugu na sve jače, veće i mnogobrojnije. Pravih šuma od maslina dakako da nema u

Sl. 11. Berba u južnoj Francuzkoj.

Francuzkoj. Najobilniji je plod u departementu Var i u morskih Alpah; nu Francuzka u svem proizvodi jedva 12. dio ulja, što rodi u Italiji. Proizvadjanje ulja u Provençi strada mnogo od oštre zime, koja gdjekada uništi velik dio maslina. — Istom u departementu Varu pridružuju se maslini prave južne plodine; počevši od Cannesa vidi se već osamljenih datulovih paoma, nu onizke žumare (Chamaerops humilis), koje ima i u Dalmaciji, posve je nestalo sa francuzke riviere.

Sl. 12. Tištanje maslina u južnoj Francuzkoj.

Najfinije vrsti ulja proizvode se u mjestih Aix-u Grasse-u i Marseille-u. Najbolja vrsta „djevičansko ulje" (huile vierge superfine) ciedi se sámo iz posve zrelih maslina, ili se dobiva posve lakim tištanjem od odabranih maslina (sl. 13.); ovo je ulje bjelkasto, vrlo blago i bez mirisa, a gori bez dima. Jačim tištanjem ili od manje odabranih maslina dobivaju se lošije vrsti, od kojih tek čišćenjem postaje jedaće ulje. Daljim tištanjem preostaloga ploda, koji se polije vrućom vodom, dobiva se najlošije ulje, koje je gusto, zelenkasto, neugodna mirisa i teka; od toga se najviše sapun pravi.

S v i l a r s t v u južne Francuzke sielo je imenito u departementu Gard, Vaucluse i Ardèche; u svem se izvodi svila u 28 departementa.

Makar u novije vrieme donjekle nazaduje svilarstvo, to ipak od njega žive mnogi priedjeli južne Francuzke. Nazadku svilarstva krive su najviše razne bolesti, od kojih strada svilena buba. Obiljem je svile Francuzka prva za Italijom, a preradjivanjem svile prva u Evropi. Od g. 1876.—1880. preradilo se u Francuzkoj više sirove svile nego ukupno u svih ostalih Evropskih zemljah.

Spomenimo još njeke nasade južne Francuzke, koji su vrlo koristni za pojedina okružja. Tako se u okolici Grasse goje ruže, od kojih se izvode hlapiva miomirisna ulja i tekućine. Godine 1884. preradjeno je u tu svrhu u spomenutoj okolici 2½ milijuna kilogr. cvieta od naranče. Dakako da upravo taki nasadi ovise najviše o povoljnom vremenu; njekoliki kišoviti dani unište sav prirod. Isto tako često pohara proljetni mraz ruže i bilje, koje bi se imalo svježe na veliko sa francuzke riviere odvezti u sjevernije priedjele, gdje je manje ruža. Gora je Ventoux u novije doba došla na glas svojom crnom gljivom (Tuber melanosporum), koje ima mnogo u njezinih dubravah. Dobitkom od te gljive zasadjene su tamo čitave nove šume. Povrh toga raste na ledinah oko spomenute gore njeka vrsta žalvije (Lavandula spica i Lavandula officinalis), koja se vrlo dobro upotrebljava u kuhinji i u ljekarnah.

Za zemljopisca je vrlo zanimljivo, kako je produktivno tlo podieljeno na velike i male posjednike. Slika nam se svake zemlje u prirodi a i na topografijskom zemljovidu posve drugčije prikazuje, ako je zemlja većinom u ruku veleposjednikom, ili ako se razpada na množtvo malih posjednika. U Francuzkoj prevladjuje mali i srednji posjed. Preko 35% čitave površine pripada malomu posjedu (do 10 hektara); 29% odpada na srednje posjednike od 10—50 hektara, a 36% na posjednike preko 50 hektara. Najviše je razcjepkan posjed u departementu Puy de Dôme, Manche i Côtes du Nord. Dakako ovamo ne spada razprava o tom, da li je u obće koristnija ili štetnija množina maloga posjeda. Sa zemljopisnoga je gledišta zanimljiva raznolika i šarena slika njekoga priedjela, koji sastoji od malih posjeda, navlastito gdje uspievaju raznolike plodine. Vrlo razcjepkano i s mnogo gospodara tlo ima mnoge medje, ograde i puteljke, koji podavaju slobodu ljubećemu rašću i životinjam više zakutaka nego prostrana nepregledna polja i livada velikih posjednika. Prihod od francuzkoga tla po prilici je ovaj: najizdašniji i najrodniji su oni krajevi, koji su ujedno najbolje napučeni, dakle okoliš velikih gradova: Pariza, Lyona, Marseilla i Bordeaux-a, zatim jako napučene obale na Kanalu i krajnjem

sjeveru. Najslabiji je prihod tla (izpod 8 for. čisti prihod po hektaru) u zemljah na središnjoj visočini i u onih priedjelih Champagne, gdje ne uspieva vinova loza. Ovamo gotovo danas već ne spadaju Landes u Gascogni. Dok si naime prije mogao za njekoliko forinti kupiti u Landes tako velik posjed, dokle ti se orio glas, porasla je dan danas ciena zemljištu uztrajnim radom i požrtvovnošću vlade i pojedinaca. Danas već žive čitave obitelji od zemljišta, koja su prije 30 godina bila bez ikakve vriednosti.

Francuzka ima još i danas više šuma, nego li čovjek opaža, kad se vozi željeznicom glavnimi prugami po zemlji. Istina, velike šume, koje su u doba starih Gala pače i u srednjem vieku sjever i sredinu zemlje pokrivale, jako su već prokrčene. Glavni neprijatelji francuzkih šuma bijahu česti gradjanski ratovi i štetonosni prevrati kao i sami seljaci, koji su nastojali da svoje pašnjake očuvaju, pače što više prošire. I velika stada ovaca nanašahu mnogo štete šumam, a navlastito koze, koje su priečile pomladjivanje šuma. Surell i Cézanne navode mnoge pojedinosti o tom, koliko su koze i ovce naniele štete ne samo šumam već i samomu tlu, na kojem su šume uspievale. I pčelci su neprijatelji šuma, jer je cvjetnjasto tlo pčelam mnogo draže nego guste nepregledne šume. Ipak treba da se prizna, kako se posljednjih decenija mnogo u Francuzkoj uradilo, da se na gorskih obroncih i po ledinah pomladi šuma. Landes i sipine na Gascognskoj obali liepo su svuda na novo zagajene, a u gorskih se već krajevih opaža novih šuma. Mimo to Francuzka ipak još mora, da uvozi mnogo drva, za koje šalje u inozemstvo do 40 milijuna forinti. Na godinu treba pojedinac u Francuzkoj (0·9 kub. met.) više drva nego u Njemačkoj, ali ipak ni iz daleka toliko kao u Ruskoj i u Švedskoj (2·9 kub. met.), gdje ima drva u izobilju.

Francuzke su šume njekoć vanredno obilovale divljači, tako da su stari Gali, kad im nije dotjecalo oružje za lov zvjeradi, lovili ju na veliko u zamke, kao što se to danas radi u južnoj Africi. Krčenjem šuma, a još više zbog čestih ratova i prevrata malo je ostalo divljači. U Pirenejih je nestalo jelena i risa, kozorog se povukao u najviše gore, medvjeda ima vrlo malo, dok ih je početkom ovoga stoljeća mnogo bilo. Vukova ima još u Francuzkoj i to ne samo u Pirenejih već i u južnoiztočnom dielu središnje visočine kao i po šumah u Jura-gorju, Lotharingiji i u Ardenah. Kao drugud tako su i u Francuzkoj močvarni priedjeli zakloništa izumirućih životinja; tako ima u Camargui još uviek njekoliko dabara, posljednjih zastupnika ove prije toli česte životinje u Francuzkoj.

Po Francuzku su mnogo znamenitije životinje morske nego li šumske. Pomorsko je ribarstvo na francuzkih obalah i dan danas znamenito, a isto je tako i danas još znatno francuzko ribarstvo

u Novofoundlandskom i Islandskom moru. Dakako prošla su već vremena, kad su Biskajski mornari u Ledenom moru i na zapadnoj obali Spitzberga gospodovali ribolovom. Nu jedan dio francuzkoga ribarskoga brodovlja za Novi Foundland i Island sastavljaju još uviek Baski ili barem žitelji Gascogne, makar su ladje većinom iz St. Mala, Granvilla, La Rochella i Dünkirchena. Dohodak od lova na bakalar kod Novoga Foundlanda (na otocih St. Pierre i Miquelon) i Islanda ipak je mnogo manji nego li je od ribarstva uz domaće obale; onaj se odnosi prema ovomu kao 1: 5. Šest puta se toliko žitelja bavi kod kuće ribarstvom, koliko u tudjini na spomenutih mjestih. U cielom bavi se u Francuzkoj oko 140.000 osoba ribarenjem na moru i na obalah za osjeke. Prihod od ribolova iznosi do 40 milijuna forinti; približno je dakle gotovo tolik kao u Norvežkoj ili Ruskoj, a to je dokaz, s kolikim se marom i uztrajnošću mnogi žitelji Francuzke bave ribolovom u primorju, koje baš ne prija svuda ribarstvu. Sardele se love od Bretagne do Biskajskoga zaliva, nu već od Sables d'Olonne lovi se i tuna, koje se u ostalom najviše lovi na francuzkoj obali Sredozemnoga mora. Onomadne je L a u n e t t e upozorio učeni sviet u spisih francuzke akademije na zanimljivi zamjeniti odnošaj medju lovom na sardele na francuzkoj obali i lovom kod Novoga Foundlanda. Za povoljnoga lova kod Novoga Foundlanda i za zapadnih vjetrova šire se odpadci tamošnjega ribolova daleko po Atlantskom oceanu, pa se s toga u većoj množini pojave sardele na francuzkih obalah nego li za protivnih vjetrova i za slaboga lova kod Novoga Foundlanda.

Bogatstvom r u d a nije doduše Francuzka ravna Englezkoj ni Njemačkoj, ali ipak ima m n o g o u g l j e n a i ž e l j e z a, koje je k tomu zgodno podieljeno po zemlji. Ipak ne podmiruje ugljen domaće potrebe, već se uvozi iz Englezke, Belgije i dan danas već vrlo malo iz Njemačke (kotlina Saare). Nu kao što se na jednoj strani mnogo uvozi ugljena u Francuzku, tako se na drugoj strani mnogo izvozi iz Francuzke, iz kotline Alais, i to za Italiju i za Iztok. U obće treba Francuzka manje ugljena nego li susjedne joj zemlje: Njemačka, Belgija i Englezka, već i s toga, što ima mnogo blaže podneblje. G. 1883. odnosio se potrošak ugljena u Francuzkoj prema potrošku u Njemačkoj, Belgiji i Englezkoj kao 10: 20: 34: 50. Nu francuzki ugljenici niesu ni iz daleka na toliko već izcrpeni kao englezki, a k tomu su mnogo zgodnije podieljeni po zemlji nego li ugljenici u Njemačkom carstvu. Nadalje ne treba francuzki rudar kao englezki izkopavati ugljen ća iz dubljina nižih od morskoga lica, već ima u obilju slojeva otvorenih pod vedrim nebom. Dakako da na mnogih mjestih geologijski

sastav i gorski nabori smetaju dobavljanju ugljena. Veliki sjevernofrancuzki ugljenici suvise s ugljenici Belgijskimi, a po svoj prilici i s ugljenici Ruhrske kotline na Njemačkom tlu. Ti ugljenici idu od Belgijske medje kod Monsa sjevernim i Pas de Calais departementom sve do Boulogne, makar se ne izkopava ugljen na tom cielom području. Francuzi, kojim pripada samo južno krilo te ogromne ugljene kotline, treba da prodru 45—200 met. debele slojeve od vapna i krede, dok dodju do ugljena. Na napučenost i obćila kao i na osnutak gradova po sjevernoj Francuzkoj djelovali su vanredno ugljenici.

Visočina središnje Francuzke okružena je takodjer čitavim nizom ugljenika, koji su znamenito promienili napučenost i obćila onih priedjela. Osobito su ugljenom bogati departementi: Saone, Loire, Garda i Aveyrona. Ugljenici St. Etienski dosta su blizu velegrada Lyona, dok velegrad Marseille i ugljenom siromašne obale Sredozemnoga mora dobivaju ugljen iz kotline Alaiske. Potonje ugljenike, koji pripadaju departementu Gard, izrabljuju Francuzi imenito iza god. 1870., odkad su bud prekinuta, bud otežčana obćila na sjeveroiztoku. Alaiski su ugljenici k tomu znameniti i za Italiju i za sjevernu Afriku. Još su znameniti u okolici središnje visočine ugljenici Decazevillski, iz kojih dobivaju ugljen gradovi Bordeaux i Toulouse. Ostali francuzki ugljenici znameniti su za pojedina mjesta, jedino ugljenici oko doljne Loire i u Vendeji obskrbljuju ugljenom njeke zapadne luke.

Proizvadjanjem sirovoga ž e l j e z a treća je država Francuzka u Evropi, te zaostaje za Englezkom i Njemačkom, a spomenimo odmah ovdje, da se oko 40% željeza, što se preradjuje u Francuzkoj, uvozi iz Belgije, Njemačke, Španjolske, Italije i Algira. Kraj svega toga ima i sama Francuzka obilne i po zemlji zgodno podieljene slojeve željezne rude. U 30 departementa ima željezne rude, a najviše u departementu: Gard, Isère Aveyron i Ardèche, kao i na Njemačkoj medji u departementu Meuthi - Moselle. Po tom nije u Francuzkoj baš u onih priedjelih najviše željeza, gdje su najobilniji ugljenici. Središta željezne industrije stranom su pokraj slojeva željezne rude, a stranom u većih pomorskih gradovih i njihovoj okolici i napokon u onih krajevih, gdje ima doduše malo slojeva željeza, ali su bogati ugljenici, kao n. pr. u sjevernom departementu.

Ostalimi rudami nije bogata Francuzka. Prije gospodstva Rimskoga, pače još za Rimskih careva držalo se, da je Galija vanredno bogata kovinami, navlastito zlatom i srebrom. Njeki su pače izvodili ime Pireneja od velikoga požara, koji da nije uništio samo šume već i raztalio mnoge slojeve srebra, te su srebrne rieke niz gore tekle. Tako su takodjer ime rieke Ariège izvodili od rieči „aurum“ i „gero“, pa su

s toga tražili veliko blago u toj rieci. — Nješto više nego zlata i srebra dobiva se u Francuzkoj olova i bakra. Najviše olova dolazi iz departementa Puy de Dôme, dok su olovnici Bretagnski već izcrpeni. Prema drugim državam izkopava se doduše malo olova u Francuzkoj, nu u primorskih se gradovih preradjuje mnogo strane olovne rude. Isto je tako i s bakrom, kojega se najviše kod Lyona dobiva, zatim s kositrom i drugimi kovinami, tako da se u departementih s velikimi lukami kao i u departementu Seine s Parizom najviše ruda preradjuje.

Francuzka je osobito bogata različitim koristnim kamenjem, rudnimi vreli i solju. Izvrstni francuzki kamen je znatno utjecao na osnivanje, položaj i izvanjski izgled mnogih gradova, kao i na razdiobu veličanstvenih gradjevina. Mnogi su kamenolomi i izvan Francuzke na glasu. Spomenimo barem neka nalazišta koristnoga kamenja. Granita ima osobito u Bretagnskih brdinah i na susjednih otocih. Gromada Iles Chausey obskrbljuje Pariz pločami od granita. Bazalt se mnogo upotrebljava u vulkanskom kraju središnje visočine za gradju, pa s toga izgledaju posve tmasto starija mjesta u Auvergni. Slojevi su škriljevca vrlo razgranjeni kod Angersa na rubu Bretagnske ploštine, kao i u francuzkih Ardenah. Mramora ima Francuzka veoma mnogo, i to u Ardenah, u okolici Le Mansa i u Pirenejih. Mramornih stupova od Bagnères de Bigorre ne ima samo do Versaillesa, već i do Berlina. I prekrasni veliki žrtvenik u stolnoj crkvi Djakovačkoj sagradjen je od južnofrancuzkoga mramora. Isto su tako mnogo vriedni obilni slojevi vapnenca i pješčenjaka u Parižkoj kotlini, pače neposredno kod Pariza. Okoliš La Ferté sous Jouarre, Montmiraila i Epernaya obskrbljuje jedan dio Amerike mlinskimi kameni.

Francuzka je veoma bogata solju. Kamena se sol dobiva u trijaškom području Francuzke Lotharingije (kod Nancya), a morska sol od Morbihana do Gironde i na Sredomorskoj obali. Jedino se u Ruskoj dobiva više morske soli. Makar da u novije doba nješto nazaduju morske solane u Francuzkoj, to se ipak toliko dobiva soli, da se izvozi. U Francuzkoj se treba znatno manje soli nego u Velikoj Britaniji; dok je u ovoj trebalo (god. 1883.) na glavu 44 klgr. došlo je u Francuzkoj na glavu samo 15 klgr.

Veliko obilje rudnih vrela, koja se po Francuzkoj očevidno steru kraj medja pragorja, kao i diljem pukotina i nabora gorskih, nadomještaju mnogim priedjelom nedostatak kovina. Na prvom su mjestu Pireneji, u kojih ima na francuzkoj strani do 600 rudnih vrela; dakako da se jedva trećina upotrebljava za liečenje. Svakako su riedki priedjeli na zemlji, koji bi se bogatstvom rudnih vrela mogli mjeriti sa francuzkimi Pireneji. I po središnjoj visočini ima oko vulkanskih okružja

i na rubovih zaliva iz tercijarnoga doba dragocjenih rudnih vrela, od kojih su njeka na svjetskom glasu. U hladnijih priedjelih upotrebljavaju žitelji vruće pare toplih vrela za loženje stanova (izporedi knjigu I. na str. 350.). Vreli zapadnih Alpa ne koristuju se žitelji toliko, koliko bi mogli. Vrlo je bogat rudnimi vreli priedjel medj Morvanom i Vogezi; tu ima više poznatih kupala. Naprotiv na sjeveru i sjeverozapadu ne ima glasovitih vrela.

Pri koncu ovoga poglavlja spomenut ćemo još u kratko najznamenitija o b ć i l a (vodne i kopnene putove), na kojih se po Francuzkoj razvozi materijalno blago. Središnja visočina znamenito utječe na smjer francuzkih putova. Ona sprečuje glavni promet, koji ide sa sjevera na jug, te ga skreće na jugozapad i jugoiztok. Ovim smjerovima krenuše od vajkada glavni drumovi, a u naše doba glavne željeznice iz Parižke kotline otvorom Poitouskim u područje Garone, a nizkim južnoiztočnim rubom Parižke kotline do područja Saone, gdje se još sastaju putovi preko Belfortskih vrata i iz Švicarske; dolinom Saone i Rône dodje se zatim do Sredozemnoga mora. Oba glavna druma, južnozapadni i južnoiztočni, što no obilaze središnju visočinu, spajaju se na južnom rubu visočine. Makar se u našem vieku vanredno usavršuju obćila, ipak je još i danas kopneni put od Nantesa u Marseille ili od Bordeaux-a u Lyon, na kojem treba presjeći središnju visočinu, vrlo tegoban. Isto tako razstavlja središnja visočina plovna područja Francuzkih rieka, doljnu Loiru od doljne Rône, doljnu Garonu od Saone i Seine. Izuzev središnju visočinu ima Francuzka izvrstna obćila.

Već smo spomenuli, da je u Francuzkih Alpah dolinami otvoren put gotovo do gorskoga bila; isto tako vode mnoge doline u gorje Pirenejsko, Bretagnska pak gromada tako malo smeta obćilom, da je ovuda proveden konao (Brest-Nantes 362 km.); a da nizka pogorja na sjeveroiztoku ne smetaju komunikaciji, jasno je samo po sebi. U Parižkoj se kotlini opaža, kako se svi putovi stječu prema Parizu, najnižem mjestu čitavoga područja. Oise, Marne, Seine i pritoci s jugozapada upravljaju svoj put prema Parižkoj okolici. Malo ima priedjela u Francuzkoj, gdje bi trebalo vanrednih obćila; u istih „Landes", gdje su se u predjašnje vrieme zbog močvara mnogo upotrebljavale „hodalice", nestaje ih danas sve više, odkad se tamošnje ledine pretvaraju u plodne zemlje.

Motreći na zemljovidu poriečja Francuzke uvjerit ćemo se na prvi pogled, da su vrlo zgodno podieljena za unutarnji i izvanjski promet. Raztačući se na sve strane, spajaju unutarnju zemlju s oba mora i s porajnskimi zemljami na sjeveroiztoku, a kako ima glavno razvodje više otvora i uvala, lako je bilo umjetno spojiti pojedina poriečja. Budući da se zemlja već rano politički ujedinila, izveli su i dovršili

Francuzi (kao i Englezi i Belgijci) već davno veličanstvenu mrežu konala po cieloj zemlji, dok su Niemci u tom pogledu daleko zaostali. Istina, preveliko haranje šuma u Francuzkoj vrlo je nepovoljno djelovalo na obilje vode i na plovitbu po riekah. Danas je u Francuzkoj obćenita tužba na poplave zbog čestih oluja, k tomu su riečna korita vrlo zamuljena. Navlastito strada mnogo od toga Loire i pritok Allier, jer su im u gornjem pače i u srednjem toku doline još tako uzke, da ne mogu u svoje korito primiti mnogih voda, koje se sa gorja za naglih kiša stječu. Do izpod Nantesa rieka je puna pješčanih prudova, te je s toga izmedju Digoinga i Brase proveden konao.

U Francuzkoj ima veoma mnogo konala, koji ovamo kao prostrani konali prate rieke na takvih mjestih, gdje se ne može po njih ploviti, onamo pak idu preko razvodja spajajući područja Rône, Loire, Seine, Moze i Rajne. Njeki su tih konala veličanstvene gradnje kao n. pr. konao Marne-Rajne i konao du Midi. — Na skrajnjem sjeveru Francuzkom ima vrlo mnogo malih konala i prekopanih rieka, koje spajaju mnogobrojne obrtne gradove medju sobom kao i sa Belgijskimi obrtnimi područji i s Parizom. Tu su kao i u okolici Parižkoj najživahniji vodeni putovi Francuzki, po kojih svaki dan plovi 10—15 ladja srednje veličine. Poznato je, kako se u Francuzkoj mnogo o tom radi, da se Pariz učini pomorskom lukom, da se naime spoji velikim konalom sa morem. O tom ne ima sumnje, da će se Francuzi veličanstvenoga toga poduzeća doskora latiti. Danas se već postiglo, da mogu po Seini do Pariza maleni pomorski brodovi, riečni pak brodovi, koji su prije plovili samo do Rouena, gdje je razkrižje riečkoga i pomorskoga brodarenja, obilaze konalom Le Havre-Tancarville neprijatno za plovitbu ušće Seine i prodiru do Havra. Nadalje je znamenit već spomenuti glasoviti konao, koji spaja Marnu sa Rajnom a sieče Mozu i Mozelu. Na putu iz Strassburga u Pariz vidiš vrlo često taj konao, koji je sa svojom alejom od jablana, svojimi stražarnicami i gatovi toli značajan za Lotharingiju i Champagnu. Konao je dug 317 km., a počeli su ga graditi, dok još nije bilo željeznica; dogradjen je god. 1853. Iza posljednjega rata, u kojem su Francuzi izgubili Elsas i Lotharingiju, sagradili su oni više manjih konala, od kojih je najznamenitiji konao del' Est, koji seže od Moze kod Giveta do Saone, a svrha mu je, da si Francuzka namjesto iz Njemačke (kotlina Sâre) namakne za industrijalna poduzeća na iztoku ugljen iz sjeverne Francuzke i Belgije.

Seinu spajaju s Loirom dva konala: Briarski i Auxerrski. Burgundski konao ide najsgodnijim putem iz područja Seine u područje Saone,

te je znamenit za grad Dijon i njegovu okolicu. Rôna zbog jakoga opada ne prija osobito brodarstvu. Kod Arlesa, gdje po riečih Peschelovih hoće Rôna da bude Misisipi, završuje se brodarstvo po toj rieci, jer ga sprečuju vjetrovi i valovi morski. Zbog pješčanih prudova na ušću kušalo se već od vajkada spojiti rieku s morem postranimi konali. Već je Marije nastojao da Arles zgodno spoji s morem, a u naše doba izveden je konao od Arlesa do Bouc-a na ulazu u Etang de Berre. Istom god. 1863 sagradjen je tik pred ušćem konao St. Louis, na kojem je nastala nova luka. Rônu spaja s Rajnom veliki konao, koji se gradio preko 50 godina, s Loirom ju spaja konao središnji (du Centre), koji kod Châlona ostavlja dolinu Saone. Poriečje Garone nije u savezu s ostalimi poriečji Francuzke ; k tomu je zbog željeznica znatno jenjalo brodarstvo na Garoni i njezinih pritocih. Na samoj je Garoni plovitba istom kod mora živahnija, kad već plove po rieci i pomorski brodovi. I glasoviti konao du Midi (od g. 1681.). jedini vodeni put, koji spaja izravno Sredozemno more s Atlantskim oceanom, nije danas već znamenit za promet. S toga se u novije doba mnogo o tom radi, da se izvede veliki konao od Sredozemnoga mora do Atlantskoga oceana, koji bi bio plovan i za pomorske brodove.

Po Kelleru ima Francuzka 11.600 km. dugu vodenu cestu; od toga ide na rieke 7.100 km., a ostatak na konale. Od svega tovara, što se u Francuzkoj vozi, odpada na vodeni put samo 16%; a i od toga ide najviše na vodene putove na sjeveru i sjeveroiztoku, dok na ostale vodene putove malo dolazi. Godine 1886. prevezlo se tovara na vodenih putovih u svem 2.456 milijuna tonelata (à 1000 klgr.)

Željeznice su se s početka u Francuzkoj vrlo polagano gradile, a zatim su se vanredno razširile. Najprije su nastale konjske željeznice (tramvay) izmedju Loire i Rône, kojima se ugljen iz St. Etienna do obiju spomenutih rieka dovozio. Nu prva pruga za parni stroj gradjena je od Pariza do Germaina g. 1837. Lagano se dalje širila željeznička pruga. Navlastito je strahovita nesreća god. 1842. na pruzi Pariz-Versailles, kojom je zgodom zaglavio glasoviti putnik na južni pol Dumont d' Urville, odvraćala mnoge od vožnje željeznicom. Ipak je već god. 1848. željeznička pruga bila duga 2200 klm., a g. 1858. 7450 klm. Time su bile izgradjene glavne pruge željezničke mreže, kojoj je očevidno Pariz središtem. Kasnije se sve više izpunila Francuzka željeznička mreža, osobito kad su sa strategičkih razloga s glavnimi prugami, koje izlaze iz Pariza, spojene mnoge postrane pruge. Navlastito iza god. 1871. sagradiše Francuzi mnogo željeznica, kad su se uvjerili, kako je vrlo razgranjena željeznička mreža znamenita u vrieme rata. Danas je Francuzka željeznička mreža duga 33.519 km.

Duljina željezničke mreže u velikih Evropskih državah:

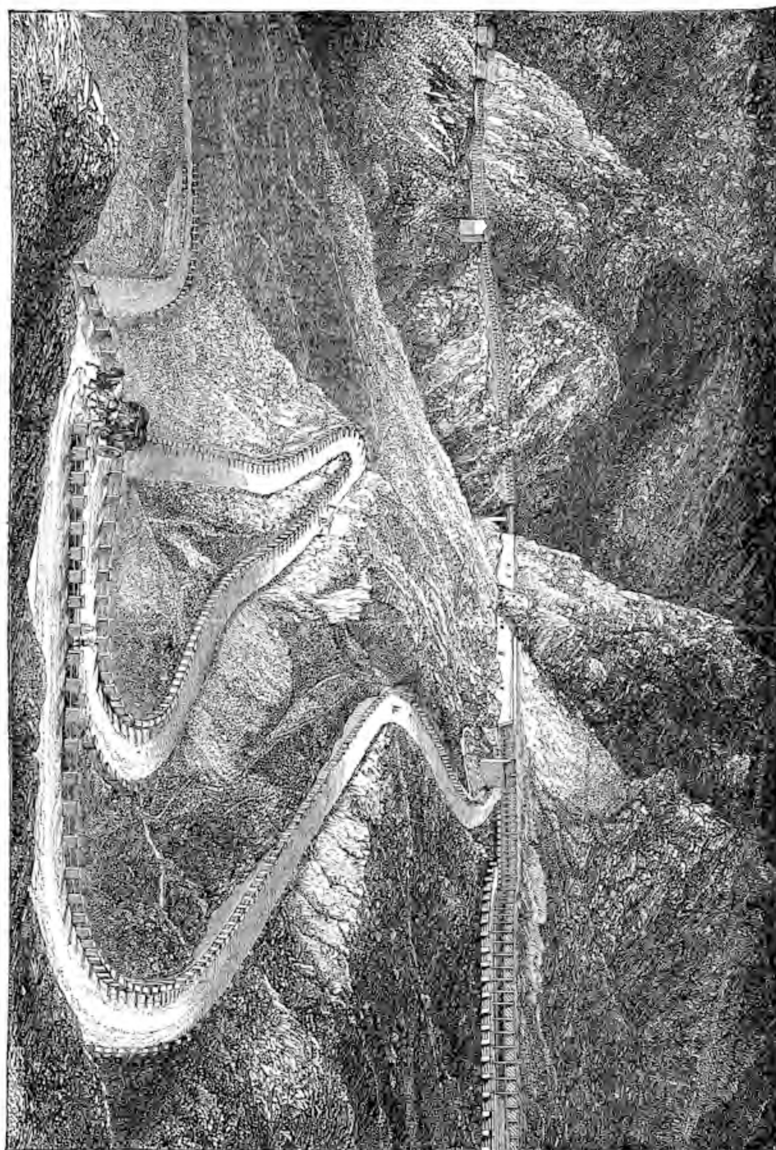
u Njemačkoj	38.261	km.
„ Francuzkoj	33.519	„
„ Englezkoj	31.111	„
„ Rusiji	27.808	„
„ Austro-Ugarskoj	25.576	„
„ Italiji	11.625	„

Najgušća je željeznička mreža u Francuzkoj na sjeveru i sjeveroiztoku. Razlog su tomu mnogi rudnici, vanredna industrija, veliki gradovi, a i strategički obziri. Iza toga ima najviše željezničkih pruga Parižka okolica, Normandija i južnoiztočne pokrajine, izuzevši unutrašnje Alpinske krajeve. Nješto manje ima željeznica na jugozapadu, a najmanje u unutrašnjoj središnjoj visočini i u Bretagni. U svem je ipak mnogo zgodnije razvijena željeznička mreža u Francuzkoj nego li u našoj monarkiji ili u Njemačkoj. Jedina Englezka i Belgija nadkriljuju u tom pogledu Francuzku.

Veličanstvena je i napose za zemljopisca vrlo zanimljiva pruga, koja se uzpinje iz doline Alliere, presieca gromadu Plomb du Cantel, pa se diže u Lioran tunelu do 1159 met. visine; zatim pruga Clermont-Nimes, koja mnogimi umjetnimi gradnjami prodire Sevene, a najviša joj je tačka 1.130 met. nad morem. Željeznička je pruga prodrla već i u pojas causses-a, gdje spaja zabitne gradiće Rodez Thiers i Le Puy. Zapadne Alpe (izuzevši već na str. 53. spomenutu željeznicu) prodire samo jedna pruga, koja se još uviek pogrješno zove Mont Cenis pruga (slika 13.), a ide kroz Col de Fréjus 12.234 km. dugim tunelom. Najviša tačka te pruge, koja je dogradjena g. 1870., seže do 1.294 met. visine. Naskoro će se spojiti Marseille s Turinom preko Mont Genèvre. Još je vriedna spomena u zapadnih Alpah pruga Grenoble-Marseille sa svojimi ogranci. — Duž Pireneja ide jedna od najznamenitijih pruga južne Francuzke; ona spaja sve gradove, koji su na podnožju Pireneja, a na više mjesta prodiru postrane pruge do kupala i drugih gorskih postaja, koje putnici mnogo polaze. I s iztoka prodiru njeke pruge u to gorje. Preko bila Pirenejskoga ne vodi do sada nijedna pruga, dok dvie pruge jedna na iztoku, a druga na zapadu obilaze to gorje. Čini se, da još nije tako živahan promet s obje strane Pireneja, da bi se gradila poprieko gorja željeznica; ali da će i to naskoro biti, o tom nema sumnje u današnje doba, gdje se svuda nastoji, da se što više skrate svi putovi.

Zeljeznice su potisnule u nazadak Francuzke zemaljske ceste, koje su upravo uzorno gradjene, te presiecaju ravnim smjerom cielu zemlju. Nu ako danas niesu tako znameniti kako njekoć za promet glavni drumovi (Route de Paris à Antibes, de Lyon à Toulouse), to su se razvile nove cestovne mreže, kojim je zadaća, da dovoze putnike i tovare iz zabitnijih krajeva do željezničkih postaja. Tako je n. pr. stari glavni drum u Landes, koji je išao nješto iztočnije od današnje

željezničke pruge, prilično zapušten, nu zato idu danas upravno preko toga druma nove ceste po ledinah spajajući daleko osamljena mjesta

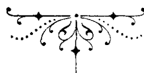

Sl. 13. Alpinska cesta i željeznica preko Mt. Cenisa.

sa glavnimi postajami na pruzi Bordeaux-Bayonne. Po tom se upravo zbog željeznice u Francuzkoj mnogo novih cesta izgradilo. Francuzka

je izdala samo za gradnju postranih obćinskih i kotarskih cesta u 30 godina (1837—1867.) preko jedne milijarde franaka.

I Alpinski klanci, koji su njekoć toli znameniti bili za promet izmedju Frazcuzke, Italije a i Njemačke, niesu više tako znameniti, odkad je sagradjena francuzko-talijanska Alpinska željeznica. Danas služe klanci samo pastirom i talijanskim radnikom, koji traže zaslužbe u Francuzkoj, a i goveda za klanje vode se ovuda iz sjeverne Italije u gradove Provençe. Sada su još najživahniji klanci strmeniti i nezgodni nu strategički znameniti Col di Tenda (1.873 met.), zatim mnogo zgodniji Mont Genèvre 1860 m. Ovaj klanac, do kojega visoko vodi dolina Durance, zaštićen je sa sjevera tako zgodno, da ne strada od sjevernih zapuha i vijavica. Dok je na vrhu drugih klanaca po koja kućica ili osamljena stanica, na Mont Genèvru je selo, koje broji preko 300 žitelja. Ovaj je klanac znamenit u ratnoj povjestnici od staroga vieka pa sve do prielaza Francuza g. 1859. — Današnji tuneli Alpinski imaju zanimljivoga predteču u prodoru Col dela Traversette sjeverno od Monte Visa. Već na koncu 15. stoljeća sagradjen je naime i izveden doduše samo 72 m. dugi tunel kroz goru u visini od 2.600 m. — Zbog mnogih kupala sagradjene su u francuzkih Pirenejih mnoge ceste; nu zgodnih prielaza u Španjolsku ima malo, makar da niesu ti klanci onako visoki, kao što se prije držalo (po Pencku popriečna visina samo 1.887 m.). Klanci u središnjih Pirenejih niesu bili nikada znameniti za svjetski promet. Prielazi u iztočnih Pirenejih kao i na zapadu u zemlji Baska svakako su mnogo živahniji i bogati povjestničkimi uspomenami, nu oni su važni jedino za promet najbližih pokrajina u Francuzkoj i Španjolskoj. Na iztoku je medju dolinami francuzke Tete i Španjolske Segre prielaz Col de la Perche (1.610 m.). na kojem su s obje strane male utvrde. Još je zgodniji Col du Perthus, poznat u ratnoj povjestnici od vremena Rimskih sve do velikoga Francuzkoga prevrata. Na zapadu je u novije doba znamenit za prielaz klanac Somport (1.640 m.) i Roncesvalles (samo 1.100 m.). Ovo je najznamenitiji klanac Pirenejski i još danas glavni drum za Baske s obje strane Pireneja. Dakako u novije doba otela mu je mnogo prometa zapadna Pirenejska željeznica, koja prelazi rieku Bidassoa nedaleko od ušća njezina, pa ulazi preko San Sebastiana i Tolose u nutrašnju Španjolsku.

IV.

Žiteljstvo.

Prvosjedioci u Francuzkoj. — Kelti. — Kako su strani narodi utjecali na Galiju. — Romanizovanje Galije. — Francuzi po jeziku i vjeri. — Napučenost Francuzke. — Povjestnički razvitak današnje Francuzke.

Danas ne ima o tom sumnje, da je Francuzka već davno prije povjestničkoga doba bila napučena. Upravo u Francuzkoj, kao što smo već gore spomenuli, naišlo se više nego igdje na tolika odkrića i izkopine, koje su potakle znanstveno iztraživanje i proučavanje predpovjestničkoga doba. Za izvjestno se znade, da su u Francuzkoj već ljudi živjeli suvremeno s velikimi diluvijalnimi sisavci. Francuzki učenjak Boucher de Perthes proučavajući prostranu i punu cretišta dolinu Somme učini g. 1833. znamenita odkrića kod Abbevilla, nedaleko od Amiensa. On naidje tu u diluvijalnih naslagah medju kostmi mamuta, nosoroga, špiljskoga medvjeda i hijene na razno nespretno izradjeno oružje od kremena. Iza duge prepirke priznadoše napokon i najveći protivnici istinitost odkrića. — Jamačno su težak i mukotrpan život živjeli ti prvi ribari i lovci u dolini Somme, koja je u ono doba bila puno većom množom vode izpunjena, te je imala mnogo oštrije podneblje. Bilo im se boriti češće ovamo s valovi Somme a onamo pak sa spomenutom zvjeradi. U špiljah središnje Francuzke našlo se zatim mnogo tragova i ostataka čovječjih okostnica, ali ne u tolikoj množini, da bi se moglo odgovoriti na mnoga neuztrpljiva pitanja o rodu tih špiljskih ljudi. Toliko se dakako može reći, da je već u ono doba kao i danas bilo ljudi različita rasta: uz velike i jake ljude bilo je malenih i vrlo slabih, kojim su njeki odmah tražili srodnike u polarnih žitelja. Velika okostnica Cro-Magnona imala je, kao što svjedoči Quatrefages, sve kraniološke osebujnosti, koje dokazuju znatne umne sposobnosti.

Prielaz u povjestničko doba čine sojenice u jezerih i močvarah i raznovrstne komore, sastavljene od težkoga balvana, kojim sve vrvi

u Francuzkoj, makar da je mnogo toga već uništeno. Kako je u Francuzkoj malo jezerâ, mnogo su rjedje sojenice nego li u Švicarskoj. Ipak ih ima u Savojskom jezeru Bourgetu, u jezeru Paledru u departementu Isère, u jezeru Clairvaux u Jura - departementu i u Toulouskoj okolici, koja je njekoć puna bila močvara. Znamenitiji su i mnogobrojniji iz onoga doba spomenuti kameni ostatci, koji podavaju osobito obilježje pustim ledinam u Bretagni. Danas se drži, da tih kamenih spomenika nije gradio koji posebni narod, nego razni narodi u razno doba i u raznih zemljah, a ne samo u Francuzkoj. Protiv mnienja njekih učenjaka, da su kamene gradje imale takodjer bogoslužnu svrhu, odlučno izjavlja Desjardins, da ti spomenici niesu u nikakvu odnošaju sa starogalskim bogoslužjem, kakovo je bilo u Caesarovo doba.

Stari viek ne poznaje u današnjoj Francuzkoj jedan jedini galski narod, već mnogobrojna plemena. Caesar kaže na početku svojih komentara o galskom ratu: ciela se Galija dieli na tri diela, od kojih je jedan napučen Belgijci, drugi Aquitanci, a treći od naroda, koji se sâm zove Kelti, dok ga Rimljani zovu Gali. Najstariji su žitelji medju ovimi Aquitanci ili Iberi, koji su stanovali medju Garonom, oceanom i Pireneji. Iberci, koji su takodjer zapremili najveći dio Pirenejskog poluotoka, niesu bili Keltskoga roda, pače niti Indogermani. Tjelesnim rastom, jezikom i načinom života razlikovahu se oni od starih Gala. Oni niesu još posve izumrli. Navlastito je Luctaire, poredeći zemljopisna imena, dokazao, da su Basci jezično najmanje promienjeni potomci Ibera. Dakako i velik dio Španjolaca, makar da su promienili svoj jezik, ipak su bez sumnje potomci Ibera.

Prešavši preko Toulouse i Bordeaux-a Garonu, unidjosmo u zemlju Kelta, koji su bili najčišći medju Garonom i Seinom. I Belgi zapremajući sjever i sjeveroiztok Galije takodjer bijahu keltskoga plemena, ali se već opažalo u govoru i u tjelesnom rastu, da ima medju njima i germanskoga življa. Rimski pisci rišući odnošaje i život Gala čini se da imadu više pred očima sjeverna i sjevernoiztočna Galska plemena nego li čiste Kelte. S toga pravo kaže Desjardins, da se opisi i nacrti, koje nam podavaju klasični pisci o Galih, slažu i podudaraju, ali da ne vriede u svem za prave Gale, ili barem ne za najveći dio Gala.

O jeziku starih Gala, kojim su govorili u doba Caesarovo i njekoliko stoljeća kasnije, imamo njekoliko napisa i geografskih imena. Ova potonja su na toliko zanimljiva, što nam tačno obilježuju položaj mjesta. Tako n. pr. dočetak dunum, koji se vidi još i danas kao

dun u imenih njekih gradova, znači učvršćeno mjesto; rieč pak briva sama ili u sastavljenicih znači mjesta na gazovih, ili gdje se preko rieke lako prelazi. Keltski je jezik dakako brzo ustupio u Galiji mjesto srodnomu latinskomu jeziku; nu ipak se još na koncu drugoga stoljeća govorilo keltski u Lyonu, a u četvrtom još stoljeću u Trieru. Kao što ćemo kasnije spomenuti, nije još ni danas stari keltski jezik na Evropskom kopnu posve izumro.

Njeke viesti, koje Rimski pisci spominju o starih Galih, vriede i danas o Francuzih. Tako spominju stari pisci za Gale, da su živahni. osobitih duševnih sposobnosti, daroviti govornici i vrlo ratoborni. Želja za putovanjem, koju takodjer spominju pisci o starih Galih, jenjala je kod današnjih Francuza, koji ne putuju toliko kao Englezi, a ne sele rado iz domovine kao Niemci. K tomu su današnji Francuzi mnogo odaniji svojoj domovini i veći rodoljubi nego li stari Gali, koji su pocjepkani na mnogo plemena riedko, ali onda ipak junački i složno odbijali navale neprijatelja.

Strani su narodi pokušali utjecati na Galiju na jugoiztoku, na obali Sredozemnoga mora i dolinom Rône. Prvi su tu Feničani imali svoja pristaništa i skladišta, a isto su tako imali i na zapadnoj obali Galije na Atlantskom oceanu njeka pristaništa, kao n. pr. današnji St. Nazaire i t. d. Nu kraj svega toga ipak su Feničani slabo utjecali na žiteljstvo Galije. Daleko je bio znatniji dojam Grka; njihov se moćni trgovački grad Massalija osobito iztiče u povjestnici južne Galije. Od Grka su tu navlastito Fočani zasnovali svoje gospodstvo i širili ga medju okolišnimi Ligurci, koji niesu bili suplemenici Iberom, već srodnici Keltom u unutarnjoj Galiji. Ligurci, potisnuti s juga od Grka, a sa sjevera od Gala, povukoše se u Provençu, gdje su se slili s tamošnjimi Kelti u jedan narod. — Grci podigoše po svom običaju po cieloj obali zapadno i iztočno od Massalije malene naseobine. Oni su bili uviek u dobru prijateljstvu s Rimljani, koje su više puta u pomoć zvali protiv svojih susjeda. Makar da su Rimljani kasnije neprekinuto vladali onim krajem, kuda je išao kopneni put iz Italije u Španjolsku, i u carsko doba širili ovuda rimsku kulturu, ipak se u Provençi sačuvao grčki jezik i običaji. I na početku srednjega vieka govorilo se još u području njekadašnje Massalije grčki. Doista ime Graecia za ovaj kraj, a za Lyonski zaliv ime Mare Graecum najbolje svjedoče, kako su znamenito grčki naseljenici utjecali na razvitak zemlje oko doljne Rône.

Na koncu drugoga stoljeća prije Isusa bijaše južna, t. j. sredomorska Galija Rimljanom podvrgnuta, makar da je trebalo tu „provinciju“ često braniti od navala. Ime „provincija“, koje u početku nije značilo fizički ili politički omedjenu zemlju, već područje, kojemu je bio na čelu činovnik republike sa „imperium militare“, sačuvalo se u današnjem imenu Provençe. Rimljani su doduše s početka kanili zavladati samo južnom Galijom, nu u posljednjem stoljeću prije Isusa bili su prinudjeni, da si osiguraju „provinciju“, priklopiti svojoj vlasti i unutrašnju Galiju. Sedmogodišnjim ratom Julija Caesara u Galiji, koji je i za zemljopisca veoma zanimiv dogadjaj stare povjestnice, pripala je Rimskoj državi ne samo ciela današnja Francuzka, nego i zemljišta, koja spadaju danas Švicarskoj, Njemačkoj i Belgiji. Gali, koji su prije svoga podvrgnuća pod Rimsku državu već liepo bili napredovali kao poseban narod, izgubiše sada slobodu, to najveće narodnje blago. Njihova plemenska osebujnost poče se po malo gubiti, a njihov se jezik potisnu latinskim jezikom: romanizovanje Galije bi naskoro provedeno.

Promotrimo sada žiteljstvo Francuzke. Stanovnici današnje Francuzke gotovo su sami Francuzi. Samo na četiri mjesta ima u zemlji stranih plemena, i to razmjerno u malenom broju. U šestom stoljeću po Is. dodjoše Vaskoni, ibersko pleme, potisnuti od zapadnih Gota u južnozapadnu Francuzku, gdje se nastaniše medju Adourom i Pireneji. Od Vaskona („žitelji šuma“) potječu imena Baski i Gascogni. Baski se sami zovu Euskaldunak; jezik svoj zovu Euscara, a zemlju Eusquerria. Oni su još jedini ostatci starih Ibera, a stanuje ih u Francuzkoj tek jedna petina, dok ostali prebivaju u Španjolskoj. U naše doba nestaje po malo Baska u Francuzkoj i to koje s toga, što i u tih priedjelih sve više mah preotimlje francuzki jezik, koje pak što rado sele u susjedne velike gradove Bordeaux i Toulouse, ili pak preko mora navlastito u područje Le Plate. Baskâ će biti u Francuzkoj u svem do 100.000.

Veći dio žitelja u Bretagni jesu Bretoni, keltskoga plemena. Bretagne, u mnogom pogledu posebni sviet, bijaše od vajkada utočište i zaklonište starih običaja i jezika; nu Rimljani prodrieše i ovamo, pa se u departementu Finistère našlo tragova mnogobrojnim rimskim kolonijam. Nu romanizovanje Bretagne je tako slabo uspjelo, da su Britanski Kelti, bježeći u petom stoljeću po Is. pred Anglosasi na taj poluotok (odatle „Mala Britanija“), našli tu množinu suplemenika. Danas dakako govori se bretonski jedino na najzapadnijem dielu polu-

otoka i na susjednih otocih (Batz, Quessant i t. d.), dok je po ostaloj Bretonskoj svuda već prevladao francuzki jezik. Broj Bretona, koji barem još razumiju bretonski, iznosi danas jedva jedan milijun. Svojimi osebujnimi običaji, mrkim i osornim značajem, koji se donjekle podudara s oblačnim, kišovitim i burnim podnebljem toga poluotoka, razlikovat će se i onda Bretonci od Francuza, kad već i nestane njihovoga jezika.

Na skrajnjem sjeveru Francuzke u najzapadnijem dielu sjevernoga departementa ima još nješto ostataka germanskih, koji govore jezikom flemskim. Od Dünkirchena do Hasebrouka i Bailleula čuje se još i danas flemski jezik. Nu to germansko nariečje u novije doba još brže izumire nego li bretonsko, pa će ga naskoro francuzki jezik posve iztisnuti.

U južnoiztočnom kutu Francuzke u jednom dielu grofije Nizze, koja je pripala Francuzkoj g. 1860., žitelji su Talijani, navlastito uz medju talijansku. U samom gradu Nizzi govori se danas više francuzki nego li talijanski; nu život i običaji prostoga naroda nalični su talijanskim, kao što svjedoči stariji dio grada. — U naše doba sele mnogi Talijani u južnoiztočne departemente Francuzke, navlastito u veće gradove; najviše ih ima u Marsseillu.

U cieloj je Francuzkoj bilo god. 1887. u svem oko 1,100.000 stranaca. Najviše ih je bilo u sjevernom departementu (300.000), zatim u departementu Seine (preko 200.000), onda oko Marseilla i Nizze. Po narodnosti bili su stranci: na jugoiztoku Talijani, na sjeveru i u Parizu Belgijci, u velikih gradovih imenito u Parizu i Lyonu Niemci, u Juri kao i u većih gradovih Švicari, na sjeverozapadu Englezi, a u južnih medjašnjih departementih nješto malo Španjolaca. Danas dolazi u Francuzkoj na 36 Francuza po jedan stranac.

Francuzi se razpadaju po jeziku na dvie velike skupine, t. j. na dva glavna nariečja. Veća sjeverna jezična skupina zove se: Langue d'oui (ili Lang d'oil), a manja, južna Langue d'oc; prema tomu, kako se njekoć na sjeveru jestnost izražavala sa riečju: oil (danas oui), a na jugu sa riečju: oc, i to prema latinskom „hoc“, dok oil: odgovara latinskom „hoc, illud“. Dakako da ova jezična razlika ne čini nikakove razlike u narodnom značaju medju južnim i sjevernim Francuzom. Granica izmedju oba nariečja ide po prilici od ušća Garone sjevernim dielom središnje visočine do Rône izpod Lyona, a odavle do Genevskoga jezera. Na iztoku seže Langue d'oc ili Provençalsko nariečje do iztočnoga podnožja Alpa u Piemontu, a na jugu

do Valencije i preko Španjolskih otoka. Ovo je nariečje imalo već u 11. stoljeću svoju književnost, sjajnu romantičku poeziju troubadoura. Do 18. stoljeća govorili su tim nariečjem izobraženiji slojevi južne Francuzke. Nu politička premoć sjeverne Francuzke, gdje je Pariz, — srce ciele Francuzke — učini, da je jezik sjeverne Francuzke prodro sve dalje na jug. Sjeverna i južna Francuzka njekoć politički razstavljene, danas su posve srasle u jedan jedini veliki francuzki narod. Sjeverno je nariečje književno za cielu Francuzku, a osnova je književnomu jeziku onaj govor, kojim se govori u okolici Orleansa i Toursa. Francuzki se književni jezik od vremena Ljudevita XIV. malo mienjao. Veliki pisci Ljudevitova vieka svojimi su spisi usavršili i dotjerali francuzki jezik. Lakoća i jasnoća francuzkoga jezika najviše je tomu dopriniela, da je postao svjetskim jezikom onako, kao što je bio u srednjem vieku latinski jezik. Francuzki je jezik diplomatski i dvorski jezik. Nu u svjetskoj trgovini je englezki jezik daleko više razširen.

Današnji je Francuz vrlo živahne ćudi, okretan, dosjetljiv i fina ponašanja. Prema strancu je vrlo uslužan i ljubazan. Narodnim se ponosom i velikim domoljubljem odlikuje svaki Francuz. On je velik u ratu i u miru. Nada sve narode iztiče se vanrednom duhovitošću, koja se sjaji u svih djelih bogate francuzke književnosti. Francuz ljubi promjenu i novotarije, a osobito mu godi šala, dosjetka, pjevanje, ples i igra. Svojim finim ukusom gospodar je evropske mode. U Parižana su sve vrline i pogrješke francuzkoga naroda. Ciela se Francuzka u svem povodi za Parizom, pak se s toga pravo kaže: P a r i z j e F r a n c u z k a!

Žiteljstvo je Francuzke, kao što smo vidjeli, gotovo sve jedne, jedine francuzke narodnosti, a isto su tako Francuzi gotovo svi vjere katoličke (98%). U mnogih središnjih departementih kao i na sjeverozapadu i na sjeveroiztoku ne ćeš naći nijednoga inovjerca. Vjersko je osvjedočenje u Francuza duboko. U mnogih mjestih, navlastito pak u Parižkih predgradjih, je običaj, da se nabožna i krepostna djevica svečano u prisuću oblasti i naroda ovjenča viencem od ruža (sl. 14.). Odatle i potječe ime R o s i è r e, t. j. ovjenčana djevica. — Protestantskih žitelja ima razmjerno najviše u onih pokrajinah, gdje su vjerski ratovi u 16. i 17. stoljeću najvećma bjesnili. Tako ima protestanta medju Poitou i Saintongom, onda uz Garonu do Toulousa i prema Sredozemnom moru, nadalje uz Rônu do Lyona. Najmnogobrojniji su protestanti u departementu Gard. Napokon ima protestanta u Parizu i u

Sl. 14. Krunenje odabrane djevice.

primorskih gradovih, a njekoliko uz švicarsku i belgijsku medju. — Mojsijevaca ima u Francuzkoj oko 100.000, a stanuju u velikih gradovih, navlastito u Parizu i Marseillu.

Francuzka je brojila g. 1887. 37,940.000 žitelja (izuzev Korziku) dakle 73 stanovnika na □ km. Po tom su medju velevlastmi relativno bolje napučene Velika Britanska, Italija i Njemačka, a slabije naša monarkija (62 na □ km.) i Rusija.

U Francuzkoj raste žalibože broj žiteljstva znatno polaglje nego u ostalih evropskih državah, tako da ona brojem žiteljstva medju evropskimi državami sve više pada. Napose posljednjih decenija prema ostalim državam sve slabije raste domaće žiteljstvo. Na koliko ipak raste ukupni broj žiteljstva, ovisi jedino o mnogobrojnom doseljivanju stranaca u Francuzku; bez toga bi broj žiteljstva nazadovao. Dok je od g. 1770—1780. na 10.000 žitelja došlo 380 poroda, spao je taj broj od g. 1821—1830. na 309, od g. 1861—1868. na 264, a danas iznosi samo 235. Naprotiv rodi se n. pr. u Pruskoj na 10.000 duša 384. u Ugarskoj 416, a u Rusiji još i više. Dok je u Njemačkoj broj žitelja od g. 1880—1885. narastao za 1,607.000 ili 3½%, a u našoj monarkiji gotovo za 900.000 ili 2¼%, naraslo je Francuzkoj žiteteljstvo samo za 547.000 ili jedva za 1½%. Na početku našega stoljeća bila je Francuzka absolutnim brojem žiteljstva med evropskimi državami prva za Ruskom, a danas ju je Njemačka pretekla, naša monarkija stigla, a naskoro će ju stići i Velika Britanija. Da se u tako velikoj i cvatućoj zemlji toli slabo množa žiteljstvo, nije razlog, što bi se žitelji mnogo izseljivali, a niesu tomu krive ni prirodno-zemljopisne prilike, budući da je Francuzka, kao što smo vidjeli, i sastavom svoga tla i podnebljem upravo sretna zemlja. Narodni značaj i družtveni odnošaji, koji za pravo ne spadaju u područje zemljopisne znanosti, uzrok su, što broj žiteljstva u Francuzkoj ne raste kao u drugih državah.

Godišnji prirast žiteljstva u evropskih velevlastih.

U Njemačkoj	priraste na godinu broj žitelja za	1·20 %
„ Englezkoj	„ „ „ „ „ „	1·09 „
„ Rusiji	„ „ „ „ „ „	0.94 „
„ Italiji	„ „ „ „ „ „	0·86 „
„ Austro-Ugarskoj	„ „ „ „ „	0·66 „
„ Francuzkoj	„ „ „ „ „ „	0·45 „

Prema tomu ne treba da se čudimo, što u Francuzkoj ima dosta velikih priedjela, u kojih broj žitelja upravo pada. God. 1886. su bila 26 departementa slabije napučena nego god. 1836. Najviše

se to opazilo u onih priedjelih, u kojih ne ima industrije na veliko, već se žitelji bave samo poljodjelstvom i stočarstvom. Ovamo idu njeki krajevi u zapadnih Alpah, Normandiji i oko srednje Garone. I na dolnjoj Garoni i Charenti propadanjem vinogradarstva zbog trsne uši nazadovao je broj žiteljstva navlastito izseljivanjem vinogradara u Algir. U njekih krajevih središnje visočine rodi se doduše više ljudi nego li umire, nu broj žiteljstva uza sve to ne raste, pače je n. pr. u departementu Cantal g. 1886. bilo za 10% manje žitelja nego li g. 1836. Razlog je tomu, što u Francuzkoj kao i u drugih državah mnogi žitelji sele u velike gradove. Francuzi doduše ne sele u strani sviet, nu tim više sele unutar medja francuzkih i to tako, da slabo napučeni krajevi sve više gube žiteljstvo, dok u jako napučenih kotarih naseljivanjem raste broj pučanstva. Najviše raste broj žiteljstva u industrijalnom i ugljenom bogatom sjeveru, zatim u departementih s velikimi gradovi. Procvatom grada Bresta narastao je broj žiteljstva u zapadnoj Bretagni, a oko Belforta i u departementu Meurthe i Mozele na medji Njemačke pomnožalo se žiteljstvo iza god. 1870., jer su se ovamo mnogi tvorničari i obrtnici preselili iz Elsasa i Lotharingije.

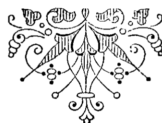
Najgušće je naseljen sjever uz Belgijsku medju (sjeverni departement 294 žitelja na □ km.) zatim okolica Lyonska, i Marseillska (Oise 110, Rhone 277, a kod ušća Rône 118). Nadalje je dobro napučeno primorje uz Atlantski ocean (izuzevši Gascognske ledine), dok je primorje na Sredozemnom moru riedkom iznimkom slabije napučeno. A to je posve razumljivo, jer na Etangsih, Camargue, kao i na pećinastom i šumovitom području iztočne Provençe, tlo ni izdaleka ne prija napučenosti, kao većinom ravni i plodni priedjeli u Saintongu, Vendeji ili u Pays de Caux. Napokon su dobro napučeni Englezki otoci u Kanalu, kao i veći otoci medju ušćem Loire i Gironde. Na plodnih otocih s blagim podnebljem u Kanalu, do kojih se lako dodje, stanuje mnogo francuzkih i englezkih umirovljenih činovnika i častnika, a k tomu se ovamo zaklanja za svake vlade u Francuzkoj velik broj političkih bjegunaca. — Naprotiv slabo su napučeni ovi priedjeli: departement Landes (32 na □ km.) zatim Sologne, Champagne pouilleuse, Morvan, zemlja na gornjoj Aubi, unutrašnjost Jura-gorja, a navlastito unutrašnjost zapadnih Alpa, gdje je napučenost najslabija (18 na □ km.). Središnja je visočina onuda slabo napučena, gdje prevladjuju visoke ravnice, dok su bolje napučeni priedjeli u Auvergni, Vivarais i Vélay, gdje ima toplih i dobro obradjenih dolina. U ostalom se opaža u Francuzkoj kako imadu veliki gradovi i njihov okoliš velik dojam na napučenost, dok je u

ratarskih departementih slabo nade, da bi narastao broj žiteljstva. Tako je n. pr. god. 1830 samo 26 % Francuza živjelo u mjestih, koja su brojila preko 2.000 žitelja, a g. 1881. živjelo je u tih mjestih već 37% Francuza. Najviše raste broj žitelja u Francuzkoj, kao i u ostalih evropskih državah, ne baš u samih velegradovih, već u najbližoj okolici, gdje se gomila radnički stalež. Dok je n. pr. Pariz od g. 1881—1886. samo za 3 ½% žiteljstva narastao, pomnožao se broj žitelja u njekih mjestih oko Pariza za 16 pače i za 21%.

Završujući ovo poglavje, spomenut ćemo još dvie tri o povjestničkom razvoju današnje Francuzke. Kad se na razvalinah zapadnorimskoga carstva podigla Franačka država, zapremala je ona današnju Francuzku i velik dio današnjega carstva njemačkoga. Franačka se država već za Merovejaca dielila na Neustriju i Austrasiju. Za Karla Velikoga postigla je ujedinjena i proširena Franačka država vrhunac moći i slave. Kasnije Verdunskim ugovorom god. 843., a konačno god. 887. u Triburu, razpade se Franačka na više dielova, od kojih zatim nastadoše dvie velike države: Njemačka i Francuzka. Po izumrću Karlovića (g. 987.) zavlada u Francuzkoj rod Kapetovića (od g. 987. do g. 1328.). Prvi su Kapetovići bili dosta slabi, jer je u zemlji bilo mnogo moćnih knezova. Nu država se uza sve to liepo ojača navlastito za Filipa II. Augusta i za Ljudevita IX. Svetoga. Kapetoviće nasliede na priestolju njihovi rodjaci iz kuće Valois (od god. 1328. do god. 1589.), koji su dugotrajnu borbu (preko sto godina) vodili za priestolje francuzko sa Englezkimi kraljevi. Kad je za te borbe najdublje palo kraljestvo i narod odan zakonitomu vladaru, dodje spas od djevice Jean d' Arc („Orleanska djevica“), koja je u kralja i u narod francuzki ulila oduševljenje i novu snagu, te su napokon otjerali Engleze iz Francuzke. Na to je pod konac srednjega vieka osililа znamenito moć krune pod Ljudevitom XI.

Početkom novoga vieka proživjela je Francuzka težke vjerskogradjanske borbe, koje su tek onda dovršene, kad se po izumrću kuće Valois sa Henrikom IV. popela na priestolje kuća Bourbonska (od g. 1589. do g. 1792.). Za Bourbonaca jačala se Francuzka sve više zaslugom velikih ministara Sully-a, Richelieu-a, Mazarina, Colberta itd. Najslavniji Bourbonac bijaše Ljudevit XIV. (od g. 1643. do g. 1715.), za kojega je Francuzka postigla prvo mjesto medju Evropskimi državami. Francuzka je monarkija od g. 1614. do g. 1789. postala gotovo posve absolutnom, jer se francuzki sabor (états généreaux) za to vrieme nije nikada sastao. Za velikoga prevrata bude g. 1792. monarkija srušena. Od

g. 1789. do danas promienio se u Francuzkoj jedanaest puta državni ustav. Za srpanjskoga prevrata god. 1830. protjerani su iz zemlje Bourbonci, a za veljačke bune g. 1848. Orleanci. God. 1852. podiže se na carski priestol Napoleon III., nećak Napoleona I. davši si potvrditi vlast od naroda (suffrage universel). Za nesretnoga rata (god. 1870—1871. s Niemci poslije bitke kod Sedana, gdje je bio Napoleon III. zasužnjen), bude proglašena Francuzka 4. rujna god. 1870. republikom, koja i danas obstoji. Na čelu je republici na sedam godina izabrani predsjednik, koji upravlja državom preko ministara. Ovi su odgovorni zakonodavnomu tielu, koje sastoji od senata i skupštine narodnih zastupnika.

V.

Gradovi i mjesta.

Naseoba i postanak francuzkih gradova u obće. — Opis pojedinih priedjela. — Središnja vispoljana. — Pireneji i zemlja oko Garone. — Zapadne Alpe i poriečje Rône i Saone. — Sjever i sjeverozapad. — Korzika. — Izvanjski posjed.

Rimljani nadjoše u srednjoj i sjevernoj Galiji znatan broj većih mjesta, koja su imala u prvom redu obranbeni položaj, a manje se pazilo na trgovinu i promet. Tako je bilo više gradova na težko pristupnih uzvisitostih, na zavoju rieka, navlastito na poluotocih, zatim na riečkih otocih, ili pak usred močvara i šuma. Oni gradovi, koji su imali obranbeni položaj, a nezgodan za promet i obćenje, opustješe za mirnih vremena pod rimskim gospodstvom, dok je većina ostalih starogalskih gradova obstojala i nadalje, pak s malom promjenom i danas nosi svoje staro ime. Osim galskih gradova u užem smislu ima zatim mjesta starih Ibera i Ligura, od kojih takodjer većina donjekle pod starim imenom obstoji. Napokon su gradovi, koje su strani naseljenici podigli. Redom zasnovaše po Galiji gradove Feničani, Grci i Rimljani; prva dva naroda navlastito na obalah Sredozemnoga mora. Spomenuta su tri naroda pokazala tako oštar sud i duboku pronicavost pri osnivanju novih gradova, da se ne treba čuditi, što mnogi gradovi, koje su navlastito Rimljani zasnovali, još i danas cvatu. Medju grčkimi naseobinami pretječe Marseille još i danas sve susjedne gradove; a većina ostalih grčkih naseobina nazadovala je ili posve propala, jer su obale Provençe i Languedoca u starom vieku bile znamenitije za svjetski promet i obćenje nego u kasnije doba. Čim je naime sjeverna Francuzka sa svojimi doduše hladnimi nu plodnimi ravnicami došla do znamenitosti, morali su nazadovati oni Provençalski primorski gradovi. koji niesu imali u blizini kao Marseille Rôninu dolinu, koja bi ih spajala sa sredinom zemlje.

Francuzki su gradovi po tom osnovani najvećim dielom već u starom vieku, a malo je gradova, koji su utemeljeni u srednjem vieku

ili u novije doba. Nu prvenstvo se medju gradovi često mienjalo, tako da danas niesu oni gradovi prvi, koji su u staro doba bili. Povjestnica nam jasno svjedoči, kako se prvenstvo medju gradovi slično kao u Ruskoj pomicalo s juga na sjever. Marseille, Toulouse, Bordeaux a i Narbona bijahu prvi gradovi u galsko, grčko a i na početku rimskoga doba. Iza njih sliedi naskoro Lyon, koji više prema sjeveru leži nego li prije spomenuti gradovi. Istom kasnije došao je Pariz do prvenstva. U srednjem naime vieku nije Pariz onako prednjačio svim gradovom kao danas; onda procvatoše zbog velike razcjepkanosti Francuzke uz Pariz mnogi drugi gradovi kao središta pojedinih okružja sve dotle, dok niesu ova izgubila svoje slobode. Tek kad se čitava Francuzka ujedinila, podiže se Pariz kao jedini prvi grad tim većma, što je odnošaj Francuzke prema Englezkoj, Njemačkoj i Atlantskoj obali, te prema nasuprotnoj obali u novom svietu postao tjesniji nego li prema Italiji, Španjolskoj i Iztoku. Tako postade Pariz od glavnoga grada istoimene kotline prvim gradom ciele Francuzke.

Danas broji u Francuzkoj 11 gradova preko 100.000 stanovnika naime: Marseille, Toulouse, Bordeaux, St. Etienne, Lyon, Nantes, Pariz, Rouen, Havre, Lille i Roubaix. Pariz je sam veći nego zajedno ostali spomenuti veliki gradovi. Francuzki su velegradovi zgodno razdieljeni po zemlji prema razvitku rieka i njihovih ušća. Francuzki posjed u sjevernoj Africi kao i u najnovije doba veća znamenitost Iztoka podaje staroj Massaliji (Marseille = „grad na Rôni“) prvenstvo medju svimi pomorskimi gradovi u Francuzkoj. Rouen i Havre, oba grada kod ušća Seine, gotovo zajedno niesu ravna Marseillu; k tomu okružuje dolnju Seinu i obalu na Kanalu mnogo veći broj cvatućih gradova nego li Francuzku obalu na Sredozemnom moru. Kao što Loira zaostaje medju francuzkimi riekami, isto tako i Nantes, grad kod ušća Loire, makar da je veći od Rouena ili Havra, ne može ipak pravo procvasti. U nutrašnjoj Francuzkoj ima izuzevši Pariz i Lyon još jedino u industrijalnih okružjih velikih gradova. Ovamo ide na jugu St. Etienne, i na sjeveru cvatući gradovi Lille i Roubaix, koje okružuje velik broj srednjih gradova, koji će se doskora brojiti svojom napučenošću medju velegradove. Inače ne ima u nutrašnjoj zemlji zgodnoga tla za velik grad navlastito u ratarskih okružjih. Reims i Amiens, oba grada, koja će vjerovatno najprije dosegnuti do 100.000 žitelja, niesu danas na glasu samo svojim ratarstvom i vinogradarstvom, već i znatnom industrijom.

Medju srednjimi i manjimi gradovi u Francuzkoj više je takih, koji polagano rastu, nego li koji bi naglo napredovali. Dakako za zemljopisca su i takovi gradovi vrlo zanimljivi, jer se mnogi od njih iztiču liepim položajem, različitom industrijom i dobrimi prometali. K tomu su ti gradovi obično puni ostataka iz srednjega vieka pače i spomenikâ iz rimskoga doba. Osamljenih sELIšta ima u Francuzkoj samo u njekih gorskih priedjelih, koji se bave stočarstvom kao i u njekih krajevih Vendée i Cotentina. Inače su medju selima još mnoga imanja, dvorovi i zakupna zemljišta („fermes“). Prostranih površina bez kuća ima jedino u njekih ratarskih priedjelih Parižke kotline u „Champagni pouilleuse“ i u njekih kotarih Picardije i Artois. Dobro i liepo su gradjene seljačke kuće navlastito u iztočnih i sjevernih departementih. U Alpinskih su okružjih kuće tmaste gradjene poput tvrdjava s debelimi stienami i malenimi prozori upravo tako kao i u visokih priedjelih južne Švicarske i sjeverne Italije.

1. Središnja visočina.

Središnja je visočina vrlo poučna za napučenost Francuzke. Ovamo ima starogalskih tvrdjava, kao n. pr. Bibracte na Morvanu ili Gergovia u kotlini Alliere, a onamo vidiš ostataka rimske djelatnosti. K tomu nas iznenadjuje veliki broj gradina i samostana, za koje kano da je upravo stvoreno tamošnje tlo. Osamljene gdjegdje vrlo neobična oblika gore većinom vulkanskoga podrietla upravo su zgodne za gradine, pa su često stiene i gradine, od istoga kamenja sagradjene, tako zajedno srasle, da ih jedva razlikuješ. Zavjetne crkve i kipovi svetaca krune vrhunce malenih nu vrletnih šiljeva kod le Puy u Vélay-u. U drugih opet priedjelih navlastito na jugozapadu kao da je oštro podneblje i pomanjkanje vode prisililo žitelje, da grade mjesta i dvorove u uzkih dolovih.

Promotrimo ponajprije mjesta medju Rônom i Loirom. U unutrašnjosti Morvana, na kojem ima malo većih mjesta, stoji na Mont Beuvray-u Bibracte, tvrdjava starih Haeduanaca, puna spomenika staroga galskoga doba. Bibracte ne bijaše samo tvrdjava nego takodjer znatno obrtno mjesto, u kojem su se priugotavljale obrtnine od željeza, mjedi i cakline. Odkopane radionice izgledaju dielom kao da su ih jučer radnici ostavili. Kada u mirno doba za carstva siela obrta i umjeća niesu trebala da se zaklanjaju u osamljena gorja, bude Bibracte naskoro zapuštena, a zamieni ju Autun, mjesto bo-

gato ostatci iz galskoga i rimskoga doba. Već kod Autuna počinju ugljenici, koji oživljuju grad i njegovu okolicu. Nu ipak je mnogo znatnija industrija na Canal du Centre, kojoj je središtem Le Creuzot (28.000 st.). Taj grad, koji na početku prošloga stoljeća bijaše neznatno selo, postade iza odkrića ugljenika koncem istoga stoljeća znamenitim tvorničarskim gradom, navlastito za strojeve. Drugo središte ugljenika u središnjoj visočini odlikuje se jakom napučenošću i velegradom St. Etiennom. Izvanjski nalièi St. Etienne posve na tvorničarske gradove Englezke. Tu vidiš iste duge ulice (6 km. duga ulica ide kroz cieli grad), iste čadjave i jednolične kuće i mnoge nečiste vode. Napose podsjećaju gledaoca na Englezku mnogobrojni željeznički tuneli neposredno kraj grada. St. Etienne je u prvom redu ogromna tvornica oružja. U državnoj tvornici sgotavlja se najveći dio oružja za Francuzku vojsku (na dan po hiljadu komada). Etiennski žitelji izradjuju razna oružja za lov i dr.; k tomu ima tvornicâ za noževe, razne strojeve, posudje od željeza. Napokon cvate u tom gradu i obrt svile (navlastito svilene vrpce), te se poprieko za 30 milijuna forinti preradi svile. St. Etienne je u naše doba poput američkih gradova tako vanredno napredovao, da se broj žiteljstva od početka ovoga vieka do g. 1880. popeterostručio; nu u najnovije doba zapele su njeke obrtne grane, te broj žiteljstva od g. 1881—1886. nije ništa narastao; danas broji taj grad 120.000 st. U Nivarais-u ne ima doduše velikih gradova, ali je znatno kožarstvo. Kože dobivaju žitelji od mnogobrojnih stada tamošnje okolice, što je liep dokaz, kako i pašnjaci mogu podići industriju. — Na južnih obroncih gore Coiron opaža se već južno rašće; tu ima više gorskih gradića prekrasna položaja. Najznatniji je Aubenas, visoka položaja nad dolinom Ardêche, okružen vinogradi. Ovaj strategički veoma znameniti grad bio je više puta obsjedan. Danas je u Aubenasu glavno tržište svile za velik dio južne Italije. Visoko u gorah leži posve moderno kupalište Vals, kamo zbog blizih vulkana geolozi često zalaze.

Gradovi na Loiri i medju Loirom i Allierom: Kod izvora na Loiri, gdje se rieka vrlo vijuga i često poplavljuje okolicu, malo ima mjesta. Naprotiv su u postranih dolinah procvali njeki gradovi, a medju svimi Le Puy, glavni grad Vélaya. Neobični vrletni vulkanski čunji neposredno kraj grada zgodno su upotrebljavani za gradnju crkava i orijaških spomenika. Tako se diže na čunju de Corneille 16. met. visok kip „Notre Dame de France“, a na čunju St. Michel sredovječna crkva. Sam grad obiluje ostatci i ruševinami staro-

galskoga i rimskoga doba, i ranoga srednjega vieka, a izgleda vrlo neprijatno, jer su kuće i pločnik po ulicah od tmaste vulkanske gradje. Život je u gradu ipak živahan, koje zbog tvorničarstva čipaka, kojim se u Vélayu i po selih kao domaćim obrtom do 100.000 žitelja bavi, koje pak zbog jake trgovine navlastito stokom. Na samoj Loiri veće je mjesto istom u departementu Loire Roanne (25.000 st.), prije znamenito kao izlazište brodarstva na toj rieci. Predionice i tkalački obrt, koji se i okolišu širi, načinio je od Roanne tvorničarski grad. Isto je tako Digoin na početka središnjega konala (Canal du Centre) obrtni grad. Odkad je Francuzka Njemačkoj odstupila Elsas i Lotharingiju, razširila se u tom gradu industrija doseljenjem tvorničara porculana i kamenina. Posve drugu zadaću ima nješto iztočnije mjesto Paray-le-Monial, jedno od prvih zavjetnih mjesta u Francuzkoj, kamo dolazi njekih mjeseca preko 100.000 hodočastnika.

Na visočini medju Loirom i Allierom ima malo mjesta. Za zemljopisca je zanimljiv mali grad Pradelles na kraju departementa Haute-Loire zbog svoga visokoga položaja (1.149 met., naš Klek je visok 1.800 met.). Po pripoviedanju Girardovom za čudo uspieva na tolikoj visini raž i zob, a kraj bora, jasena i javora raste i trešnja. Spomenimo još na toj visočini gradić Thiers. Tu naliče mnoge ulice na stube, kao n. pr. u našem Bakru. Makar da grad izgleda posve sredovječno, ipak cvate industrija papira i strojeva u gradu i okolici već više viekova.

Mjesta na Allieri i u zapadnom dielu središnje visočine: Znatnijih mjesta na Allieri ima istom ondje, gdje je rieka stupila u plodnu Limagnu. Poznato kupalište Vichy na desnoj obali rieke, rimskoga je doduše podrietla, ali je istom za drugoga carstva postalo modernim cvatućim gradom. Nedaleko je St. Germain des Fossés, vrlo znamenito razkrižje željeznica za unutrašnju Francuzku. Nadalje Moulins (21.000 st.), tako zvani prielazni ili mostovni grad, jer je na takovoj tački rieke Alliere, gdje se dolina suzila, pa ju je lako prieći. Tu se sastaje više cesta i željeznica. Grad je zbog nizka položaja često nastradao od poplava, pa su ga prije smatrali vrlo nezdravim. Mimo to je Moulins kao stara stolica pokrajine Bourbonnais liepo gradjen, te je obitavalište mnogih umirovljenika.

Vratimo se k izvorom Alliere i obidjimo još zapadni dio središnje visočine. Mende (739 m. nad morem) glavni je grad slabo napučenoga Lozère departementa. Taj grad, na zlu glasu zbog hladnoga podneblja, spojen je tek nedavno željeznicom. Mjestnom indu-

strijom sukna (serge) u savezu je taj osamljeni grad s Njemačkom, Italijom i Španjolskom. Od kupala su u tom kraju poznata Bagnols-les-Bains i Chaudesaignes uviek puno kupalo para zbog 81° vrućih vrela. Nadalje je Aurillac, glavni grad Cantal departementa, znamenit jedino za turiste i svojom trgovinom životinjskih izvadaka navlastito sira.

Gorovinu Auvergnsku prati sa zapada čitav niz kupala, medju kojima su njeka na glasu, kao n. pr. La Bourboule i Mont-Dore-les-Bains vrlo oštra podneblja u visokoj dolini (1.046 met., naše Sljeme 1.035 met.) još posve malene Dordogne. Ova su kupala poznavali već Rimljani, pače i stari Gali, ali iza dugoga vremena procvala su istom u našem vieku. Dakako da i sada stradaju ljeti od trajne kiše i magle. Na iztočnoj strani gorja je Clermont-Ferrand (47.000 stan.), glavni grad Auvergne u liepom, drvljem zaraslom, vrlo plodnom i dobro napučenom priedjelu na gorskom rubu. Unutrašnjost je grada mrka i starinska, jer su kuće ponajviše gradjene od lave. Kao što je Autun zamienio staru Bibractu, tako je Clermont nasliedio Gergoviu, starogalsku tvrdjavu. Clermont bijaše uviek glavni grad Auvergne, te je prije posredovao jaku trgovinu medju Lyonom i Bourdeauxom, Parizom i južnom Francuzkom. Željeznice su tu u naše doba otele Clermontu trgovinu, ali dovoze u nj neprestano velik broj stranaca, koje privlači u prvom redu sam zanimljivi grad, zatim njekoliko ura udaljeni vrh Puy de Dome, prekrasno nedaleko kupalo Royat i napokon vispoljana stare Gergovije (visoka 744 m.). Riom, drugi grad Auvergne, Clermontu na sjeveru, ima takodjer kuća, koje su gradjene od lave (iz poznate u geologiji okolice Volvic). I kupalo Bourbon l' Archambault na zapadu Moulinsu pripada pojasu Auvergnskih rudnih vrela. Maleno jezero, velika riedkost u unutrašnjoj Francuzkoj, podaje tamošnjoj okolici osobitu ljepotu i čar. — Osim Loire i Alliere protječe i rieka Cher središnju visočinu. U njezinom je području najveće mjesto Montluçon (26.000 st.) na onoj tački, gdje počinje postrani konao rieke Cher. U tom se gradu posljednjih 40 godina početverostručio broj žitelja zbog znamenite željezne i ocalne industrije i ogromne tvornice ogledala.

Pokrajine Marche i Limousin ne imaju većih mjesta. U tih stranah ima malo vodenih i kopnenih putova, pa s toga niesu u ratnoj povjestnici znamenite, kao n. pr. susjedni Poitou. Stočarstvo i slaba okolišna industrija ne mami žiteljstva za naseobu. Sva mjesta na daleko pretječe Limoges (68.000 st.), kraj rieke Vienne na briegu, koji je sada

tuneli prorovan. Zbog svoga zapadnoga strategički znamenita položaja stradao je Limoges navlastito za englezkih ratova; k tomu je u tom gradu vrlo često požar harao. U gradu cvate navlastito industrija porculana ; a inače su radljivi stanovnici toga grada umjeli steći trgovačkih sveza sa susjednimi pokrajinami pače i sa sjevernom Amerikom. Na Montagne Noir liepo napreduje mjesto Mazamet, gdje g. 1830. zasnovana jaka industrija sukna, koja širi svoje proizvode do Pariza i do Bretagne. Tulle je na glasu tvornicom oružja. Na južnoiztočnih obroncih središnje visočine razvila se zbog obilja kovinâ živahna industrija, koju k tomu promiču veliki ugljenici, blizina velike luke Marseille i jeftine radine sile. Lodève kao i Mazamet, siela suknene industrije, obskrbljuju suknom francuzku vojsku a donjekle Italiju i dio Levante. Vuna se za sukno dobiva od stoke na „Causses". Le Vigan, u gorskom dielu Gard-departementa, zatim Alais i susjedna mjesta procvala su takodjer poradi blizih ogromnih ugljenika.

2. Pireneji i zemlja oko Garone.

Obala medju ušći Adoure i Gironde ne prija mornarom. Jedine luke Arcachon i za silu Cap - Breton zakloništa su mornarom. Osim spomenutih luka mogu se od oluje zatečeni brodovi spasti na samom oceanu u tako zvanoj 380 m. dubokoj uvali Cap-Breton, gdje su znatno manji valovi nego li na susjednih plitkih prudovih. Budući da i inače samo primorje svojimi sipinami, jezeri i močvarami ne prija naseobi, to ne ima na obali većih mjesta. Naprotiv dva znamenita grada označuju ušća spomenutih rieka: s manjom Adourom podudara se manje veliki grad Bayonne a sa širokom Girondom velegrad Bordeaux.

Bayonne ima vrlo zgodan položaj na sutoku Nive s Adourom samo 6 km., daleko od mora. Tu se stječu putnici i roba sa zapadnih Pireneja. Vino, žito, kukuruz i drvo dovaža se u Bayonnu, važnu postaju na glavnoj cesti u Španjolsku. K tomu treba da i to naglasimo, kako je Bayonne nedaleko one tačke, gdje se dvie obale pod pravim kutom sastaju, pa taj zgodni položaj osjegurava gradu znamenit upliv na jedan dio francuzke kao i španjolske obale. U predjašnje vrieme sudjelovala je Bayonne kod lova na kitove, a mnogo je trgovala sa stranimi lukami. Zbog izseljenja žitelja u susjedne zemlje Baska, zatim česti nemiri u susjednih priedjelih Španjolske utjecali su neupravno tako na Bayonnu, da danas broji samo 26.000 stanovnika. Navlastito je prije znamenita gradnja brodova danas gotovo propala. Žiteljstvo je

tom gradu vrlo pomiešano: uz Francuze i Baske ima i Spanjolaca i mnogo Židova. Nedaleko Bayonne je glasovito pomorsko kupalište Biarritz, spojeno posebnom željeznicom sa Bayonnom. Odkad je Adoura promienila svoj tok i ušće, nije više Cap-Breton znamenit, a prije su njegovi žitelji plovili po dalekih morih, lovili kitove te su dali jednomu otoku sjevrne Amerike svoje ime. Danas se na sipinah kod Cap-Bretona goji vinova loza. Dalje na sjeveru procvao je zadnji decenija Arcachon kao pomorsko kupalište i zbog blizine Bordeaux-a vrlo živahan grad, kamo dolazi svake godine do 100.000 stranaca. Okoliš Arcachonski ide medju one riedke priedjele u južnoj Francuzkoj, u kojih broj žiteljstva naglo raste. Vinska zemlja Medoc ima mnogo malenih mjesta i dvorova.

Pomorski brodovi idu ponajviše po Girondi sve do Bordeaux-a, a oni, koji ne mogu, ostanu u predluci Pauillac, po prilici u sredini medju morem i Bordeaux-om. Druga je postaja na Girondi za one ladje, koje kod odlazka trebaju povoljan vjetar, Le Verdon kod Pointe de la Grave, je umjetnimi gradnjami vrlo učvršćena. Sve te predluke na Girondi niesu ipak znamenite kao samostalne luke, jer se i tu obistinjuje ona rieč: što je valjaniji pristup k velikoj luci, to su neznatnije predluke. Sam Bordeaux, udaljen za 96 km. od otvorenoga mora, označuje kao i Hamburg, kojemu u obće mnogo naliči, skrajnju medju za pomorske brodove prema unutrašnjosti. Na tom je mjestu uviek cvala naseoba, tu je uviek bilo središte za južnozapadnu Francuzku. Bordeaux se razvio kao veliko pomorsko tržište u 18. stoljeću, kad su bedemi porušeni, glasovita pobriežja podignuta i za trgovinu mnoge polakšice uvedene. Prije velikoga prevrata je brojio 100.000 stanovnika, a zatim je spao na 89.000, danas pak broji preko 250.000 st. Grad se stere uz rieku u spodobi polumjeseca u duljini preko 6 km., dok je širok jedva 2 km., jer sve teži k rieci i brodovom. Bordeaux naliči posve na moderni velegrad, u njem je sve na veliko zasnovano od ogromnoga kamenoga mosta, koji je dug $^{1}/_{2}$ km., pa do nepreglednih pobriežja i ogromne luke, u koju može do 1.200 brodova. Najviše trguje sa zemljami sjeverne Evrope navlastito s Englezkom, zatim s mnogimi zamorskimi zemljami; on uvozi za južnozapadnu Francuzku ugljen, drvo i prekomorsku robu, a izvozi navlastito vino i druge proizvode iz područja Garone. K tomu je Bordeaux najznamenitiji industrijalni grad jugozapadne Francuzke; navlastito su na glasu škveri, tvornice za strojeve i čistionice sladora. Nu Bordeaux ipak nije danas kao u predjašnjem stoljeću prvi pomorski grad Francuzke, jer se

svjetski promet s industrijom usredotočio oko sjevernoga mora i englezkoga konala i podignuo tamo luku Havre, dok je na periferiji ležeći Bordeaux zaostao. Na drugoj opet strani nije Bordeaux u nikakvu doticaju sa srednjom Evropom, sjevernom Afrikom i iztočnim dielom Sredozemnoga mora, što mnogo koristi Marseillu.

Krenimo sada uz Garonu i konao du Midi do Sredozemnoga mora. Medju Bordeaux-om i Toulousom nema znamenitijih mjesta. U tom je priedjelu, koji je mnogo stradao od trsne uši, sielo vinogradarstva i industrije, koja je sa vinogradarstvom u savezu. Gotovo u sredini medju riekami Lotom i Tarnom je grad Agen, znamenito razkrižje željeznica. Ovdje se skupljaju i priredjuju suhe šljive, koje se zatim po cieloj Francuzkoj, a preko Bordeauxa i u zamorske zemlje izvoze. Montauban (28.000 st.), miran grad, znamenit je na polju znanstvenom i umjetničkom. Taj grad, sielo protestanta južne Francuzke, na glasu je poradi zdravoga podneblja tako, da nije nikada stradao od kolere. — Kotlina Toulouska, doduše prostrana i prašna ploština bez šuma vrlo je zgodna za naseobu, jer se tu stječu putovi sa Sredozemnoga mora i iz iztočnih i središnjih Pireneja, a k tomu se izljevaju mnogi iztočni pritoci nedaleko grada u Garonu. Prvi početci grada Toulouse sežu još u galsko doba. Nu stari je grad bio položen na visočini nješto južnije, gdje se i danas starine izkapaju. Bijaše to zgodniji položaj, jer je današnji Toulouse izvržen čestim poplavam i na zlu glasu zbog silne prašine i žestokih vjetrova. Dok se strancem svojim šarenim pučkim životom svidja taj grad (148.000 st.), drže ga Francuzi posljednjim medju francuzkimi velikimi gradovi. Sredovječnih ostataka ima malo u tom gradu zbog njegove vrlo burne prošlosti; tà u samom 13. vieku bio je za vjerskih ratova pet puta obsjedan. U znanstvenom je pogledu Toulouse znamenit grad, a i industrija liepo cvate, navlastito su na glasu ogromni mlinovi. Dalje na jugoiztoku je na rieci Audi Carcassonne (28.000 st.) stari grad na glasu svojimi zidinami, kao n. pr. Nürnberg u Njemačkoj. Narbonne je danas posve odciepljena od mora. Istina ona nije bilo ni u staro doba na otvorenom moru, ali je bila okružena jezeri, koja su bila u savezu sa Sredozemnim morem, tako da su ovamo i pomorski brodovi dolazili; k tomu su Rimljani, za kojih se Narbo natjecao sa Marseillem, mnogo učinili, da što bolje spoje taj grad s morem. U naše je doba Narbonne donjekle u savezu postranim prokopom sa konalom du Midi, kao i sa lukom La Nouvelle. Ova luka, zasnovana u 19. vieku za promet medju južnom Francuzkom i Algirom, imala

bi zamieniti ili nadomjestiti Narbonu; nu kao što pravo kaže Burat: „grad, koji je umr'o, ne da se više oživiti“, do sada su se samo donjekle izpunile nade, koje su Francuzi stavljali u luku La Nouvelle. Na jugu, prema španjolskoj medji, vriedan je još spomena Port Vendres (stari Portus Veneris) u zgodnom zatonu, koji naliči na fjord. U tu luku mogu najveći trgovački i ratni brodovi. Na suhoj je zemlji grad Perpignan (35.000 st.) strategički vrlo znamenita tačka. Žitelji toga grada bave se raznolikim obrtom i živahnom trgovinom, a navlastito goje mnogo povrtelja. Perpignan je donjekle i u znanosti poznat, napose je njegovo ime čuveno u meteorologiji poradi tačnih meteorologijskih opažanja.

Sl. 15. Pastir u departementu »Landes«.

U unutrašnjosti departementa Landes (glav. mjesto Mont de Marzan) ima malo znatnijih mjesta; tu su dapače i sela riedka, te možeš mjestimice od jednoga sela na sve strane provaliti do 20 km., a da se niesi namjerio na novo selo. Izmedju sela jesu samo tako zvani „Pares“, t. j. staje i kolibe za sabirače smole i pastire. Potonji hodaju vrlo spretno na dva metra visokih hodalicah (chanques) po tamošnjih močvarnih priedjelih. (Slika 15.) Posljednjih decenija učinila je država mnogo, da se i Landes, te pustarske ledine, predobiju

za kulturu, s toga raste i naseoba u tih stranah. Znatnije je mjesto Labouheyre na željezničkoj pruzi; tu se dva puta na godinu po osam dana drže sajmovi za stanovničtvo onih priedjela.

Na rubu Pireneja ima više srednjih i malih gradova, koji gospoduju nad ulazi do pirenejskih klanaca. Najznatniji je Pau (31.000 stan.) u pokrajini Béarn, čist i vrlo živahan grad na strmoj stieni, odakle je liep vidik na Pirenejske kose. Pau, prije znamenit u povjestnici, na glasu je danas zbog izvrstnoga podneblja, poradi čega dolaze ovamo mnogi Englezi zimovati. Dalje je na Adouri mjesto Dax, kojega ime (Dax = d'acques = aquae) nas opominje na topla vrela, kojimi vanredno obiluju Pireneji. Ovdje ima mnogo očevidnih svjedoka o prastaroj naseobi: izpod rimskih našlo se starogalskih ostataka, a izpod ovih ima tragova sojenicam. Na obroncih Pireneja vriedni su još spomena gradovi Lourdes i Tarbes. Lourdes je novije glasovito zavjetno mjesto („Majka Božja Lourdska"), poznato i u našoj domovini, a ujedno obiluje liepim mramorom i brusilovcem. Tarbes je znamenit kao stječište željeznica. Napokon spomenimo još Foix, mjesto poznato geologom i anthropologom zbog nedalekih predpovjestnih izkopina. — U unutrašnjosti Pireneja bila bi sama neznatna mjesta, da ne oživljuju gorja mnogobrojna vrela, koja su dala život mnogim glasovitim toplicam, koja su poznata i izvan Francuzke. Najveće je kupalo Bagnères de Bigorre, a najblaže podneblje ima Bagnères de Luchon prekrasna položaja nedaleko najviših Pireneja.

Priedjeli, koji se prostiru medju Garonom, morem, zapadnim rubom središnje visočine i južnim rubom bretonske gromade, većinom su ravni i vrlo zgodni za poljodjelstvo i vinogradarstvo. Znamenita cesta i željeznica od Pariza preko Bordeaux-a u Španjolsku ide sredinom tih zemalja; liep broj dosta velikih rieka, koje utječu stranom u Garonu, stranom izravno u more, protječe ove krajeve od iztoka na zapad. Veći se gradovi niesu mogli tuj razviti, pa ni na obali, koja se brzo mienja, nije mogla zbog blize Gironde i Loire nastati veća luka. Srednjih gradova ima mnogo, kao Castres (27.000 st.), zatim nadbiskupski grad Albi (20.000 st.) sa stolnom crkvom, koja je najljepši božji hram u južnoj Francuzkoj. Za vjerskih ratova u srednjem vieku, koji su po mnienju francuzkih povjestničara odlučili prevagu sjevera nad jugom francuzkim, mnogo je stradao liepi priedjel „Albigeois". Grad Cahors, stari Cadorcum, bijaše u starom vieku jedan od najznamenitijih industrijalnih gradova Galije; njegove platnenine i strunjače bile su razširene po cielom rimskom carstvu. Budući

da ga danas mimoilaze veliki prometni drumovi, to ga je pretekao Villeneuve, stari strategički znamenit grad. Kod ušća Gironde nastalo je u golom i pjeskovitom priedjelu jedno od najvećih francuzkih pomorskih kupala Royan. Pokrajina Périgord bogata je predpovjestničkimi ostatci. Perigueux (26.000 st.), glavni grad ovoga priedjela, ima mnogo ostataka iz rimskoga doba i iz vremena, kad je ova pokrajina bila samostalna grofija. — U dolini Charente diže se na brežuljku znamenit grad Angoulême (35.000 st.) sa znatnom industrijom papira, a u okolišu ima papirana, ljevaonica topova i tvornica baruta. Dalje je niz rieku Charentu priedjel geologijski i geografijski sa svojimi mnogobrojnimi vinogradi vrlo sličan Champagni. Od bieloga vina, koje ovdje obilno rodi, tvore se žestoka pića. Grad Cognac (15.000 st.) središte je toj industriji, gdje se prije na godinu poprieko za 36 milijuna forinti žestokih pića načinilo. Dakako da su i ovi priedjeli znatno stradali od trsne uši. Cognac se na daleko po svietu izvozi, navlastito u Englezku, Rusku i sjevernu Ameriku. U gradu Saintěsu ima mnogo ostataka iz rimskoga doba (veliki amfiteater) i iz srednjega vieka. Danas i u tom gradu žitelji izvode žestoka pića, zatim razne sprave i bačve. Nedaleko ušća Charente je Rochefort (31.000 st.). Taj je grad nastao eneržijom ministra Colberta tek u 17. stoljeću u močvarnom i s toga nezdravom priedjelu. Neposredno na moru sjeverno od Rocheforta je La Rochelle (22.000 st.). Ovaj je grad mnogo puta spominjan za gradjanskovjerskih ratova u novom vieku; ovuda su mnogo Francuzi selili u sjevernu Ameriku. Težak je udarac stigao ovaj grad dokinućem Nanteskoga edikta i gubitkom Kanade. Luka je dobra, te mnogo obći s Englezkom i sjevernom Evropom; navlastito uvozi drvo i ugljen, a izvozi morsku sol, žestoka pića i žito. — U području Sévre Niortaise je glavni grad toga departementa Niort, nu znamenitiji je Marans. Ovaj maleni grad, koji je nastao oko tvrdjice, koju su tu podigli Englezi, danas ide medju prva tržišta žitom u Francuzkoj. Posebni prokop spaja ga s morem.

3. Zapadne Alpe i Jura-gorje; Rôna i Saona.

Putujući po gradovih u području Rône i Saone počnimo s Lyonom. Stari Lugdunum ili Lugudunum, njekoć glavno mjesto velikoga diela rimske Galije, ima vrlo zgodan položaj. Najstariji se dio grada oslanja o brežuljke, a mnogo kasnije se počeo grad širiti po ravnici, navlastito na dugom uzkom poluotoku medju Rônom i Saonom. Doljni

dio Lyona strada često od poplava, a k tomu često prikrivaju vlažne i guste magle onaj priedjel, gdje se obje rieke stječu. Sjevernim dielom poluotoka stere se središte novoga Lyona, koji bi rado da bude naličan na Pariz. Svakako ima Lyon, taj drugi grad Francuzke, mnogo ljepši položaj od Pariza. Lyon ima u blizini znatne uzvisitosti, koje su okrunjene tvrdjicami i krasnom crkvom; on ima nadalje dvie plovne rieke, kojih bregove spajaju mnogobrojni mostovi, a obrubljuju ih široka pobriežja, ukupno 38 km. duga (slika 16.). Uzpinjače posreduju promet i obćenje medju brežuljci i ravnicom. Znamenit je položaj toga grada već i s toga, što se tu stječu dvie prostrane i dobro napučene doline Rône i Saone. Nu u naše doba još su znatniji po Lyon nedaleki ogromni rudnici željeza i kamenoga ugljena u St. Etiennu. Izvodci spomenutoga rudarskoga kotara izvoze se ponajviše kroz Lyon, a k tomu je obilje kamenoga ugljena pospiešilo vanredni razvitak industrije u Lyonu. Tu ima mnogo kemijskih tvornica, velik broj ljevaonica željeza i tvornica različitih strojeva. Nu ipak je glavni izvor privrede tamošnjemu žiteljstvu industrija svile, koju su ondje zasnovali talijanski bjegunci u 15. stoljeću. Lyon je za preradjivanje svile jedno od prvih mjesta na svietu. Za dobrih godina bave se u Lyonu i u okolici svilarstvom stotine hiljada radnika, a prodaja svile računa se gotovo na milijarde franaka. Žalibože industrija svile nije uviek jednako jaka, već se često mienja. Tako je nedavna s kolere, koja je bjesnila u Italiji i južnoj Francuzkoj, industrija svile u Lyonu mnogo stradala. Po Lyon je vrlo štetno, što je znatno udaljen od Atlantskoga oceana, koji je danas pozorište svjetske trgovine, zatim i to, što je od njega daleko glavni željeznički drum, koji ide iz Pariza preko Mont Cenisa u Italiju. U tom je pogledu posve opravdana tvrdnja francuzkih povjestničara i zemljopisaca, da bi Lyon mogao bio postati industrijom i trgovinom svojom prvi grad Francuzke, da se nije veliki dio svjetske trgovine preselio na obale Atlantskoga oceana. Dok je Lyon prije 20 godina brojio oko 300.000 žitelja, narastao je sada preko 400.000. Opraštajući se s Lyonom, spomenimo još, da je u tom gradu znamenito duševno središte Francuzke puno znanstvenih zavoda i družtava.

Idući niz rieku Rônu od Lyona prema ušću, opazit ćemo, da su gradovi na iztočnom briegu te rieke mnogo znamenitiji, što je posve naravno, jer se na iztoku uz rieku prostire prema Alpam mjestimice dosta prostrana ravnica, dok sa zapada sežu ogranci središnje visočine gotovo do Rônine obale. U ostalom svi ti gradovi u dolini

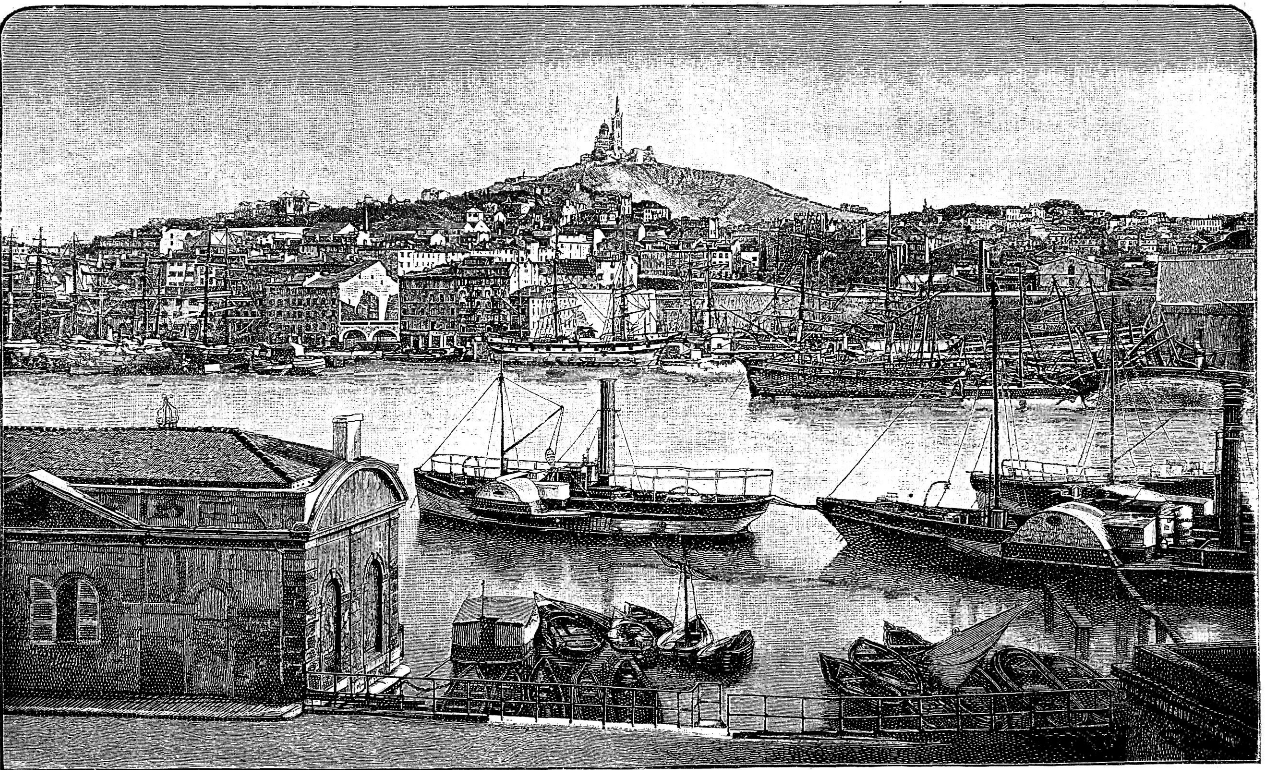
Sl. 16. Lyon (sa Saone).

Rône slabo napreduju sa više razloga. Ponajviše teži, kao što smo već opetovano spomenuli, sav promet na zapad prema Atlantskomu oceanu. Nadalje su zbog državne centralizacije izgubile ovdješnje pokrajine svoj donjekle samostalni položaj, a pri tom stradaju njekadašnja njihova glavna mjesta. Napokon ne prija tim gradovom ni željeznica, kojom pokraj njih naglo prolaze i putnici i roba na jug u Marseille. To su eto glavni razlozi, s kojih gradovi u dolini Rône, makar da su za povjestnicu i zemljopis vrlo zanimljivi, posve lagano rastu. Dakako da su gotovo svi ti gradovi bogati gradjevnimi spomenici iz rimskoga doba i iz srednjega vieka. Ovamo ide Vienne (26.000 st.), drugi grad pokrajine Dauphiné, Valence (25.000 st.) i Orange, koji je na glasu rimskim slavolukom i kazalištem. Nadalje je Avignon (41.000 st.), u kojem se na strmoj pećini diže glasovita papinska palača. Taj je grad najljepše procvao u 14. stoljeću, kad su u njem stolovali pape. Makar u novije doba cvate industrija i trgovina u Avignonu, ipak izgleda grad dosta pust i prazan, jer je premalen broj žiteljstva, da oživi veliki prostor gradski, koji je opasan jakimi zidinami. Od gradova na desnom briegu Rône spomenut ćemo samo Beaucaire, koji je u predjašnje vrieme bio na glasu svojimi sajmovi zbog zgodna položaja, jer je tu Rôna najbliža gradovom Languedoca i Pireneja, a k tomu se još posljednji put može lako premostiti, prije nego li se stane raztakati u deltu. Promatrajući primorski dio Languedoca, treba da iztaknemo, da je unutrašnji dio primorja brežuljast i plodan, a obali pripadaju poloji i njekadašnji otoci. Zanimljivo je, kako su sva imena mjesta u unutrašnjosti keltskoga, a na obali grčkoga ili rimskoga podrietla. Odkad su luke zamuljene, a obale nepristupne, mnogo su znamenitiji unutrašnji gradovi. Razlog je tomu plodna okolica, zatim promet medju dolinom Rône i sjevernom Španjolskom, koji ide ovom dolinom, nadalje što su nedaleko na jednoj strani veliki ugljenici Alaiski, a na drugoj velika luka Marseille. Ponajprije eto Nîmesa (70.000 stan.), glasovitoga rimskoga grada, koji je razmjerno u kratko vrieme od pokrajinskoga galskoga grada postao jedan od prvih gradova čitave rimske države, o čem nam i danas mnogi ostatci svjedoče. Osim razne industrije znamenita je i trgovina svilom, vinom i žestokimi pići. Put preko Lunela, na glasu vinogradarstvom, vodi nas u Montpellier (58.000 st.), koji je, sterući se na brežuljku, izvržen hladnim vjetrovom. U Montpellieru je već mnogo stoljeća sielo znanosti, navlastito liečničtva i prirodnih nauka. I za zemljopis su znamenite radnje ondješnjih učenih druž-

tava, imenito za meteorologiju i za zemljopis bilja. Trgovina, koju je pomagala njekadašnja montpellierska luka Maguellonne, bila je njekoć jaka i na glasu, ali danas je znatno oslabila. Na konalu „du Midi“ je Béziers, koji je bio za vjerskih ratova razoren, a danas broji 44.000 stanovnika. Na obali je znamenit jedini grad Cette (38.000 st.) svojom industrijom i trgovinom.

Nedaleko od Arlesa počinje se Rôna raztakati na više rukava. Da nije na ušću Rône tolikih zapreka brodarstvu, mogao bi na tom mjestu nastati znamenit grad. I doista u starom se vieku Arles natjecao s Marseille-om, pak nas amfiteatar i mnogi drugi ostatci u tom gradu spominju njekadašnje njegove znamenitosti. U srednjem vieku bijaše Arles njekoliko decenija glavni grad malene republike, kojoj su pripadale zemlje Crau, Camargue i njeki susjedni priedjeli. Kako je Arles gradjen tik uz obalu rieke Rône, strada vrlo često od poplava; ulice su uzke i tiesne, te nas čitav izgled grada podsjeća na južnošpanjolske gradove. Okolica će grada težanjem riže znatno procvasti, makar da nema znatnije industrije. Regulacijom doljne Rône postat će Arles pomorskom lukom. Danas broji grad 23.000 st. U samom području Rônina ušća nema većega mjesta. Gdje naime deltasto ušće koje velike rieke ne prija naseobi, tamo je obično grad, koji posreduje promet medju suhom zemljom i morem, ponješto udaljen od delte, ali je ipak još tako blizu, da se tim koristuje. Takav je položaj i Marseilla. Istina, Marseille nije zgodno spojen sa dolinom Rône, jer se medju gradom i dolinom stere nizka gora, kroz koju je prorovan jedan od najduljih tunela u Evropi. I sa sjevera i iztoka malena je primorska kotlina Marseillska zatvorena blizimi gorami. Poradi toga i s tih strana težko dopire željeznica, i to na riedkih tačkah, do grada, kao što se to opaža i u njekih drugih lukah (Trst, Genua, Valparaiso i t. d.). Pače i tik pred gradom diže se strm brieg s liepom crkvom, koja gospoduje nad cielim gradom. (Slika 17.)

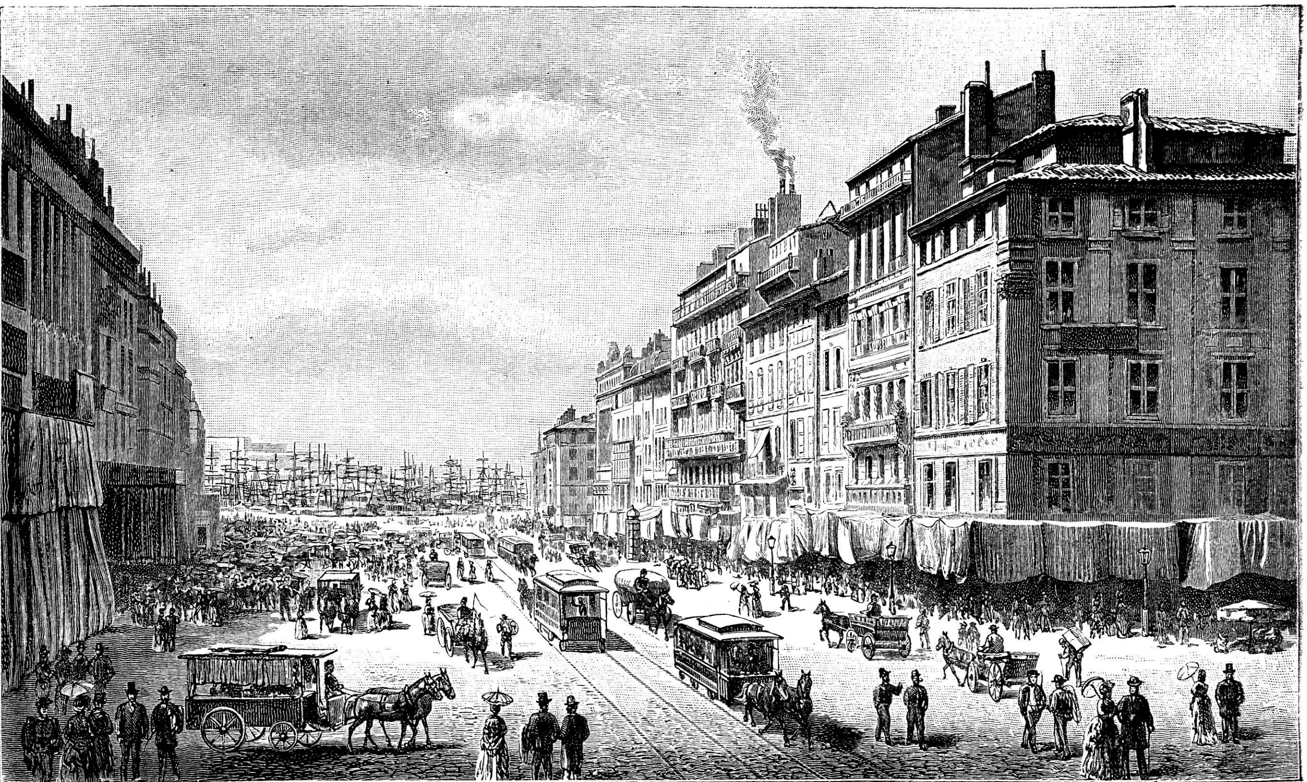
Grčkorimska naseoba Massalia sterala se njekoć u uzkom, dubokom zatonu na sjevernoj strani. Starih uzkih ulica na brežuljastom i pećinastom tlu sve po malo nestaje pred modernimi širokimi ulicami. Današnjim prilikam i potrebi nije ni malo odgovarala stara, malena luka, pak je s toga podignuta velika nova luka. U produljenoj staroj luci šire se sada prostrane živahne ulice, koje ne zaostaju mnogo za parižkimi. Marsiljci se napose ponose sa „Cannebièrom“, širokom, vrlo liepom ulicom, gdje ima vrlo elegantnih kavana, zaštićenih od sunca velikimi šatori, pod kojimi se sastaju pripadnici mno-

Sl. 17. Marseille (luka).

gobrojnih sredomorskih naroda. O toj ulici (slika 18.) kaže Marsiljac: „si Paris avait une Cannebière, Paris serait une petite Marseille“ (da Pariz ima Cannebièru, on bi bio malim Marseillom). Nadalje se dižu oko grada velika predgradja i mnoge prekrasne vile i zaseoci. Marseille će doskora brojiti preko 400.000 st., dok je na početku našega vieka brojio samo 90.000 st. Zbog premale luke bijaše prije Marseille vrlo nezdrav grad, nu u novije doba pokazalo se za kolere g. 1884., kako su se zdravstvene prilike toga grada popravile prema strašnim pošastim, koje su harale u tom gradu u prošlom stoljeću. — Nadalje je Marseille vrlo znamenit svojom industrijom, navlastito ima velikih mlinova, čistionica sladora i tvornica sapuna. Napokon se Marseille punim pravom broji medju najveće i najznamenitije trgovačke luke na zemlji. Nu prvi pogled na zemljovid Evrope nam kaže, da Marseille ne gospoduje svojim položajem po cielom Sredozemnom moru. Promet sa Syrijom, Egyptom i Indijom pomaknuo se zbog posvemašnjega prevrata u željezničkoj Evropskoj mreži na Genovu, Trst, Brindizij, a u najnovije doba na Solun. Marseillu je preostao danas samo onaj dio prometa, koji ide iz Francuzke na Iztok, dok su prije putnici iz srednje Evrope, pače i iztočne Evrope, samo da se uklone putu preko Alpa, putovali u Iztok preko Marseilla. Danas se još ne može reći, da li će, kako se Francezi nadaju, taj gubitak nadoknaditi Marseillu promet s Algirom. Svakako je ta luka vrlo znamenita za promet sa francuzkimi posjedovanji u sjevernoj i zapadnoj Africi. Spomenimo napokon, da je trgovini i parobrodarstvu u Marseillu znatnu štetu naniela željeznica preko sv. Gotharda.

Medju Marseillom i Genuom nema prostora za treću luku; nijedan znamenitiji drum ne vodi u unutrašnjost. Ipak ima gotovo svaki od mnogobrojnih zatona na francuzkoj obali malenu luku, s kojom se spajaju uspomene na grčke, pače i feničke naseobine. — Marseille, velika trgovačka luka, ne može da bude ujedno i bojna luka; tu zadaću ima Toulon (70.000 st.), koji je još tjesnije opasan brežuljci, nego Marseille. Radionica za mornaricu, skladišta, brodarnice, nižu se duž obale; čitav vienac čvrstih, zgodno porazdieljenih utvrda zaokružuje Toulon, koji se u ostalom ne iztiče ni trgovinom ni svojom industrijom. Iztočno od Toulona počinje pojas zimskih lječišta, čitav niz gradova sa krasnimi gradjevinami. Ta su mjesta okružena bogatim rašćem, liepimi vrtovi, u kojih ima amo tamo datulovih paoma, pače i australskoga eukalipta; svako se tih dražestnih mjesta iztiče posebnim položajem, okolicom i podnebljem. Hyères i osobito krasni

Sl. 18. Marseille: Ulica Cannebière.

Cannes prvi su odmah na zapadu, a medju njimi su luke St. Tropez i prije znameniti Fréjus. Preko Antibesa, krajnje tačke na starom glasovitom drumu Paris-Antibes, dolazi se u Nizzu, glavni grad onoga priedjela, koji je Francuzkoj pripao g. 1860. Francuzki je jezik ovdje brzo preoteo mah talijanskomu, koji se govori u iztočnom dielu grofije Nizze. Sama Nizza (78.000 st.) ima u starom talijanskom dielu uzke ulice, koje se oslanjaju o gradinu na brdu, dok se noviji francuzki ili više internacionalni dio grada širi po ravnici duž mora. Napose je promenada „des Anglais“ (slika 19.) uz morsku obalu šetalište, kojemu ćeš težko naći premca ma u kojem gradu na zemlji. God. 1822. počeli su Englezi graditi tu promenadu, a dovršili su ju Nizzanci g. 1862. Duga je 1½ km. Gradska je strana te promenade zarasla ogromnim drvećem, paomami i ukrasnim cviećem, sred kojega se dižu liepi ljetnici i gostione. Budući da je s promenade divotan pogled na more, s kojega dolazi svježi okrepljujući zrak, to se ovdje sastaje navlastito zimi otmjeni sviet raznih naroda, iztičući svoj sjaj i bogatstvo. Osobita je prednost Nizze, što imade „Campagnu“, dok su iztočnija lječišta omedjena na uzki prostor medju gorjem i morem. Željeznica, koja je vrlo umjetno gradjena, te se iztiče mnogimi tuneli, vodi odavle u Villafrancu, prekrasna položaja na kraju zatona. Dalje se željeznicom dolazi u Monaco (slika 4.), grad na strmoj stieni vrlo slikovita položaja. Stiena s gradom čini malenu državicu kneževinu Monaco, koja stoji od g. 1864. pod vrhovnim pokroviteljstvom Francuzke. Nedaleko sjeveroiztočno od Monaca je Mentone, glasovito zimsko lječište, skrajnji francuzki gradić na toj obali.

U unutrašnjoj Provençi ima malo većih mjesta, jer se sav život stječe na obali. U priedjelu „Crau“ ima jedino osamljenih pastirskih kuća (cabanes). Znamenit je u tom kraju jedini grad Aix (30.000 st.), stare Aquae Sextiae usred ravnice, koju okružuju gorske kose. U staro doba na glasu zbog toplih vrela, danas je Aix prvo tržište za ulje u Francuzkoj. Još je vriedno spomena mjesto Grasse usred velikih poljana ružâ, od kojih se izvode mirisave esencije. — I u zapadnih Alpah ima malo većih mjesta. Manji gradovi imadu većinom uzke ulice, starinski izgled, te su stisnuti u uzkih klancih. Tu su sela kao i u talijanskom Alpinskom području slična gradovom, t. j. tmasta i sastavljena od njekoliko uzkih suvislih redova vrlo visokih kuća. Mnogo ti se takovo selo čini, kano da je ulica kakovoga velikoga starinskoga grada, prenesena u gorje. Tu ne ima liepih dvo-

Sl. 19. Nizza: Promenada »des Anglais«.

rova i imanja, već medju gradinami, samostani i seli vidiš jedino kolibe za stoku i amo tamo koju talioničku sgradu, u kojoj se preradjuje ono malo ruda, koje se u gorju nalaze. U departementu Hautes-Alpes diže se jaka tvrdjava Briançon (1.321 met.), koja gospoduje nad ulazom k Mont Genèvru. Na sutoku Drac i Isère otvara se široka dolina, vrlo zgodna za naseobu. Tu je nastao grad Grenoble (52.000 st.), jedna od najbolje učvršćenih tačaka ciele Francuzke. Kao mnogi gorski gradovi, stvorio je i Grenoble posebnu industriju, naime rukavičarstvo, kojim se bavi u gradu i u okolici do 20.000 žitelja. K tomu ima u tom gradu više znanstvenih zavoda i družtava.

Usred uvale, koja spaja dolinu Isère sa dolinom Rône, stere se Chambéry (20.000 st.), glavni grad Savoje. Položaj toga grada medju dva potoka na podnožju visokih gora i usred liepo obradjenih polja osobito je krasan, pa ga je Chateaubriand poredio sa položajem Šparte. Nedaleko je glasovito kupalište Aix-les-Bains, poznato već starim Rimljanom. Dolina Rônina medju Genevom i Lyonom slabo je naseljena, jer naseobi ne prijaju ni kršjem i kamenjem pokriti promjenljivi bregovi Rône, ni duboke gudure, kojimi se rieka kroz Jura-gorje provlači. — U Jura-gorju ima više sela u dolinah, nego li na visočinah, jer tamo ima više izvora i jakih potoka za radionice i tvornice, a k tomu ne stradaju mnogo od sniega i vjetrova. Samo ondje se uzpinju sela na visočinu, gdje su doline uzke i težko pristupne. Tu je kao posebna industrija urarstvo razgranjeno po svih pograničnih francuzkih selih od Švicarske ća do Besançona. Jak opad vodâ od velike je koristi u tom kraju za preradjivanje drva i kovine. U sjevernom dielu toga priedjela je pogranični grad Pontarlier, vrlo visoka položaja. Nadalje ima u Jura-gorju više rubnih gradova, t. j. takih, koji su se utisnuli u gorske prosjede ili se dižu na brežuljcih. Pogled na te gradove vrlo je prijatan, jer su većinom usred vinograda. I Besançon (57.000 st.) na rieci Doubsu je takav rubni grad, pa nalići svojim položajem mnogo na Bern. Besançon je jaka tvrdjava, koju okružuju brežuljci s mnogimi utvrdami, s toga ga niesu neprijatelji za posljednjih invazija osvojili. Žitelji se bave ponajviše urarstvom. U znanstvenom je pogledu taj grad mnogo privriedio za upoznaju Jura-gorja. U Montbéliardu je po uzoru Mühlhausena procvala poslije god. 1871. industrija, koju su osobito podigli izseljenici iz Elzasa. Belfort, kojega smo čvrsti položaj već gore spomenuli, dugo je već na glasu svojimi utvrdami, kojih nije neprijatelj ni g. 1814. i 1815. zauzeo. Iza gla-

sovitoga obsjedanja zimi od g. 1870—1871. još su utvrde znamenito razširene po čitavom okolišu. — Po brežuljastoj zemlji na doljnom Doubsu i na gornjoj Saoni izmjenjuju se manji gradovi, velika sela, vinogradi, polja i livade. Najsjeverniji dio Saonina poriečja bogat je šumom, željezarami i rudnimi vreli, medju kojimi se osobito ižtiču Plombières sa toplotom od 21—71° C.

Još ćemo spomenuti njeka mjesta na zapadnom rubu Saonine kotline. Na razmjerno malenu prostoru ima tu njekoliko mjesta, koja se liepo dižu cvatućim poljodjelstvom. Tako zove rečenica francuzka okolicu gradića Villefranche najunosnijom u cieloj zemlji. Mâcon (20.000 st.) znamenit svojim riečnim brodarstvom, jest razkrižje ogromnoga prometa medju Parizom, Marseillom i Mont Cenisom. Na zakuku je Saone Chalons-sur-Saone (22.000 stan.), krajnja tačka na konalu du Centre. Napokon se stere na onom mjestu, gdje izlazi iz gorja burgundski konao i parižko-lyonska željeznička pruga, znamenit grad Dijon (62.000 stan.). Taj njekadašnji glavni grad Burgundije bio je i kasnije znamenit, kad je ta zemlja pripala Francuzkoj; navlastito je ovdje sielo imućnih ljudi zbog liepe okolice i zgodnih komunikacija. Bojevi god. 1870. ponukali su Francuze, da su okružili Dijon novim viencem utvrda. Znanstveni i umjetnički zavodi zbirke Dijonske vrlo su bogate, te je u tom pogledu grad mnogo znamenitiji nego li na polju industrije.

4. Sjever i sjeverozapad Francuzke.

Pariz i okolica.

Obilazeći znatnija mjesta sjeverne Francuzke najzgodnije će biti, da počnemo na onoj tački hydrografijski i geologijski znamenite parižke kotline, na kojoj se iz malenih početaka podignuo onaj grad, koji je već dugo vremena prvi grad Francuzke, pače u mnogom pogledu prvi grad Evrope. Ono mjesto, gdje je danas Pariz, bijaše bez sumnje s toga već vrlo rano napučeno, jer tamo rieka Seine tvori otoke, koji su bili zgodni za obranu protiv neprijatelja. Odavle se moglo lako skitati po ogromnih divljači bogatih šumah, od kojih ima još i danas znatnih ostataka; Seine pružaše u izobilju riba, a poljodjelstvu prijahu prostrane ravnice na sjeveru i sjeveroiztoku Seininih otoka. Kad su zatim naseljenici odlučili graditi čvrste i bolje stanove, imali su dovoljno izvrstne gradje u neizcrpljivih kamenolomih susjednih brežuljaka. Tako zgodnih prilika za naseobu na jednoj tački ne bijaše gotovo nigdje u području rieke Seine. K tomu treba da spomenemo,

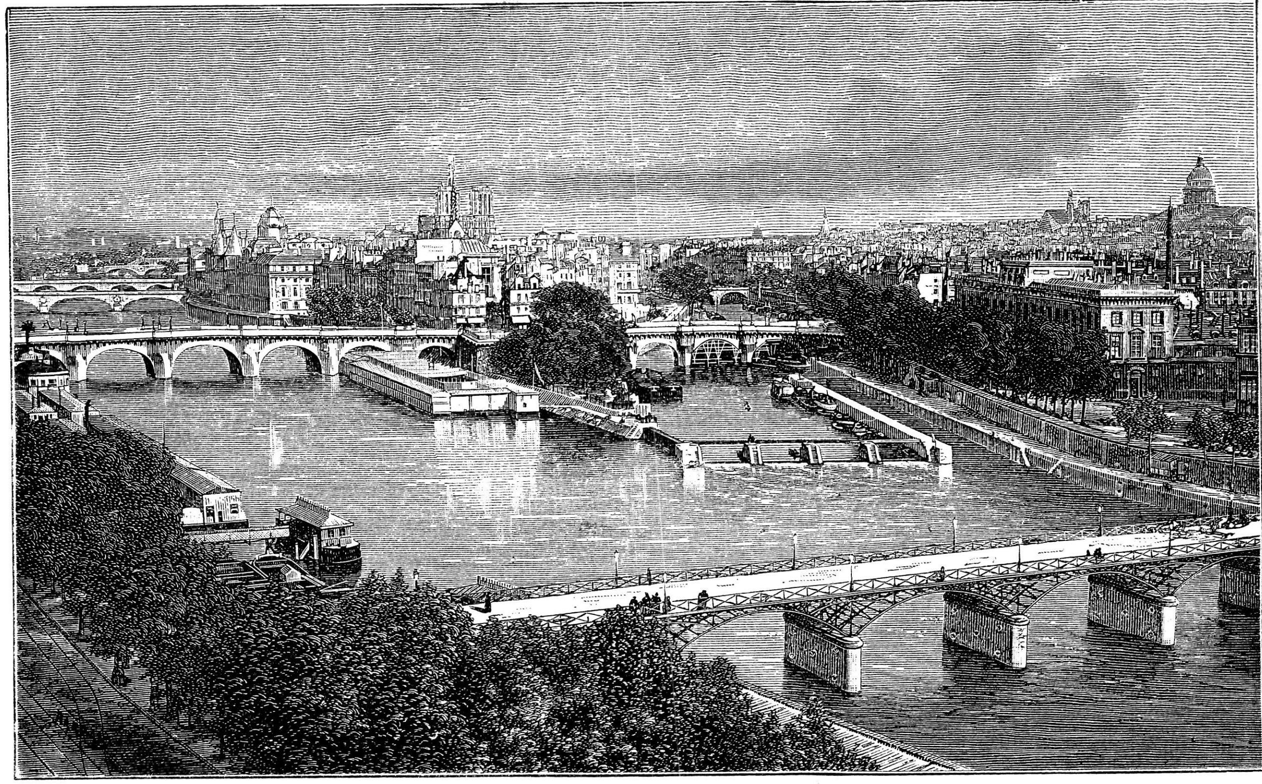
kako je upravo u okolici današnjega Pariza izmedju mnogih zavoja doljne Seine i rieke Marne tok Seine njeko vrieme posve upravan. S toga pak ide sav promet iz zemalja sjeverno od Loire upravo k ovoj tački na rieci Seine tim većma, što je ondje lak prielaz preko rieke. Po tom bijaše Pariz u prvom redu zgodna tačka za prielaz i naseobu na obalah Seine, a s vremenom postade znamenito stjecište za cielu okolicu, jer se, kao što smo već spomenuli, riečni putovi i obćila parižke kotline (Seine, Marne, Oise i t. d.) usredotočuju u okolici Parižkoj. Nabori slojeva na rubu Parižke kotline zaštićivahu u predjašnje doba Pariz od neprijatelja, jer je bilo lako na više mjesta medju pojedinimi nabori i nizovi brežuljaka neprijatelja dočekati i odbiti. Od mora je Pariz u jednu ruku tako udaljen, da je s te strane osiguran od navale, a u drugu je ipak ruku tako blizu mora, da i odatle veliku korist crpe.

Razumieva se, da su žitelji Parižki tek s vremenom sve te prednosti položaja upoznali, te se njimi okoristili. Da je n. pr. Francuzka ostala razcjepkana na malene teritorije, Pariz bi kraj svih prednosti svoga položaja postao jedva prvim gradom u području Seine. Godine 53. pr. Is. bijaše Pariz učvršćeno mjesto galskoga plemena Parizija. Kad je to mjesto zauzeo Labien, zvaše se L u t e t i a. Grad se sterao u Rimsko doba samo na otocih, kojih bijaše za onda pet, dok su se sada ti maleni otočići spojili u dva veća otoka. Na kopnu je bilo samo njekoliko osamljenih kuća; nu po velikih drumovih, koji su iz Pariza na više strana vodili, mogao si naslućivati, kojim će se smjerom danas sutra dizati ulice u budućem gradu. Koncem četvrtoga stoljeća po Is. podiže se biskupija u tom gradu, koji se od sada uviek zove Pariz. Još u šestom stoljeću bijaše najveći dio Parižkih kuća gradjen od drva. I kasnije je Pariz polagano rastao, i to zbog poplava, požara i raznih meteža, od kojih je u obće sjeverna Francuzka stradala. Polagano se povećavao grad oko otoka. Istom g. 1185. prvi put se spominje, da su Parižke ulice popločene. Onaj dio grada, koji je na sjeveru rieci Seini, procvao je prije nego li južni, ali je još mnogo Seine proteklo prije, nego li se i sjeverni dio razširio do podnožja Montmartra. Koncem 14. stoljeća Pariz je doduše brojem žiteljstva nadilazio Rim, ali je zaostajao za Carigradom. Istom u 18. stoljeću dosegao je broj žiteljstva u Parizu do pol milijuna. Dugo se činilo, kano da će Pariz nadkriliti brojem žiteljstva isti London; nu na koncu 18. stoljeća, kad je veliki prevrat i ratoborno Napoleonovo doba sprie-

čilo napredak Pariza, na toliko je brojem žiteljstva London pretekao Pariz, te više o tom ne ima govora, da bi ga ovaj mogao dostići.

Pariz bijaše u to doba okružen zidovi; šesti zid oko grada počeli su dizati 5 godina prije velikoga prevrata. U našem je vieku s početka Pariz polagano rastao, ali na to se poče naglo na sve strane širiti, a i u svojoj unutrašnjosti doživi navlastito za drugoga carstva (od g. 1852. do g. 1870.) znamenite promjene. Istom sada postade Pariz krasnim i veličanstvenim gradom. I nesretni francuzko-njemački rat nije zaustavio za dugo napredovanje Pariza, koji se sve više širi i povećava, jer se mnogi stariji dielovi grada ruše, a novi prekrasni grade. God. 1886. brojio je Pariz 2,345.000 stanovnika. Posljednjih je godina Pariz narastao samo za 100.000 stanovnika, čemu se ne treba čuditi, kad se pomisli, da se velik broj doseljenika voli nastaniti u obližnjih mjestih oko Pariza zbog velike skupoće, koja vlada u samom gradu. Ceste Parižke zapremaju površinu od 10 milijuna četvornih metara, od kojih jedva 1°/₀ nije popločeno. Promet posreduju u gradu nebrojeni omnibusi, tramwayi, zatim maleni parobrodi na Seini i okružna željeznica, koja se dotiče samo izvanjskih dielova grada. Svaki dan upotrebljava ta prometala do 800.000 osoba, gotovo 3 puta toliko, kao u Berlinu ili u Beču. Svaki se Parižanin vozi na godinu oko 120 puta, a Berlinac i Bečanin do 80 puta. Poprieko se Parižani najviše voze u omnibusih. Željeznice usred grada po uzoru Londona, Berlina ili Newyorka ne ima još Pariz.

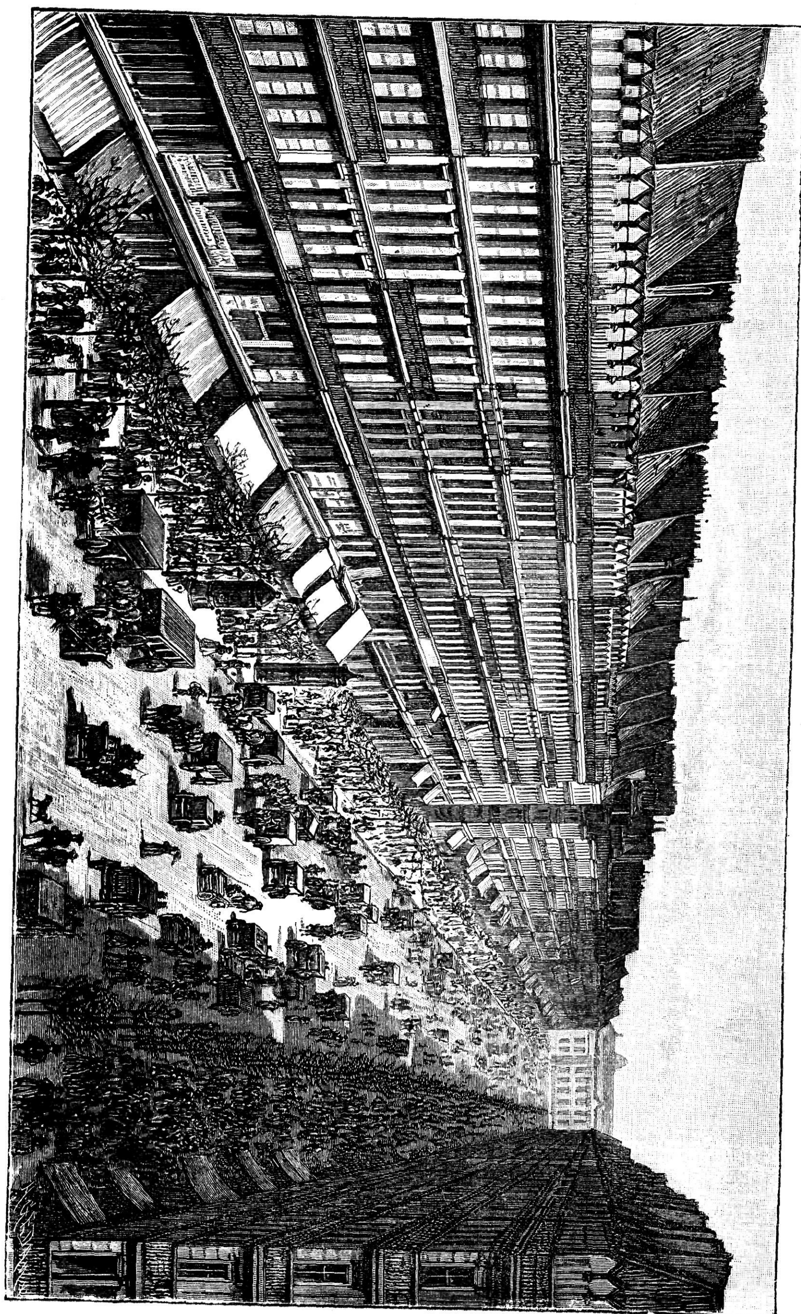
Pojedini dielovi Pariza razlikuju se i svojom vanjštinom i svojim životom. Na Seininih su otocih njeke od najuglednijih gradjevina gradskih, navlastito crkva Notre Dame („biser francuzkoga crkvenoga graditeljstva"), koja na daleko gospoduje sa svojimi osebujnimi zatubastimi tornjevi onako kao što u Beču crkva sv. Stjepana sa svojim vrlo visokim zvonikom (slika 20.). U velikom sjevernom dielu Pariza mogu se tri koncentrička pojasa razlikovati. Prvi je pojas odmah uz rieku Seinu, gdje je najživahniji život po širokih i dugih ulicah, od kojih su njeke istom u najnovije doba probušene i dogradjene. U tom pojasu ima mnogo znamenitih palača, crkava, državnih zgrada muzeja i umjetničkih zavoda. Tu se dižu Tuilerije, Louvre, Palais Royal i viećnica. Promet je vanredan imenito po ulicah, mostovih i po dugih pobriežjih (Quais). Glasoviti unutrašnji boulevardi omedjuju ovaj dio grada. Po boulevardih se razvija pravi parižki život; tu je prava jagma i žurba veličanstvenoga toga velegrada. Unutrašnji boulevardi nastali od porušenih utvrda veličanstvene su ulice, kojim

Sl. 20. Pariz: Pogled od Tuilerija na Nôtre Dame.

zbog graditeljske ljepote, sjaja u izlogih i živahnosti prometa ne ima premca na svietu. Slika 21. prikazuje nam Boulevard de Sébastopol, veličajnu ulicu, koja je sagradjena za cara Napoleona III. Sa svojimi nastavci na sjeveru i na jugu taj je boulevard glavna prometna ulica široka 30 met. a duga 1½ km. Ulicom se dižu dva reda drveća i ogromne kuće poprieko na četiri ili pet spratova. U drugom pojasu, gdje su već njeki kolodvori, ima ulica, u kojih nije toliki promet i trgovina kao u prvom pojasu, već su mnogo mirniji dielovi grada. Treći pojas, koji je novim nizom boulevarda odieljen od drugoga, ima mnoge obrtne zavode. Pariz naime nije samo sielo finije industrije i umjetnoga obrta, nego ima takodjer mnoge tvornice željeznina, strojeva, sladora itd. Upravo je posebno obilježje Pariza vanredna raznolikost industrije. Ne ima tu toliko velikanskih obrtnih zavoda kao u Englezkoj, već je neizmjeran broj razmjerno manjih radionica, u kojih se neumorno radi. Na 15 žitelja u Parizu dolazi po jedan samostalni obrtnik. U svem se bavi 25% Parižana industrijom, a od tih odpada 30% na žene i djecu. — Koliko li treba muke i rada, da se toliki grad obskrbi svaki dan živežem; u ogromnih „Halles centrales“ bavi se tim preko 50.000 osoba. Parižanin se hrani znatno više mesom nego li žitelji na jugu, nasuprot treba manje kruha. Živež se dovozi u grad iz dalekih priedjela, nu i okolica proizvodi mnogo različitih plodina, navlastito ima vanredno mnogo povrtelja.

Južni dio grada nije tako živ kao sjeverni; s toga se tu smjestilo mnogo učevnih zavoda, znanstvenih sbirka i knjižnica. Pravo se zove ovaj dio grada: „Quartier latin“. K tomu ima ovdje više perivoja i šetališta, kojih ima malo u sjevernom dielu. Na prostranom Martovu polju obdržavala se već opetovano svjetska izložba. Tu se diže čudovište 19. vieka: Eiffelov toranj, visok 306 met. Predgradja i predmjesta okružuju danas grad sa sviju strana. U njekih obitavaju u svojih dvorovih usred prostranih perivoja „potomci one aristokracije, koja je najviše od svih aristokracija svieta dala čovječanstvu umnih velikana“; a u drugih pak stanuju ponajviše radnici. Njeka su predgradja i predmjesta tako napučena, da brojem žiteljstva nadkriljuju srednje gradove u zemlji. — Okolica je Parižka neobično liepa. Zavoji plovnih rieka Seine i Marne, mnogi mjestimice dosta strmeniti brežuljci, šumoviti humci s uglednimi i ponajviše čistimi mjesti, selišti i osamljenimi dvorci bogatuna, zatim mostovi i viadukti željezničkih pruga, koje se na sve strane raztječu: sve to podaje Parižkoj okolici osobitu dražest. Dodajmo napokon još vojničke gradjevine i obranbene utvrde (forts), koje na

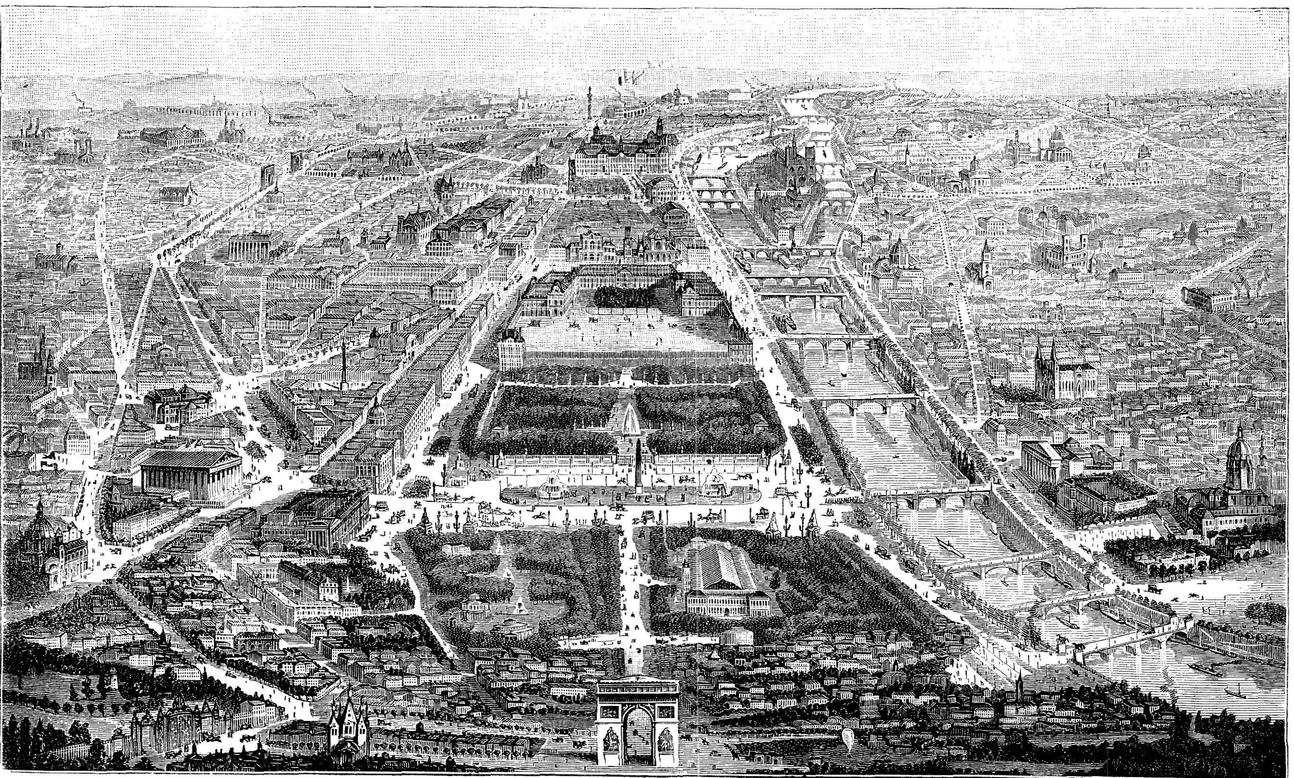
Sl. 21. Pariz: Boulevard de Sébastopol.

daleko krune brežuljke oko Pariza. Medju ovimi se osobito iztiče tvrdjava na Mont Valérienu zapadno od Pariza. Prije posljednjega obsjedanja Pariza po Niemcih zapremao je vienac utvrda oko Pariza 55 km. Nove utvrde zapremaju okrug od 122 km., te obuhvataju mnogo mjesta i isti Versailles, u svem prostor od 900 □ km.

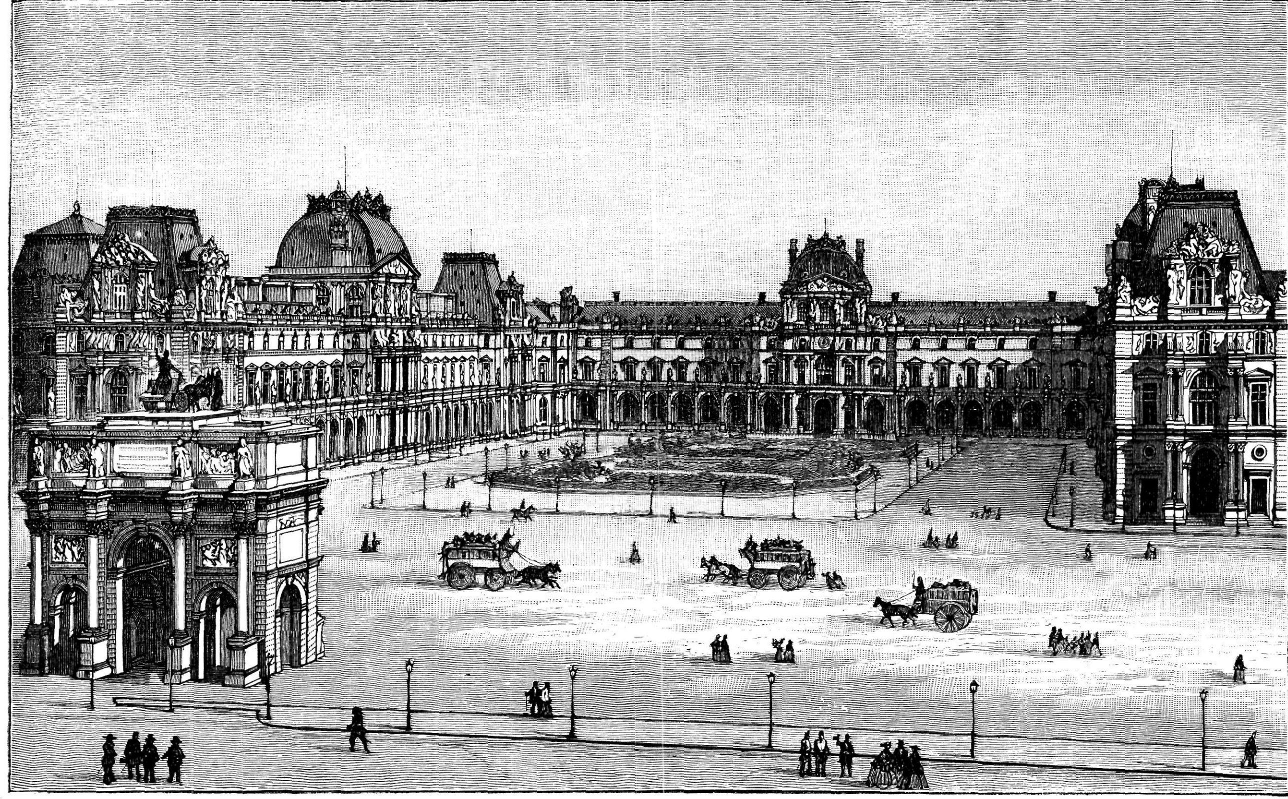
Pariz, „sunce Francuzke“ ili po Victoru Hugu „mozak svieta“, svojimi je gradjevinami jedan od prvih gradova na zemlji. Naslovna slika ove knjige prikazuje nam srednji dio grada Pariza s otokom Seine i veći dio sjeverne obale, gledaš li ju sa zapada. Sprieda je po sriedi „Arc de Triomphe de l' Etoile“, najveći medju svimi parižkimi slavoluci. Diže se na povišenom tlu 50 met. visoko, a 45 met. širine, s toga ga odasvud lako razabiraš. Do toga slavoluka seže „Avenue des Champs Elysees“ sa „Rond point“ u sredini, a s desna industrijska palača. Iza toga eto prostranoga trga „Place dela Concorde“ (357 met. dug i 217 met. širok). Usred trga diže se glasoviti obelisk Luksorski (23 met. visok) od jednoga jedinoga komada granita ružičaste boje. S desna i s lieva su po dva liepa vodometa. S trga se vidi na lievu ruku zastupnička kuća, a do nje crkva sv. Mandaljene (u stilu grčkoga hrama), a nješto dalje opera s ogromnom kupulom. Idući dalje izravno od trga, eto najprije perivoj, a zatim njekadašnja palača „Tuilerie“, koju su prevratnici g. 1871. upalili. God. 1883. odstranjene su razvaline te palače, samo ostadoše oba postrana krila, koja ju spajahu sa Louvrom. Neposredno do Tuilerija je „Place du Carrousel“ s Louvrom. Iza toga se još dalje na slici razpoznaje ogromna gradjevina „Hotel de Ville“. — Na desnoj polovici naše slike iztiče se osobito rieka Seina, preko koje vode mnogi mostovi. Na lievoj obali stere se široko pobriežje Tuilerija („Quai des Tuileries“), a naprotiv ovomu nješto uže pobriežje d' Orsay. Mostovi idu počevši ozdola na našoj slici ovim redom: Pont de Jena, d' Alma, des Invalides, dela Concorde, Solférino, Royal, du Carrousel, des Arts i Neuf; posljednji se već dotiče otoka, na kojem je glasovita crkva „Notre Dame“, koju nam prikazuje i slika 19. Medju sgradami na desnoj obali rieke razaznaješ na slici „Hotel des Invalides“ sa kupulom (grobnica Napoleona I.), „Corp legislatif“ sa fasadom od stupova pred Concordia-mostom i crkvu sv. Klotilde sa dva tornja naprotiv mosta Solferina.

Slika 22. prikazuje nam sprieda „Place du Carrousel“; s lieva je „Arc de Triomphe du Carrousel“ sagradjen od Napoleona I. na uspomenu pobjeda g. 1805. i 1806. Ta je gradjevina za $^1/_3$ smanjena imitacija Severova slavoluka u Rimu. Na vrhu je namjesto četiri mjedena konja sa crkve sv. Marka, koje su Francuzi Mletčanom vratili, quadriga (četveropreg), koja bi imala prikazati obnovljeno carstvo. U zadku je diljem toga trga Louvre, najznamenitija medju svimi javnimi gradjevinami u Parizu, koje svojom vanjštinom, koje pak poradi neprocienjenoga umjetničkoga blaga, štono ga krije u svojih prostorijah.

Na sjeveru je u okolici Parižkoj najznatnije mjesto St. Denis (48.000 st.), bogato povjestničkimi uspomenami, a danas znatni trgovački grad. St. Denis je za sebe malena tvrdjava okružena velikimi utvrdami. Preko tvorničarskih mjesta Aubervilliers i Pantin dodje se do brežuljaka na iztočnoj strani, koji se radničkim četvrtom Belleville posve do grada prostiru. Na njihovom južnom podnožju stere se Vin-

Hoić: Slike II. **Srednji dio Pariza.** (Str. 131.)

Sl. 22. Pariz: Place du Carrousel, Louvre.

cennes na rubu istoimenoga, već prilično prokrčenoga luga. Vincennes se već danas posve srastao s Parizom. Kod Charentona se izljeva Marna u Seinu; s toga je to mjesto na sutoku tako znamenitih vodenih putova u srednjem vieku bilo više puta obsjedano. Danas je u Charentonu ogromna ludnica. Medju mjestima, koja su Parizu na jugu, najznamenitiji je gradić Sceaux; s Parizom ga spaja stara željeznica osebujne konstrukcije, jedina te vrste u Evropi. Sceaux je zbog visoka položaja zdravo mjesto i obljubljeno ljetovalište Parižana.

Parizu na jugozapadu udaljen za 15 km. je Versailles (50.000 st.) sa sjajnim dvorom i perivojem Ljudevita XIV. U ono doba sjaja i razkoši nije više godila u graditeljstvu sustavna jednostavnost i stroga umjerenost renaissance; sve je tražilo u gradnji: ogromnost neočekivane perspektive, dekorativne stupove i pilastre. Taj slog u graditeljstvu, nazvan barokni, dotjera Ljudevit XIV. gradnjom sjajnoga dvora u Versaillesu. Dotjerani barokni slog prozva se rokoko. I danas stoji taj dvor usred prekrasnoga perivoja s mnogimi vodometi. Malo je kraljevskih dvorova u povjestnici tako znamenitih kao Versailles. I inače je Versailles vrlo prijatan i čist grad, pun perivoja, šetališta, a okružen krasnom šumom. Iz Pariza vode u Versailles dvie željezničke pruge, koje su gradjene u ono doba, čim su bile izumljene željeznice. Putujući iz Pariza u Versailles lievom obalom Seine prolazi se kraj Sèvresa, gradića, koji je svojim porculanom na svjetskom glasu. — St. Cloud na Seini, južno od Mont Valériena, podsjeća nas različitih povjestničkih zgoda; taj je gradić svojimi prostranimi perivoji najprijatnije mjesto Parizu na zapadu. St. Cloudu nasuprot je Boulogne (30.000 st.) na južnom kraju istoimene šume, koja je svojom ljepotom prirode, umjetnosti i udobnosti jedno od prvih odmarališta za Parižane. Nješto je dalje krajnja postaja najstarije parižke željeznice St. Germain en Laye (17.000 st.). Grad i kraljevski dvor steru se na brežuljku, s kojega je krasan vidik; a oslanja se o prostranu i najljepšu šumu u okolici Parižkoj. I time smo opisali okolicu Pariza, grada, koji je svojimi kulturnimi zavodi, umjetničkimi zbirkami i napredkom u svakoj grani ljudskoga znanja duševno središte duhovitoga francuzkoga naroda, dapače kulturno središte sviju naroda. Ako Pariz danas i nije političko središte evropsko, kao što je bio za Ljudevita XIV., Napoleona I. i III., on ipak u kulturnom pogledu s obzirom na znanje i umjeće daje i danas smjer cielomu čovječanstvu. Znanstveni rad i život usredotočuje se u Parizu u akademiji („40 neumrlih“), Collège de Françe, sveučilištu i

u botaničkom vrtu (muzeju). Medju raznimi granami znanosti njeguju Francuzi osobito prirodne znanosti i povjestnicu, a u novije doba navlastito zemljopis. I u drugih granah ljudskoga znanja ima Francuzka velikih umova; napose je na polju dramatskoga pjesničtva nenadkriljiva. — Opraštajući se s Parizom, promotrimo još jedan put njegov položaj i odnošaj prema cieloj Francuzkoj i prema susjednim državam. Doista i opet nam valja priznati, kao što smo već gore spomenuli, da Pariz nije svojim položajem postao glavni grad Francuzke, već su tomu najprije dopriniele političke okolnosti, a kasnije sklonost Francuza za centralizaciju. Tà Pariz je znatno udaljen od južne Francuzke: na željezničkoj je pruzi udaljen od Bayonne 783 km., od Perpignana 964 km., a od Nizze 1.088 km. Dakako da tu udaljenost skraćuje vanredno prikladno tlo za željezničke pruge na jug; k tomu nastoje Francuzi, da uvedu što hitrije brzovlake na jug, da ga sbliže s glavnim gradom. Danas se dodje iz Pariza željeznicom u Bordeaux za 9, a u Marseille za 15 sati. I u susjedne sjeverne i iztočne države dodje se vrlo brzo iz Pariza. Tako traje vožnja iz Pariza u London 11 sati. Put iz Berlina u Madrid ili iz Londona u Rim ne vodi doduše zračnom linijom upravo preko Pariza, ali budući da je željeznička mreža tako izvedena, da se promet što više koncentruje u glavnom gradu, to se na onom prvom putu (iz Berlina u Madrid) gotovo ne može mimoići Pariz.

Poriečje Mozele i Moze: Šumoviti priedjel zapadno od Vogeza ima doduše oštro podneblje i malo velikih mjesta, ali je ipak dosta živahan zbog razne industrije i njekih malenih kupališta. Veća su mjesta u dolini Meurthe, Mozele i drugih rieka. Na Meurthi je St. Dié, maleni obrtni grad, zemljopiscem poznat po Martinu Waltzemülleru i po uvedenju imena Amerike. Niz Meurthu vodi put preko mjesta Baccarata, koje je svojom najvećom u Francuzkoj staklanom i tvornicom ogledala po cieloj Evropi poznato, u Luneville. Taj je grad bio njeko vrieme priestolnica vojvoda Lotharingijskih, a sada je znatan kao prvi francuzki grad na glavnoj željezničkoj pruzi, koja vodi s Iztoka preko Beča i Strassburga u Pariz. Svi pogranični gradovi u francuzkoj Lotharingiji znatno su narasli poslije g. 1871. izseljenjem mnogih patriotičkih obitelji iz njemačke Lotharingije. Mnogo je znamenitiji od Lunevilla Nancy (80.000 st.). Kako je taj grad bio priestolnicom Lotharingijskih vojvoda, ima još i danas gradjevina iz onoga doba, te izgleda u istinu kao kakav glavni grad. Poslije g. 1871. niesu se samo ovamo naselili mnogi Elsašani, već su amo pre-

neseni i znanstveni zavodi i zbirke, tako da je ovdje postalo duševno središte za iztočnu Francuzku. K tomu je u Nancy-u znamenita tekstilna industrija i mnoge druge obrtne grane. Važne željezničke pruge vode iz toga grada na sve strane. Na sutoku Meurthe i Mozele nema znatnijega mjesta, nu na obroncih šumovite visočine „La Haye“ ima jakih utvrda, jer se ovdje sastaje glavna željeznička pruga iz Metza i Strassburga. I na gornjoj Mozeli ima vrlo mnogo novih utvrda i oružana. Tako je usred jakih utvrda strategički vrlo znameniti grad E p i n a l. Na najzapadnijoj tački Mozele stere se T o u l, stara biskupska stolica i jaka tvrdjava na glavnoj pruzi, koja vodi u Pariz. Kao u drugih dielovih francuzke Lotharingije cvate i u spomenutih gradovih kućni obrt; navlastito se proizvodi mnogo čipaka i glasbila.

Poriečje Moze zaprema u Francuzkoj uzki pojas, kojim ta pritocì siromašna rieka teče na sjever. Na gornjoj je Mozi vriedno spomena jedino mjesto N e u f c h a t e a u; nu ostatci i izkopine iz galskoga i rimskoga doba, navlastito kod sela Grand jasno svjedoče, da je u toj okolici u staro doba bilo više većih mjesta. U proširenoj dolini, gdje Moza čini jedan otok, stere se od vajkada učvršćeni grad V e r d u n (16.000 st.), koji je iza posljednjega rata pretvoren u jaku tvrdjavu i okružen mnogimi utvrdami. Znameniti drum i željeznička pruga Chalons-Metz prolazi ovdje preko Moze; inače taj grad kraj sve svoje drevnosti nije znamenit. Tamo, gdje se proširila još jednoć dolina Moze, grad je i predjašnja tvrdjava S e d a n (20.000 st.). Taj je grad stekao tužnu znamenitost u posljednjem francuzkonjemačkom ratu. Danas drže Francuzi mnogo znatnijom strategičkom tačkom Verdun, s toga su napustili utvrde Sedanske. Okolica je tu vrlo liepa, navlastito se ističu na okolišnih uzvisitostih prostrane šume, a u pitomoj dolini mnoga mjesta i tvornice. Velik dio sedanskih žitelja bavi se već odavna suknarstvom. Izpod Sedana čini rieka Moza mnogo zavoja. Tu je osebujan položaj dvograda M é z i è r e s - C h a r l e v i l l e; Mézières se diže na najužoj tački poluotočića, nu seže i prieko na obje strane rieke, te je ujedno tvrdjava za veći otvoreni grad Charleville. Kamenolomi i industrija željeza oživljuju mnoga mjesta u okolišu, koja imaju vrlo čudnovat položaj, sterući se u kotlinah medju riekom i stienami ili pak visoko na obroncih gorskih, kao na pr. G i v e t, skrajnja predstraža Francuzke na uzkom i dugačkom komadiću zemlje, koji prodire u Belgiju. — Na vispoljani Ardenskoj riedka su mjesta, pače i sela; jedino je vriedna spomena stara i malena tvrdjica R o c r o y na pustoj vispoljani.

Poriečje Seine i skrajnji sjever: Priedjeli na Yonni i Aubi, kao i na Marni, pa na gornjoj Seini ne imaju velikih gradova, a i srednji se gradovi dosta lagano razvijaju. Tomu ima više razloga. Ponajprije nema u tom kraju dovoljno ruda, navlastito ugljena, a tlo je u obće slabo rodno, pa i isto vinogradarstvo u Champagni nije svuda onako znamenito, kao u području Gironde i Charente. Napokon je možda glavni razlog slabomu napredovanju gradova, što svi ovi priedjeli već spadaju u područje Pariza. Dok u jednu ruku ništa ne nuka žitelje ovih krajeva, da ostanu kod kuće, mami ih u drugu ruku sjajni velegrad na Seini, da mu se što bliže primaknu. Tako svuda velegradovi na udaljeniju okolicu nepovoljno djeluju, jer ju tako rekavši posve izsišu. Mnogi gradovi u tih priedjelih, njekadašnja glavna mjesta galskih plemena, a zatim pokrajinski gradovi u srednjem vieku, svjedoče, da su mnogo bolje napredovali, dok nije Pariz preuzeo prvenstvo u sjevernoj Francuzkoj.

Na lievom je briegu Yonne Auxerre, liepa položaja, poznat svojimi gradjevinami. Kako je taj grad po strani glavne pruge Pariz-Dijon, manje je živahan i jedino znamenit svojim vinogradarstvom. Dalje je na desnom briegu Yonne Sens, njekoć kao glavno mjesto Senona a i kasnije u rimsko doba mnogo znamenitiji nego li danas Grad Montereau nije mogao zbog blizine Pariza bolje procvasti, makar se stere na vrlo zgodnoj tački. — Na gornjoj Seini nema dugo važnijega mjesta; istom ondje, gdje prelazi rieku željeznica Orleans-Chalons, stere se na Seini Troyes (47.000 st.), ugledan pokrajinski grad, njekoć glavno mjesto plemena Trikasa, kasnije najznamenitije mjesto u Champagni. Taj stari, mnogimi gradjevinami od drva posve osebujni grad, stradao je znatno u 17. vieku izseobom obrtnih protestanta; istom iza dulje stanke procvalo je opet suknarstvo i pamučarstvo, koje je zatim za velikoga prevrata s nova propalo; nu danas opet na toliko cvate, da se odavle izvoze obrtnine u južnu Ameriku. Posljednja mjesta na Seini pred Parizom, gotovo su izvanjska predgradja parižka. Ovamo ide Fontainebleau (koji u ostalom nije neposredno na rieci) s glasovitim dvorom i krasnom vanredno prostranom šumom, zatim Melun i napokon Corbeil, koji po sriedi protječe Seina.

Rieka Aube protječe priedjel, koji je poznat iz ratne povjestnice g. 1814., kao što nam svjedoče imena Arcis-sur-Aube, Brienne i La Rothière. Na gornjoj Marni je strategički znamenita tvrdjava Langres, okružena mnogimi utvrdami. Ova tvrdjava gospoduje nad prielazom željeznice Pariz — Belfort. Dijon, Langres, Toul i Verdun

danas su glavne obranbene tačke protiv iztoka, a prednje su im straže Epinal i Belfort. Iza toga je na Marni znatni industrijalni kotar, kojemu je središte Joinville i St. Dizier. Nadalje je mjesto Vitry na tački, gdje seže konao Rajnsko-Marnski u dolinu Marne; ovdje ujedno počinje pusti i neplodni dio Champagne s riedkimi seli Znamenit je grad nadalje na Marni Chalons-sur-Marne (23.000 st.) usred prave Champagne. Neznatna vriednost okolišnih poljana razlog je što je za Napoleona III. bio podignut veliki vojnički logor kod Chalonsa; zapremao je 12.000 *ha*, te je imao svoju posebnu željeznicu. Tamo, gdje prodire Marna tercijarne brežuljke, koji tvore unutrašnji rub kotline parižke, stere se znamenit vinogradarski grad Champagne Epernay. Na okolo se prostiru glasovita vinogradarska mjesta Ay, Avize, Sillery itd. Meaux, prekrasna položaja, posljednji je znatniji grad na Marni. — Iz Epernaya dolazi se preko vinorodnih brežuljaka u Reims, vrlo prostrani i stari grad u poriečju Aisne, koja velik dio Champagne protječe. Taj krunitbeni grad francuzkih kraljeva. bijaše uviek ugledan i znamenit, makar da ne ima osobiti zemljopisni položaj. Do polovice predjašnjega stoljeća manjkalo je posvema vode za pilo tomu gradu, koji okružuju nizki vinorodni vapneni brežuljci. Stari grad poznat po svojoj stolnoj crkvi i drugih gradjevinah i danas se iztiče pakrugljastim oblikom usred novijega grada. Reims broji danas preko 100.000 st., te je trgovinom imenito vinom, zatim tekstilnom industrijom i izvadjanjem sladora vrlo napredan, kao što je bio i u rimsko doba, kad se ovdje sedam cesta stjecalo, koje danas donjekle nadomještaju željezničke pruge. Zapadno od Reimsa s onu stranu tercijarnih brežuljaka je Soissons, grad, koji je od vremena galskoga poglavice Divitiaka pa do g. 1870. mnogo toga proživio. Danas oživljuje taj grad veliki sajam, na koji se svake jeseni sastaju žitelji obližnjih priedjela. Medju Aisnom i Oisom diže se smiono na strmoj vispoljani grad Laon. Budući da je taj položaj strategički vrlo znamenit, a manje prija prometu i obćenju, nastadoše na podnožju vispoljane predgradja, koja spajaju vrlo krivudaste ulice sa gornjim gradom. Po tom je Laon sličan gorskim gradovom srednje Italije.

Dolina je Oise jedna od najznamenitijih dolina u sjevernoj Francuzkoj, jer upravnim smjerom nastavlja dolinu Sambre, tvoreći prirodni put iz Pariza u Lüttich i dalje. Konali spajaju Oisu sa Sambrom, Šeldom i Sommom. Unatoč tomu ipak nema većega grada na Oisi, jer je ovaj priedjel medju Parizom i obrtnimi kotari na krajnjem sjeveru Francuzke, kamo se žiteljstvo vanredno nagomilava. — U dolini Oise, kojoj

možemo priklopiti francuzki dio Sambrine doline, ima mnogo većih i manjih tvrdjava, koje gospoduju nad ulazom u Francuzku sa sjevera. U Tergnieru, nad kojim gospoduje tvrdjava La Fère, križa se put, koji vodi od dolnje Rajne i Bruselja u Pariz, s onim, koji ide od Calaisa u Basel i k sv. Gothardu. U tom kraju vriedni su spomena St. Gobain, glasovita tvornica zrcala, i Compiègne s gradom, koji je bogat povjestničkimi uspomenami.

Skrajnji je sjever Francuzke u svakom pogledu sretan. Tuj cvate poljodjelstvo, ruda se vrlo mnogo izkopava, a nada sve je vanredno znamenita industrija. Velika napučenost, mnogi veliki gradovi, gusta željeznička mreža, mnogi konali: sve nam to jasno svjedoči, kako je taj priedjel Francuzke neobično napredan. Veći gradovi na sjeveru posve su slični belgijskim gradovom: iste ugledne crkve i ogromne viećnice s velikimi tornjevi („Beffrois"). Njeki od tih gradova imaju bogate znanstvene i umjetničke zbirke. Pokraj starih uglednih gradova procvali su u novije doba prostrani industrijalni gradovi, mnoge tvrdjave i trgovački primorski gradovi, koji ne bi mnogo vriedili, da nema prometa s Englezkom, jer je obala vrlo nezgodna i neprijatna. Najveći grad sjeverne Francuzke je Lille (188.000 st.) na prostranoj ravnici već u poriečju Šelde i samo 23 m. nad morem. Stari je grad pakrugljasta oblika, a do njega je liepi novi grad. Oba okružuju jake utvrde, jer je Lille tvrdjava i prva oružana za sjevernu Francuzku. K tomu ima u Lillu mnogo raznih znanstvenih zbirka. Ipak je taj grad u prvom redu znamenit kao sielo tekstilne industrije. Preko 35% žitelja radi u tvornicah. Uz raznovrstne predionice i tkaonice ima tvornica strojeva, pivara i navlastito mnogo tvornica sladora. Nedaleko od Lilla bliže belgijskoj medji jesu Roubaix i Tourcoing, takodjer znameniti industrijalni gradovi. Roubaix, na početku ovoga stoljeća maleno mjestance, broji danas preko 100.000 st. Tvornica ima u tom posve modernom gradu na stotine, u kojih radi 70% žitelja; a i u okolici sve vrvi od predionica i drugih radionica. I Tourcoing (60.000 st.) raste vrlo naglo. Spomenuta tri grada jesu središta industrije, a oko njih ima još mnogo manjih obrtnih mjesta.

Glavni su ugljenici južnoiztočno od Lilla navlastito oko Anzina. Uzko gradjena tvrdjava Valenciennes (28.000 st.) takodjer još na Šeldi, ima mnogo tvornica i radionica. Isto su tako znamenita svojom industrijom utvrdjena mjesta Douai (30.000 st.), prastari grad Arras i Cambrai (23.000 st.). Spomenuta četiri grada sačinjavaju učvršćeni četverokut za sjevernu Francuzku. Niemci niesu za

posljednjega rata (g. 1870—1871.) unišli u sjevernu Francuzku; nasuprot je St. Quentin na Sommi, koja se tu posve približila Šeldi i Oisi, bio bojište u tom ratu. St. Quentin (47.000 st.) je središte industrije imenito pamučarstva, kojim se bavi u okolišu do 140.000 žitelja. Već se u predjašnjem stoljeću počeo graditi konao, koji je istom u našem stoljeću dogotovljen. Taj konao s tunelom 6 km. dugim spaja kod St. Quentina Sommu i Šeldu. Saint-Omer, njekoć luka, danas je posve mirni grad, pa su i utvrde već napuštene. I Abbeville je slabo živahan i odviše prostran za današnji broj žitelja. Somme rieka čini samo na zemljovidu dobru luku, u istinu pak mogu samo male ladje s težkom mukom do grada. U najnovije vrieme stao je Abbeville, do kojega još seže sladorni pojas, opet napredovati. Amiens (80.000 stan.) na istom meridijanu kao i Pariz, dugo je mirovao, a sada liepo napreduje. Amiens je kao većina sjevernofrancuzkih gradova vrlo prostran grad. Kako je zgodan za prielaz preko Somme, stradao je mnogo u raznih ratovih pa i za posljednjega rata od g. 1870. do g. 1871. Industrija navlastito platnarstvo liepo cvate u tom gradu. U okolišu Amiensa i Pariza malo ima gradova; još je najznatniji Beauvais, u dolini, koja je okružena šumom zaraslimi visočinami, stari grad, bogat industrijom ćilima i sukna.

Luke medju belgijskom granicom i Seinom mnogo stradaju od nepovoljna morskoga strujanja kao i od zamuljivanja. Nijedna od tih luka nije dobra, one se moraju neprestano s velikom mukom i troškom čistiti i uzdržavati. Nu upravo u tih su lukah izvedene velike vodogradnje, jer u novije doba Francuzi osobitu pomnju posvećuju lukam i ušćem rieka. Povrh luka ima na spomenutoj obali mnogo pomorskih kupališta, kojim osobito prija, što su Parizu dosta blizu. Dünkirchen je najsjevernija francuzka luka i ujedno tvrdjava. Ta je luka posljednjih decenija posve pregradjena, a osobito je znamenita za promet sa sirovinami; navlastito ide ovuda trgovina kamenim ugljenom, žitom i drvom za gradju. — Putnici za Englezku iz sjeverne i iztočne Francuzke kao i sa srednje Rajne ukrcuju se na brodove u Calais-u, dok se putnici iz Pariza i iz južnih priedjela Francuzke radije ukrcuju u Boulogni ili dapače preko Dieppa, makar da je morem duža vožnja. Sam grad Calais malen je i uzak utisnut medju nasipe, a pred gradskimi zidinami procvao je novi grad St. Pierre-les-Calais. Oba grada zajedno broje 60.000 st., te su sada spojeni i okruženi zidinami. Mnogo zanimljiviji nego Calais je Boulogne (46.000 st.) velika luka, pomorsko kupalište i znamenita industrija.

Preko Boulogne mnogo putuju ljudi, a i prirodninâ se ovuda provozi na godinu u vriednosti oko jedne milijarde. Boulognska luka tako blizu Englezke bijaše od vremena Caesarovih do Napoleona I. uviek izlazište sviju francuzkih poduzeća protiv Englezke. Izpod ušća Somme, kao što smo već gore naveli, počinje već strma obala. Na uzkom rubu uz obalu nema mjesta, na visinah pak nješto dalje od obale ima mnogo mjestâ, al ta ne živu od mora, već se bave poljodjeljstvom. Samo tamo, gdje je jednolični gorski zid prelomljen, može se lako do mora. U takom se prolomu stere luka Dieppe (22.000 st.) medju bielimi klisurami od krede. Pomorsko je kupalište u Dieppu gotovo tako znamenito kao i promet pomorski, najpače kad se izjalovila osnova Napoleona I., koji je bio rad da načini u Dieppu veliku luku i uporište protiv Englezke.

Idući dalje obalom eto nas u Havru, velikoj francuzkoj luci na Atlantskom oceanu. Havre ili za pravo Le Havre de Grâce prostire se na naplavljenom tlu, koje je u 14. stoljeću još primorska močvara bilo. Danas je ovo tlo premaleno za veliki grad, te se u novije doba dižu kuće po izokolnih klisurah i visočini. Luka je počela napredovati od vremena Franje I.; danas ide ¹/₄ francuzke trgovine preko Havra, s kojom su u savezu gotovo sve zamorske zemlje. Iz Havra se zgodno putuje u Hamburg, Sredozemno more, Novi Foundland, u La Platu, Réunion, Cochincinu, Tonking itd. U Havru su takodjer ogromne škveri i mnoge različite tvornice. Pomorski brodovi, kojim je dovoljna dubljina od 5 metara, ne plove samo do Havra, već do Rouena, stare priestolnice Normandije. Svatko se mora diviti veličanstvenim radnjam, koje su Francuzi izveli posljednjih decenija na rieci Seini i u lukah Rouenu i Havru. Rouen se diže još 21 met. nad morskim licem, pa je u upravnoj crti 55 km. udaljen od mora. Vrlo prostrani grad stere se po obronku na desnom briegu Seine, zatim na otoku Seine, a ima dosta kuća i prieko na lievom briegu. Grad naliči na nepravilan četverokut, a ima mnogo crkava i gradjevina sredovječnoga sloga. U opreci prema modernim velegradskim ulicam prikazuje nam slika 23. starinsku ulicu u Rouenu. Ova je ulica ujedno tip ulica u starijih srednjih i manjih gradovih Francuzke. Motreći sliku opažaš na kućah zanimljivu gradnju prozora, šiljatih krovova i mnogobrojnih pomolaca (Erker), zatim kako na primitivni način vise svjetiljke, napokon vidiš gotovo ladanjski promet i zdenac, oko kojega čavrljaj čestite Normanke s lepršastimi poculicami na glaviu. U novije se vrieme po malo gubi sredovječni oblik grada. Rouen ima u

Sl. 23. Rouen: Stara ulica.

istinu znamenit položaj, jer je upravo na granici izmedju riečnoga i pomorskoga prometa, pa se u tom pogledu može porediti s Londonom, Hamburgom ili Bremenom. K tomu su tamošnji žitelji umjeli izrabiti položaj svoga grada, te su spomenute ogromne vodogradnje na Seini i u njezinih lukah većim dielom potaknute iz Rouena. Napokon cvate u Rouenu navlastito industrija tekstilna i kovinska. Odkada je Francuzka ustupila Njemačkoj obrtni Mühlhausen, još je znamenitijim postao Rouen za francuzku industriju. I Elbeuf, u okolici Rouena, industrijalno je središte navlastito za suknarstvo. — Punim pravom mnogi porede bregove zavojite Seine medju Parizom i Havrom s obalami Rajne. I na Seini ima mnogo živahnih gradića i malenih luka, zatim dvorova i ruševina, a k tomu su bregovi mjestimice (do izpod Mantesa) zarasli vinovom lozom. Napoleon III., da iztakne znamenitost rieke Seine i lukâ Rouena i Havra, vrlo je zgodno rekao: „Seina je velika i duga cesta, na kojoj se diže jedan grad, koji se zove Pariz-Rouen-Havre.“

Žitelji u poriečju Eure bave se ponajviše poljodjelstvom. Chartres, njekoć stari galski grad i sielo Druida, zatim na glasu zbog jakosti i visine svojih zidina, danas je posve mirni pokrajinski grad (21.000 st.), koji se češće spominje jedino zbog svoje stolne crkve, zatim što je stjecište mnogih željeznica. Mnogo je živahniji Evreux i Louviers, dok je Houfleur, stari primorski grad, danas neznatan. Nješto zapadnije stere se Trouville, jedno od najpoznatijih pomorskih kupališta u Francuzkoj. Caen (45.000 st.), glavni grad zapadne Normandije na rieci Orni, pristupan je po konalu i manjim pomorskim brodovom. Budući da na daleko nema većega mjesta, ima ovdje više znanstvenih zavoda, a i trgovina je znamenita.

Područje Loire i Bretagna: Vratimo se k ušću Alliere u Loiru. Na samom ušću nema doduše većega mjesta, ali njekoliko kilometara pred ušćem je na Allieri Nevers (24.000 st.), grad, koji ima gotovo najzgodniji središnji položaj medju svimi gradovi u Francuzkoj, nedaleko znamenitih dolina i važnih konala. Medju Neversom i Orléansom ima više manjih gradova. Današnji Orléans (62.000 stan.) zaprema doduše daleki prostor, ali industrija i trgovina mogla bi još bolje procvasti tim većma, što se grad prostire na vrlo zgodnoj, najsjevernijoj tački Loire, koja gospoduje daleko nad tokom te rieke, a k tomu je razmjerno vrlo blizu rieke Seine. U svih ratovih počevši od englezko-francuzkih pa sve do posljednjega francuzko-njemačkoga rata smatrao se Orléans ključem Loirina područja; s toga se zanj mnogo

borilo. Da je uza sve to Orléans toliko zaostao za Parizom, razlog su politički odnošaji, koji su Parizu osobito prijali, zatim napose nezgodna okolica orleanska, koja daleko za parižkom zaostaje. Kod Orléansa nema brežuljaka i rubnih gora kao uz dolinu Seine; prema sjeveroiztoku stere se tu sada već dosta izkrčena šuma orleanska, a na jugu s onu stranu rieke eto nas odmah u pustoj i slabo napučenoj Sologni. Izpod grada Orléansa dolina je Loire sve prijatnija, a i broj gradova, koji se bave voćarstvom i vinogradarstvom, dosta je znatan. Tako je znamenit grad Blois (21.000 st.) sa mnogimi gradinami i dvorovi, medju kojimi je najljepši Chambord. Velik kao Orléans, a svakako mnogo napredniji je grad Tours (60.000 st.), medju Loirom i pritokom njezinim Cherom, znamenito znanstveno središte za poriečje Loire a ujedno jedno od najznamenitijih stjecišta željeznica u Francuzkoj. I Angers (75.000 st.) se može ubrajati medju Loirine gradove, makar da se stere na Maini. Preko toga grada naime ide sav promet sa sjevera u dolinu Loire. Angers, prije zbog starih tmastih kuća i zidina nazivan „la ville noire", preobrazio se u novije vrieme u vrlo liep grad, a i broj žiteljstva naglo raste. Angers je poznat po cieloj Francuzkoj svojimi ogromnimi kamenolomi škriljevca, koji kod Trelazéa 3—4000 radnika izkopava. Pred ušćem Loire je Nantes (128.000 st.) znamenit grad, što se tamo sastaje više dolina. Nantes punim pravom francuzki zemljopisci porede s paukom, jer je jezgra grada malena, a predgradja se prostiru na daleko u okolicu. Grad se stere i na jednom od mnogobrojnih Loirinih otoka, te seže već i na južni brieg rieke. Nanteška su pobriežja duga do 10 km. Makar da veći pomorski brodovi ne mogu do grada, ipak je trgovina vrlo znamenita. Nantes je velika luka napose za slador, pak ima mnogobrojne čistionice, gdje se preradjuje slador francuzkih a dielomice i englezkih naseobina. Uza to su u Nantesu vrlo znamenite škveri. Istina, promet medju Parizom i zamorskimi zemljami ide najvećim dielom preko Havra, nu jedan dio ide opet preko Nantesa. Nu budući da se uza sve to ne može Loira natjecati sa Seinom i Girondom, broj žiteljstva u tom gradu raste dosta polagano. Od Nanteskih predluka je njekoć cvatuća luka Paimboeuf posve spala, nasuprot je Saint-Nazaire, umjetnimi sredstvi podignuta luka, znamenito izlazište za parobrode te navlastito mnogo obći sa Cayennom i s Mexikom.

Zemlje medju južnim rubom parižke kotline i središnjom vispoljanom protječu rieke Cher, Indra, Vienna i Sèvra, a kod Poitiersa se otvara put prema Charenti i Girondi. U području Chere stere se na

brežuljku grad Bourges (45.000 st.). Prostrani taj grad nije danas ono, što je bio u Caesarovo doba, naime jedan od prvih gradova Galije. Veliki prometni drumovi, koji vode sa sjevera na jug, mimoilaze, kao što nam zemljovid kaže, Bourges, pak je s toga tišina i mrtvilo njegovih ulica upravo poslovična u Francuzkoj. U novije doba nastoji se velikimi vojničkimi gradnjami i radionicami podići taj grad. Danas je mnogo živahniji maleni Vierzon na razkrižju željeznica. U poriečju Vienne je najznamenitiji grad Poitiers (38.000 st.) na glavnom drumu, koji vodi iz Pariza u Madrid. Na iztočnom obronku vispoljane Gatinois ima više gradova, medju kojimi je najznamenitiji Cholet usred industrijalnoga kotara. Osim toga se u Choletu stječu čitava stada goveda, koja se ovamo dotjeruju iz Poitou-a i Saintonga, pače i sa pašom bogate Auvergne i Limousina, da se zatim odpreme u Pariz i u druge velike gradove. U pravoj Vendeji glavno je sada mjesto La Roche-sur-Yon. Taj je grad osnovan istom koncem 18. stoljeća, te je prema potrebi mienjao svoje ime; sada se zvao La Roche-sur-Yon (u republikansko doba), zatim Bourbon-Vendée, onda opet Napoléon-Vendée.

U pokrajini Maine u poriečju Sarthe je grad Alençon. Danas je taj grad posve skroman, odkada je nestalo industrije čipaka, koja je bila prema koncu 17. stoljeća iz Mletaka ovamo prenesena. Glavno mjesto te pokrajine Le Mans (60.000 st.) vrlo je zgodna položaja na sutoku rieka: sa sjevera i zapada brežuljci i gore, a prema Loiri otvara se ravnina. S toga je ovdje razkrižje drumova i željezničkih putova za zapadnu Francuzku. Na Mayenni je i istoimeni grad Mayenne, u kojem se 70% žiteljstva bavi platnarstvom. Nadalje je na spomenutoj rieci znamenit grad Laval (31.000 st.). Staru industriju platna zamienila je u tom gradu industrija cviliha, kojom se bavi gotovo $^{1}/_{3}$ tamošnjega žiteljstva. U Lavalu se, kao u mnogih pokrajinskih francuzkih gradovih, izmjenjuju stare, tmaste sa krasnimi modernimi gradjevinami. To se još bolje opaža u Rennesu (66.000 st.) starom, glavnom gradu Bretagne, koji ima zbog kućâ od tmastoga granita posebni izgled. U Rennesu ima više naučnih zavoda, dok je industrija i trgovina posve slaba. U unutrašnjoj Bretagni nema većih mjesta, ali sela su mnogobrojna nu slabo prijatna zbog svoje gradje. Obično ih okružuje bujna vegetacija tako, da jedva put do njih nadješ. Pravi darmar živica i zidina, čitav labirint uzkih i težko prohodnih tjesnaca i klanaca treba da prodješ, prije nego li si stigao do nizkih od granita ili od ilovače sagradjenih i slamom pokritih kuća.

Još nam preostaje, da obidjemo skrajnji sjeverozapad Francuzke. Na poluotoku Cotentinu su Francuzi od konca prošloga stoljeća s vanrednom mukom i naporom pretvorili Cherbourg (38.000 st.) u bojnu luku i arsenal prvoga reda. Medju veličanstvene gradjevine Cherburžke ide glasoviti odbijač valova, koji je podignut od ogromnih balvana rulje, pa se prostire pred lukom gotovo 4 km. u duljini. Mnogobrojne utvrde dižu se na bregovih oko grada, na klisurah, u luci i na spomenutom odbijaču valova. Na ulazu u zaton sv. Mihalja malena je luka Granville, posebnom željeznicom u izravnoj svezi sa Parizom. Žitelji se bave u velike sabiranjem oštriga i ribarstvom. Od normanskih otoka ima gotovo svaki veći otok svoj grad. Tako je na otoku Jersey glavni grad St. Hélier, na Guerneseyu je St. Peter-Port (ili St. Pierre), a na Aurigny-u je St. Anne. Ovi živahni gradovi imaju posve englezki karakter. Kao Mont-Saint-Michel tako je na glasu svojimi morskimi dobami grad Saint Malo, kojega su žitelji od vajkada poznati kao osobiti mornari.

Bretagnska obala ima mnogo zatona i draga, u kojih je velik broj sela, ali malo gradova. Preko gradova Saint Brieuc i Morlaix ide željeznica iz Pariza u Brest, koja na najvišem viaduktu u Francuzkoj prelazi preko morskoga zaliva i preko jednoga diela grada. U najsjevernijoj dragi na zapadnoj obali stere se Brest (71.000 st.), druga bojna luka Francuzke na oceanu. Brest je vanredno učvršćen, ima veličanstvene zavode i radionice svake vrste za pomorstvo. Dakako da je Brest previše daleko od bogatih priedjela francuzkih, te s toga ne može ovuda glavni promet. Medju ostalimi mjesti vriedan je spomena Lorient (40.000 st.) razmjerno noviji grad. U 17. stoljeću osnovaše bretagnski trgovci, trgujući s Iztočnom Indijom, ovdje naseobinu, koju su nazvali L' Orient. Kad su Englezi prisvojili Iztočnu Indiju, prekinut je vez trgovački med Lorientom i Indijom, ali trgovinom i gradnjom brodova cvatijaše i dalje taj grad.

Korzika kao i susjedna Sardinija mienjala je često svoje gospodare. Francuzkoj je pripala upravo one godine (1768), kad se rodio potonji car francuzki Napoleon Bonaparte. Korzika zaprema preko 7.000 □ km., dakle je prostorom gotovo za polovicu manja od Dalmacije. Korzika je otok većim dielom pun gorskih kosa, koje navlastito na zapadu sežu do obale, tvoreći mnogobrojne pećinaste zalive i zatone, u koje se izljevaju jaki potoci. Njeki su tih zaliva vrlo slikoviti: pred sobom vidiš tamnomodro more, okruženo strmimi stienami, a daleko

na suhoj zemlji razpoznaješ gorske vrhunce, koji su velik dio godine pokriti sniegom. U opreci prema gorovitoj zapadnoj obali iztočna je obala Korzike ravna i nizka, mjestimice puna obalnih jezera (etangs). Iztočna je obala najplodniji dio toga otoka: pod blagim podnebljem uspieva tuj bujno rašće i razne plodine. Budući da je ljeti za velike vrućine nizko primorje nezdravo, niesu nastala veća mjesta na iztočnoj obali nego dalje u nutarnjoj zemlji na gorskih obroncih. Jedino na sjeveroiztoku, gdje se gorje obali približuje, ima većih mjesta i na obali.

Gorje unutrašnje Korzike može se po svomu sastavu, visini i izgledu na dvoje podieliti. Manji dio gorja, što zaprema sjeveroiztok, mladjega je podrietla; ono je naime sastavljeno od bliestnika i kristalnoga vapna, pa je s toga niže i milotnije od ostaloga gorja, koje zaprema cieli zapad, sredinu i jug. Ovo je sastavljeno ponajviše od mrkoga granita i znatno više. Monte Cinto (2710 met.), najviši vrh Korzike, okružen je sa sedam vrhunaca, koji su visoki preko 2500 met. To je razlog, da s toga vrhunca nije ni iz daleka tako liep vidik kao sa glasovitoga M. Rotondo, koji je doduše nješto niži (2625 m.), ali se visoko uzdiže nad svojim okolišem. Korzika ide svojim zemljopisnim položajem, podnebljem i rašćem u sredomorske zemlje. Ipak se opažaju glede rašća njeke osebujnosti. Napose ćemo spomenuti, da na Korzici ima mnogo šuma, a razmjerno malo oranice. Medju koristnim drvećem osobito se iztiče kesten, koji je sa gospodarstvenoga gledišta prava blagodat, jer tamošnjim žiteljem pruža jeftinu hranu, ali je na toliko štetan, što zaprema velike prostore, pak preostaje premalo zemlje za polja i vrtove. Kesten uspieva na gorah do 1000 met. visine, viši su pak priedjeli zarasli crnogoricom, navlastito crnim borom (Pinus Laricio), kojega ima ciele šume do 1600 met. visine. Uz bor uspieva na visinah jela i bukva. Gore iznad 1700 met. su bez drveća, zarasle samo kržljavim rašćem ili posve gole. Po tom su viši priedjeli Korzike ozbiljni, mjestimice divlji i mrki, kakovi su i tamošnji žitelji. Ovi su ponajviše Talijani; jedino činovnici i njeki prvi trgovci su Francuzi. Sjever je nješto bolje napučen, nu u nutarnjoj gorskoj zemlji ima mnogo nenapučenih priedjela. Sav se promet stječe u obje luke Ajacciu i Bastii. Ajaccio (do 20.000 st.) rodno mjesto Napoleona I., u vrlo je liepom i prostranom zatonu, a trguje vinom i uljem. Bastia (preko 20.000 st.) prostire se na sjeveroiztočnom dielu otoka. Nad gradom se postepeno uzpinje tlo, zaraslo vinovom lozom i južnimi plodinami.

Završujući opis Francuzke morali bismo, da dobijemo podpunu sliku današnje Francuzke države, spomenuti još koju o njezinom izvanevropskom posjedu. Nu budući da ćemo o tom govoriti kod pojedinih kontinenta, navesti ćemo ovdje samo ovo. Francuzka se u svako doba mnogo zanimala, da steče posjeda izvan Evrope, kao što nam svjedoče mnoge naseobe i naučna putovanja. Nu pri svem tom nije francuzki narod nikada u velikom broju kao n. pr. englezki ostavljao svoje domovine i polazio u naseobine. To je možda glavni razlog, što su Francuzi već rano izgubili starije svoje naseobine, kao posjed na rieci Misisipiju (Louisiana) i na doljnoj Kanadi u Americi i Iztočnu Indiju u Aziji. Ipak ima Francuzka i danas još u Africi, Aziji, Americi i u Australiji naseobina i zaštićenih država, koje sve zajedno zapremaju do 2,700.000 □ km. broje i oko 30 milijuna stanovnika. Po tom je Francuzka svojim izvanjskim posjedom donjekle ravna Španjolskoj, a pretječe ju od evropskih država Nizozemska, a osobito pak Velika Britanija.

Po pojedinih kontinentih razpada se francuzki posjed ovako: U Aziji ima Francuzka naseobine: Mahé Karikal, Pondichery, Janoon i Čandernagor u Prednjoj Indiji, zatim Cochinchinu u Zadnjoj Indiji, gdje vrši ujedno vrhovnu vlast nad njekadašnjom carevinom Anamom, i nad zemljami Tonkingom i Kambodjom. U Africi je francuzki posjed: Algir, naseobine na Senegalu i otok Reunion; a pod vrhovnim gospodstvom francuzkim stoji Tunis i Madagaskar. U Americi pripada Francuzkoj njekoliko otoka u Malih Antillih (Guadeloupe, Martinique, St. Barthelemy, Maria Galante), otoci St. Pierre i Miquelon kraj Novoga Foundlanda i jedan dio Guyane. Napokon u Australiji imaju Francuzi Novu Caledoniju, Loyalty-Marquesas-otočje, Tuamotu- i Tahiti-otočje.

*

ŠVICARSKA.

Mjerilo = 1 : 1,400.000.

Zemljop. milja 15 = 1°

Kilometr. 111,3 = 1°

Znamenitije kratice.

Kanton Appenzell:

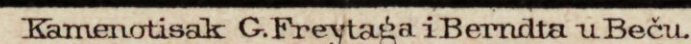
Ar. = *Ausser-Rhoden.*

Ir. = *Inner-Rhoden.*

Kanton Bazel:

B. Z. = *Bazelska zemlja.*

8° Iztočno od Greenwicha

Kamenotisak G. Freytaga i Berndta u Beču.

ŠVICARSKA.

I.

Slika tla.

Položaj Švicarske. — Tri pojasa Švicarskoga tla. — Alpe u obće. — Krasota Alpa i prispodoba s ostalimi velegorji na zemlji. — Razdioba Švicarskih Alpa. — Jura-gorje. — Podneblje.

U srcu alpinskoga svieta u prostranih „pastirskih" dolinah, koje se otvaraju prema Četirkantonskom jezeru, prvi je zametak švicarskomu savezu pri koncu 13. stoljeća. Savez se taj po malo širio i rastao, dok nije postigao posvemašnju samosvojnost i današnji svoj obseg. Istina, Švicarska, taj medjašnji kamen srednjoevropskih velevlasti, nije prostorom ni tolika kao veće pokrajine u velikih državah, nu uzprkos tomu znamenita je ona u kulturnom životu Evrope. Tako se Švicarska ističe junačkimi borbami za slobodu i neovisnost pod konac srednjega vieka, zatim svojom reformacijom na početku novoga vieka, a u najnovije doba krasotom svojih divnih priedjela, kao i svojimi državnimi uredbami i osebujnim životom. Kao pećina usred bučnih morskih valova umjela je malena Švicarska u sredini monarhičke Evrope sačuvati svoje slobodoumne uredbe kroz stoljeća do danas. Švicarska je kao samosvojna država prava blagodat za ostalu Evropu. Što je Palacky god. 1848. uztvrdio za našu monarkiju, da je upravo nuždna, pak bi ju valjalo stvoriti, da je nema, to isto tvrde njeki državnici o Švicarskoj.

Švicarska zaprema 41.399□ km., t. j. samo nješto manje, nego Hrvatska i Slavonija. Ona je (kao i Srbija) posve kopnena država, opasana s iztoka Austro-Ugarskom, sa sjevera Njemačkom, sa zapada, Francuzkom, a s juga Italijom. Tlo Švicarske razpada se po vanjskom obliku a i po unutrašnjem sastavu na tri diela, i to na Jura-

gorje, visoku ravnicu (srednju zemlju) i Alpe. Svaki tih dielova posebnoga je karaktera. Uzprkos mnogim ponositim oblikom Jura-gorje ipak je većim dielom jednolično; ono se diže, kao što je to obično kod vapnenih gora, nenadano iz ravnice, a sastavljeno je od mnogih kosa, koje prekidaju nebrojena prodolja i ždriela. Srednja zemlja ili visoka ravnica sastavljena je od mladjih tvorba („molasko tlo"), pa je još nedavno bila pod vodom, nalična na morsku kotlinu medju starijim Jura-gorjem i Alpami. Na visokoj ravnici ne ima veličanstvenih oblika, ali taj dio Švicarske najbolje je obradjen i najjače napučen. Napokon je Alpinska zemlja. Niži se dio Alpa odlikuje milotnimi oblici: tu se izmjenjuju gore sa dolinami, rieke s jezeri, šume s livadami; viši pak dio Alpa pun je veličanstvenih oblika: ovamo vidiš vrletne nebotične glavice, a onamo ogromne ledenjake s grujami. U Alpah sežu gorskî vrhunci 3000, 4000, dapače gotovo do 5000 met.; u Jura-gorju ima malo vrhunaca iznad 1600 met.; visoka pak ravnica medju objema gorjima poprieko je 400 do 500 met. visoka.

Švicarske **Alpe** niesu doduše absolutno najviše, ni prostorom najogromnije medju svimi Alpami,[1] nu ipak se iztiču u koječem nad Alpami ostalih država. One pretječu Alpe naše monarkije, što su znatno više, zgodnije poredane i daleko pristupnije, francuzke pak Alpe niesu toli dražestne i otvorene kao švicarske; a talijanske Alpe niesu tako visoke ni tolikoga protega kao Alpe Švicarske. Budući dakle da je Švicarska eminentno Alpinska zemlja, spomenut ćemo njekolike rieči o Alpah u obće. Alpe se prostiru kao ogromni gorski zid izmedju južne i srednje Evrope od Ligurskoga mora do srednjega Dunava i Jadranskoga mora. One imadu medju svimi gorami Evropskimi osobit položaj, jer se prostiru izmedju 43.° i 48.° sjeverne širine, t. j. gotovo posve u sredini izmedju polutnika i sjevernoga pola. Po zemljopisnoj su dužini (23°—34° iztočno od Ferra) Alpe u sredini Evropskih gora. Što se dalje steru prema iztoku, to se većma šire, ali su sve niže. Na jugozapadu u savezu s Alpinskim gorjem, na jugoiztoku preko Krša svezane s Balkanskom gorovinom, na zapadu, sjeveru i iztoku okružene sredogorjem Francuzkim, Njemačkim i Karpatima gospoduju Alpe nad svimi spomenutimi gorskimi sustavi. Izuzev one dvie tačke, gdje se preplići s Apeninom i Kršom, imadu Alpe od prirode oro-

---

[1] Na Švicarsku ide po prilici jedna šestina Alpinskoga gorja, dok se našom monarkijom prostire polovica svega Alpinskoga gorja.

grafijske medje, i to: nizine i prostrane riečne doline. Tako je na jugu Ligursko more i gornjotalijanska ili Padska nizina; na sjeveru Rajna, Bodensko jezero, švabskobavarska vispoljana i Dunav; na zapadu Rôna, a na iztoku ugarska nizina i Dunav. Zapadnoiztočni smjer Alpa i znamenita uzvisitost cieloga gorja nad izokolnimi mori i zemljami, kao i spomenuti zemljopisni njihov proteg, učinio je Alpe najznamenitijim razmedjem vodam, podneblju, vjetrovom, bilinam, životinjam, narodom i državam u Evropi. S toga imadu Alpe znameniti dojam na razvitak Evropskih naroda. Kako bi se drugčije razvila Evropska povjestnica, da se ogromno Alpinsko velegorje podiglo mjesto na jugu na pr. na sjeveru ili na zapadu srednje Evrope. Opadajući na četiri strane svieta otvoraju Alpe svoje doline prema ravnicam riekâ: Pada, Rône, Rajne i Dunava, koje primaju obilne vode s Alpa, te su ujedno prometni drumovi vodeći s Alpa u četiri pomorja: Jadransko, Sredozemno, Njemačko i Crno more.

Alpe su nadalje vrlo znamenite za Evropu u podnebnom pogledu. One razstavljaju pojas zimskih kiša i slabih ljetnih kiša na jugu od zemalja sa promjenljivom oborinom na sjeveru, dok same obuhvataju sva ostala podneblja sjeverne zemaljske polutke. Isto tako razstavljaju Alpe sredomorsku floru sa vazda zelenim rašćem od srednje Evrope sa sjenatimi šumami na sjeveru i stepnimi priedjeli na iztoku. Narode niesu u pravom smislu Alpe nikada razstavljale. S toga se i danas stječu u Alpah tri glavna Evropska plemena: Slovjeni, Romani i Germani. Ovi imadu od gorja, u kojem prebivaju, ovamo mnoge zajedničke crte, a onamo ih ipak donjekle i gorje luči. U Alpah se takodjer sastaje pet država: na zapadu Francuzka, na jugu Italija, na sjeveru Njemačka i Švicarska, a na iztoku Austro-Ugarska. Kao što su Alpe po današnju Evropu znamenite, tako su bile i u prošlosti važne po razvitak Evrope. Pod obranom Alpa i njihovih područnih kosa na Balkanskom poluotoku mogla se na jugu mirno razvijati stara kultura klasičnih naroda. Pri koncu staroga vieka poplaviše preko Alpinskih klanaca čete sjevernih naroda sa zapada, sjevera i iztoka rimske zemlje i miešanjem s tamošnjimi narodi nastadoše novi narodi. Ti su na to klicami stare kulture, koju je oplemenila i oplodila vjera Kristova, pripravili tlo, na kojem je niknula i razvila se uljudba i snaga današnje Evrope. U tom je povjestnička znamenitost Alpâ.

Onaj dio Alpa, što se prostire od juga na sjever (od Nizze do Mont Blanca) dug je do 275 km. Na to skreću Alpe prema iztoku i zadrže ponajviše taj smjer sve do kraja. Tu im iznosi duljina oko

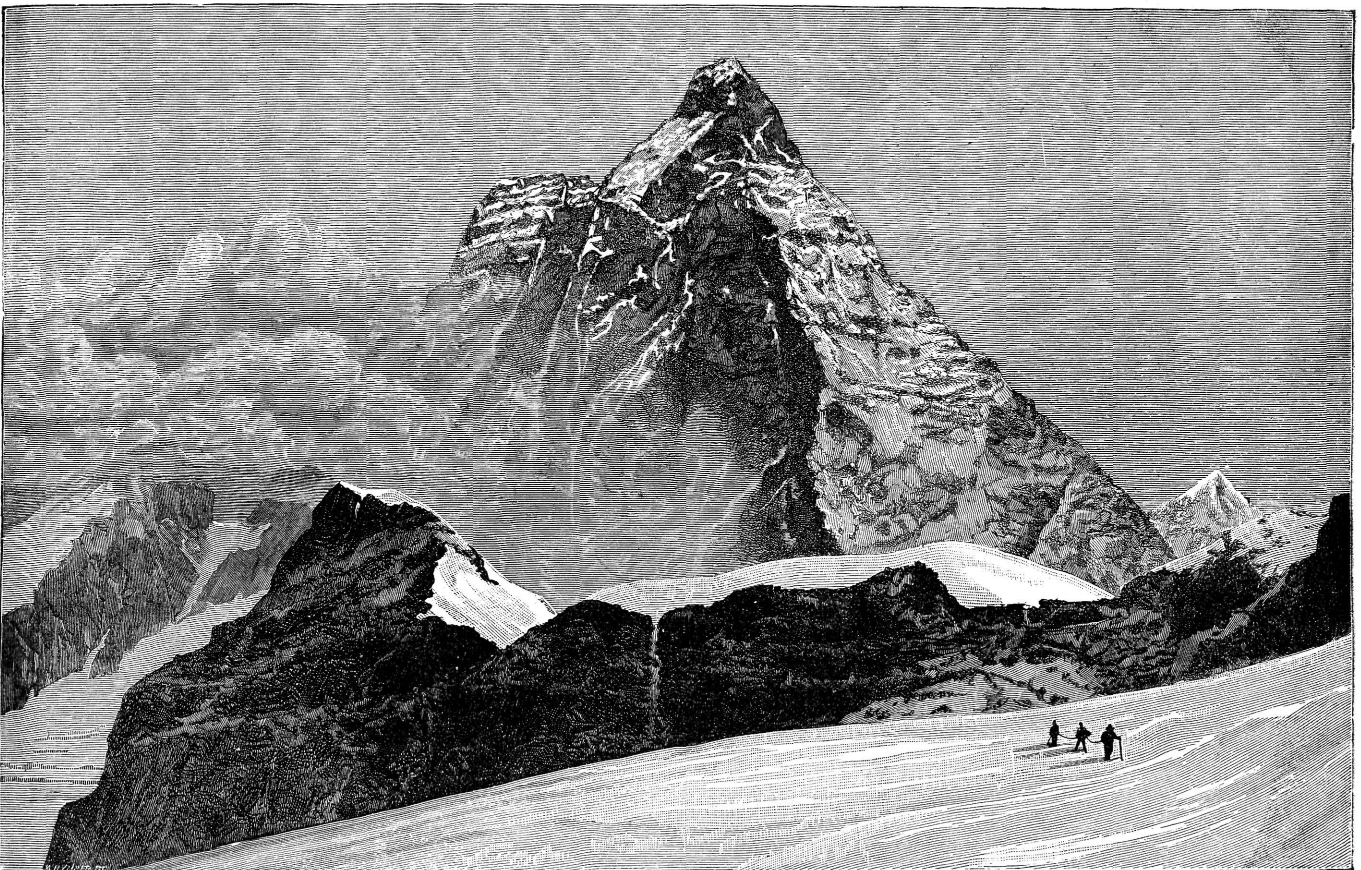
740 km. U svem su dakle Alpe (od Nizze do Beča) duge oko 1000 km., a zapremaju oko 220.000□ km. Prema tomu su Alpe svojim prostranstvom manje, nego li dva niža sjevernoevropska gorja, naime Skandinavska gorovina i Ural; nasuprot su veće, nego li oba niža južnoevropska gorja Apenin i Pireneji. Karpatski je napokon lûk duži od Alpa, ali Alpe zapremaju još jedanput toliki prostor kao Karpati. Alpe su još veličajnije ogromnošću i sadržajem nego li prostranstvom svojim. Da pomislimo Alpinsko gorje razšireno jednako po cieloj Evropi, podiglo bi se tlo Evropsko po Humboldtu za 6½ metra (po Leitpoldu dapače za 27·2 metra), dok bi Pireneji Evropsko tlo podigli samo za dva metra (po Leitpoldu za 5·1 metra).

U cielom Alpinskom gorju mogu se u glavnom dvie vrste kamenja razlikovati: pragorje (rulja, bliesnik žulja), koje pripada najstarijemu dielu zemaljske kore, i vapneno kamenje. Zapadne Alpe, kao što smo već kod Francuzke spomenuli, sastavljene su u svojem iztočnom dielu iz pragorja (Pra-Alpe), dok zapadni njihov dio zaprema vapneno kamenje (zapadne vapnene Alpe). U srednjih, t. j. švicarskih, kao i u iztočnih, t. j. austrijskih Alpah sastavljen je središnji pojas od pragorja, kojemu je na sjeveru i jugu vapneni pojas (sjeverne i južne vapnene Alpe). Pojas Pra-Alpa od Sredozemnoga mora do Ugarske nizine ima na svojoj izvanjskoj strani neprekinute vapnene gore, dok na unutrašnjoj strani (t. j. južnoj strani Alpinskoga lûka) počinju vapnene Alpe istom iztočno od Lago Maggiore. Spomenuta tri gorska pojasa (Pra-Alpe, sjeverne i južne vapnene Alpe) razstavljene su medju sobom ponajviše uzdužnimi dolinami. Pra-Alpe, više tamne boje zbog mrkoga pragorja i bujnijega rašća, sačinjavaju najviše gromade cieloga Alpinskoga gorja. To su orijaške gorske stiene, na sve strane izdubene prodori i popriečnimi dolinami. Dok se obronci uzdužnih dolina Alpinskih odlikuju bujnim rašćem sve do vrhunaca, popriečne su doline većinom goletne. One nas vode u pravi gorski sviet, gdje nam se pokazuje priroda ozbiljnom i veličanstvenom. Kolike li opreke! Sa snježišta i ledovišta odsievaju raznolike boje usred divljih, golih i uzkih stiena. Niz obronke se gorskih stiena potiskuju ledenjaci sa svojimi grujami izpunjujući ogromne uvale i spuštajući se poput uledjene rieke duboko niz doline (do 1300 met.). Tako postaju nepresušna vrela velikih srednjoevropskih rieka Pada, Rône, Rajne i većine pritoka Dunava. Vječnim sniegom pokriti vrhunci dižu se visoko nebu pod oblake. Ovaj ti se pričinja kao glavica, onaj pak kao toranj ili piramida; ovdje opet vidiš vrhunac poput roga, a tamo poput zuba. Kako koji izgleda, tako ga goranin i zove. U iztočnih Pra-Alpah, koje su nješto niže, oblici su većma zaokruženi, te većinom izgledaju kao šumom zarasla šljemena. — Vapnene nasuprot Alpe svjetlije su boje i na mnogih mjestih gole, te su već u neznatnih visinah bez rašća. One se dižu strmenito kao raztrošene stiene, razdrte provalami i gudurami, pune razsulina i špilja; bila su im nazubljena, vrhunci ponajviše nepravilna i na mnogih mjestih vrlo čudna oblika, te tvore često prostrane vispoljane, navlastito u iztočnih Alpah.

Najljepši je pogled na Alpe sa vrhunaca Francuzkoga gorja, koje Rônu na zapadu prati, zatim s uzvisitosti Jura-gorja, nadalje sa

Crne šume i Šumave, kao i sa doline Pada. Budući da se Alpe na jug strmo ruše, dok se na sjeveru postupno spuštaju u visočinu, mnogo je veličanstveniji pogled na Alpe s južne nego sa sjeverne strane, navlastito sa stolne crkve u Milanu ili pak sa tornja sv. Marka u Mletcih. „Odavle ti se Alpe čine slične orijaškim zidinam preogromne gigantske gradine, čudnovato nazubljene i ukočene; nadvisuju ih pak sjajne poput srebra kupule, pećinasti rogovi i ledene piramide sve u nepreglednoj smjesi. Tu vidiš bezbroj gorskih kosa, bîlâ, vispoljana, visokih dolina, prodola i klanaca najrazličitijega oblika, veličine, rašća i boje.“ Alpam su nakit uzvisitosti i dubljine, ledenjaci i sniežne poljane, šumovita i travom zarasla prigorja i srednje gore, zatim velike i male uzdužne i popriečne doline, koje su potoci i riekami razkidane i obljevene planinskimi i dolinskimi jezeri, koja se s punim pravom nazivlju **k r u n o m A l p a**. Jezera opasuju Alpinsko gorje poput vienca sa sjevera i juga. Na glasu su poradi svojih krasota, bujnoga rašća na obalah, i zbog bistrine i prozirnosti svojih voda, koje su ponajviše modre boje. Poradi blagoga podneblja i plodovitosti tla jezerski su priedjeli dobro napučeni. Jezera su nadalje vrlo znamenita s toga, jer se u njih tako rekavši bistre Alpinske rieke. Obično su naime rieke, kad utječu u jezera, mutne od kršja i zemlje, koju sa sobom nose, dok iztječu iz jezera zelene poput smaragda. K tomu jezerske kotline pričuvaju riekam vodu za ono doba, kad im izvori ne smažu obilne vode. Visoka planinska jezera (na pr. na sv. Gotardu) pusta su i malena, pak veći dio godine smrznuta, nu znamenita su s toga, što iz njih izviru mnoge rieke. Opisujući Alpinski sviet, treba da još spomenemo, kako je to gorje razdrto prosjelinami i ždrieli, kako šûme nebrojeni bučni slapovi, kako pucaju poput groma pukotine na ledenjacih, i kako se često lavine s vanrednom silom i strahovitim praskom ruše u dol. Promotrimo li sve to, lako ćemo pojmiti, da ne ima u Evropi, a ni na ostalih kontinentih na razmjerno tako malenom površju toli veličanstvena gorja!

Doista, čovjeku se nehotice nameće pitanje: zar su Alpe, „kruna Evrope“, u istinu najljepše i najveličanstvenije gorje na zemlji? Zemljopisci i putnici, koji su obišli najznamenitija gorja na zemlji, zanimahu se takodjer tim pitanjem pa ga većinom jestno odgovoriše. Tako je M. R u i t h poredio s Alpami Pireneje, D u C h a i l l u Skandinavsko gorje, M. W a g n e r Kavkaz, T h i e l m a n n Kordiljere, a S c h l a g i n t w e i t Himalaju. Svi se spomenuti putnici slažu, da i navedena gorja imadu osebujnih prirodnih krasota, ali da ipak zaostaju za

Sl. 24. Matterhorn (Mont Cervin).

Alpami. Jedino Himalaju, to najogromnije velegorje na zemlji, smatraju njeki veličanstvenijom i ljepšom od Alpa. Tako piše Ujfalvy, jedan od novijih putnika: „Priznajem, da me se ogromnost veličanstvene prirode u Himalaji silno dojmila. Istina, u naših Alpah ima vanrednih prirodnih krasota, nu u Himalaji se iztiče ciela priroda neobično veličanstvenim karakterom. Dok se prirodna krasota Alpa može porediti sa nježnom i dražestnom djevicom, koja krijući pod koprenom svoje dražesti svakoga očara, slična je Himalaja krasnoj ženi, koja svjestna svoje ljepote iztiče svoje dražesti, te svojim dostojanstvom i ponosom svakoga potiče na udivljenje.“ I gorje Karakorum u Aziji vanredno se dojmilo Ujfalvy-a. „I u Švicarskoj“, kaže on, „vide se ogromni gorski vrhunci i možda više ledenjaka nego u Himalaji; nu u Aziji je sve veličanstvenije. Gore su gotovo nebotične; relativna je razlika medju pojedinimi uzvisitostmi mjestimice 6—7000 met., a njeki su ledenjaci veliki kao kakva Evropska kraljevina. Naše su Alpe samo liepo nu znatno umanjeno izdanje Himalaje i Karakoruma“. Napokon spomenimo i to, da pogled na Himalaju ne djeluje na svakoga jednako. Ta francuzki prirodoslovac Jacquemont, kad je uočio Himalaju, uzkliknuo je: „o kako su liepe Evropske Alpe!“ Wagner pak, poznati putnik po tropskoj Americi, poredjujući krasote raznih gora piše: „Medju osebujne prirodne dražesti ide alpinsko rumenilo, onaj ružični sjaj i odsjev vječnoga sniega i ledenjaka, koji pri sunčanom zapadu oblije Alpe, te svakoga vanredno očara. Takova purpurnožarkoga odraza svjetla ne vidiš u Kordiljerih, a ni sniežni oklopi Himalaje ni Karakoruma ne pružaju ti nikada takove naslade i užitka u tolikoj mjeri kao Alpe“.

Pošto smo u kratko orisali Alpe u obće, spomenut ćemo još njekoliko rieči napose o Švicarskih Alpah, a pojedine liepe tačke navesti ćemo kod mjestopisa. Usred Švicarskih Alpa diže se gromada sv. Gotarda (Monte Leone 3565 m.) kao glavni Alpinski sklop. Odavle se odvajaju veličanstvene gorske skupine: prema zapadu Walliske i Bernske Alpe, prateći gornji tok Rône, prema iztoku Graubündenske i Glarnske Alpe s obje strane „mlade“ Rajne. Na samom pak Gotardu imaju svoje vrelište Reusa i Tesin. Dok nas vodi na jednoj strani Rajna od Bodenskoga jezera a na drugoj strani Rôna od Genevskoga jezera do središnjega Alpinskoga sklopa, pružaju si ruke preko hrbta gorskoga Četirkantonsko jezero i Lago Maggiore.

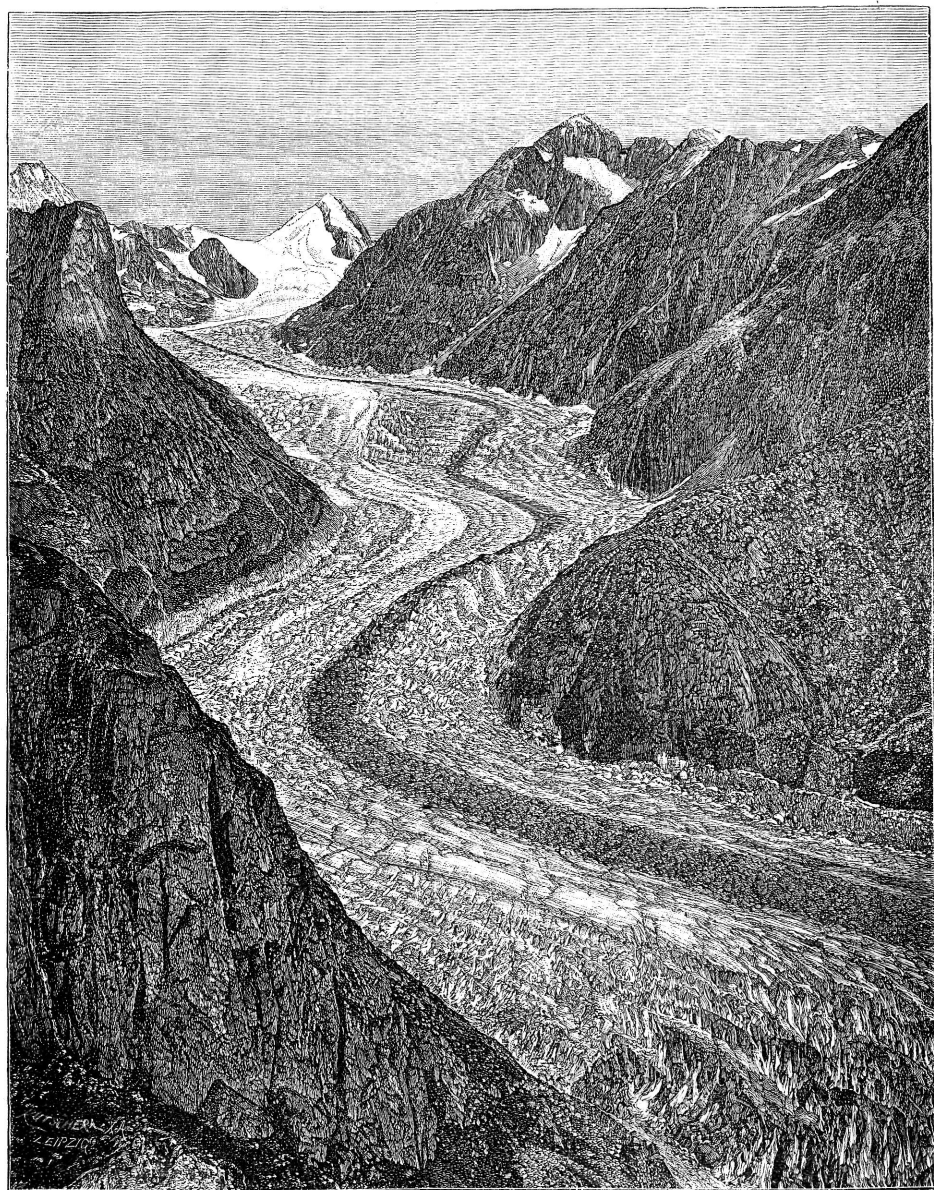
U Walliskih Alpah razstavljene su spomenute četiri glavne skupine Švicarskih Alpa samo uzkimi sedli; s toga one tu stvaraju tako

Sl. 25. Monte Rosa (sa ledenjakom i grujami).

rekavši jedinstveni vječnim sniegom spojeni i nebrojenimi ledenimi iglami zaokruženi „peninijski“ planinski sviet, koji svojom visinom tek malo zaostaje za Mont Blancom. Tu se osobito iztiče Matterhorn (M. Cervin 4482 m.), po mnienju njekih najsmioniji i najizrazitijega oblika vrhunac Evropski. Zbog vanredne strmenitosti njegovih stiena ima na njem razmjerno malo vječnoga sniega i leda, nu okružen je mnogimi snienimi poljanami i ledenjaci. Slika 24. prikazuje nam Matterhorn sa južne, talijanske strane. Odavle nalići na nepravilnu piramidu, dok sa sjevera izgleda kao rog. Nadalje je u Walliskih Alpah veličanstvena gromada Monte Rosa (sl. 25.). Ova ima na svojem središnjem dielu devet glavnih vrhunaca, nad koje se sve iztiče Dufour (4638 m.), po visini drugi vrhunac u cielom Alpinskom gorju. Sa gromade Monte Rosa šire se poput lepeze ogranci natječući se visinom sa središnjom gromadom i spuštajući na sve strane veličanstvene ledenjake u dol. To isto opažamo i u ostalih skupinah Švicarskih Alpa. Glarnske Alpe imaju svoju „kraljevsku glavu“ u gromadi Tödi (3623 m.), Graubündenske u Bernini (4052 m.), a Bernske u Finsteraarhornu (4275 m.). Ovaj se diže na medji Gornje Bernske i Wallisa a okružuje ga sjajna pratnja, nebrojeni prekrasni ledenjaci kao Schreck i Wetterhörner, Walliski i Grindelwaldski Vieschorhörner (sl. 26.), veličanstveni najogromniji ledenjak Alpinski Aletsch, zatim Mönch, Eiger, Jungfrau i mnogi drugi, izpod kojih otječu nebrojeni plazurski potoci tvoreći prekrasne slapove. Doista tolikih prirodnih krasota toli raznih oblika i divotnih boja kao u središnjem dielu Bernskih Alpa ne ima ni u jednoj gromadi.

Nijedno gorje na zemlji ne ima toliko i tako krasno razvijenih dolina kao Alpe. Alpinske su doline nadalje spojene mnogobrojnimi sedli i klanci, koji idu preko gorskih kosa. To je razlog, da Alpe niesu ni izdaleka tako nepristupne kao što su Pireneji, Kavkaz ili pače Himalaja. Osim nebrojenih sedala i staza, koje su samo za pojedina mjesta znamenite, ima njekoliko klanaca, tako rekavši vrata, kojimi ide promet s obje strane gorja. Već su u Rimsko doba vodili za vojničke svrhe njeki putovi i staze preko glavnoga bila Alpinskoga. Preko klanca „Summus Penninus“ (današnji sv. Bernard) išla je cesta doduše jedva 2 metra široka. I preko klanaca Simplona, Juliera, Splügena i Septimera vodile su ceste i staze. Preko sv. Gotarda išla je samo staza, ali u 10. stoljeću poče tim klancem jači promet, koji je bez sumnje znatno utjecao na promet Luzerna i mnogo doprinesao tomu, da se širio

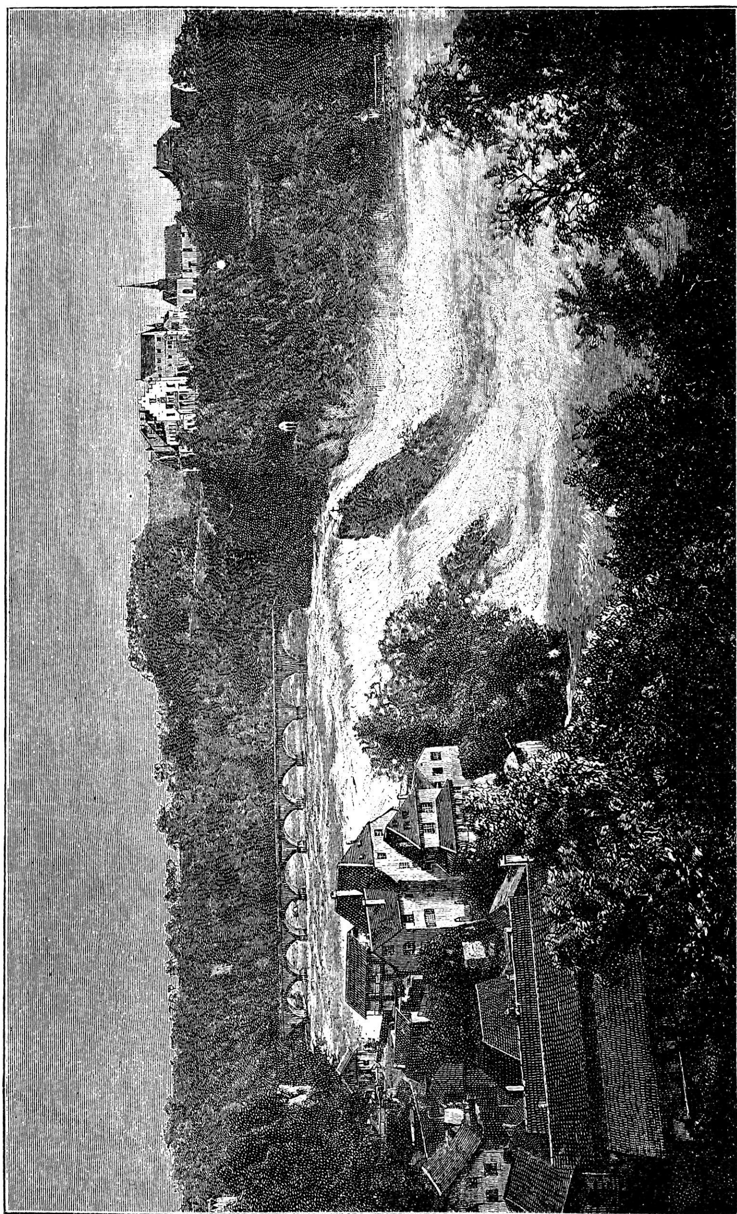

Sl. 26. Viescher-ledenjak.

duh slobode i samosvojnosti u prakantonih. Umjetno gradjenih cesta ima u Alpah tek u našem vieku. Početak učini u tom Napoleon I. davši sagraditi (1800—1806) veličanstvenu cestu preko Simplonova sedla. Ta je cesta široka osam met. ima preko 600 mostova a stajala je do 18 milijuna franaka. Sliedećih decenija izgradjene su zatim krasne ceste preko Splügena, Bernardina i sv. Gotarda. O Alpinskih željeznicah bit će kasnije govora.

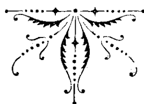
Sjevernozapadnom Švicarskom prostire se Jura-gorje i to od prodora Rône južnozapadno od Geneve do onoga diela Rajne, koji ide od Schaffhausena do Bazela. Jura-gorje nastalo je kao i Alpe boranjem, samo što nabori u Juri niesu tako prepleteni ni visoki kao u Alpah, već su više jednostavni. Jura-gorje ne ima izrazitoga bila, već je sastavljeno od mnogih kosa, koje su na jugu više, dok su na sjeveru niže i ponajviše nalične na svodovite vispoljane. Pojedine kose niesu tu sastavljene onakimi dolinami kao Alpe, već su doline ponajviše visoke i poput koritastih uvala gotovo posve zatvorene, tako da ne ima pravih otvora ni na koju stranu. Popriečne pak doline nalične su na uzka ždriela, kojimi odtječe voda iz uzdužnih dolina. Na mnogih mjestih poniru rieke u vapnenom tlu, koje je podrovano i puno špilja. Sa burgundijske vispoljane pričinja se Jura kao Alpinsko prigorje, jer se ne vidi visoka ravnica, koja je medju njimi. Sa mnogih vrhunaca Jura-gorja prekrasan je pogled na Alpe, navlastito sa Weissensteina (1283 m.) kod Solothurna i sa Dole (1678 m.) sjeverno od Geneve. — Na sjeveru prodire Juru rieka Rajna razstavljući ga od Crne šume na cielom svom putu od Schaffhausena do Bazela. Izpod Schaffhausena, gdje se dižu u riečnom koritu vapnene zagrade, koje se za malene vode vide, nastaju kod mjestanca Laufena glasoviti Rajnini slapovi (sl. 27.), koje nam iz daleka javlja jak šum i tutnjava. Bučeći hiti naglo 100 metara široka Rajna k ponoru, u koji se 23—26 m. duboko surva. Udarajući o pećine i spuštajući se u ponor razbije se jedan dio vode i diže se u vis poput oblaka od guste magle, dok se ostala voda pjeni i buči u dubokoj kotlini. I kasnije čini Rajna, povećana Aarom, više slapova na svom putu do Bazela.

Podneblje je u Švicarskoj u obće studenije nego u susjednoj Francuzkoj pače i u Njemačkoj. Zrak je poradi svoje čistoće i bistrine vanredno zdrav. Svicarska ide klimatički u ono veliko područje središnje Evrope, u kojem oceansko podneblje zapadnih primorskih zemalja prelazi u kopneno podneblje iztočne Evrope. Samo maleni dio zemlje i to kanton Tesinski i njeke južne doline u Graubündenu sa svojim

Sl. 27. Slapovi Rajne.

subtropijskim karakterom donjekle pripadaju sredomorskoj podnebnoj pokrajini. Kao što smo već spomenuli, Alpe su jaka granica izmedju južne i srednje Evrope, nu one ne razstavljaju samo klimatički srednju od južne Evrope, već navlastito utječu na oba diela imenito pak na južni dio. Sa sjevera zaklonjen Alpami ima prisojni priedjel na južnih Alpinskih obroncih tako blago podneblje, kakovo je obćenito tek zemljam, koje su njekoliko stupnjeva južnije. Tako je na pr. zimi u njekih južnih Alpinskih dolinah toplota njekoliko stupnjeva viša nego li u Padskoj nizini, što se po Christu osobito opaža kod rašća. Nadalje je vrlo zanimljivo opažanje Švicarskoga zemljopisca Egli-a, kako se utjecaj Atlantskoga oceana, koji je u podnebnom pogledu tako znamenit po sjevernozapadnu Evropu, opaža još i u Švicarskoj. Napokon treba da spomenemo, kako je zbog vanredno razkidanoga tla Švicarske vrlo raznolika popriečna godišnja toplota na pojedinih nedalekih tačkah. Tako možeš iz gornjega Engadina, gdje je popriečna godišnja toplota samo $1^1/_2{}^0$, stići za njekoliko ura u područje Švicarskih jezera, gdje seže do 12^0. Ta razlika toplote na istoj visini podudara se sa razlikom od 25—30^0 zemljopisne širine. O vjetrovih u Alpah govorili smo već obširnije u prvoj knjizi ovoga djela.

II.

Žiteljstvo.

Prasjedioci. — Žitelji u Rimsko doba. — Današnji stanovnici Švicarske. — Život planinarca. — Značajne crte u Švicara. — Prirodnine. — Industrija. — Trgovina. — Obćila. — Povjestnički razvitak današnje Švicarske republike. — Državne uredbe.

Prvi žitelji Švicarske, špiljski stanovnici, bijahu lovci. Oni sprovadjahu svoj kukavni život u neprestanoj borbi s medvjedi, sobovi i ostalom divljom zvjeradi, koja se širila po prašumah Švicarskih. K. Merk odkrio je pod konac god. 1873. Kessler - špilju u kantonu Schaffhausenu, u kojoj se naišlo na mnogobrojne ostatke najstarijega doba. Nješto prije naišlo se na sojenice. God. 1854. opadoše Švicarska jezera iza duge suše kao nikada prije. Kad su na to stali na Züriškom jezeru na jednom mjestu odkopavati zemlju, naidjoše na raznovrstno posudje od kamenja i kosti, a k tomu ugledaše u zemlji zabijene stupove, tako zvane soje. Sve je to svjedočilo, da su na tom mjestu njekoć valjada obitavali ljudi, kao što je slično koncem prošloga stoljeća naslućivao grof G. Razumovsky o sojenicah na Neuenburžkom jezeru. Daljnjim iztraživanjem našlo se do 200 takvih sojenica gotovo po svih plitčih jezerih Švicarskih. Graditelji sojenica, sudeći po raznom orudju, koje se odkrilo, bavili su se uz lov i ribarstvo takodjer stočarstvom i poljodjelstvom; pače su priugotavljali različito pletivo i tkanine, zatim razno posudje, izprva kamenim orudjem a zatim broncom, dok su se sa željezom valjada razmjerno kasno upoznali. Za ta odkrića stekao je velikih zasluga Ferd. Keller.

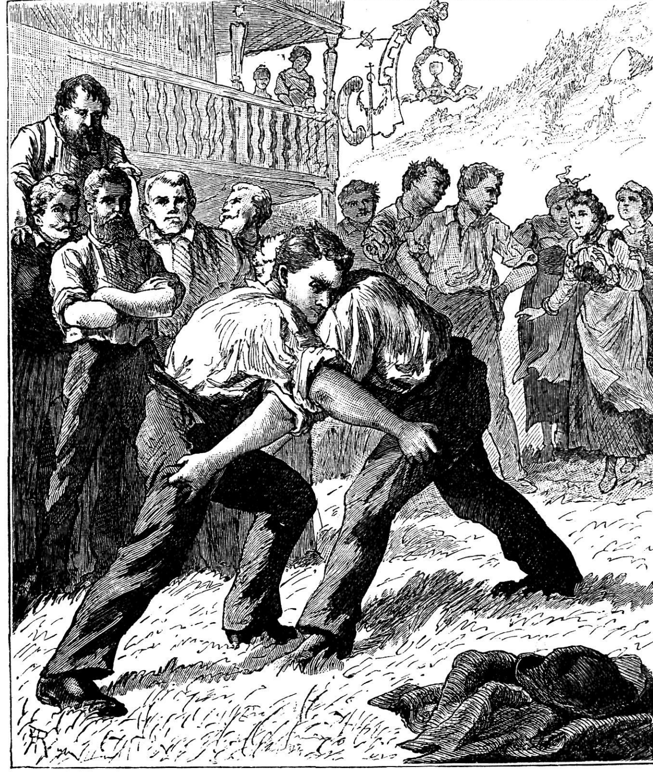
Rimsko doba već ne poznaje sojenica. Sredinom današnje Švicarske stanovahu onda ratoborni Helvećani; u visokih Alpinskih dolinah Retijci, Lepontijci, Sedunci a oko Bazela Rauraci. Kad su Helvećani krenuli na zapad u Galiju, razbije ih Caesar kod Bibracte na Saoni i potjera natrag u Švicarsku. Malo iza toga zavladaše Rimljani nad

Helvećani i ostalimi žitelji Švicarske. Na to procvatoše mnoga mjesta, kao Aventicum (Avenches) liepi glavni grad Helvećana, Geneva, Octodurum (Martigny), Salodurum (Solothurn), Turicum (Zürich), Augusta Rauracorum (Augst), Curia (Chur) itd. Nu niesu dugo ni ovi gorski priedjeli uživali blagodati mira. Za seobe Germana provale ovamo Alemani, kojim ne mogaše odoljeti utvrdjena Basilea ni Constantia. I tako podleže naskoro po sjevernoj Švicarskoj živalj keltsko-romanski alemansko-franačkomu, bud s toga, što nije bila zemlja ovuda romanizovana, bud pak što se slabo napučeni priedjeli niesu mogli od'rvati Germanskoj bujici. Rimskoga življa nestaje u tih stranah, svuda se razširi Niemac.

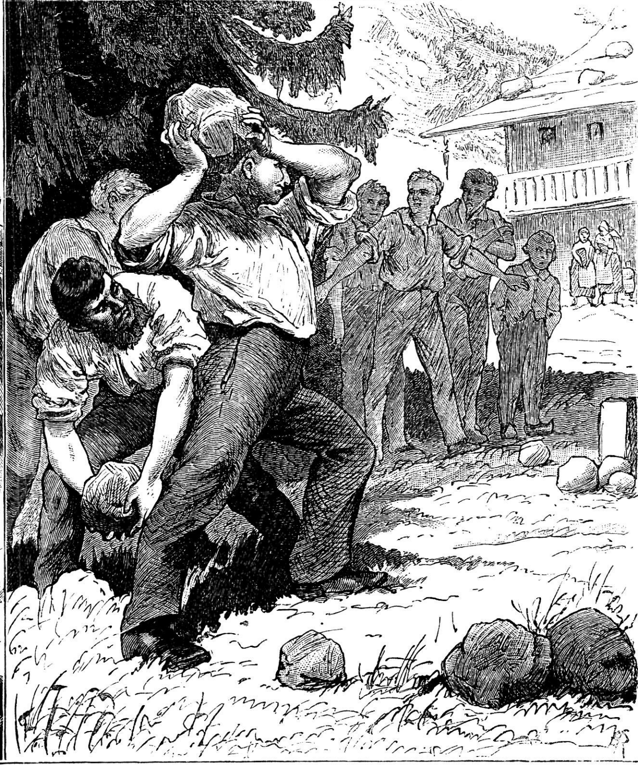
Drugačije se razvilo žiteljstvo u zapadnom dielu Švicarske. Tu su se naselili Burgundijci ne silom već po ugovoru. Germani kao suroviji živalj podlegoše rimskoj uljudbi; oni se polagano prilagodiše načinom života, običaji i jezikom Romanom: tako postade na švicarskom tlu francuzko nariečje kao kćerka rimskoga jezika. Isto se tako dogodilo i s južne strane Alpa. Langobardi, koji se za seobe naroda ovdje nastaniše, naskoro podlegoše romanskoj uljudbi i tako nastade novi romanski t. j. talijanski jezik. U retijskih je Alpah započelo romanizovanje narodâ za cara Tiberija: gorske priedjele poplaviše rimski kolonisti i medju njima se razvi i do dana današnjega održa kao „lingua rustica“ jezik retoromanski. Ovako nam eto povjestnica svjedoči, kako su se keltski urodjenici romanizovali, a kako je ujedno za seobe naroda sjever i sredina zemlje germanizovana. Ova razdioba žiteljstva na Germane i Romane sačuvala se u Švicarskoj sve do danas. Po popisu od 1. prosinca g. 1880. brojila je Švicarska 2,846.102 stanovnika. Od toga se nabrojilo Niemaca 71·4% (ili 2,030.792), a 28·6% (ili 808·635) Romana, ili Francuza 21·5% (t. j. 610.000) Talijana 5·8% (do 162.000) i Retoromana 1·4% (oko 38.000). Ne ima sumnje, da će prema prirastu prošlih decenija po novom popisu koncem ove godine žiteljstvo Švicarske brojiti nješto preko tri milijuna duša. Većina je Švicara (preko 58%) vjere protestantske, a manjina (preko 41%) vjere katoličke. Protestanti ponajviše stanuju na zapadu i sjeveru po ravnijih kantonih, a katolici u sredini i jugu po visokih Alpinskih kantonih. U naše doba niesu žitelji obiju vjera tako odieljeni kao prije, već se sve više miešaju. Ta u istom kantonu Genevi („novovjerski Rim“), gdje je dugo vremena bilo sielo Kalvinove vjere, danas su u većini katolici.

Kad su Švicari u srednjem vieku sklopili savez protiv Habsburgovaca, izašli su na glas svojim junačtvom po cieloj Evropi. Švicare počeše na to uzimati u vojsku susjedne države. Navlastito su često služili Švicari kao plaćena vojska Francuzom, Napuljcem, Nizozemcem i papam. Od onda pa do danas svatko si predstavlja Švicara čila, zdrava i vična svakoj nevolji. Ipak niesu dan danas svi Švicari taki. Istina, u njekih su planinskih priedjelih žitelji kraj čista gorskoga zraka, priprosta života i vanrednimi vježbami i igrami (sl. 28. i 29.) otvrdnuli, pa su čvrsta i liepa rasta; nu ima priedjela, gdje ćeš naći na žiteljstvu jasnih tragova tvorničarskoga rada i slabe hrane. Navlastito ovamo prečesti užitak kave i u obće nedostatna hrana, a onamo ubitačno uživanje rakije i u novije vrieme sve više razšireni užitak alkoholnih pića uzrok je, što Švicari tjelesno mjestimice očevidno propadaju. To vriedi napose za Niemce i Retoromane a ne toliko za Francuze, kao što svjedoče izvješća liečnička o novačenju u Švicarskoj. Osim različitih mana i bolesti na očiju navlastito su razlozi nesposobnika za vojničtvo u Švicarskoj slab tjelesni razvitak, guše i plosne noge.

Raznolike prirodne prilike uzročuju u Švicarskoj različiti način života. U gorskih priedjelih navlastito u Alpah, gdje tlo ne prija poljodjelstvu, razvilo se u velike stočarstvo i planinarsko-pastirski život. Tamne drvene kuće, razasute po gorskih obroncih ili pak tvoreći sela u dolinah, naliče na oaze sred šuma i livada, gdje se uz kuće po koji slog polja teži. Ljeti su te oaze na polak puste, dok za duge zime ožive. Obitelj naime planinarca stisnula se zimi u toplu sobu hraneći se ponajviše mlječivom, zabavljena kućnim poslom, drvodjelstvom i gojenjem stoke. Po malo nestaje siena, mjestimice je već potrošeno. Sve čeka nestrpljivo polazak na planinu. Vodja planinara obilazi sela pozivajući zvekom praporaca na polazak. Goveda izlaze iz staja mučući i veselo poskakujući. Najljepšoj i najvećoj kravi objese oko vrata na šarenoj vrvci najveće zvono, a glavu joj okite granjem. Medju rogovi su kravam smješteni stolčići, koje će planinar trebati, kad bude muzao krave dojnice. Napried stupa momak u svečanom nedjeljnom ruhu, iza njega velik broj krava a gdjekada po koje tele i koza. Povorku završuje konj tovarac, noseći spreme za dojenje, posteljinu itd. a uzanj planinar u svečanom odielu. Pjesma i jujukanje razlieže se daleko po dolini; praporci zveče i uz radostno mukanje popinje se blago na planinu. Planina je dakle sa svojimi kratkimi nu sočnimi travami ljetovalište planinara i njegova stada. Visoko u planini kaže

Sl. 28. Jakarenje.

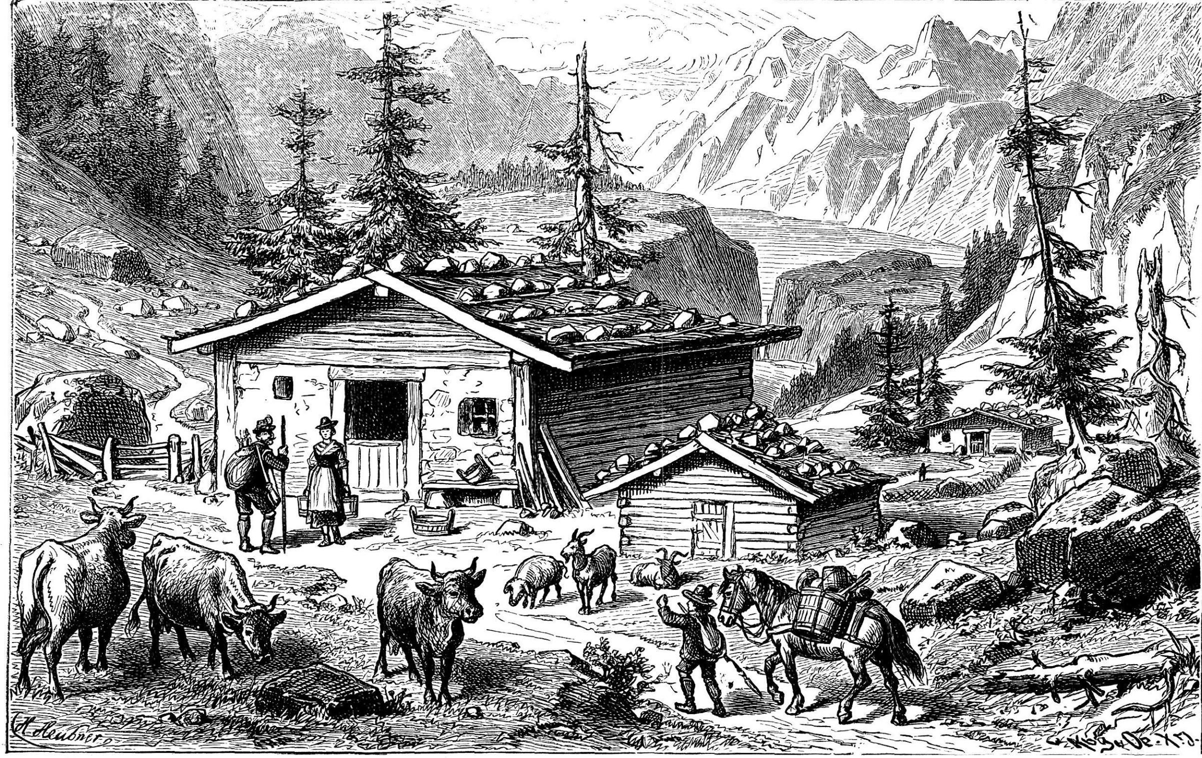
Sl. 29. Bacanje kamena.

ti drvena koliba (sl. 30. i 31.), koja je noćište planinarcu, a ujedno skladište mlieka i tvornica maslaca i sira, da je tu stan ljudski. Dva puta na dan doje se krave, dva puta na dan pravi se sir. Blago se pase razštrkano po planini; sloboda planinska kano da mu prija. Tu ne ima nikakvih staja za blago. Kad snieži, tiska se ono ričući oko kolibe, a pred vlažnom studeni zaklanja se pod stienje i jele. Često se oteli krava daleko od kolibe pa na večer donese začudjenomu planinaru puno vime i čilo teoce.

Pred jesen vraćaju se planinarci sa svojom družbom u dolinu. Tu se družtvo razidje. Jedan dio blaga prezimi u stajah, a drugi dio ide u pazar. Gdjekada ide domaći preprodavalac stoke ili pak sâm kupac iz tudjine od staje do staje, da odabere najljepše blago. Prodavaoci se naruče u odredjeni dan u selo; oni dotjeraju prodano blago, primu kupovninu i veselo svetkuju svoju žetvu.

I sitna stoka ljetuje na planini. Uza svaku planinsku kolibu je staja za svinje. Po najviših pak planinah, kamo zbog razdrtoga stienja i pećina i strmenitih obronaka ne može blago, veru se i uzpinju ovce i koze. U tih planinskih pustinjah gdjekada naidje putnik nenadano na kukavnu kolibu od kamenja i tamo nadje poludivlja dječaka potamnjela od vjetra i sunca, a oko njega malo stado koza, koje izvjedljivo i začudjeno došljaka motre. To su obično mlade koze, koje se još ne doje. One probave ljeto tako, da ne uživaju za 3—5 mjeseci ništa drugo nego ono malo soli, kojom kadkada njihov čuvar posiplje koju stienu, da ih na okupu drži. — O životu na planinah ne bismo imali prave slike, da ne spomenemo planinskoga kosca (sl. 32.), koji se vere po strminah, da nakosi „šačicu trave“, zatim lovca divokozâ, koji mora da je po svom zvanju („u doba Maksimilijanovo carska zabava“) smion i hladnokrvan penjalac, onda sabiratelja ledaca, koji na strmenitih i okomitih stienah zasvjedočuje svoju smionost pače drzovitost, zatim drvara-splavara, samarnjaka i mnoge druge osebujne Alpinske ličnosti. Spomenimo još konačno, da često mora liečnik a i svećenik zalaziti u planinu daleko iza slapova i ledenjaka, da poda bolestnikom ili pak nastradalim planincem posljednju utjehu vjere.

Sav taj opisani Alpinski život i zanimanje pruža kukavnu privredu tamošnjim žiteljem. Novije doba otvorilo je mnogim Alpinskim dolinam izvore zaslužbe. Industrija je u mnogih dolinah na toliko procvala, da je planinarstvo samo nuzgredno zanimanje. K tomu se mreža Alpinskih lječišta razgranjuje sve više. Što više raste u naše

Sl. 30. Planinska kuća.

doba koje moda koje pak potreba u svih imućnijih slojeva, da se pred ljetnom žegom zaklone u Alpe, to se sve jače množe broj Alpinskih lječišta. — Nu gdjegod prodire veća zaslužba u Alpinske doline, opaža se žalibože kod mladjega naraštaja u odielu, ponašanju i načinu života znatna promjena na gore. Najviše prihoda imadu navlastito ona mjesta, koja najviše polaze stranci svakoga ljeta. Gostione prvoga i drugoga reda sa svojom služinčadi i dobavljači, zavodi za obćila, vodići i nosači i mn. dr. sve to računa na privredu u ljetno doba. Dakako ako se ne upotrebi dobro, što se naglo privriedilo,

Sl. 31. Unutrašnjost planinske kuće.

slaba je korist od navale stranaca. Doista s pravom se sumnja, da li je današnje prielazno obilje povoljnije za mnoge Alpinske priedjele nego li njekadašnje siromaštvo.

Život Švicara-poljodjelca vrlo se razlikuje od patrijarkalnoga života u planinah. Poljodjelac živi u brežnatih priedjelih srednje Švicarske ponajviše u čednih prilikah. Jedino na zapadu u kantonih Waadtu, Freiburgu, Bernu i Solothurnu, gdje se prostiru prostrane ravnice, ima imućnijih seljaka. Inače je posjed razkomadan i često zadužen.

Makar da su pojedinci radljivi i s malim zadovoljni, ipak se riedki zapomogne. Poljodjelac švicarski obično ne privriedi ni dosta kruha za domaću potrebu, pa mora da računa na prihod od drva, koruna, voća i vina, imenito pak na dobit od blaga; inače se ne bi mogao prehraniti. To je ujedno i razlog, da se u najnovije doba manje teže polja, a više se timari blago. Osim toga se bavi narod u njekih priedjelih vinogradarstvom. Na prisojnih brežuljcih kraj riečnih i jezerskih dolina ima mnogo vinograda; nu izključivo žive od vinogradarstva jedino žitelji na glasovitih vinskih obroncih u kantonu Waadtu (la Côte i la

Sl. 32. Planinski kosac.

Vaux). Dakako da je prirod vina u tih stranah još manje siguran nego li kod nas. S toga živi švicarski vinogradar još u većem strahu nego li u nas od ranoga proljeća pa do kasne jeseni, da mu pozeba ili grȁd s olujom ne unište sav prirod.

Više nego vinogradarstvo razgranjena je u Švicarskoj u mnogih stranah industrija navlastito u gorskih selih Neuenburžkoga Juragorja. Tamo je glavno sielo urarstvu, koje je zasnovao Richard

g. 1679. Poradi tačno provedene razdiobe radnje razviše se osobite industrijalne grane, kojimi se bave i žene i djeca. Na tisuće sitnih peraca, klinčića, kolutića i kazalaca izrade djetinje ručice. Na neznatnom prostoru vidiš, kako su stisnuti radnici u malenih klupah, a sela nalična na gradove sa svojimi moćnimi „Squares", prodirući visoko u doline, pričinjaju se gledaocu kano veličanstveni uzori mravlje poslenosti. Posve je drugačiji život u priedjelih, gdje je procvalo pamučarstvo. Dva puta na dan vidiš, kako iz ogromnih radionica i industrijalnih zavoda izlazi gotovo vojska radnika, koji su se sabrali iz raznih zemalja Evropskih. — I svile se mnogo po kućah izvodi, koju onda prekupljuju tvorničari.

Gradski se život razvio u Švicarskoj u posve čednih prilikah. Ima doduše u zemlji po imenu mnogo gradova, ali to su većinom ladanjski gradovi i gradići, osobito odkada se i u Švicarskoj, kao i u ostalih kulturnih zemljah opaža, da se žiteljstvo sve više koncentruje u velike gradove. Dakako takih velikih gradova, koji zapremaju u drugih zemljah bezbrojem svojih kuća daleke prostore, ne ima u Švicarskoj. Tri su samo grada, i to od novijega doba, koja se po broju žiteljstva, po svom prostranstvu, a osobito po liepih gradjevinah i po trgovini i prometu donjekle mogu brojiti u velegradove, a to su Geneva, Zürich i Bazel.

Drevne jednostavnosti i prirodne svježosti, kojom se od vajkada odlikovalo patrijarkalno-planinsko i seljačko žiteljstvo Švicarske, po malo je već nestalo. Švicarski geograf Egli piše ovo: „Ne varamo li se, to je moderna svjetska bolest, pohlepa za nasladom i neradinost zahvatila i Švicarsko žiteljstvo . . . . Mnogi zabrinuto motre, kako u Švicarskoj sve ide na gore. Pravoga zadovoljstva i veselja nestaje, požuda za novcem i nasladom sve više raste; krčme i plesaonice svetkom i nedjeljom uviek su pune, dok se crkve slabo polaze u obitelji ne vidiš nabožnosti, mira ni sreće i zadovoljstva. Od toga mnogo stradaju obćine i ciela zemlja. Neka bi ženitba slobodna bila, samo kad bi uz to vjenčanici dužni bili odgajati svoju djecu. Neka imadu prema demokratičkom načelu svi punoljetni pravo glasa u obćinskih i državnih poslovih — ali tisuće i tisuće obitelji ne plaćaju nikakvoga poreza. Imućniji se pravo tuže, da se na njihova ledja sve više naprćuju državni tereti, a oni žitelji, s kojih se breme skida, niesu ipak s toga sretniji i zadovoljniji". Nu ipak je opravdana nada, da će te prilike na bolje krenuti, jer ima očevidno još u naroda plemenite baštine njihovih otaca. U obće se naime kaže, da je Švicar po-

šten i čestit, vatren rodoljub, ponosan na svoju slobodu, izvrstan lovac, a kraj toga okretan i živ. On ljubi red, te je osobiti čovjekoljub, što se najbolje vidi u djelih milosrdja. Gotovo bi čovjek rekao, da je upravo ljubav bližnjega najljepše svojstvo u značaju Švicara. Riedko se gdje nadje tako brzo i tako često milosrdnih ljudi, koji nevolje svojih sugradjana ublažuju i obće koristna poduzeća promiču; dogodi li se pak kakva grozna nesreća, koliko je tada čovjekoljubivo natjecanje, da se nesretnikom pomogne! Liepe rieči Lavaterove: „Grade Zürich, ti živiš od svojih milostinja“, vriedi još i danas, pače to se može reći o Bazelu, Genevi i o drugih bogatijih mjestih u Švicarskoj. Ovo čovjekoljubivo čuvstvo, koje obćine i država redovito podpomažu, stvorilo je mnoge dobrotvorne zavode za razne tjelesne i družtvene nevolje, kao zavode za sliepe, gluhonieme, lječišta za skrofulozne i strahitične, za slaboumnu djecu i padavičnjake, izbavišta, nadgledničtva za odpuštene iz kaznione, utočišta za nemoćne starce i t. d. Iz Geneve je g. 1864. potaknuto ustrojstvo „Crvenoga križa“, da se ublaže ratne nevolje, a iz Züricha g. 1876. obskrba slabašne djece na praznike, oba poduzeća, koja su se tako brzo udomila na daleko po Evropi. — Švicar se i u tudjini odlikuje opisanim čovjekoljubivim čuvstvom. Gdjegod se Švicari u većem broju u stranom svietu nadju, sklapaju družtva za podporu potrebnih zemljaka. Na taj su način posljednjih decenija Švicari namakli ogromne glavnice u štedionicah, da obezbiede život svojih stradajućih zemljaka.

S narodnogospodarstvenoga gledišta vrlo je nepovoljno, što Švicarska samo njekimi izvodci sirovina i industrije zadovoljuje potrebam zemlje. Isto govedarstvo, koje je već od starine na glasu, nije dosta napredno; najviše se izvozi u strane zemlje sir. Žita malo rodi, s toga se uvozi kao i brašno i sočivo, navlastito iz ugarsko-pontske i sredomorske žitnice. Jedino u kantonih Solothurnu, Schaffhausenu i Luzernu i gdjekoje godine u kantonu Freiburgu rodi dovoljno žita za domaću potrebu. Ni koruna ne rodi dosta, kao ni voća. Drva za gorivo ima sve manje, te je dosta skupo, a tim je nepovoljniji nedostatak kamenoga ugljena. Ruda ima malo, navlastito se željeza malo izkopava. Nasuprot ima dosta kuhinjske soli i ljekovitih voda. — Pamučarstvo je imenito na sjeveroiztoku razšireno, gdje su mu u prilog mnoge jake vode. Tu se radi na 2 milijuna vretena (trećina ide na kanton Züriški) i 12.000 tkaonica; u Glarusu su štampare i mastione; u St. Gallenu i Appenzellu cvate tkanje muselina i vezenje. Na Züriškom je jezeru sielo svilene industrije; tu se prave gladke i ličene

tvari za odiela, osobito laglje tkanine za srednji stalež, tvorine, koje se prodavaju u Evropskih i zamorskih tržištih, natječući se sa proizvodi francuzke, englezke i njemačke industrije. U Bazelu se tku na veliko vrvce. Švicarski Jura-priedjel obskrbljuje velik dio svieta (navlastito preko Besançona) srebrnimi i zlatnimi urami žepnimi. Obrtno mjesto Le Locle je svojimi žepnimi kronometri nadkrililo sve suparnike, a u novije vrieme se natječe pomorskimi kronometri za prvenstvo s englezkimi fabrikati. Geneva je prvo tržište dragocjenih uresnina, dragulja i fine sitne robe, koja se iztiče osobitim ukusom. Spomenute se različite grane industrije najviše tomu dopriniele, da su gradovi: Geneva, Bazel, Zürich i St. Gallen postali središta znamenite trgovine, koja se raz-širila i u izvanevropske zemlje.

Željeznice su se u Švicarskoj gradile razmjerno dosta kasno, što je posve naravno zbog vrlo gorovitoga tla. Godine 1847. otvorena je prva pruga Zürich-Baden. Za veća poduzeća nije bilo dovoljno glavnica, k tomu su u to doba vladale u državi velike političke smutnje. Istom onda, kad su francuzke i njemačke pruge bile izgradjene do medja Švicarskih, počelo se ozbiljno o tom raditi, da se sagrade i po Švicarskoj željeznice. Od g. 1855—1860. izgradjene su glavne pruge, kojimi se osobito nastojalo, da se željeznim putem spoji Genevsko s Bodenskim jezerom. Na to dodje doba vrtoglavih poduzeća. Tu se podigoše mnogobrojna dioničarska družtva za gradnju željeznica, od kojih su mnoga propala, a tom je zgodom nastradala mnoga obćina, navlastito grad Winterthur, koji je prije tako liepo cvao. Ipak je to vrtoglavo doba rodilo tako zvanu Alpinsku željeznicu, koja spajajući jezero Četirkantonsko sa Lago Maggiore, ujedno je u svezi s glavnim Evropskim drumom, koji ide od zapada na iztok. To je glasovita željeznička pruga preko sv. Gotarda (sl. 33.), koju su gradili od god. 1872—1882., a stajala je 238 milijuna franaka. Ova je pruga veličanstveno remek-djelo današnjega graditeljstva, puna umjetnih i veoma smionih gradnja. Veliki je tunel dug 15 km., te se diže pri ulazu na sjevernoj strani kod Göschenena 1109 met., a na južnoj kod Airola 1145 met. nad morem. Najviši dio tunela duljinom 180 met. je nad morem 1154 met. Brzovlak ga provali za 20 minuta. Omanjih tunela ima na broju 55, a dugi su zajedno 41 km. Na Gotardskoj pruzi ima mnogo mostova; najveličanstveniji je srednji most preko Reuse, dug 63 met., a visok 29 met. Vanredno su umjetno izvedeni na toj pruzi zavoji nad zemljom i pod zemljom (kod Wassena), na kojih se popinje pruga gotovo na isto mjesto, ali samo uviek više

Sl. 33. Sv. Gotardska željeznica (kod Wassena).

tako, da se putnik ne može pravo iznaći. Istom kad se vlak visoko nad Wassenom podigao, iznadje se putnik gledajući duboko kao na kakvom zemljovidu mnogobrojne zavoje, kojimi se provezao. — I mnoge druge željezničke pruge u Švicarskoj iztiču se vrlo smionom gradnjom.

Pri koncu ovoga poglavja spomenut ćemo koju o državnom uredjenju Švicarske. Prvi početci današnje republike Švicarske idu pod

Sl. 34. Rütli na Četirkantonskom jezeru.

konac 13. stoljeća. Kad je naime za dugotrajne borbe medju carevi i papami carska moć oslabila, osiliše se mnogi rodovi u Njemačkoj, navlastito rod Habsburgovaca, koji potječe starinom iz Elzasa. Grad Habsburg, kojemu se ruševine i danas vide nad Aarom u Aargau-u, postade novim sielom toga roda u Švicarskoj. Odavle su širili Habsburgovci na sve strane svoju vlast. R u d o l f H a b s b u r g, koji se

prvi od toga roda popeo na carsko priestolje, položio je temelj kasnijoj sili i slavi kuće Habsburžke. Protiv moćnoga njegova sina, potonjega cara Albrechta I., sklopiše 1. kolovoza god. 1291. općine Uri, Schwyz i Unterwalden „vjekoviti savez“ na obranu svoje slobode i samosvojnosti. Pripoviesti o vještom strielcu Vilimu Tellu, koji se opro nasilju habsburžkih nadglednika Gesslera i Landenberga, te za kaznu morao gadjati strjelicom jabuku na glavi svoga sina, a napokon ubio Gesslera, — nadalje pripoviesti o tajnom ugovoru na Rütliu „skromnom mjestancu na jezeru“ (sl. 34.), da se na novu godinu 1308. sruše sve gradine Habsburžke, poriče današnja kritika svaki povjestnički temelj.

Sretnimi ratovi protiv Habsburgovaca širio se sve dalje švicarski savez. Altdorf, Sempach i Morgarten poznata su bojišta u tih ratovih za slobodu. Habsburgovac car Maksimilijan „posljednji vitez“, koji je uzalud još jedanput pokušao razbiti odpor Švicara, priznade napokon g. 1499. njihovu neovisnost. U westfalskom miru (g. 1648.), a zatim na bečkom kongresu (g. 1815.) potvrdiše Evropske velevlasti Švicarom neovisnost i samosvojnost, te im osiguraše mir „na vjekovita vremena“. Nu Švicarska je i u unutrašnjosti svojoj proživjela burna vremena, i to koje s vjerskoga razdora, navlastito pri početku reformacije, koje pak s političkih razloga, imenito zbog jake i česte opreke medju „gradovi i ladanjem“. U novije doba svladane su sve opreke, zemlja se posve umirila. Blagodati mira opažaju se posvuda, a sve uredbe državne odišu slobodom i ravnopravnošću.

Švicarska je po ustavu od god. 1848. i 1874. savezna država sastavljena od 22 dotično 25 (tri polukantona) kantona. Osim njekih zajedničkih poslova pojedini su kantoni posve samosvojni. Zakone stvara savezna skupština, koja je sastavljena od dvie komore (narodno i staležko vieće). Po ustavu od g. 1874. može odlučiti o svakom zakonu sav narod, ako to zahtieva 30.000 žitelja s pravom glasa ili osam kantona. Uprava je u ruku saveznomu vieću, koje sastoji od sedam članova, izabranih na tri godine od savezne skupštine. Predsjednika švicarske savezne države bira savezna skupština na jednu godinu izmedju članova saveznoga vieća. U Bernu je sielo saveznoga vieća, a u Lausanni saveznoga sudišta.

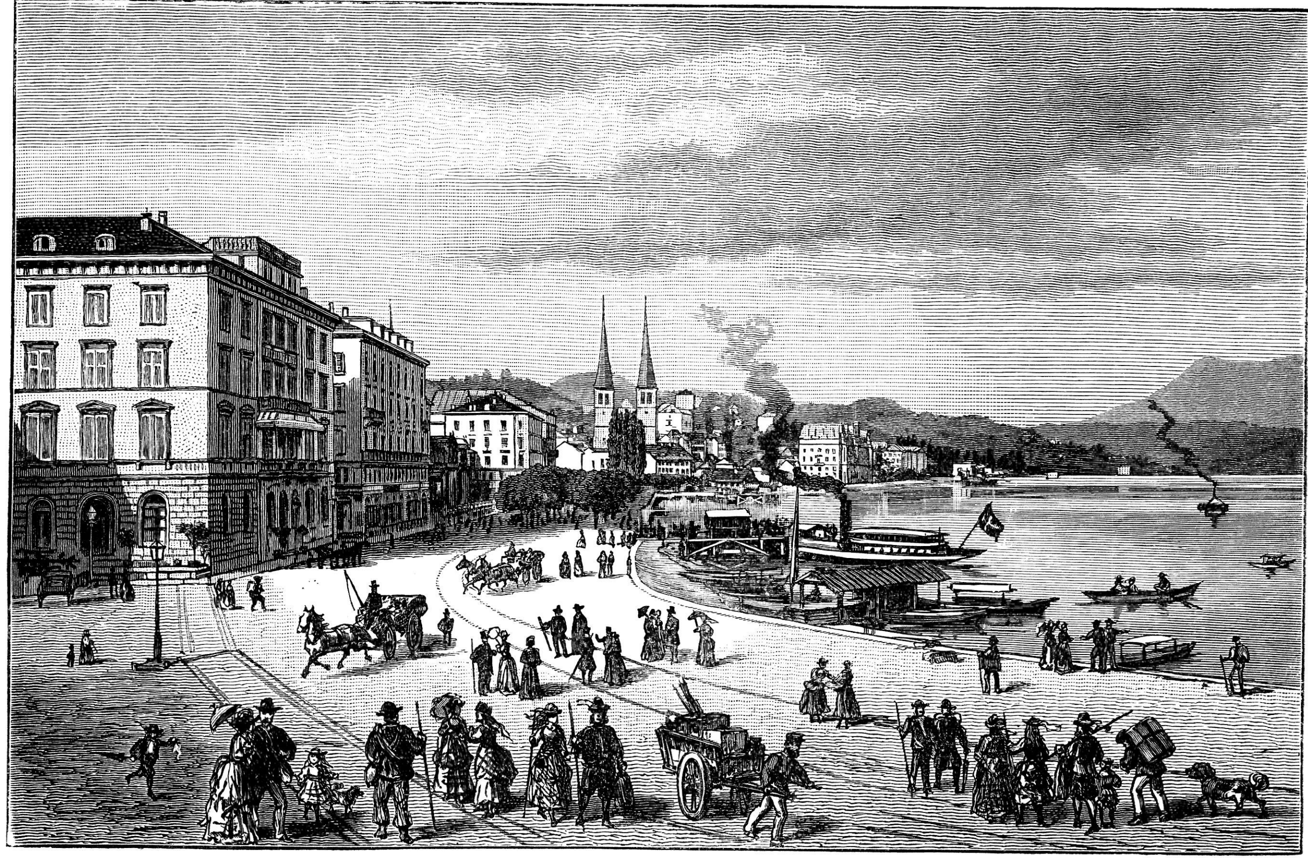
III.

Gradovi i mjesta.

Prakantoni. — Tesin. — Područje Rône. — Graubünden. — Sjevernoiztočna Švicarska. Poriečje Aare. — Područje Rajne.

Promatrajući gradove i mjesta Švicarske, najbolje je da počnemo s prakantoni, koji su povjestnička kolievka, a ujedno i središte ciele zemlje. Prakantoni pripadaju poriečju Reuse, a opadaju od sv. Gotarda prema sjeveru, i to Uri, kao visoka planinska dolina, prolazeći u predalpinsko područje Četirkantonskoga jezera, kojemu se na jugozapadu stere Unterwalden, a na iztoku Schwyz. S ovimi su prakantoni uzko spojeni kantoni Luzern i Zug, zapremajući onaj priedjel, gdje sjeverne Prednje Alpe prelaze u visoku ravnicu, s toga su lako pristupni izvanjskim dojmovom i od vajkada sielo naprednoga i marljivoga gradjanstva. Dok su planinske zemlje, bez kulturnoga središta, živući samo pastirski život, dale Švicarskoj jedva kojega umjetnika, rodio je Luzern i Zug više velikih ljudi, medju kojimi je najviše na glas izašao Theofrasto Paracelsus (od g. 1493. do g. 1541.), poznati reformator liečničtva.

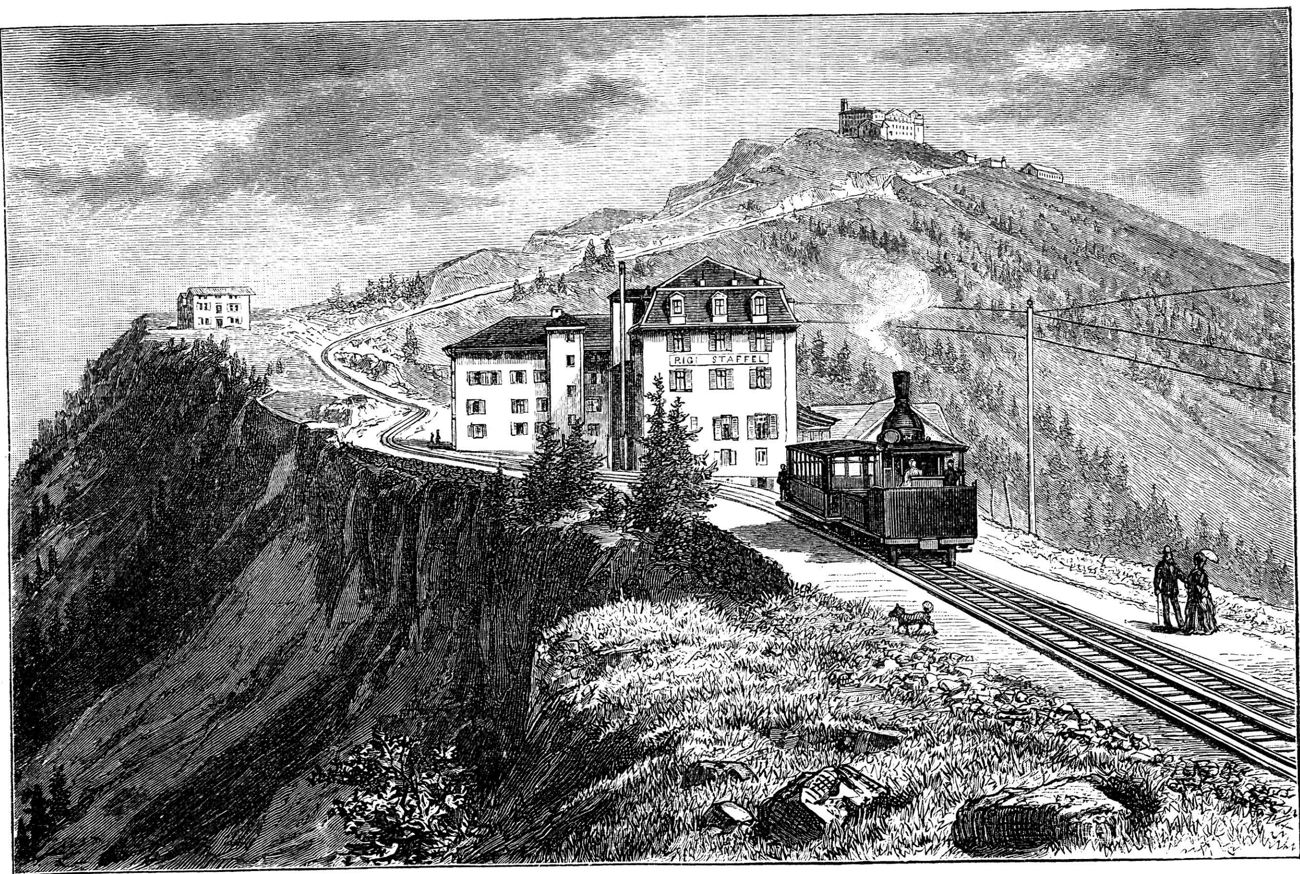
Luzern, maleni grad (18.000 st.), vrlo je liepa položaja. Istina, sâm grad je stisnut i s kopnene strane opasan cielim redom obranbenih tornjeva, koje spajaju visoki sredovječni zidovi, ali na jezerskoj strani dižu se na pobriežju liepe gradjevine, navlastito više velikih hotela za strance (sl. 35.). Tu ti se pred očima otvora prekrasno jezero, po kojem plove čamci i parobrodi, a oživljuju ga ptice vodarice; u zadku se uzdiže čitav vienac gorâ, a sa strane kano da zure na grad obje gorske piramide Rigi i Pilat. Luzern, od vajkada središnje tržište prašvicarskih visokih dolina, tvori ujedno vrata, kojimi se ulazi u četiri najstarija kantona, do njihova zajedničkoga jezera i prema sv. Gotardu. Po tom je ovdje ljeti glavno stjecište

Sl. 35. Luzern (pobriežje sa hotelima i parobrodarska postaja).

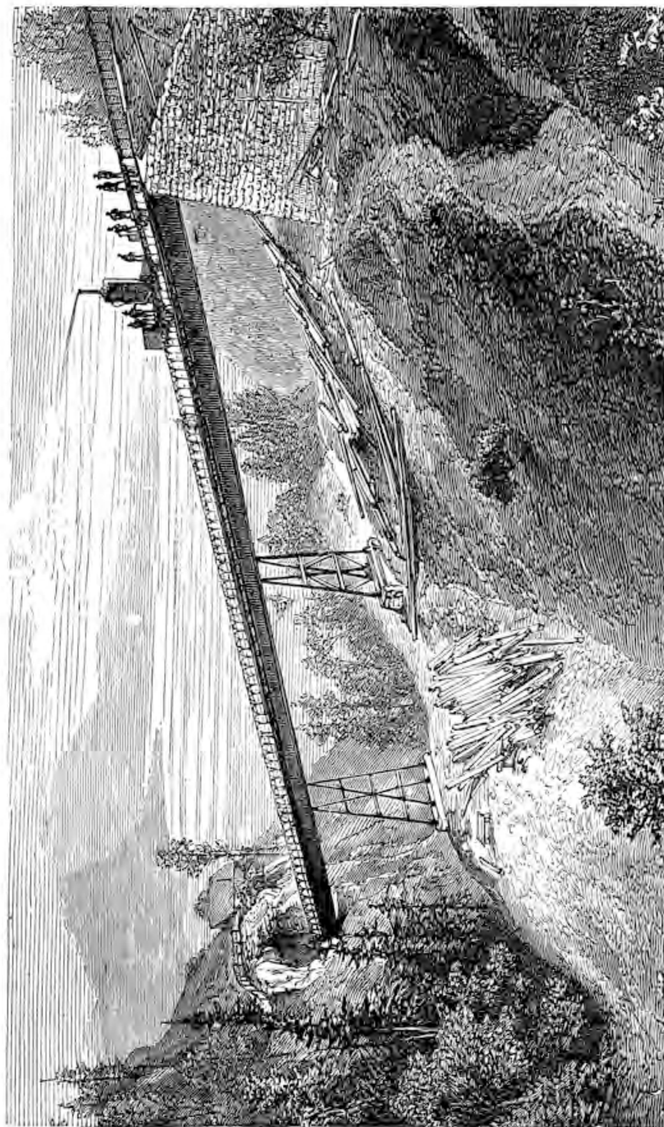
turista i stranaca, koji polaze Švicarsku, da se naužiju njezinih prirodnih krasota. Osobiti čar podaje Luzernu željeznica na žicu, koja se uzpinje na brdo Gütsch, odakle je veoma liep vidik. I u samom gradu ima dosta znamenitosti. Spominjemo samo liepi lavlji spomenik na jednoj stieni u Pfyfferovom perivoju: kralj životinja, pogibajući od rana, opominje na junačku smrt Švicarske garde u Parizu (10. kolovoza 1792.).

Poput otoka diže se iz triju jezera Rigi (1.800 met.), veličanstvena piramida, bez sumnje jedna od najglasovitijih gora na zemlji, koju je već humanista Alb. Bonstetten (g. 1478.) nazvao „kraljicom gora“ (regina montium). Sa Kulma, najviše glavice na Rigi-u, najljepši je i najveličanstveniji vidik u cieloj Švicarskoj. Odavle vidiš veće ili manje dielove gotovo sviju kantona, pače vidik seže i dalje čak u Njemačku. Pod nogama ti se sjaju azurnim sjajem lica iz okolnih jezera, oko njih po obalah prijatna mjesta, daleke ravnice sa gradovi i seli i tok mnogih rieka; a sve to nadvisuje u zaledju Juragorje, Crna šuma i nebrojeni čunji od bazalta u Švabskom gorju. Na drugoj pak strani eto ti razgranjenoga Četirkantonskoga jezera, koje ovamo okružuju strmenite stiene, a onamo nadimljuće se rogoze i prostrani voćnjaci; a u daljini iza toga otvara ti se vidik u čuveni planinski sviet, sa nebrojenimi dubokimi dolinami i visokimi razdrtimi stienami, koje pokriva vječni led i snieg. Na Rigi hrle turiste tek u našem vieku. U predjašnja je vremena ovuda ljeti gospodovao samo planinar sa svojom stokom (do 150 planinskih kućica sa 3000—4000 glava blaga). Prva je kuća sagradjena na Kulmu g. 1816. nastojanjem kartografa Kellera, koji je mnogo privriedio za upoznaju Rigi-a. Već sliedeće godine sagradjena je kuća na Staffelu, vrhuncu izpod Kulma. Turista je već do god. 1850. polazilo na Rigi sa sviju strana oko 30.000. Nu istom onda, kad je izumljena nova željeznica na zubce (Zahnradsystem) i izvedena na vrh Kulma (g. 1871—1873.), kano da su pomahnitali turiste sviju naroda za Kulmom (sl. 36. i 37.). Već prvoga ljeta posjetilo je Rigi na novoj željeznici do 60.000 stranaca, a sliedećih je godina narastao broj preko 100.000 posjetnika. Na Rigi-u se podiže za malo čitav grad samih hotela, a željeznice se uzeše sa više strana uzpinjati na Kulm. „Regina montium“ postade lozinkom sviju glavničara u Švicarskoj. Dakako da je po malo vrtoglavica jenjala, te su mnoge gradnje na Rigi-u došle na bubanj i u bezcienje prodane. Nu i danas je zajednički cilj sviju stranaca, koji polaze Švicarsku, popeti se na Kulm, gdje često na hiljadu stranaca čeka na

Sl. 36. Rigi-Kulm.

sunčani izhod. Pa kako i ne bi! Tko je doživio na Kulmu jasni izhod sunca, te se naužio divnoga vidika po okolici i u daljinu, uvjeren je

Sl. 37. Schnurtobel-most na Rigi-željeznici.

u dnu duše, da nije pretjerivao onaj Englez, koji je sve te divote gledajući uzkliknuo: „Tā to je komad neba na zemlji!“

*

Jedan turista crta pogled sa Kulma ovako: „Poseban je to sviet, koji vidiš pod sobom i oko sebe; ti si omamljen nad divotami, koje je ovdje priroda punom pregršti razsula po zemlji. A još ti se divnijim prikazuje taj kraj, motriš li ga za izhoda ili zapada sunčanoga. Pred izhodom sunca planine su crnosive, ukočene; u to se na iztoku pomoli sunce; njegovi traci obasjaju najprije najvišu goru, te se za čas bi reć bore sa tminom, a na to obliju glavicu gorsku sjajnim rumenilom, tako da se čini, kao da gora plamti usjanim plamenom. Isto biva na sliedećih zapadnih planinah, dok napokon sve ne plamte jednakim plamom. Što se zatim sunce na obzoru više diže, to postupno prelazi sjajni plamen na planinah u navadnu dnevnu boju. Isti prizor divne krasote nastaje, kad sunce zapada: na planinah se izmjenjuju obratnim redom sve moguće nianse boja, dok ih ne svlada noćna tama."

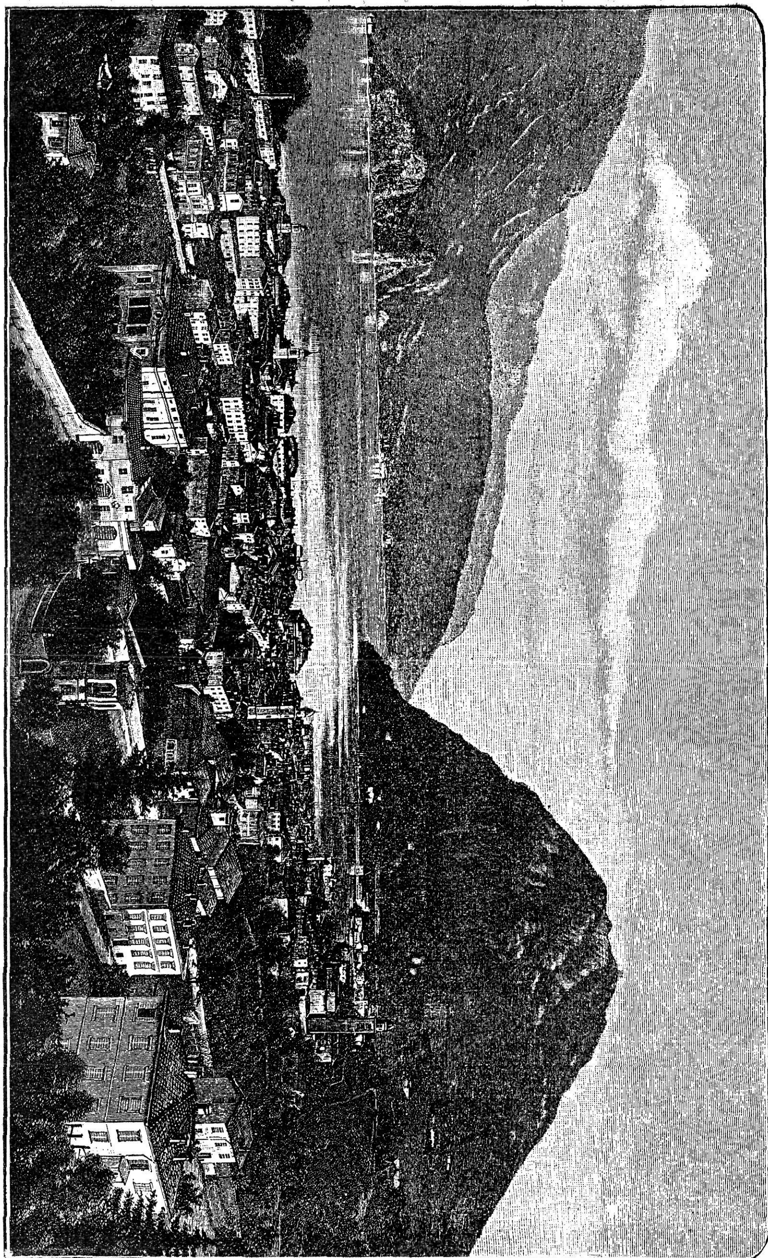
I druga gore spomenutih piramida Pilat (2.133 met.) takodjer je na glasu poradi divna vidika. Sada se već i na nj željeznica popinje. — Još ćemo u prakantonih spomenuti u poriečju Limata Einsiedeln, glasoviti Benediktinski manastir, u kojem je zavjetna crkva Majke božje, kamo putuje na godinu do 200.000 hodočastnika. Uz taj manastir razvilo se prijatno mjesto Einsiedeln (8.400 st.), za pravo velika kolonija gostionâ, radionica i malenih dućana, koji živu od hodočastnika. Tu se prave na veliko različiti predmeti za hodočastnike, kao: molitvene knjige, slike svetaca, krunice, tvari od voska i t. d. Tvrdka braće Bencinger, „tiskara sv. stolice", ima do 1000 radnika. Ona ima u nakladi preko 400 molitvenika i drugih nabožnih knjiga u raznih jezicih, ilustrovana sjajna izdanja knjiga i časopisa za kuću i obitelj, za puk i mladež, zatim crkvenih glasbotvorina i t. d. Ova tvrdka razpošilje svoje izvodke na daleko po cieloj Evropi, a po svojih filijalkah u New-Yorku, Cincinati-u i St. Louis-u po Americi. Malo ima na zemlji tako razvijenih nakladnih zavoda.

Kanton Tesin, u području istoimene rieke, prava je slika i prilika opisanih prakantona. I tu je sv. Gotardu na jugu, kao tamo na sjeveru, ciela mreža Alpinskih dolina, nalična na lepezu, kojoj se trakovi sastaju u istom središtu: tamo u jezeru Četirkantonskom, a ovdje u Lago Maggiore. Nu dok prakantoni opadaju na sjever k Njemačkomu moru, otvorajući se germanskomu svietu, Tesinski kanton, pripadajući Jadranskomu moru, talijanske je narodnosti. Prakantoni su nadalje matice Švicarskoga saveza, a Tesin je razmjerno kasno postao ravnopravnim udom saveza. Sa prakantoni ga spajaju putovi preko klanaca sv. Gotarda, San Bernardina i Lukmaniera, a u najnovije vrieme gore opisana Gotardska željeznica, koja ide cielim kantonom preko Lugana i Rive dalje prema jugu smjerom Como-Milan. Tesinski je kanton visoka zemlja, gdje se žitelji bave pastirstvom po

planinah; jedino u širih i toplijih dolinah teži se nješto kukuruza, vina, voća i južnih plodina. Iz njekih krajeva ovoga kantona sele mnogi žitelji na njeko vrieme — kao i Talijani u novije doba — u zamorske zemlje, navlastito u Argentinu i Chile. Izseljenici su obično klesari, zidari, sadrari, ciglari, krečari, kotlari, staklari, dimnjačari, kostanjari, konobari, čokoladari i t. d. Prema svom zanimanju sele preko ljeta ili preko zime u tudjinu, te su onda obično po selih samo starci, žene i djeca kod kuće. Najviše sele koje u Lombardiju, koje u njemačku Švicarsku. Tu poznaje svatko Tesince, kao „fratelli Ticinensi", koji s ostalimi Talijani svako proljeće s lastavicami dolaze tražeći zaslužbe. Svuda ih kao radnike ciene, jer su radljivi, uztrajni, štedljivi i s malim zadovoljni. Mnogi se od tesinskih klesara i graditelja natekao u stranom svietu imutka i velike slave. Po Italiji (D. Fontana), Francuzkoj, Danskoj, Njemačkoj, Rusiji (Trezzini i Bernardazzi) i po Americi ima umjetnina, koje su Tesinci izveli.

Borba o prvenstvo medju mjestima u Tesinu riešena je g. 1881. u prilog Bellinzoni (2.450 st.) kano glavnomu gradu Tesinskoga kantona. Nu uzprkos tomu ostat će ipak Lugano (6.129 st.) najnapučenije, najznatnije i najljepše mjesto cieloga kantona. Položaj je toga grada (sl. 38.) upravo prekrasan na divnom istoimenom jezeru, koje ima mnogo zatona i draga, u kojih pristaju parobrodi; oko jezera ima liepih villa i prijatnih mjesta a iza njih bujnih šuma i gorskih stiena. Sve to podaje okolici toliki čar, te se čini, da se upravo na tom mjestu „Italija vjenčava s Alpama". Na okolo grada dižu se na terasah mnogi ljetnici usred zelenila vinove loze, naranča, kestena i maslina. Najljepši se vidik otvora preko jezera na blizom San Salvatore sa gore Monte Generoso, koja se zove „Rigi talijanske Švicarske". Lugano je vrlo znamenito tržište za izokolne krajeve. Za osamdnevnoga sajma mjeseca listopada je doduše glavna trgovina blagom (obično do 10.000 glava), ali se mnogo proda i raznih rukotvorina. Gotardskom željeznicom podići će se Lugano još većma, navlastito kao lječište.

Poriečje Rône zaprema južnozapadni dio Švicarske od sv. Gotarda do Genevskoga jezera. Sa visine Furke otvora se putniku veličanstveni Alpinski sviet. Duboko u dol spustio se prekrasni „Rônin ledenjak", odlikujući se velikimi gromadami leda vanredne čistoće i sjaja. S obje strane zatvoraju dolinu („vallis") visoke glavice, okrunjene vječnim blistavim sniegom: tu počinju na sjeveru Bernske, a na jugu Walliske Alpe. S jednih i drugih Alpa buče jaki, mliečni pla-

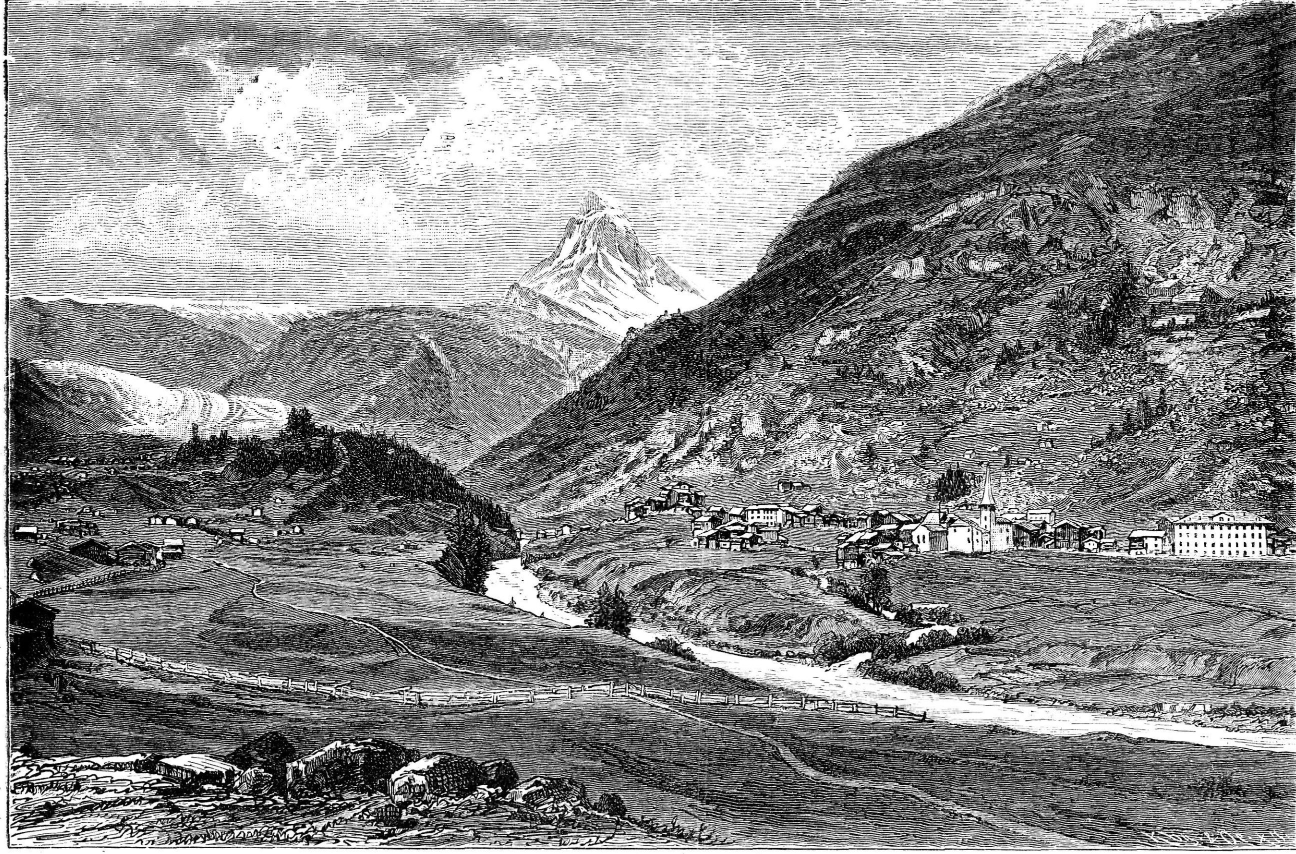

Sl. 38. Lugano na istoimenom jezeru.

zurski potoci rušeći se u Rônu. Najveći medju njima Visp izvire iz čudnovate kotlinaste doline Zermatt (Nikola-kotao), koju okružuju orijaški vrhunci i ledenjaci gromade Monte Rosa i Matterhorna (Mont Cervin). Tu se stječu poput trakova na lepezi mnogi ledenjaci, medju kojimi je najznamenitiji Gorner, ogromni (na više mjesta do 30 met. visok led) iza Aletscha najveći Alpinski ledenjak. Izpod ovoga ledenjaka, koji se završuje ogromnim vratima od leda (pol kilometra širine), izvire rieka Visp. — U Saussurovo vrieme slabo je poznavao sviet kotlinu Zermatt (1620 met.); danas je tamo čitavo naselje gostiona (sl. 39.), u kojih se ljeti stječu turisti različitih narodnosti. Glavni je cilj turista iglena stiena Matterhorn, na koju se popelo prvi put g. 1865. jedno englezko družtvo, koje je na povratku na strahoviti način nastradalo.

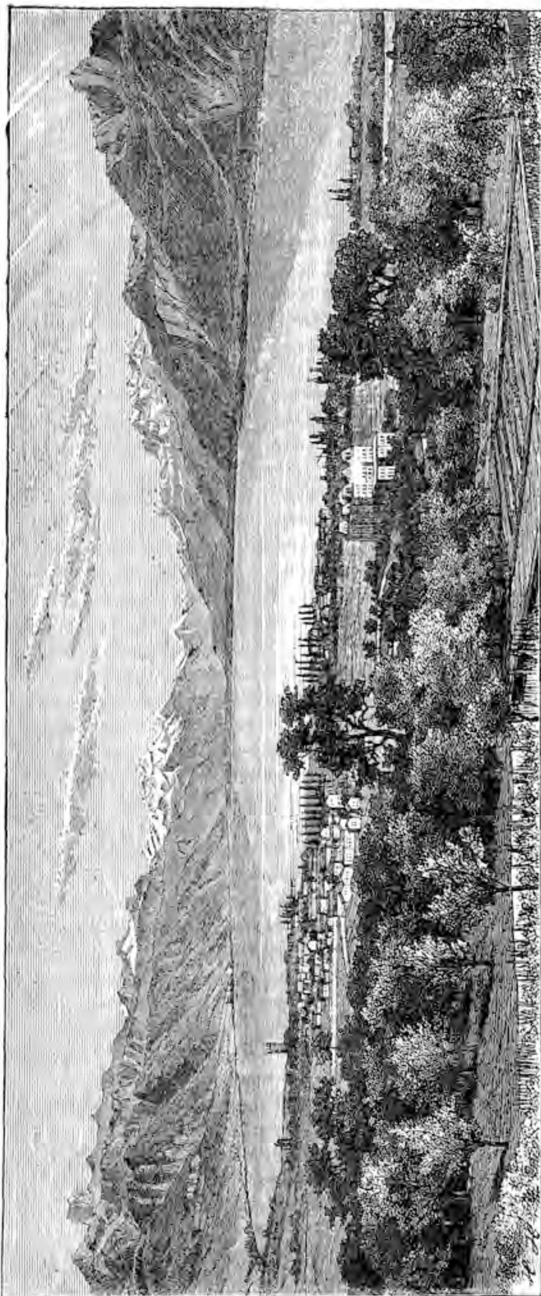
Kao u svih postranih Alpinskih dolinah tako i u cielom gornjem Wallisu provode žitelji patrijarkalni planinarski život. Wallišani su ozbiljni, odlučni, nabožni, nu slabo naobraženi i siromašni. Čim se dolina malo razširila, iztiče se odmah razmjerno toplim podnebljem. Već oko Sidersa uspieva poljodjelstvo, voćarstvo i vinogradarstvo, a u Sittenu (ili Sionu), prastarom središtu („Sedunum“) gornjorônske doline, iznosi poprečna ljetna toplota 19° a godišnja 10°. Tu uspievaju plemenita jaka biela i crna vina, koja su došla na glas istom u novije doba, odkad je željeznica izgradjena ovom dolinom.

Doljnim Wallisom dolazi se do Genevskoga jezera u prijatne, blage, prisojne, vinovom lozom zarasle kantone Waadt i Genevu. Kao vienac dragulja oko gizdave glave tako se na Genevskom jezeru duž Svicarske obale u divnoj i bogatoj okolici nanizaše krasni gradovi (Vevey, Montreux itd.), prijatna, čista mjestanca, dražestni dvorci i ville na podnožju obronaka, zaraslih vinovom lozom (sl. 40.). Već odavna polaze stranci ove prekrasne jezerske obale. Voltaire, Gibbon, Tavernier, P. Bayle, Necker-Staël i mnogi drugi znameniti ljudi posjetiše na kraće ili dulje vrieme ove divne priedjele. Na waadtlandskoj obali leži Lausanne (30.000 st.), koja se stere usred prijatnih brežuljaka s prekrasnim vidikom na jezero i na planine. Dok je Lausanne kraj svih svojih krasota ipak još „ville bourgoise“ i pravi švicarski grad, sjajna je Geneva (70.000 st.) u svem velegrad i to skroz francuzkoga značaja — ona je „mali Pariz“. Prekrasno jezero, po kojem plove barke i parobrodi, dražestne obale, strujenje bistre rieke, šljemena Jura-gorja na sjeveru, vrletni Salève na jugu a iza toga glavice Mont Blanca i izokolnih planina, k tomu gizdavi grad sa bujnim

Sl. 39. Dolina Zermatt.

velegradskim životom i elegancijom, sve to čini Genevu jednom od najdražestnijih tačaka na zemaljskom površju. Veći dio grada, sielo odličnjaka i bogataša, prostire se na strmoj lievoj obali, na mjestu stare allobrožke Geneve; nasuprot na ravnijem tlu, na desnoj obali (stan sv. Gervaisa) manji je dio grada, koji se u ostalom u najnovije doba znatno razširio i vanredno poljepšao. Središte grada, prije puno uzkih starih ulica i opasano utvrdami, takodjer se poljepšalo, jer su utvrde srušene, ulice proširene, a dio jezera zagaćen. Izmedju šest mostova, koji vode preko Rône, jezeru je najbliži novi veličanstveni Pont du Montblanc, koji je noću sjajno razsvietljen. Na Rousseau-otoku diže se liepi spomenik toga filosofa. U Genevi ima mnogo znamenitosti. Osim veličanstvenih,

Sl. 40. Genevsko jezero kod Vevey-a.

novih dielova grada i pobriežja s obje strane rieke ima liepih crkava (Notre Dame, sv. Petar, ruska crkva i t. d.), botanički vrt, englezki perivoj, Musée Rath sa zbirkami umjetnina, stalna izložba umjetnina (Athenaeum) i t. d.

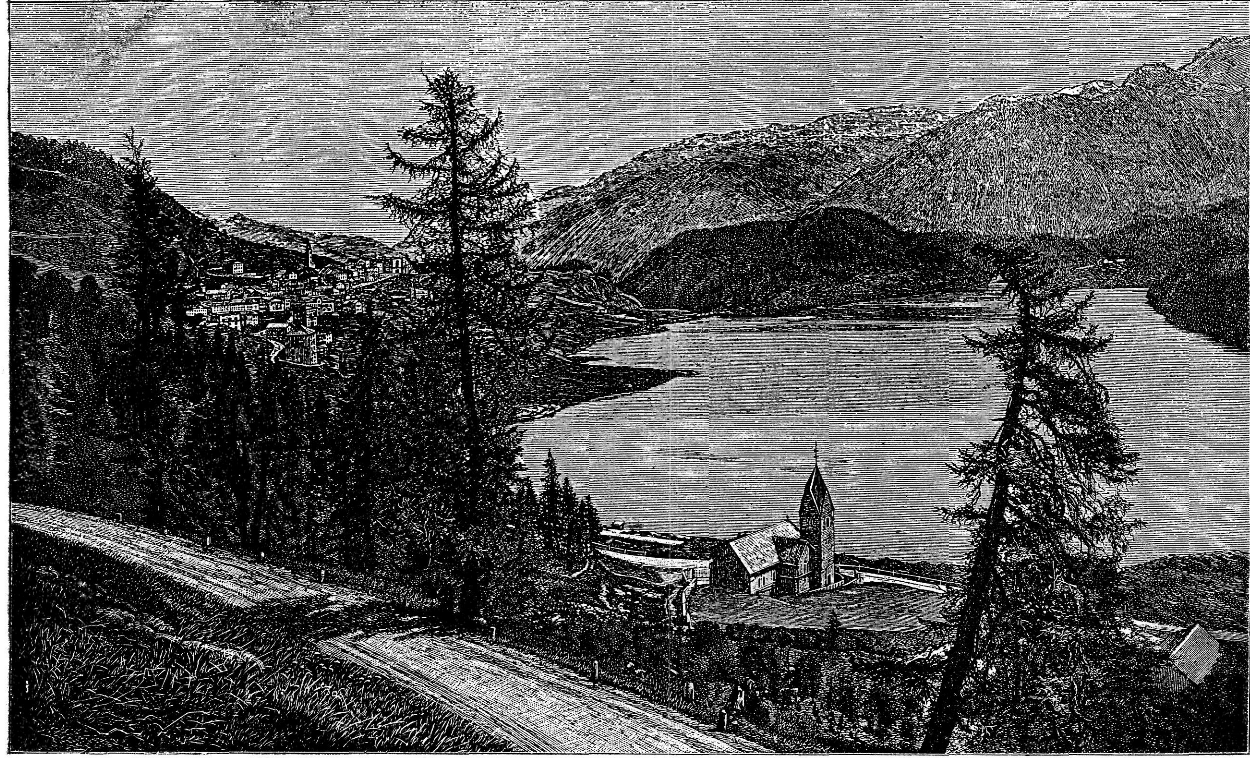
Izpod Geneve izljeva se u bistru Rônu mutna Arva, plazurska rieka iz glasovite doline Chamounix; za velike vode utječe Arva s tolikom silom, da Rôna natrag potječe. Na daljnjem svom toku Rôna mora da prodre pećinaste sutjeske na mjestu, gdje se Alpe dotiču s Jurom. Istom izpod Lyona dolina se Rône otvora sve više prema moru. Po tom bijaše Geneva, koja je danas gotovo posve zaokružena od Francuzke, i nezgodno pače opasno potisnuta krajnja tačka Švicarske, u svako doba Sredomorskim vratima za Švicarsku. Ovo je dakle mjesto sama priroda učinila znamenitim prometnim središtem. Prirodu su i ljudi sliedili stvorivši u novije doba u Genevi središte urarstva i sielo industrije dragulja i uresnina. Zaslužba i obilna privreda širi se iz Geneve na daleko po okolici. Bogatstvom kao industrijom i trgovinom svakako je Geneva središte i prvi grad ne samo francuzke, već i ciele Švicarske. — I na polju duševne kulture ide Genevu odlično mjesto. Jean Calvin je u doba reformacije u Genevi („novovjerski Rim“) podigao akademiju, u koju su hrlili mladići iz ciele Evrope. Mnogi se Genevci proslaviše na polju prirodnih znanosti (Saussure, Pyrame de Candolle), slikarstva, kiparstva i t. d. I inače je bilo glasovitih Genevaca (Rousseau, Lefort, Necker, Dufour i t. d.). — Opraštajući se sa Genevom spomenut ćemo napokon, kako je taj grad u kulturnoj povjestnici Evropskoj vrlo znamenit kao posrednik medju francuzkom i njemačkom umjetnošću, književnošću i znanošću.

Kanton Graubünden (Retska zemlja) mnogo nalići na Walliski kanton. Što je Wallisu Rôna, to je Graubündenu Rajna. Obje rieke težko prodiru put uzkimi dolinami i pukotinami, koje su okružene visokimi planinami (glasovita „Via mala“ na Zadnjoj Rajni); obje rieke iza velikoga zakuka hrle prema jezerom, u kojih se okupaju, da izadju čiste i bistre, pak onda obje naskoro ostavljaju svoju domovinu i to Rôna prije nego li joj je prodrieti sustjeske Jura-gorja, a Rajna nješto kasnije. Dakako, Graubünden „Wallis iztočne Švicarske“ nije ipak tako zatvoren kao dolina Rône. S toga njeke vode Graubündenske pritječu Crnomu, a druge opet Jadranskomu moru. To je ujedno razlog, što je dolinami Padovih pritoka prodro u Graubünden talijanski jezik, a sa sjeveroiztoka je dolinami prodro njemački jezik u nutarnju zemlju, gdje je kolievka Retoromana. Žitelji Graubündena

navlastito Retoromani tamne su boje i kose; oni su dobroćudni, ali niesu osobito radljivi; vrlo su konzervativni, pa kako im je zemlja riedko napučena, težko se i polagano provadjaju naredbe državne vlasti, koje smjeraju na dobrobit i napredak žitelja.

U novije doba polaze stranci mnogo i Graubünden (Pic Bernina, Pic Languard). U prijašnje doba nasuprot malo je novaca došlo u taj kraj, pak je bieda i siromaštvo tjeralo mužkarce iz Graubündena u strani sviet, da štogod privriede. Danas još idu navlastito žitelji iz Engadina (dolina gornjega Ina) u strane gradove, da služe kao slastičari, kavanari i trgovci. U liepih i imućnih selih te neobične i visoke doline (1.600—1.800 met.) možeš naći mnoge, koji su za svojih mladjih ljeta Italiju, Francuzku, Njemačku, polovicu Evrope vidjeli, te osim svoga materinskoga jezika govore i pišu tri do četiri strana jezika. — U Graubündenu ne ima većih mjesta. Pontresina je stjecište turista, a St. Moritz (sl. 41.) na glasu je svojimi slatinami i rudnimi vreli, kojih ima u obće mnogo u ovom kantonu. Gornji Engadin i Davos stekli su u novije doba svjetski glas zbog svojih podnebnoliečbenih osebina. Navlastito je Davos, kraj istoimenoga jezera, do nedavna zabitno mjestance, posljednjih godina postao glasovitim lječištem. Napokon je Chur (Curia za Rimljana), stari biskupski grad na zakuku Rajne, jedino još znatnije mjesto u tom kantonu; tu je ljeti stjecište turista.

Sjevernoiztočna Švicarska zaprema zemlju od Lint-Limata do Rajne i od Züriškoga do Bodenskoga jezera. Tu ima više kantona. Glarus još u visokih Alpah vrelište je Linta i donjekle cjelina za se kao prakanton Uri; sv. Galo (St. Gallen) je već u nižih Alpah, a oko njega je planinska Appenzellska zemlja. Veličanstvena planina Säntis gospoduje nad posljednja dva kantona. Appenzell (sl. 42.) u prvom je redu planinarska i pastirska zemlja, gdje su već u prošlom vieku nastala lječišta, u kojih se liečilo sirutkom. Osim toga je znamenit obrt pamučninâ, muselina i svile. Žitelji Appenzella su na glasu svojim veselim temperamentom, domišljati i šaljivi, vole pjesmu, ljube slobodu te se opiru novotarijam. Kanton Appenzell razdieljen je na dvie polovine: na Appenzell s istoimenim glavnim mjestom i na Ausser-roden s mjestom Herisau. I oba susjedna kantona sv. Galo i Glarus imadu liepo razvito planinarstvo i ujedno znatnu industriju; a na njekih mjestih u sv. Galu uspieva i poljodjelstvo, voćarstvo i vinogradarstvo. U Glarusu izvire u užasnom Taminaždrielu (sl. 43.) iz dubokih pećinastih pukotina Pfäffersko vrelo, koje

Sl. 41. St. Moritz u Engadinu.

za čudo kao i Gasteinsko vrelo ne ima rudnih primjesa. Pfäffersko je vrelo toplo 36°; odkrito je već g. 1038., a g. 1245. nastalo je tu prvo kupalište. Bolestnike bi puštali s hranom na užetu u ždrielo, a iza obavljena liečenja povukli bi ih natrag. Današnje prostorije nedaleko vrela sagradjene su već na početku 18. stoljeća. Jedan dio vode iz Pfäfferskoga vrela dovodi se cievima u dolinu do Ragaza, gdje je podignuto sjajno kupalište. Dokinućem samostana, kojemu su ta vrela pripadala, prešla su i kupališta Pfäffer i Ragaz državi u ruke.

Sl. 42. Appenzell.

Mjestu sv. Galo prvi su zametci u opatiji, kojoj je temelj položio sv. Galo, pustinjak († g. 614.). U prvoj polovici srednjega vieka razvi se u toj opatiji njeke vrste akademija, koja je daleko na glasu bila sve do 12. stoljeća. O znanstvenom napredku akademije svjedoči i danas još glasovita knjižnica. Gradjanstvo, koje se oslobodilo izpod vlasti samostanske, poče se baviti platnarstvom, te se dovinu do velikoga blagostanja. U novije doba vanredno se razvilo pamučarstvo u

oba srasla kantona (Sv. Galo i Appenzell), a središte mu je u sv. Galu. Trgovačka družba u sv. Galu izvozi pamučnine i trguje s velikim dielom Evrope, Sjeverne Amerike, po Sredozemnom moru navlastito s Levantinskimi tržišti i s Iztočnom Indijom. Na taj je način

Sl. 43. Ždrielo Tamina kod Pfäfferskih vrela.

sv. Galo, uzprkos zaprekam gorovitoga tla, daleko od vodenih putova, žilavošću i radljivošću svojih gradjana postao tržištem osobite vrste.

Sv. Galo je spojen željeznicom sa Rorschachom, lukom na Bodenskom jezeru.

Spomenutim još gorskim kantonom na sjeveru prostire se kanton Thurgau i Schaffhausen, prvi duž rieke Thure i Bodenskoga jezera, a drugi kao „Švicarska straža na Rajni“ — nadalje kanton Zürich od doline Lint-Limata s jedne strane do Reuse, a s druge do Rajne. Ove rieke teku ovuda već polaglje ravnijim tlom tvoreći manja jezera; visokih gora ne ima, nego su svuda položiti brežuljci sa polji i livadami; na prisojnih obroncih liepo uspieva vinova loza, a tjemena brežuljaka zarasla su bujnom šumom. Mjesta u tih kantonih steru se usred prostranih voćnjaka. Navlastito je u gornjem Thurgau-u procvalo u velike voćarstvo, kojim se tamošnji žitelji s velikim razumievanjem bave. Mnogo se voća (krušaka i jabuka) izvozi odavle kopnom u susjedne kantone a na ladjah u Švabsku. Nadalje se u tih krajevih liepo razvila industrija navlastito pamučarstvo i svilarstvo. Na Züriškom jezeru nastalo je već u 14. vieku sielo svilene industrije, koja ne zaostaje mnogo za Lyonom. Iz toga tvorničarskoga središta razširila se industrija daleko po okolici. Privreda i dobit mienja se medjutim godimice poput plime i osjeke: sad raste a sad opet pada. Najviše se izvozi svilenina još uviek u Sjevernu Ameriku, ali je vrlo dvojbeno, da li će to još dugo potrajati!

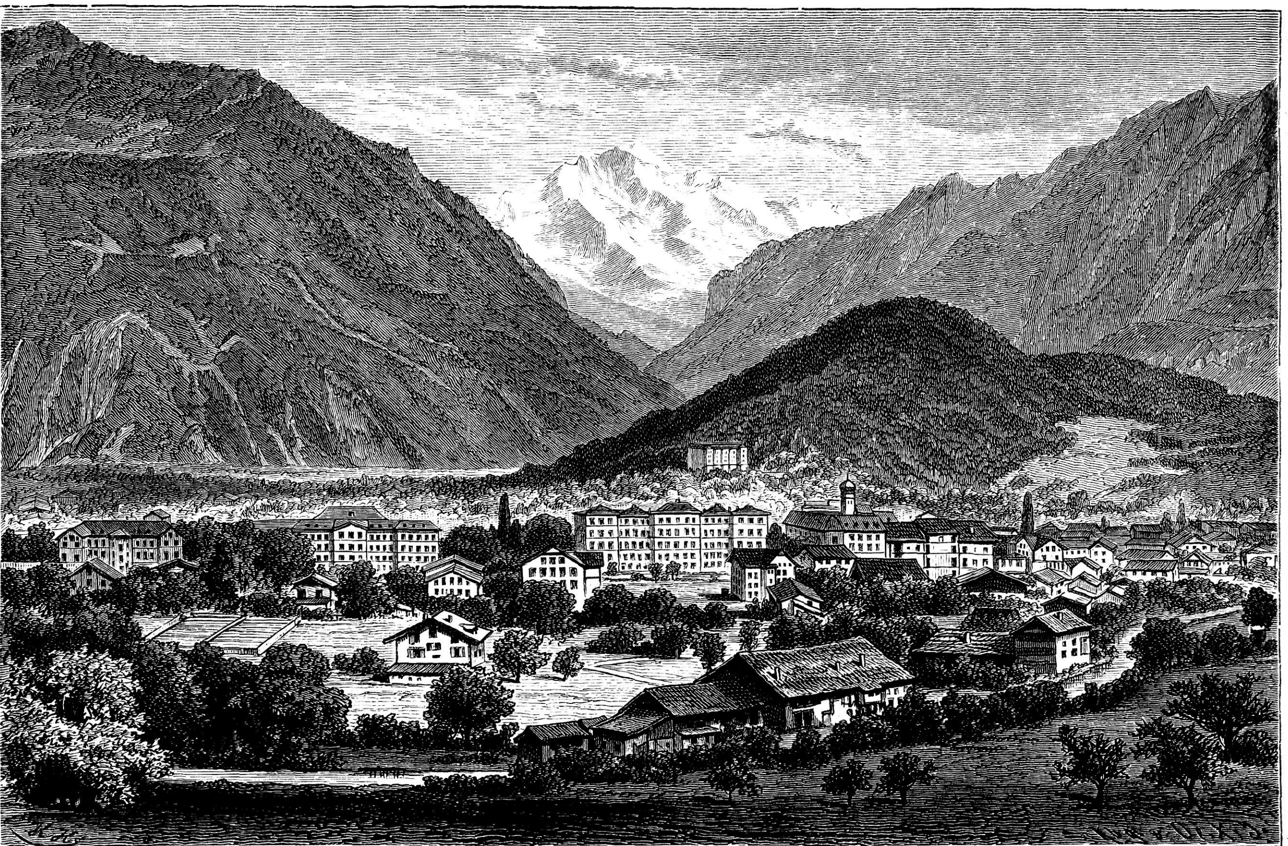
Tečajem viekova opaža se ipak velika razlika medju spomenuta tri kantona. Dok je Thurgau uzprkos svomu razboritomu i radljivomu žiteljstvu kroz stoljeća bio podložnička zemlja, bez pravoga središta i osudjen samo na poljodjelstvo, a Schaffhausen poradi tiesnih prilika svoje najbolje sinove kao još i u našem vieku svoga povjestničara Müllera prognao u tudjinu, razvijao se Zürich pod mnogo povoljnijimi odnošaji. U Turicum-u, keltskorimskoj carinari, skupljala se roba iz Njemačke za jug. Poljodjelstvo, obrt i trgovina procvate, a blagostanje potaknu gradjane na razna poduzeća. Gradjanstvo održa iza duge borbe pobjedu nad državnom i duhovnom vlašću. Zürich pristupi k Švicarskomu savezu, postade njegovim znamenitim udom, te razširi svoj posjed. U kulturnoj povjestnici spominje se vrlo često Zürich i njegovi sinovi (Zwingli, reformator; tiskar Froschauer; Gessner - „njemački Plinius“; literarni historik Bodmer, pedagog Pestalozzi, kartograf Keller, prirodoslovac Heer itd.).

Zürich (75.000 st.) ima vrlo liepi položaj u širokoj dolini, izmedju gore Zürich i Uetli s obje strane bistroga Limata na onom mjestu, gdje rieka iztječe iz jezera. Unutarnji grad okružuje devet

predgradja, koja se donjekle na uzvisitostih dižu otvorajući prekrasni vidik na daleke sniežne gore i na čista i napredna mjesta, koja su se nanizala oko cieloga jezera. Unutarnji se grad na mjesto starih gradjevina poljepšao novimi ukusnimi gradnjami; zagaćenjem jednoga diela jezera znatno se grad razširio na onoj tački, gdje se diže prekrasni novi most na pobriežju s jedne strane obale do druge otvorajući prekrasan vidik. Uz prirodne prednosti razvila se i duševna kultura u tom gradu na toliko, da ga njeki pače zovu „Athenom na Limatu". Makar da ne vodi preko Züricha najkraći put sa sjevera do Alpinskih klanaca kao preko Luzerna, razvio se taj grad već rano imenito kao središte svilarstva i pamučarstva te postao prvim tržištem iztočne Švicarske a ujedno prvim gradom njemačke Švicarske.

Poriečje Aare zaprema sjeverozapadni dio Švicarske. Mlada Aara juri izpod svojih izvor-plazura gotovo neprestano poskakujući glasovitom dolinom Hasle. Kod Handeka ruši se rieka 60 met. duboko u grozno ždrielo, iz kojega pjeneći se odskakuje u vis voda nalična na sitni prašak. Na to prodire dubokom pukotinom mrku uvalu, gdje se u nju ruše mnogi bučeći potoci. Iza toga protječe Aara dva krasna jezera (Brienčko i Thunsko), medju kojima se uvalilo dražestno mjesto Interlaken (sl. 44.). Izišavši iz Thunskoga jezera teče Aara ravnicom i prima Sannu s mnogimi pritoci. Na daljnjem njezinom toku prepliću se jurske i alpinske vode. Duž podnožja Jure uvalilo se Neuenburžko i Bielsko jezero, s kojim je u savezu i manje Murtensko jezero. Aara prima na svom daljnjem putu rieku Emmen i više manjih pritoka; napokon se pojačana Reusom i Limatom izljeva u Rajnu.

U poriečju Aare najznamenitiji je kanton Bernski. Grad je Bern odmah iza svoga osnutka došao do velike vlasti nad svojom okolicom, a odlučnošću i vrlinami svojih patricija naskoro stekao veliki ugled medju ostalimi kantoni. Poradi premoći Berna niesu se mogli valjano razviti susjedni kantoni Freiburg (Friburg) i Solothurn; četvrti je kanton u poriečju Aare Neuenburg (Neuvchâtel) u Juragorju. — Gornja je Bernska prirodnimi krasotami na svjetskom glasu. Thun, mjesto kraj istoimenoga jezera, jest na vratima, koja vode u Gornju Bernsku. Odavle turiste plove parobrodom preko istoimenoga jezera, a zatim se iz Interlakena razilaze na sve strane po dolinah i planinah punih prekrasnih ledenjaka. Grindelwald, Faulhorn, Jungfrau, Aletsch, Lauterbrunn i t. d., poznata

Sl. 44. Interlaken sa vidikom na gromadu Jungfrau.

su imena svakomu turisti. Dragulj medju prirodnimi krasotami jest potok, koji se izpod Faulhorna ruši divnimi slapovi u jezero preko dvanaest stuba (300 met.). Planinska livada Engi, s koje vidiš u jedan mah sve slapove, bijaše dugo ljudem nepoznata. Istom na početku 19. vieka upozorio je Evropu njeki učitelj iz okolnoga mjesta na divote toga kraja. Danas plove Brienčkim jezerom parobrodi, a od jezera vodi uzpinjača na brdo, kamo se svakoga ljeta uzpinje preko 100.000 turista, da se svake večeri naužiju divnoga prizora, gdje bengalska vatra obasjava spomenute slapove.

Srednja Bernska prija težitbi tla. Žitelji su ovih priedjela žilavi, „surovi kao tlo njihovih polja, tromi kao njihova goveda i konji, ili kao oblik njihovoga centu težkoga sira, lagodni kao njihove prijatne i prostrane kuće, a pošteni i čistoga karaktera kao njihovo odielo". Oni su flegmatici, te slabo mare, što u svietu biva. Poprieko su slabo naobraženi, ali se ponose svojim poštenjem i pravdoljubljem. B e r n je glava srednje Bernske, a ujedno političko središte Švicarskoga saveza. Bernski patriciji proslavili su se kao vojnici i državnici, a i na polju znanja i umjeća ne zaostaje Bern mnogo iza Geneve, Züricha i Bazela. Grad se stere na vispoljani, koju Aara obtječe s triju strana u dubokom koritu. Na prostranoj terasi diže se prekrasna palača saveznoga vieća, urešena pred ulazom kipom „B e r n e".

Dok se žitelji kantona freiburžkoga i solothurnskoga svojim životom, običaji i privredom donjekle podudaraju sa žitelji Bernskoga kantona, posve su osebujne prilike u kantonu Neuenburžkomu. Doljni dio toga kantona prostire se uz istoimeno jezero, te ima blago podneblje, pod kojim uspieva dobro voće i vinova loza. Tu ima mnogo mjesta i sela. Gornji dio Neuenburžkoga kantona uzpinjući se terasami sve do gustom šumom zarasloga gorskoga hrbta („Montagnes") slabo prija naseobi zbog oštra podneblja, loša tla i pomanjkanja vode. Tu je zasnovana pod konac 17. stoljeća i n d u s t r i j a u r a r s t v a (C h a u x d e F o n d s i L e L o c l e), koja je naskoro sjajno procvala. Siromašna pastirska sela pretvoriše se po malo u velika obrtna mjesta, nalična na gradove. — Neuenburžki gorani posve su drugoga kova, nego njihovi sukantončani u ravnici oko jezera. Gorani su dušom i tielom republikanci, pa su se snažno opirali zahtjevom pruske kuće na njihovu zemlju. Oni su za prvoga francuzkoga prevrata stradali, ili su otišli iz zemlje, te su u susjednom Besançonu osnovali jaku podružnicu urarstva. I danas je u tom kantonu još opreka medju goraninom i dolincem. Goranin (montagnard) je brz,

okretan, a u politici radikalac, dok su žitelji uz jezero hladniji, konzervativni, „pače se čini, da još niesu svi monarkiste izumrli“.

Na podnožju gore Chaumonta prostire se vrlo slikovito Neuchâtel, glavni grad kantona. Gora je zarasla bujnom crnogoricom, a nad gradom se dižu mnogi zaseoci i dvorci. Na visokom grebenu, koji gospoduje nad cielom okolicom, diže se dvor, u kojem je danas sielo kantonske vlade. Svaki korak u Neuchâtelu podsjeća te na plemenitoga de Pury-a, koji je svomu rodnomu gradu ostavio 6 milijuna franaka za javne svrhe i obće dobro. Iz te ostavštine grade se škole, mostovi i t. d.

Još nam je obaći oba kantona Argau i Bazel, koji zapremaju poriečje doljne Aare i Rajne. Kanton Aargau protječe Aara i pritoci joj Reusa i Limat. Ovo je jedan od najravnijih i najnižih kantona odlikujući se blagim podnebljem i plodnim tlom, na kojem uspieva razno žito, voće i vinova loza. Povrh toga ima u tom kraju mnogo raznih vrela, medju kojimi se iztiču sumporna vrela Baden, s obje strane Limata, kamo na godinu dolazi preko 200.000 gostiju. Porajnska su slana vrela Rheinfelden, Ryburg, Kaiser-Augst i Schweizerhall. Iz tih slanača dobiva se godimice do 700.000 centi soli, t. j. 7/10 soli, što no je treba na godinu Švicarska. — U spomenuta dva kantona procvatoše različite grane industrije. Navlastito je znamenit obrt slame u Aargauskom mjestu Wohlen, a u Bazelu obrt svilenih vrvca danas hrani do 40.000 ljudi. Na toj se industriji osniva i trgovačka znamenitost grada Bazela, koji ima dakako i od prirode zgodan položaj na porajnskim vratima Švicarske prema Njemačkomu moru, kao što je Geneva na rônskim vratima Švicarske prema Sredozemnomu moru. I doista, Bazel je uz Genevu najznamenitije i najbogatije tržište, a brojem žiteljstva (63.000) treći grad Švicarske. Uz materijalno blagostanje znamenite su i kulturne prilike u Bazelu, kojim je središte u sveučilištu (utemeljeno bulom pape Pija II. g. 1460). Tada se upravo stalo razvijati tiskarstvo, preporodile se klasične znanosti i domala započela reformacija. Na sveučilištu Bazelskom predavahu u ono doba veliki učenjaci, oko kojih se sabralo mnogo muževa na glasu sa svoga znanja i umjeća (humanista Erazmus i Reuchlin, slikar Hans Holbein, liečnici, tiskari itd.). Cielo stoljeće od g. 1687. do g. 1790. sjajila je na polju matematike i fizike obitelj Bernoulli, kojih su učenici bili ures akademijam i zvjezdarnam u Petrogradu i Berlinu.

NIZOZEMSKA (HOLANDIJA).

I.

Slika tla.

Znamenitost Nizozemske kao ogromne luke za tropske zemlje. — Nizozemsko je tlo sastavljeno od sipina, polojne zemlje i pjeskovitih ledina. — Podneblje. — Današnja je Nizozemska djelo ruku čovječjih.

Kraljevina Nizozemska zauzimlje posebno mjesto med Evropskimi državami. Ona zahvata ušća rieke Rajne, a velika je oko 33.000□ km. Nizozemska je oblikom i sastavom svoga tla posve jednolična: ne ima tu oživljujuće sile, brzih voda, ni podzemnoga blaga, ni različitih proizvoda tla. Naprotiv ogromne kolonije Nizozemske (1,980.000□ km.), 60 puta tolike kao mati zemlja, ujedno ju u svakom pogledu pretječu. One se naime prostiru u starom i u novom svietu pod tropskim podnebljem, močvarnimi nizinami i gorskimi priedjeli. Te su naseobine u Iztočnoindijskom otočju i na sjevernih obalah južne Amerike, gdje priroda punom pregršti upravo razsiplje najdragocjenije proizvode: rižu po nizkih poljanah, a kavu po brežuljcih, u starom svietu nepregledne šume plemenitih mirodija i pamuka, a u novom obilni kakao na zemlji, a kositar pod zemljom. Za tako bogate proizvode je u jednu ruku premalena mati zemlja, a u drugu opet ne može se smoći dosta obrtnina za tolike kolonije. Kraljevina Nizozemska nije po tom jedini konsument (trošilac), niti producent (izvodić) za svoje naseobine. Ona je samo Evropsko stovarište i tržište svojih naseobina — ona je velika luka za tropske zemlje.

Danas ne ima Evropa više takih lučkih zemalja, ali njekoć ih je bilo. Republike Genova, Mletci, a donjekle i slavni Dubrovnik, bijahu u svakom pogledu predteče današnje Nizozemske. Spomenute su republike procvale radljivošću i poduzetnošću svojih žitelja, a do sile

i jakosti dodjoše svojim brodarstvom i trgovinom. I Nizozemska je na taj način procvala. Primorci su Nizozemski ožilavili u neprestanoj borbi kod kuće s tvrdom prirodom, a na to oteše svojemu neprijatelju (Španjolskoj) gospodstvo nad oceanom. Budući da se pomaknuo svjetski promet iz nutarnjega Sredozemnoga mora na otvoreni ocean, počeše propadati lučke republike talijanske. — Istina, sjajnim procvatom Velike Britanije već je prije dvje sta godina slomljeno izključivo gospodstvo Nizozemske po moru, nu za svjetski promet ostadoše ušća Rajne još uviek znamenita. Rajna naime otvora zapadnoj Njemačkoj pristup k moru; k tomu je zbog razcjepkanosti Njemačke i pomanjkanja njemačke mornarice sve do najnovijega vremena Nizozemska bila gotovo jedino lučko područje srednje Evrope. Dakako da su u naše doba ujedinjenjem Njemačke i osnutkom njezine mornarice nastale posve druge prilike, nu uzprkos tomu niesu ni iste carinarsko-političke uredbe umanjile prirodne pogodnosti Rajninih ušća. K tomu treba da još nješto iztaknemo. U Nizozemskoj se doljnonjemačko pleme tako posebnim životom razvilo, te je za posljednjih 300 godina postalo poseban narod s posebnim jezikom i književnošću. Čuvstvo pak narodnostno, koje se u Evropi iza francuzke revolucije probudilo, ne sili Nizozemsku, kao njekoć Mletke, Genovu i Dubrovnik, da se priključi susjednim zemljam, već upravo prija i daljnjem obstanku osobite te države.

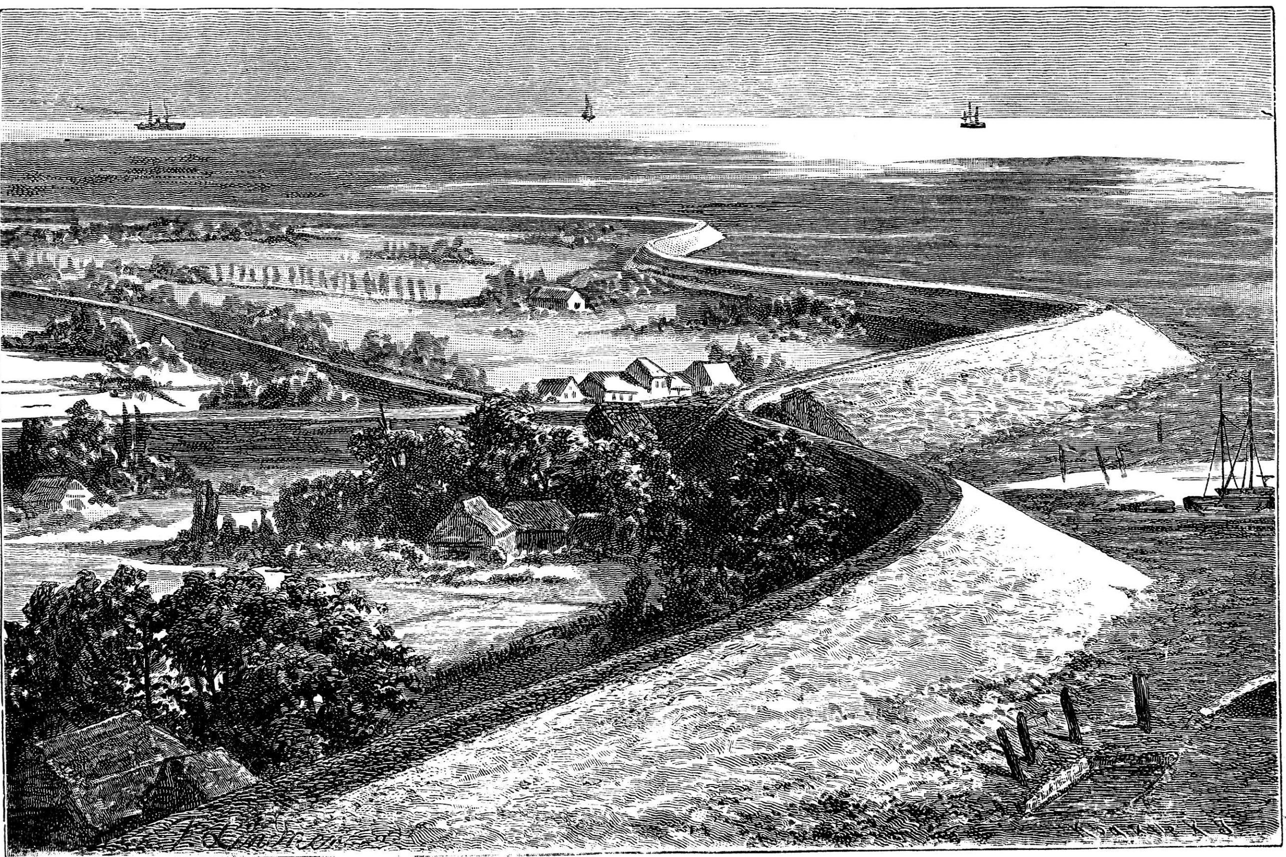
Nizozemska pripada najvećim dielom sjevernonjemačkoj nizini. Samo najjužniji okrajak, koji uz Mozu prodire med Belgiju i Njemačku, nješto je gorovit. Izuzevši taj komadić tla, koji je i onako dosta kasno pripojen kraljevini, južni je i iztočni kraj Nizozemske nepregledna tresetina i pjeskovita ledina (Gaast), koju prema sjeverozapadu nastavlja polojno tlo (do 40 km. širine), a ovo je prema moru opasano sipinami.

Poput bjelkastoga bedema sipine se tako rekavši iz mora dižu, mienjajući svoj oblik neprestano (Izporedi knjigu prvu st. 107). Svaka oluja donosi sipinam nov piesak, s toga sve više rastu prema nutarnjoj zemlji. Najšire su sipine izmedju 52° i 53° sjev. šir. kod Haarlema i nedaleko Alkmaara i to do 5 km. sastojeći od čitavih brežuljaka, pješčanih kupova i povora, medju kojimi vidiš ovdje doline, ondje opet osamljene jame i uvale različitoga oblika. Na tom su mjestu sipine ujedno i najviše (do 60 met.). Spomenuti najširi i najviši dio sipina brani od morskih provala pravu Nizozemsku, koja se danas dieli na dvie pokrajine: sjevernu i južnu. Sipine

su odavle na sjever i na jug sve uže i niže. Na jugu su zajedničkim djelovanjem mora i rieka nastala vrata, kojimi Rajna, Moza i Šelda pritječu moru; plima i osjeka je tu duboke brazde usjekla, medju kojimi se oslanjajući na odlomke sipina prostire čitavo otočje. To je pokrajina Seeland. Dok ovako na jugu medju sipinami i polojnom zemljom, koja je iza njih, prodire more amo tamo jedino ljevastimi ušći, obljeva ono na sjeveru svu zemlju raztvarajući ju na cieli niz otoka, koji se zatim na Njemačkoj obali nastavljaju. To su Frizijski otoci, koji su razstavljeni medju sobom uzkimi i dubokimi putovi (Gats). Iza otoka širi se more na daleko kao unutarnje jezero, prodirući u polojnu zemlju. Tu je u prvom redu Zuidersko jezero, koje razstavlja Nizozemsku polojnu zemlju od Frizije; njeki otoci u tom jezeru svjedoče, da je tu njekoć kopno bilo. Iza toga su još na obali manji zalivi Lauwer-jezero i Dollart. More je iza frizijskih otoka na Nizozemskoj obali kao i na Njemačkoj tako plitko, da su za osjeke veliki prostori suhi (Watten).

Sipine su prirodni bedem, koji brani kraljevinu Nizozemsku od navale morske. Gdje su sipine prekinute kao na pr. kod sela Petten u sjevernoj Nizozemskoj, tamo su podignute velikim troškom popločene zagrade duge oko 5 km. — Što više vriede sipine kao brana od mora, to su manje vriedne s narodnogospodarskog gledišta. Sipine su naime neplodne, makar da ima u njih nješto vapna, koje potječe od nebrojenih školjka, koje vjetar i na vrh sipina nanosi. Nu zbog neprestane gibljivosti ovoga tla i gotovo svagdašnjega kvašenja slanom pjenom kao i zbog silovitih morskih vjetrova posve je oskudno rašće: mjestimice nješto trave (šišak), a na zaklonjenih mjestih nizko grmlje. Tamo, gdje se taj bedem znatno razširio, razvilo se veće rašće, kojega ima na nutarnjih sipinah. To su krasne šume, koje su dale ime priestolnici Haagu i koje krase okolicu Haarlema i Alkmaara.

Polojna je zemlja Nizozemska posve osebujne naravi. Gotovo dvie trećine njezine površine niesu ni za jedan metar više od Amsterdamskoga vodomjera, a mnoge su joj česti niže za koji metar od površja morskoga. Duž rieka je doduše polojna zemlja nješto viša, te se dapače diže uz Rajnu na Njemačkoj granici do 10 met. nad morem. Ali dok se podigla polojna zemlja nad licem morskim, nije u nutrašnjosti ništa viša od površja velikih rieka, pače je niža i izvrgnuta ovdje riečkoj poplavi, kao što tamo poplavi morskoj. Poradi toga treba polojna zemlja u jednu ruku osobite obrane: zagrada i nasipa, a u drugu ruku gradnja za odvodnju, a to dvoje podaje Nizo-

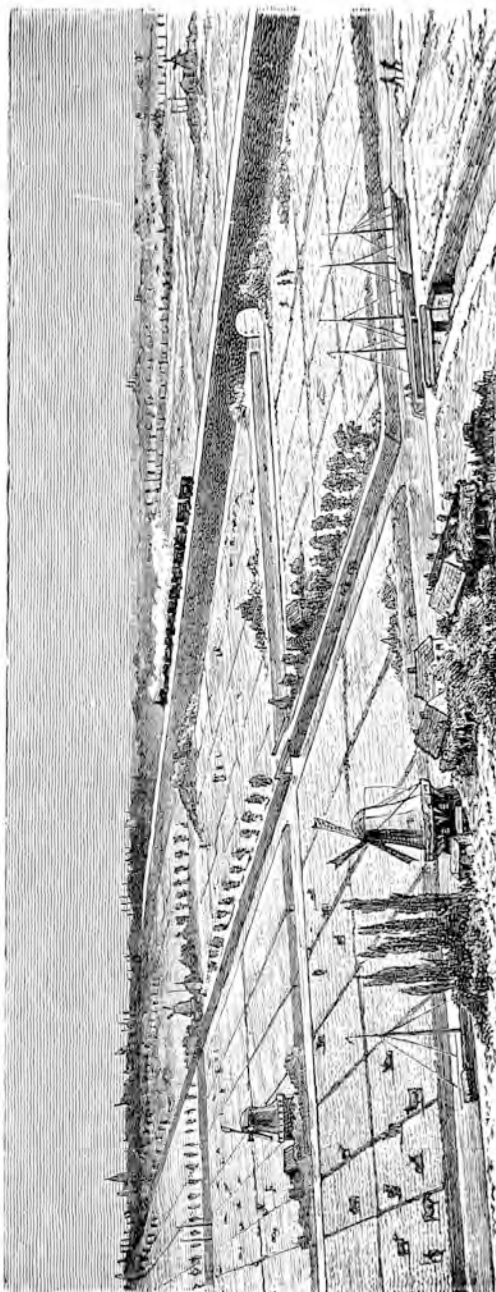

Sl. 45. Nizozemska obala sa zagaćenom polojnom zemljom.

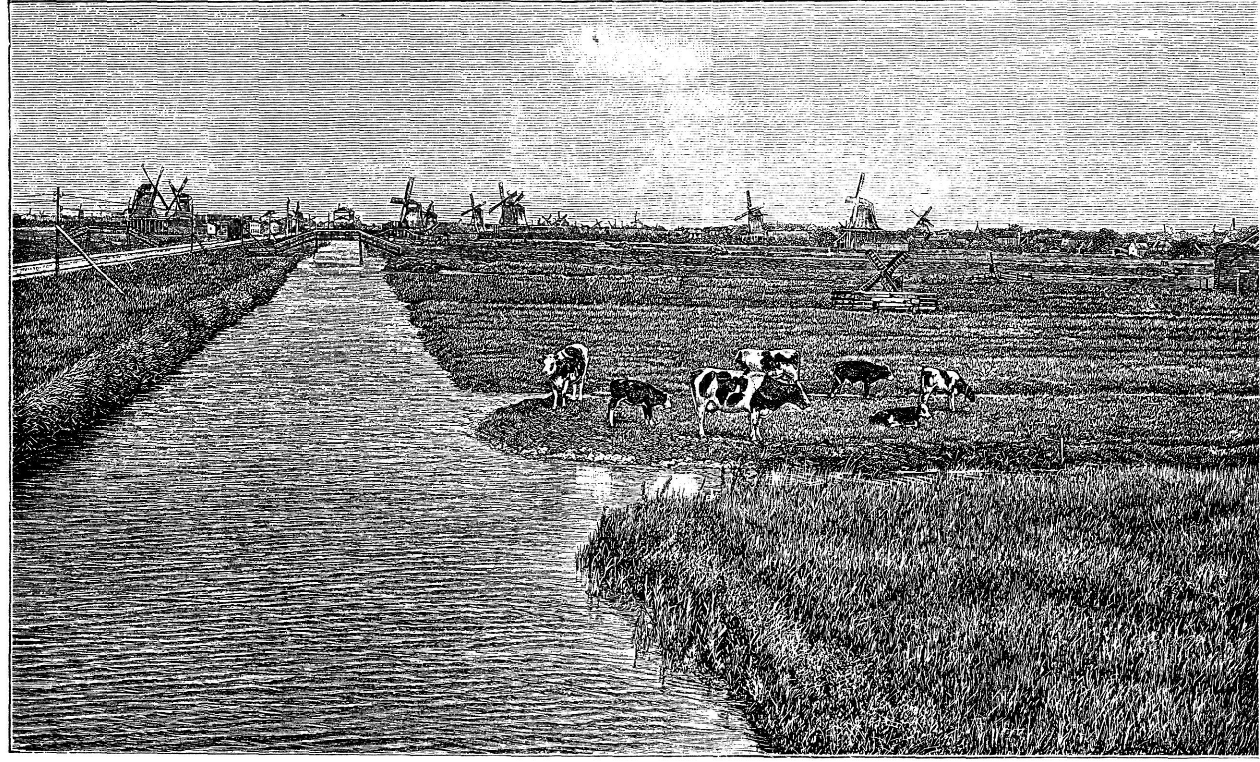
zemskoj osebujni karakter. Tamo, gdje se sipine ne opiru moru, dakle sva unutrašnja obala, zatim ondje, gdje rieke protječu polojnu zemlju, podigli su Nizozemci nasipe i zagrade, koje brane zemlju od poplave (sl. 45.). Ciela je Nizozemska takimi zagradami prepletena. Izmedju zagrada gotovo su posve vodoravne površine, zvane „Polder", manjimi ili većimi jarci razcjepkane na česti slične slogovom. Jarci prelaze u uzke prokope ili žljebove, koji se opet stječu na jednom mjestu, na koje vodi prirodni opad tla. Mjestimice podigoše Nizozemci jake splavnice, koje su obično zatvorene, pa se jedino za duboke osjeke otvoraju, kad jako spadne lice morsko ili riečko površje. Nu gdjekada ne može voda da odtječe, jer su jarci 3—5 metara izpod lica morskoga; na to sisaljke vjetrom ili parom tjerane uzdignu vodu iz površine, nasipi ogradjene, u niži prokop, iz kojega zatim ona gdjekada neposredno u more ili u rieku, a ponajviše na gore opisani način splavnicami otječe. Gdjekada više sisaljaka crpe vodu iz jezera u prokope a odavle zatim dalje. Polojna je zemlja u Nizozemskoj u istinu za stranca nješto posebnoga, kao što nam kažu slike 46. i 47. Ciela je zemlja nepregledna ravnica, iz koje vire nasipi i zagrade, a iza njih gdjekada iznenada vidiš, kako gizdavo plove veliki pomorski brodovi. Po nasipih se dižu ili osamljene velike sgrade, u kojih su sisaljke i ini strojevi, ili pak nebrojene vjetrenjače, koje su upravo značajne za tlo Nizozemsko, a služe tamošnjim žiteljem za razne poslove. Kad si se sit nagledao naokolo nasipa, zagrada, splavnica, prokopa i jaraka, željan promjene žuriš se da prodješ najbliže nasipe, a kad tamo iza njih i opet novi nasipi, zagrade i t. d. Po svih tih vodenih žilah plove čamci, a kako je tlo jedva pol metra nad vodom, presvodjuju mostovi velikim lukom svaki prokop i jarak ili su taki, da se mogu na stran pomaći, ili se pak dadu razstaviti, da ne smetaju brodarstvu. Na istoj željezničkoj pruzi, koja prolazi zemljom na nizkom nasipu, ima takih gibljivih mostova; čim je vlak projurio, već se raztvora most, da mogu ladje dalje svojim putem ploviti. Osim ladja na jadra i parobroda još su mjestimice u Nizozemskoj u običaju i tako zvani „Trekschuit", t. j. takove ladjice, koje konj vuče, kao što nam slika 48. prikazuje. Upravne opekom popločene i vrlo čiste ceste spajaju pojedina mjesta, koja ako niesu na kupu kao gradovi, prostiru se uz cestu njekoliko ura daleko a iza njih razštrkana selišta, do kojih obično vode dobre ceste i brodivi jarci. — Tlo je polojno neobično plodno, a to je i razlog, što je zemlja uzprkos navali mora jako napučena. Nedaleko mora sastavlja poloje siva ilovača, tvorina mora, a uzduž velikih rieka težka

riečna ilovača. Gotovo trećinu kraljevstva sastavlja ta ilovača, koju Nizozemci zovu „Klei“.

Do polojne zemlje steru se tresetišta, koja niesu ni iz daleka plodna kao poloji, ali su za livade dobro tlo, a uza to se dobiva od njih mnogo treseta. Mjestimice, gdje je već sav treset izvadjen, nastadoše veliki ribnjaci. Na to se izsuše takova tresetišta, te zemlja, koja je većinom od ilovače sastavljena, služi za oranice. — Gaast, t. j. pjeskovite ledine, prava su opreka polojnoj zemlji. Ponajprije niesu tako ravne, već su valovite i često 25 met., a mjestimice i preko 100 met. nad morem uzvišene. Ove su ponajviše bez drveća, bez livada i polja, a mjestimice i bez kuća. Nizozemac, koji s neumornim naporom obradjuje svaki četvorni metar polojne zemlje, nastoji da i ove puste ledine pretvori u plodnu zemlju. Na njekih mu je mjestih to uspjelo, a na drugih ne može da uspieva ni

Sl. 46. Okolica Haaga u Nizozemskoj

Sl. 47. Polojna zemlja kod Zaandama.

bor. — Napokon treba da još spomenemo najjužniji okrajak Nizozemske medju Belgijom i Njemačkom. Tu je tlo čvrsto, kamenito. Južno od Maastricha diže se glasoviti Pietersberg (123 met.) bogat jakimi slojevi sadrenoga vapnenca, a nedaleko ima nješto kamenoga ugljena. Tu je ujedno najviša tačka kraljevine Nizozemske Bescheilberg visok 210 met.

Prema tomu, kako smo opisali Nizozemsku, jasno je, da se njezino tlo dieli na dvoje. Polojna je zemlja geografijski a i s narodnogospodarstvenoga gledišta u velikoj opreci prema onom tlu, koje ju okružuje s morske i kopnene strane. Na jednoj je strani velika plod-

Sl. 48. Trekschuit.

nost, a na drugoj gotovo posvemašnja jalovost tla. O tom nam jasnu sliku podaje ovaj priegled Nizozemskoga tla.

Površina Nizozemske	Neobradjeno tlo	Vode i močvare	Nasipi, putovi i zgrade	Oranica
32.895 □ km.	7.114 □ km.	1.335 □ km.	771 □ km.	8.609 □ km.
100 %	21·6 %	4 %	2·3 %	26 2 %

Livade i pašnjaci	Vrtovi	Šume	Prosta od poreza zemlja
11.371 □ km.	518 □ km.	2.254 □ km.	923 □ km.
34·5 %	1·7 %	6·9 %	2·5 %

Kako je Nizozemska razmjerno malena i većinom ravna, ima i podneblje dosta jednolično. Toplota i oborina gotovo je jednaka po cieloj zemlji, jer jedna i druga ovise o susjednom toplom moru, koje izvanjske obale Nizozemske obljeva i prodire duboko u pojas polojne zemlje. Popriečna je godišnja toplota mora na Nizozemskih obalah oko 11°; ono je dakle toplije nego li kopno, te s toga povoljno djeluje na zemlju, kao što se to opaža navlastito na obalah. Tu je naime toplota njekoliko desetina stupnja veća, nego u unutarnjoj zemlji, a razlika med sjeverom i jugom iznosi oko 1°. Djelovanje mora na Nizozemsku se medjutim jasnije opaža za mjesečnih popriečnih toplota; more naime više ublažuje studen nego li ljetnu žegu. I vjetrovi, navlastito južnozapadni i zapadni, mnogo doprinose, da more djeluje na kopno. Zapadni vjetar donosi Nizozemskoj uviek vlage, pa bi čovjek po tomu mislio, da će zemlja imati obilnu oborinu. Nu tomu nije tako. Popriečna godišnja padavina iznosi u cielom kraljevstvu oko 700 mm., dakle manje nego u Zagrebu (900 mm.). Razlog je tomu neznatna visinska razgrana tla. Nad morem je doduše zrak upio do 80% vodenih hlapova, kao što opažanja u Helderu svjedoče, te bi po tomu dostatna bila ohlada u zračištu od 2°—3°, da dodje do kiše. Nu strujeći prema kopnu zrak ne ohladi se u obće ni toliko, kao što je posve naravno. Tȁ nutarnja je zemlja, kao što smo spomenuli, samo nješto hladnija od obale, a ne ima uzvisitosti, koje bi silile zrak, da se više digne i ohladi. Da Nizozemska ima kakovo gorje ma samo do 300 met. visine, imala bi vanredno obilnu padavinu, ali ovako do 60 met. visoke sipine ili do 100 met. visoke pjeskovite ledine ne mogu da utječu na obilje oborine. Budući da samo tlo Nizozemske ne pospješuje oborine, to je tamošnje zračište puno vodenih hlapova. Ono je u nutarnjoj zemlji još kod Nymvegena zasićeno sa 80% vlage, poradi čega lako nastaje na zemlji magla a u visinah oblaci. Maglenih dana ima više nego posve vedrih. Popriečna naoblaka iznosi oko 70% nebeskoga svoda, te je u godini mnogo veći broj oblačnih dana, nego jasnih i vedrih. Po tom dodje lako i brzo i do kiše (190 dana), ali ne obilne i dugotrajne. Sve nam to jasno svjedoči, da je podneblje u Nizozemskoj u obće vlažno.

Prije nego li progovorimo o žiteljstvu Nizozemske, treba da koju spomenemo o sastavu i razvitku tla od najstarijih vremena do danas. Kako je bilo sastavljeno i kako se razvijalo tlo Nizozemske u najstarije doba, malo se znade. Današnja je Nizozemska sastavljena gotovo izključivo od slojeva posljednjega geologijskoga doba. Predaleko bi nas

vodilo, da ovdje navedemo iztraživanja i naslućivanja geologa o najstarijoj geologijskoj dobi. Za srednji geologijski viek sigurno je, da je Nizozemska bila pod morem. Kao što smo već na drugom mjestu spomenuli, dobila je sjevernozapadna Evropa današnji svoj oblik istom iza ledenoga doba i to postupno. Najprije je Veliko Britansko otočje suvisilo s kopnom Evropskim, pa je Nizozemska bila unutarnja zemlja, daleko od mora, zarasla bujnom šumom. Na to poče djelovati razorna sila mora, te stvori DConversku cestu, koju i danas sve dalje širi na štetu susjednih zemalja. U to doba postade Nizozemska primorskom zemljom i sada odpoče borba kopna s morem, a u tu se borbu naskoro umieša i čovjek. Kad je n. pr. kod Pettena more prodrlo sipine, te zaprietilo unutarnjoj zemlji, podignuše Nizozemci ogromne zagrade, da se od'rvaju moru. Promatrajući razvitak obale Nizozemske u povjestničko doba gotovo bi čovjek rekao, da su Nizozemci svojom smjelošću, opreznošću i neumornim radom skršili i prevladali istu prirodu. Nizozemac se već tečajem viekova s uspjehom bori protiv mora i riekâ, on je more zaustavio, a riekam označio smjer, kuda treba da teku. Ne ima zemlje u Evropi, koja bi bila na toliko djelo ruku čovječjih kao Nizozemska, u nijednoj zemlji ne suvisi prirodni zemljopis s povjestničkim koliko u poušću Rajne, a doista ne ima zemlje, koja bi u povjestničko doba doživjela tolikih prirodnih promjena, kao zemlja izmedju Šelde i Emze. — Nizozemska, kakva je danas, djelo je tamošnjih žitelja. Nu Nizozemsko tlo nije ni danas nepromjenljivo; ono se svake godine povećaje na štetu mora i rieka, o čem nam svjedoči godišnji „izvještaj o javnih gradnjah“ u Nizozemskoj (Verslag aan den Koning over de Openbare Werken).

II.

Žiteljstvo. Gradovi i mjesta.

Kako je nastao današnji narod Nizozemski. — Kako se razvila i s kojih je razloga procvala Nizozemska kao samosvojna država. — Fizična kultura. — Velika napučenost. — Opis znamenitijih gradova. — Zaglavak. — Luxemburg.

Od najstarijih vremena do danas obitava u Nizozemskoj germanski narod Friza. Plinije, Tacit, Ptolomej i Dio Cassije spominju Frize kano žitelje izmedju dolnje Rajne i Emze. I za velike seobe naroda ostadoše tamo Frizi; oni su branili svoju neovisnost protiv Rimljana, a kasnije manje više i protiv Franaka; pače kad su bili priklopljeni Njemačkomu carstvu, pridržali su njeke povlasti. Od tih dakle Friza, s kojimi su se pomiešala Saska i Franačka plemena, nastao je današnji narod Nizozemski. Dakako posebnom je državom postala Nizozemska istom prije 400 godina. Pojedini dielovi današnje Nizozemske živjeli su u neslozi i borbi, dok niesu u 15. stoljeću za Karla Smjeloga većinom pripali Burgundiji. Prvi je zavladao svimi zemljami današnje Nizozemske i Belgije (Sdružena Nizozemska) Habsburgovac Karlo V. Za reformacije razpadnu se sdružene zemlje Nizozemske na južnu katoličku i sjevernu potestantsku polovicu. Potonja (Holand, Seeland, Geldern, Utrecht, Groningen, Oberyssel i Friesland) proglasi se Utrechtskom unijom g. 1579., samosvojnom državom. Veličanstvenom i uspješnom borbom protiv Španjolske (za Filipa II. i njegovih nasljednika), koja je onda prva država na zemlji bila, oživili su Nizozemci, u njih se ojačalo čuvstvo narodnosti i tako nestalo starih opreka medju pojedinimi grofijami. Jednim mahom stupilo je do onda neznatnih sedam pokrajina na pozorište svjetske povjestnice kao narod odlučan i vanredno poduzetan. Oni si naskoro prisvojiše gospodstvo nad morem i uzeše u svoje ruke svjetsku trgovinu.

Mnogo ima uzroka veličanstvenom tomu pojavu u povjestnici Evropskih naroda. Uz vanrednu hrabrost i uztrajnost Nizozemaca osobito su pripomogle prirodne prilike njihove zemlje, da su napokon

uspjeli protiv Spanjolske. Nizozemci su povodnjili niži dio polojne zemlje i otvorili svojim brodovom pristup u unutrašnju zemlju. Nepristupnost njihove domovine bijaše najjači bedem slobode i samosvojnosti, a k tomu su naskoro baštinili susjednu Flandriju (izseljenje iz Antverpena), gdje je industrija, trgovina i brodarstvo liepo cvalo. Nadalje su prijale Nizozemskoj vjerske razpre u Francuzkoj i Njemačkoj, odakle se mnogi preseliše u Nizozemsku, kamo dodjoše kasnije i židovi, iz Španjolske progonjeni. U 17. stoljeću zakloniše se u Nizozemsku mnogi Evopski bjegunci. Stanovničtvo je s toga u polojnoj zemlji vanredno naraslo, te je s neumornom radljivošću prokopi i nasipi neplodne i močvarne priedjele pretvaralo u plodnu zemlju. K tomu se dadoše Nizozemci na more, te oteše svomu staromu dušmanu, Španjolskoj, jedan dio naseobina. Malo zatim dokopaše se glavine Dobre nade, osnovaše naseobine na Guinejskoj obali, u Iztočnoindijskom otočju i kopnu, osvojiše na njeko vrieme Braziliju i zavladaše nad Guyanom. Oni otvoriše nove putove trgovini s Kitajem i Japanom, a ploveći u nepoznate krajeve, preploviše daleke prostore Pacifika, i obretoše novu Guineju, Australiju (Nova Holandija) i Tasmaniju. Oni oploviše južni šilj Amerike nazvavši ga po svom gradu „Hoorn“. Po svih morih vijala se njihova zastava; već poslije 70-godišnje svoje samostalnosti postadoše gospodari svjetske trgovine. Kad je westfalskim mirom (g. 1648.) bio dovršen 30-godišnji rat, nije Evropa samo priznala neovisnost Nizozemske, već ju je pače i povećala jednim dielom Brabanta i Limburga. U to se neizmjerno bogatstvo nagomilalo u zemlji, a obće blagostanje vanredno procvalo: Nizozemska je bila najbogatija država Evropska.

Na to počeše zavidne susjedne države rat protiv Nizozemske. Englezka g. 1651. zakonom o brodarenju zatvora svoje luke Nizozemskim brodovom, a Francuzka (Ljudevit XIV.) god. 1672. nastoji uništiti silu Nizozemsku, što joj ipak sprieči vrstni namjestnik Vilelmo III. i Braniborska. Nu dugotrajnimi ratovi i unutrašnjimi borbami oslabila je Nizozemska na toliko, da je u 18. stoljeću izgubila prvenstvo u svjetskom prometu, a na njezino mjesto stupi Velika Britanija. Za Francuzke revolucije, koja je zatekla Nizozemsku vrlo slabu, stradala je zemlja mnogo. Ponajprije pretvoriše ju Francuzi u Batavsku republiku, zatim u kraljevinu Holand, a napokon ju priklopiše Francuzkomu carstvu. Za to vrieme ote joj Englezka više naseobina. Na Bečkom kongresu (1815.), gdje su diplomati prekrojili Napoleonovu Evropu, dobi Nizozemska opet svoju samosvojnost, samo što ju spojiše s Belgijom u jednu državu. Ta se država razpade opet g. 1830.

na Belgiju i Nizozemsku. Kraljevina je Nizozemska od onda posve za se država, samo što je s njom personalnom unijom spojena velika vojvodina Luksemburžka. Zemlja je za dugotrajnoga mira posljednjih 60 godina na novo procvala. Nizozemske luke oživješe koje trgovinom sa cvatućimi naseobinami, koje pak kao skladište zapadno-njemačke trgovine. Rajna postade opet velikom brodarskom cestom, po kojoj se dovoze kopnene plodine do mora, a proizvodi iz dalekoga Iztoka, Amerike i Velike Britanije u Njemačku. Državne su se financije velikimi dohodci iz kolonija ponajprije ustalile i uredile, a zatim su vanredno narasle. Nu odkada je ujedinjena Njemačka stala dizati svoju mornaricu, nije više Nizozemska izključiva luka zapadnonjemačke trgovine.

Nizozemska na polak izvrgnuta navalam mora i poplavam rieka a na polak razstavljena od neplodnih ledina i tresetišta ne mami ljudi za naseobu. Poradi toga ne može da pojmi dosta velike gustoće žiteljstva, znamenite kulture i veličanstvenih zagrada protiv navalam voda, tko ne poznaje Nizozemske povjestnice. Tečajem stoljeća bijaše Nizozemska, raztrgana na mnoge grofije i vojvodine, tako neznatna medju Evropskimi državami, da ni suvremeni izvori ne spominju, kako je Evropa na tom mjestu mnogo zemlje izgubila u morskih valovih. Trebalo je znamenitih svjetskih dogodjaja, da se tako rekavši u more propalo tlo otme zaboravnosti. Kao što su žitelji Oglajski bježeći pred navalom Hunskom na lagunah Jadranskoga mora našli sigurno zatočje, odkle su kasnije zagospodovali Sredozemnim morem, tako je bila Nizozemska za velike vjerske borbe u 16. i 17. stoljeću bjeguncem kao zaklonište. Zbog udaljenosti i nepristupnosti zemlje zaklanjali su se ovamo smioni i odlučni ljudi, koji su zatim započeli borbu s morem i vodami. Sam položaj zemlje na ušću Rajne nije neposredni razlog, što je Nizozemska procvala, već je tomu najviše doprinielo čvrsto i poduzetno žiteljstvo.

Nizozemska je sama po sebi siromašna, te prija jednomu jedinomu obrtu naime ribarstvu, jer je susjedno plitko more vrlo riborodno. To je ujedno razlog, da je i izvanjski kraj sipina, Frizijsko otočje i obala Zuiderskoga jezera napučena. I Nizozemske razgranjene rieke prijaju ribarstvu, od kojega ima danas zemlja godimice prihoda 3—4 milijuna forinti. Obradjivanje tla nailazi dan danas na velike težkoće, jer treba vanrednoga troška i napora, da se plodna polojna zemlja obrani od navale voda, a neplodne ledine pretvore u plodovito tlo. Istina, kroz stoljeća se u tom smjeru toliko učinilo, da je razmjerno

malo zemlje neplodne. Nu razmjerno ima najviše livada, a po tom je najznamenitija grana narodnoga gospodarstva stočarstvo. Sva stoka u Nizozemskoj vriedi do 150,000.000 for., a uz to se još svake godine mnogo stoke izvozi. Mlječarstvo je vrlo znamenito; g. 1884. na pr. izvezlo se iz Nizozemske 5 milijuna kilograma maslaca i 29 milijuna klgr. sira, a tim je unišlo u zemlju preko 45 milijuna forinti. I poljodjelstvo je znamenito; navlastito se mnogo teže biline, važne za industriju (broć, vodoplav, duhan, lan i burak). Osim toga se mnogo goji cvieće, te se lukovice na sve strane razpošilju. Zbog spomenute različite težitbe tla polojna je zemlja dobro napučena (100—110 na □ km.). K tomu treba da iztaknemo, kako uza sve to, što ni iz daleka ne rodi dovoljno žita, te se ovo u velike uvozi, ipak ima zemlja veći prihod od plodina, koje izvozi, nego je potrošak za uvozne plodine. Dakako da to vriedi samo za polojnu zemlju, dok na tresetištih i ledinah ne uspieva trgovačko rašće, već samo nješto zobi, raži, heljde i koruna. Uza sve to živi i po ledinah do 75 žitelja na □ km., koji se hrane od industrije. Dok je naime na polojnoj zemlji industrija omedjena na gradove, te se na ladanju amo tamo pravi jedino opeka i brodovi, razvila se na ledinah na više mjesta tekstilna industrija i to suknarstvo, platnarstvo i pamučarstvo, a k tomu ima papirana i tvornica tapeta, a na jugu cvate keramička industrija. Pošto se po zemlji navlastito oko gradova nagomilalo u velike žiteljstvo, lako pojmimo, da je Nizozemska još jedanput tako napučena kao naša monarkija. Nizozemska broji 4,451.000 stanovnika, dakle oko 135 na □ km. Danas se može govoriti o jednom Nizozemskom narodu, makar zemljopisci obično iztiču, da franački živalj obitava više na zapadu i jugu kraljevine, Sasi na iztoku, a Frizi u sjevernom primorju. Nizozemac je u svem srodniji Englezu nego Niemcu. Nizozemac osobito ljubi čistoću u svem. Čovjek se ne može dosta načuditi vanrednoj čistoći po ulicah i trgovih, a kako je tek sve čisto i uredno u kućah priprostoga naroda! (Sl. 49.) Nizozemac nadalje vanredno voli cvieće i ruže. Kao trgovac vrlo je tačan, a tudji jezik brzo nauči. Izobraženi ljudi govore svi francuzki, englezki i njemački. Veća polovica Nizozemaca vjere je protestantske, a manja vjere katoličke. Mojsijevaca ima u svem do 90.000 stanovnika.

U Nizozemskoj broji 21 grad preko 20.000 stanovnika, a medju timi su tri velika grada, koja broje preko 100.000 stanovnika. Oko 1,300.000 žitelja nagomilalo se oko spomenutih gradova ili 30% žitelja. Veliki su gradovi središta Nizozemske trgovine; iz njih idu

niti svjetske trgovine, koje daleki Iztok s Evropom spajaju; u njih su se nagomilale one silne glavnice, koje su narasle od zamorske trgovine; u njih cvate ujedno industrija, koja više proizvodi, nego zemlja treba. Nu ipak sve grane privrede pretječe u tih gradovih trgovina i brodarstvo. Istina, daleka plovitba po moru omedjena je dan danas samo na njekolike luke, ali je tim znamenitija plovitba uz obalu pak po riekah i prokopih. Napokon je i po željeznicah jak promet i trgovina.

Makar nije sielo vlade ni priestolnica, ipak je **Amsterdam** bez sumnje prvi grad kraljevine Nizozemske, pa je to bio uviek, odkad

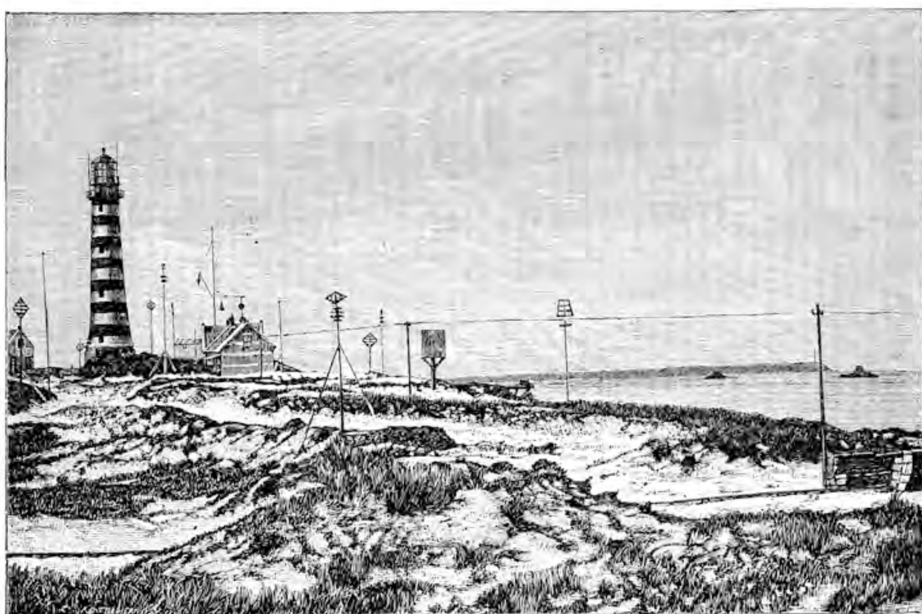
Sl. 49. Unutrašnjost Nizozemske kuće.

je zemlja došla do samosvojnosti. Prije toga je doduše zaostajao brojem žiteljstva za svojimi susjednimi gradovi Haarlemom i Leidenom. I prošlost Amsterdama nije mu proricala velike budućnosti. Prvi su mu početci u gradini, koja bje podignuta g. 1204. na ušću Amstele u tadanje unutrašnje jezero Ij. Oko spomenutoga dvora sagradilo se mnogo kuća, te se tako razvilo mjesto, koje je naskoro dobilo prava gradska. Kasnije postade Amsterdam članom Hanse (saveza trgovačkih

gradova u srednjem vieku), te liepo procvate, kad je koncem 14. stoljeća nastalo današnje Zuidersko jezero. Za ratova za slobodu protiv Španjolske rastao je to više Amsterdam, što su više stradali njegovi suparnici Haarlem, Leiden i Antwerpen. Pod konac 17. stoljeća postigao je vrhunac svoje moći i slave, dok je zatim pod konac 18. stoljeća mnogo stradao od Englezke, Pruske i Francuzke. Makar da je od g. 1808.—1810. bio glavni grad kraljevine Holandije, a od g. 1810.—1813. treći grad francuzkoga carstva, ipak je propadao, jer mu je kontinentalni zatvor podsjekao svu trgovinu. Broj žiteljstva smanjio mu se u 20 godina za 40.000. Kad su na to nastala mirna vremena, nije se trgovina nikako dala navrnuti na Amsterdam: ono, što mu je bilo za nemirnih vremena 16. stoljeća od koristi, naime nepristupni položaj, to mu je sada upravo priečilo svaki napredak. U to su doba počeli graditi sve veće brodove, a tomu nije prijalo plitko Zuidersko more; k tomu se opažalo, kako je štetno po Amsterdam, što ne ima veće plovne rieke, jer se sav promet navraćao k lukam na ušću Rajne. Da se tomu doskoči, sagradili su poduzetni žitelji Amsterdama g. 1825. sjeverno-nizozemski konao od Amsterdama do Heldera, dug 78 km., širok 30—40 met., a dubok 6—7 met. Nu ni taj dostojni predteča Suežkoga prokopa nije pravo pomogao procvatu Amsterdama. Istom onda, kad je Nizozemska na najužem mjestu prokopana i Amsterdam spojen neposredno s morem, procvao je s nova grad. God. 1876. iza 11-godišnjega veličanstvenoga rada bijaše dovršeno to najveće kulturnohistorijsko djelo, koje je do sada u Evropi poduzeto. Sl. 50. nam prikazuje ušće toga konala kod Ijmujdena. Amsterdam je dobio tim konalom novu luku, velik prostor za ogromna skladišta; na moru je podignuta predluka Ijmujden, od koje vodi do Amsterdama 25 km. duga vodena cesta, po kojoj ne plove samo najveći pomorski brodovi, već se lako jedan drugomu uklanjaju, što nije na pr. moguće na Suežkom prokopu. Budući da je površje toga sjevernomorskoga konala niže, nego lice morsko, zatvoraju ga ogromne splavnice prema Sjevernom moru i Zuiderskom jezeru, a njegove se vode izljevaju u more jedino za vrlo nizke osjeke. Uspjeh ove gradnje bio je sjajan. Amsterdam, koji je bio spao na luku drugoga reda, podignu se odmah prvih godina; njegov se promet podeseterostručio, on se poče natjecati svojom trgovinom sa Rotterdamom i Antwerpenom. Uz vanredni promet na moru znamenita su obćila toga grada i na kopnu. Osim toga, što se u gradu stječe mnogo željezničkih pruga, koje ga vežu na sve strane s manjimi mjestmi u zemlji i sa Belgijom

i Njemačkom, spaja ga više konala s unutrašnjom zemljom. S razvitkom trgovine napredovao je 'vanredno i sam grad. Od g. 1876—1880. narastao je broj žiteljstva od 296.000 na 400.000.

Amsterdam nije liep grad. Stariji su dielovi grada tiesni, a kuće kano da se jedna uz drugu tiska u vis. Nu ipak pojedini dielovi grada imadu osobito slikoviti izgled. Hellwald opisuje Amsterdam ovako: „Rieka Amstela, koja dobiva vode iz Rajne i Vechte, protječe grad, kojemu je i ime dala (Amsterdam t. j. nasip na Amsteli). Široka Amstela vuče se nakrcana brodovi do mosta, koji je dug 390 koraka te ima 35 lukova, od kojih je 11 uredjeno tako, da mogu propustiti

Sl. 50. Ušće sjevernoga konala kod Ijmujdena.

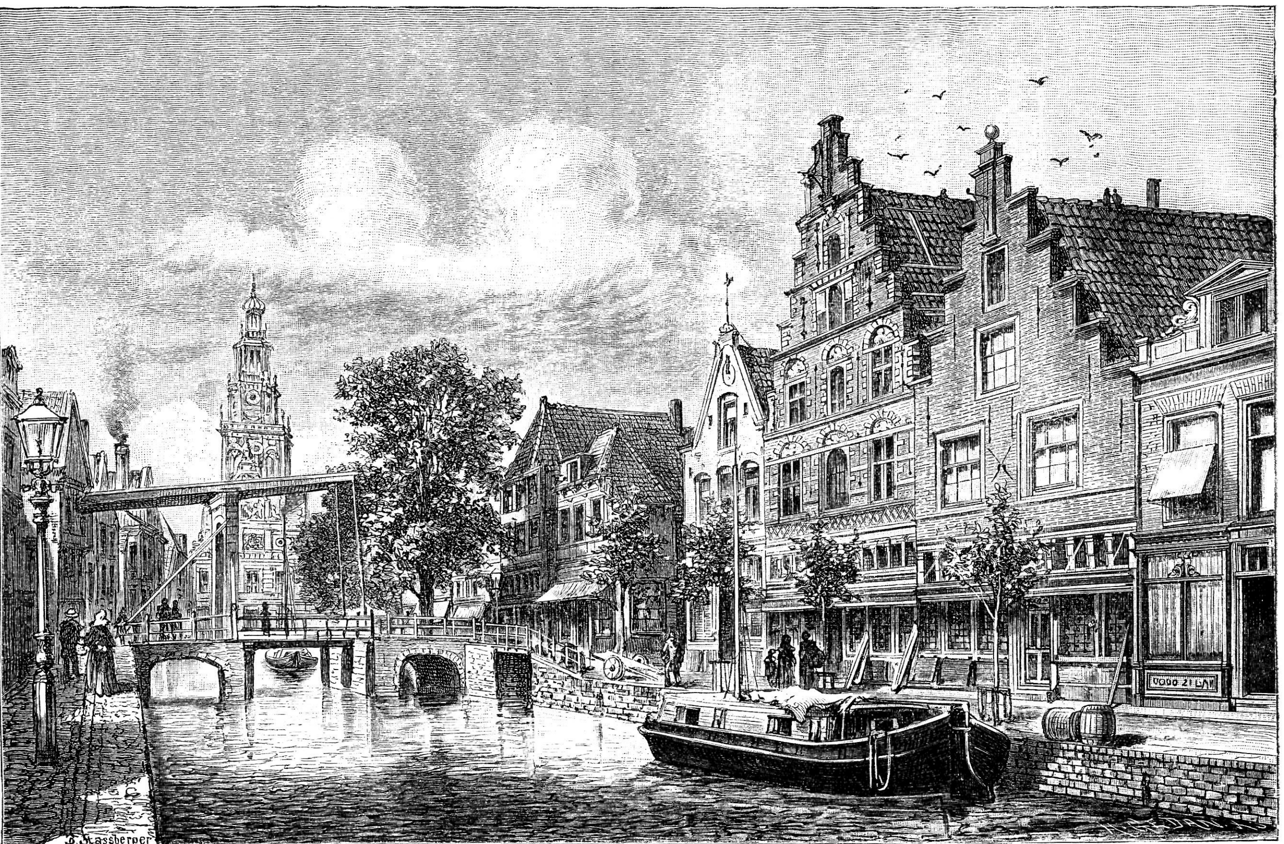
najveće brodove. Upravnimi konali, koji su prije odvodnjivali močvarno tlo, nastalo je 90 otoka, koje spaja 290 mostova. Unutarnji je grad oko nasipa nepravilno gradjen, nu oko njega se razvio sustav koncentričnih okruga, glasovitih „Grachta" (sl. 51.), koje presiecaju ceste izlazeći poput zviezde iz središta prema obodnici. Grad se i dan danas širi u sve većem okrugu oko svoga središta. Amsterdam je pravo čudovište vodogradnje. Grad je naime sagradjen na nizkom vlažnom i močvarnom tlu, izpod kojega je 16—17 met. duboko piesak, a pod

Sl. 51. Heerengracht u Amsterdamu.

njim ilovača, na koju nailaze pri kopanju zdenaca. Poradi toga se sve kuće dižu na stupovih, koji su se njekoć kao ogromna stabla dizali u vis u Norvežkoj ili u Švedskoj . . . U Nizozemskoj, a po tom i u Amsterdamu drže se načela, da u svakoj kući, ako je moguće, stanuje samo jedna obitelj. Poradi toga običaja svi Nizozemski gradovi kao i London, kamo se ta navika odavle preniela, sastoje od malenih stanova, te su vrlo nalik jedan na drugi. Kuće, gradjene od tamnocrvenih opeka, medju kojimi se ističe bielo vapno, redovito su visoke i uzke sa dva do tri prozora na ulicu. Unidješ li kroz vrata, eto te u dugom uzkom triemu, koji je često u bogatijih kućah bielim mramorom obložen. Odavle vode stube u gornje spratove, dok su u prizemlju uz triem još dvie prostorije jedna iza druge; od tih je ona na ulicu za primanje, a druga jedaća soba. Sobe za stanovanje su u gornjih spratovih; tamo je poslovnica kuće gospodara, soba domaćice, a napokon je na najvišem spratu spavaća soba. — Kao što se iznutra tako se i izvana razlikuju Nizozemske kuće od naših. Kuće duž konala vrlo su slikovite. Strmi krovovi na zabat i kvirnjaci ističu se divnom raznolikošću; svodni obluci, prozori-pomolci i različite ukrase prava su naslada za slikara i ljubitelja graditeljstva. Svaka se kuća ističe ma kakvom osebujnošću. Koliko to više godi očima nego li monotonija (jednoličnost) modernih velegradova! Ponajviše sjajnobieli prozorni okviri vanredno se ističu sred zidina od tamne opeke; svuda vidiš na prozorih biele zastore, a velika se stakla odrazuju poput ogledala. U prizemlju su obično na prozorih iznutra rešetke od žice, da prolazeći ulicami ne vide u sobu. Nadalje su često na kojem prozoru u gornjem spratu namještene „uhode“ t. j. malena zrcala, u kojih se vidi, što se pred kućnimi vratima zbiva. Ceste (straat) su riedko široke, a spajaju ih još uže postrane ulice, koje Nizozemci zovu „steg“. U istinu su veličanstvene jedino velike i liepe „Grachte“, kojim su pobriežja s obje strane zasadjena drvljem, a tako je svuda u Nizozemskoj i u najmanjih mjestih“.

Život je u Amsterdamu vanredno živahan po vodi i po kopnu. Njeki rado zovu Amsterdam sjevernimi Mletci, nu ta prispodoba nije opravdana. Istina, u Amsterdamu ima kao i u Mletcih mnogo konala, koji služe mjesto cesta, ali na tih konalih ne plove samo čamci ili gondole, već mnogi veliki brodovi. Nu Amsterdamu manjkaju mletačke palače i azurno modro nebo njekadašnje kraljice Jadranskoga mora. Amsterdam ide danas medju prve trgovačke gradove u Evropi navlastito za kolonijalnu robu i žito. Posebna je grana Amsterdamske

Sl. 52. Konao i cesta u Alkmaaru.

industrije brušenje dijamanta, čim se gotovo izključivo bave Židovi u velikih mlinovih s visokimi dimnjaci. Od 30.000 Židova u gradu oko deset tisuća i to siromašniji bruse i izradjuju dragulje, dok bogatiji njimi trguju.

U ono vrieme, kad se Nizozemska otimala Španjolskomu gospodstvu, procvali su uz Amsterdam još njeki gradovi na Zuiderskom jezeru kao Hoorn, Enkhuizen i t. d. U našem je vieku cvao njeko vrieme grad Helder na sjevernom šilju Nizozemske i na ušću sjevernonizozemskoga konala. No u novije doba diže se sve više Ijmunden, kao predluka na ušću sjevernonizozemskoga konala. I Zaandam, u vrieme Petra Velikoga glasovito mjesto zbog brodogradnje, danas nije ono, što je njekoć bio, dok nasuprot Alkmaar liepo cvate (sl. 52.). — U starije doba bijaše prvi grad na ušćih Rajne Dortrecht, nu kasnije mu preote prvenstvo Rotterdam (200.000 st.), riečna i pomorska luka (sl. 53.) i u tom pogledu vrlo sličan Hamburgu. „Rotterdam i Antwerpen (u Belgiji) prve su veće luke na kopnu za Antlantske parobrode, koji prevale Doversku cestu. Nu bliži moru Rotterdam pristupniji je nego li Amsterdam, koji je duboko u ljevastom ušću Šelde. U Rotterdamu je sve na okupu: plovitba po najvećoj njemačkoj rieci s brodarenjem po Mozi i po sjevernonizozemskom konalu sastaje se sa plovitbom uz obalu i ribarstvom, kao i s morskim prometom u Veliku Britaniju i u zamorske zemlje. Posve je dakle naravno, što se Rotterdam broji u najveće luke na zemlji. Ipak su dvie zapreke brodarstvu u Rotterdamu: ulaz u more rado se pieskom zamulji, a plovitba u unutarnju zemlju ovisi o Njemačkoj carini. Odstrane li se te zapreke s jedne strane tehničkimi sredstvi a s druge strane mudrom politikom, procvasti će Rotterdam još većma". Izmedju Amsterdama i Rotterdama ima mnogo Nizozemskih gradova. Mi ćemo samo spomenuti Leiden (Lugdunum Batavorum?), njekoć vrlo slavan, danas sveučilištni i industrijalni grad i Haarlem, danas na glasu radi cvjećarstva, jer se odavle cvjetne lukovice na daleko po Evropi raznose. Nedaleko Haarlema došlo je u novije doba na glas pomorsko kupalište Zandvoort.

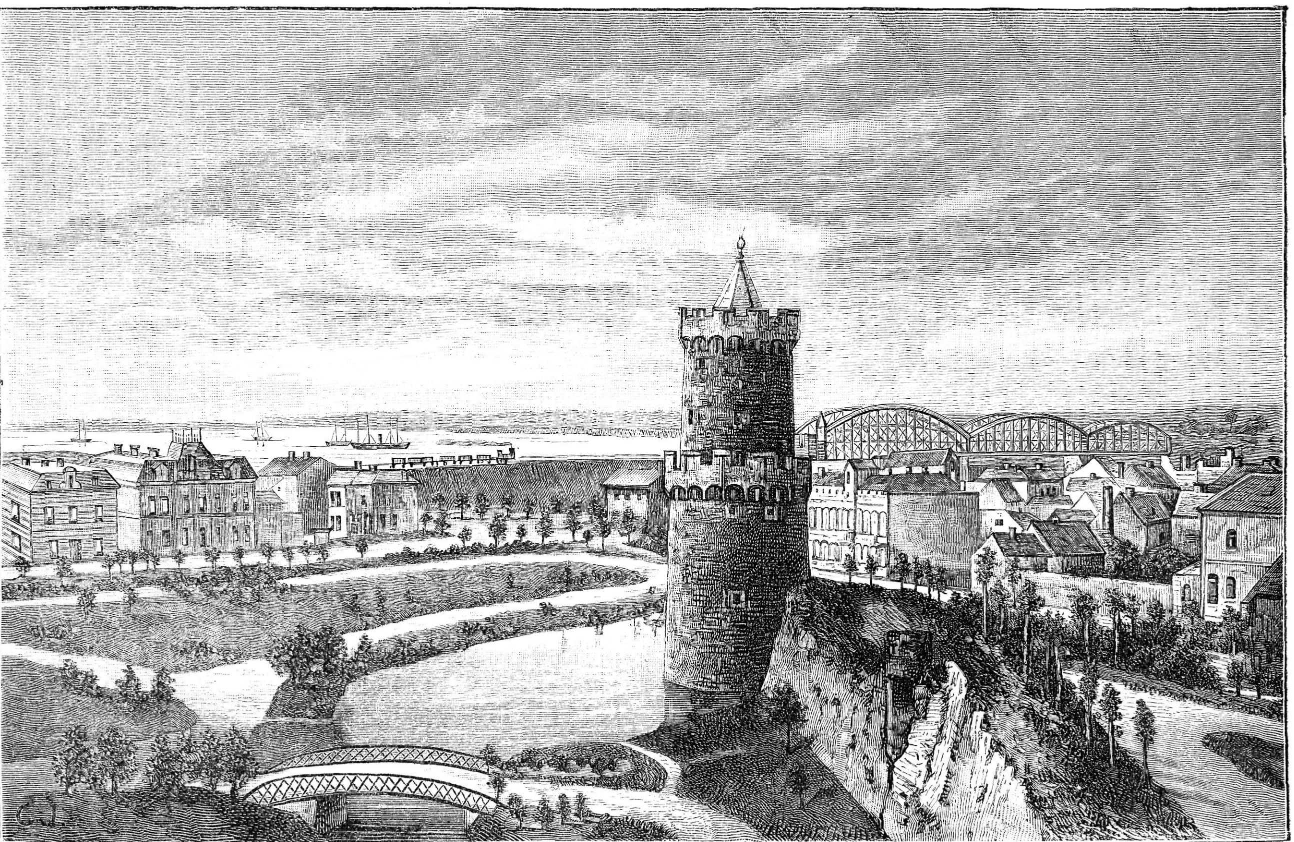
Južno od Leidena prostire se na nutarnjem rubu sipinâ prostrana šuma, u kojoj je bila lovačka kuća grofa Nizozemskoga. Grof Vilelmo II., koji je bio njeko vrieme car Njemački, sagradio je tu grad, oko kojega su se naselili mnogi plemići. Tako je nastalo veće mjesto, od kojega se napokon razvi priestolni grad kraljevine Nizozemske Haag, kojega ime u nizozemskom jeziku 's Gravenhage (t. j. des Grafen

Sl. 53. Ulica i konao u Rotterdamu.

Haag = grofov Haag), još i danas podsjeća na njegovo podrietlo. Priestolnicu Nizozemske opisuje Dr. Oppel ovako: „Najsjajniju tačku Nizozemske okolice prikazuje nam priestolnica 's Gravenhage, bez sumnje jedan od najzanimljivijih i osobitih gradova Evropskih, kojemu gotovo nema na našem kontinentu premca. U cielosti ne izgleda Haag velegradski, već više idilički. Narodnonizozemski slog u gradskih nasadih i u gradnji kuća većinom se do danas sačuvao, pa se u gradu vidi malo modernih gradjevina. Usred grada ribnjak, po kojem se šire labudovi, palačami okružene sočne livade, prave nizozemske ceste sa konali i drvoredi, vrlo prostrani prirodni perivoj, tik kraj grada pasuća stada, nedaleko mrke sipine, a iza njih neizmjerno more, sve su to takove stvari, od kojih svaka za se čovjeka zatravi; nagomilane pak na jednom mjestu podavaju nam sliku, koja spaja prednosti grada s krasotami ladanja. K tomu velika čistoća i neobični mir u tom gradu vanredno se razlikuje od žurbe i živahnosti u modernih velikih gradovih". Haag nije trgovački grad kao Amsterdam, on je sielo vlade i činovnički grad; k tomu ima u tom prijatnom gradu mnogo umirovljenika i posebnika, koji tu u miru uživaju bogatstvo, koje su većinom stekli u dalekoj Indiji. — Scheveningen, glasovito pomorsko kupalište, spojeno je posve s prestolnicom. — Nješto podalje od one rpe gradova, koji se prostiru medju Amsterdamom i Rotterdamom, već na kraju polojne zemlje je grad Utrecht (82.000 st.). Tko dolazi iz jugoiztoka kopnom u Nizozemsku, naidje kod Utrechta najprije na polojno tlo; tu je strategički ključ Nizozemske, što jasno svjedoči i povjestnica toga grada od Rimljana pa sve do danas. Na granici medju polojnom zemljom i pjeskovitimi ledinami, Utrecht je znamenito središte za trgovinu i promet po kopnu. — Na otocih u Seelandu vriedni su spomena gradovi Middelburg i Vlissingen (na izlazu ušća Šeldina), koji su danas željeznicom spojeni s kopnom. U iztočnoj Nizozemskoj na pjeskovitih ledinah i tresetištih najznatnija su mjesta: na jugu Maastricht („Trajectum ad Mosam"), u sredini poznat u povjestnici Nymwegen (sl. 54.), a na sjeveru Groningen.

Završujući ovaj kratki opis Nizozemske spomenimo još sliedeće. Ne ima sumnje, da je Nizozemska u mnogom pogledu prevalila vrhunac svoje slave i moći, jer su se prilike, koje su joj pomogle do procvata, znamenito promienile. Ponajprije je Englezka već davno slomila premoć Nizozemske na moru, a k tomu nastoji u najnovije doba Njemačka, koje je pomorska trgovina prije bila većinom u ruku

Sl. 54. Nymwegen na Rajni.

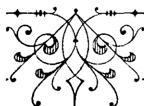
Nizozemaca, da postane takodjer pomorskom vlašću. Nadalje Nizozemske naseobine stradaju sve više od natjecanja drugih vlasti, te ne donose materi zemlji toliki prihod kao prije. Nu tristogodišnja sjajna prošlost rodila je u cielom kraljestvu znatnim blagostanjem, koje se pretočilo u sve slojeve stanovničtva. U Nizozemskoj ne ima mnogobrojnoga proletarijata; bezkućnika ima srećom malo, a uzprkos gustoj napučenosti ima još dosta praznih priedjela za naseobu. Gradjanstvo je imućno, velikih glavnica ima dosta, s kojimi se mogu i najveća kulturna poduzeća i najveći trgovački podhvati izvesti. Istina, znanosti i umjetnosti ne cvatu u Nizozemskoj danas onako kao njekoć iza 80-godišnjega rata (g. 1568—1648) i narod nije još sav naobrazovan, jer ima ipak 9% mužkaraca-analfabetista (ljudi, koji ne znaju čitati ni pisati); nu velike vodogradnje sjevernonizozemskoga i sjevernomorskoga konala i velikih luka u Amsterdamu, Rotterdamu i Vlissingenu, zatim tri veličanstvena mosta u poušću Rajne, napokon osušenje Haarlemskoga mora Ija jasno svjedoče, da se još nije izcrpao poduzetni duh i vrstnoća Nizozemskoga naroda.

O naseobinah Nizozemskih progovorit ćemo obširnije kod pojedinih kontinenta. Ovdje na prosto spominjemo izvanevropski posjed. U Aziji ima Nizozemska najviše naseobina na Velikih i Malih Sundajskih i na Molučkih otocih (1,462.000 □ km., sa 30 milijuna žitelja); u Americi pripada Nizozemskoj jedan dio Guyane, zatim njeki otoci u Malih Antilih i otoci pod vjetrom (120.500 □ km. sa 120.000 stanovnika), a u Australiji njeki priedjeli na zapadnoj obali Nove Guineje, otočje Papuas i dr. (397.200 □ km. sa 265.000 žitelja). Nizozemska ne posjeduje u Africi ništa.

Izmedju Njemačkoga carstva i kraljevine Belgije prostire se na južnom obronku Ardena i na području Lotharingijske stupnjevine samosvojna državica **Velika vojvodina Luxemburg**, maleni ostatak one vojvodine, iz koje su proizašli u srednjem vieku njeki njemački i češki kraljevi (g. 1310—1437). Velika je vojvodina Luxemburg od g. 1867. u savezu s kraljevinom Nizozemskom, ali je pridržala svoj ustav i svoju upravu (personalna unija). Luxemburg zaprema do 2.600 □ km., a broji oko 213.000 stanovnika. Ovi su svi katoličke vjere a plemena germanskoga; nu službeni je jezik u zemlji francuzki još od predjašnjih vremena, kad su u nerazdieljenoj vojvodini bili većinom žitelji Valoni. Žiteljstvo se ponajviše bavi poljodjelstvom, a na jugu i rudarstvom (željezo) i industrijom (rukavičarstvo i pivarstvo). Žitelji stanuju u Luxemburgu ponajviše u selih i malenih obćinah izpod 2.000 stanovnika. Glavni zemaljski grad Luxemburg (16.000

st.), već u Rimsko doba znamenita naseoba, često se spominje u srednjem vieku kao jaka tvrdjava za ratova medju Njemačkom i Švicarskom. Danas su utvrde većim dielom porušene i pretvorene u krasna šetališta.

Velika vojvodina Luxemburg ima osebujni položaj medju Evropskimi državami. Ona ide medju najmanje države i makar da je utisnuta medju dvie velevlasti, koje se medjusobo natječu, ne treba da se skrbi za svoju samostalnost. Ova joj je zajamčena medjunarodnimi ugovori, pa s toga sastavlja svu vojničku silu te vojvodine oružničtvo i jedna vojnička glasba. Luxemburg je u tiesnom savezu sa svojimi susjedi. Sa Francuzkom i Belgijom ima isti službeni jezik, isti novac i jednake zakone; s Njemačkim je carstvom skopčan narodnošću svojih žitelja, carinom i željezničkim ustrojstvom, a sa Nizozemskom ima zajedničkoga vladara. Po tom je Luxemburg „idilička dodirna tačka“ u sastavu Evropskih država; politički samosvojan, ovisi Luxemburg gospodarstveno o Njemačkom carstvu, s kojim je dielio sudbinu gotovo uviek sve do g. 1866.

BELGIJA.

I.

Slika tla.

Položaj Belgije. — Sastav belgijskoga tla. — Gornja Belgija, srednja Belgija, primorska ili doljna Belgija.

Belgija se utisnula poput klina medju Francuzku i Njemačku. Njezino tlo ne ima posebnoga, jedinstvenoga karaktera, već je samo nastavak susjednoga francuzko-njemačkoga tla. Nu obsežna i osebujna kultura tako je promienila prvobitno stanje tla, da se ipak smije govoriti o posebnom Belgijskom tlu. Kraljevina Belgija zapremajući samo 29.400□ km. (dakle je nješto manja od Nizozemske) može se prema sustavu svoga tla zgodno na tri diela podieliti: na gornju, srednju i doljnu Belgiju. Ova se tri diela u koječem razlikuju. Ponajprije se nejednako dižu nad morem, a prema tomu im je i podneblje donjekle različito. Doljna Belgija, izuzev neznatni priedjel, nije viša od 50 met., u srednjoj se Belgiji samo njeke osamljene tačke diže 200 met. iznad mora; gornja pak Belgija spušta se samo u njekih dolinah izpod 200 met., a jedino u pojasu pravih Ardena uzdiže se iznad 400 met. nad morem. Prema tomu računa geolog Devalque popriečnu visinu tla u Belgiji na 148 met.

Nadalje je u spomenutih dielovih različit sastav tla. U gornjoj Belgiji sastavljeno je tlo od raztrošenoga i sprhnutoga kamenja. Tamošnja težka, glinena zemlja, koja je nastala od škriljevca, i lako pjeskovito ili vapneno tlo u prigorskom pojasu ne prija osobito poljodjelstvu, dok je u srednjoj Belgiji više rahla ilovača vanredno plodna. U doljnoj je Belgiji na zapadu tlo glinasto i pjeskovito, pa dobro obradjeno dosta rodi; naprotiv na iztoku sastavlja tlo sitni bieli piesak, tvoreći neplodni pojas kao prirodnu medju prema Nizozemskoj. Izu-

zevši taj neprijatni priedjel, doljna je i srednja Belgija poljodjelstvena zemlja. Tlo gornje Belgije ne prija poljodjelstvu, ali se ističe vanrednim bogatstvom ruda. Navlastito na rubu gornje Belgije, gdje prelazi u srednju Belgiju, prostiru se neizcrpljivi ugljenici, po kojih je ovaj priedjel postao jednim od prvih industrijskih kotara u Evropi. Doljna pak Belgija ima druge prednosti; ona se prostire uz more, pa makar da ne ima zgodnih luka, nadomjestila je ruka čovječja, što joj je priroda uzkratila, pa na obalah cvate kroz stoljeća znamenit pomorski promet. I s obzirom na žiteljstvo, koje ćemo kasnije promatrati, opaža se razlika u spomenuta tri diela kraljevstva. Valoni su pretežniji u gornjoj, a Flemi u doljnoj Belgiji, dok po srednjoj Belgiji obitavaju obje narodnosti.

Opišimo sada u krupnih crtah pojedine dielove kraljevstva.

Gornja Belgija zahvata jugoiztok kraljevstva do rieka Sambre-Moze, t. j. pokrajine Luxemburg, Namur i Lüttich. Na jugu su pravi Ardeni, valovita, koje šumovita, koje pak kamenita visočina, kojoj je najviši vrhunac Baracque Michel (672 met.) Belgijskih zemljopisaca. Ardensko gorje bijaše u srednjem vieku na zlu glasu zbog nepreglednih, gustih šuma, zaraslih bukvom i hrastom. I danas je zapadni dio Ardena uz francuzku medju bogat šumami. Na sjeveru nastavlja Ardene istoimeno prigorje (200—300 met. visoko), kojemu se može pribrojiti i maleni dio Visokoga Venna, koji prodire iz Njemačke u Belgiju južno od Verviersa. Venn je gola visoka ravnica puna cretišta; poljodjelstvu ne prija, ali zbog jake oborine osobito je obilno livadarstvo (okoliš Herve) i s tim u savezu govedarstvo. U srednjem dielu Ardenskoga prigorja je medju Mozom, Lessom i Vesdrom pusti priedjel Condroz, a dalje na zapadu je Famenne i Fagne, krajevi, na kojih uspieva i poljodjelstvo, te su u svem sličniji srednjoj Belgiji, nego li najvišim priedjelom gornje Belgije.

Ardensko gorje, izpresiecano mnogimi dubokimi riečnimi koriti, slično je škriljevačkoporajnskoj gorovini, ma da i nije tako veličanstveno-romantično a ne ima ni vulkanskih prodora. Najdublje je korito rieke Moze. Već je kod Lütticha okolica Moze vrlo slikovita. Rieka se vijuga medju pećinastimi stienami dolinom, po kojoj se izmjenjuju zelene livade sa hmeljem. Od Lütticha do Namura ljepši je jedan priedjel od drugoga, kao što nam pokazuje slika 55. S obje strane prate dolinu liepo obradjena i šumom zarasla brda, na kojih se dižu gole stiene različita oblika, zatim kule, gradine i razvaline starih gradjevina.

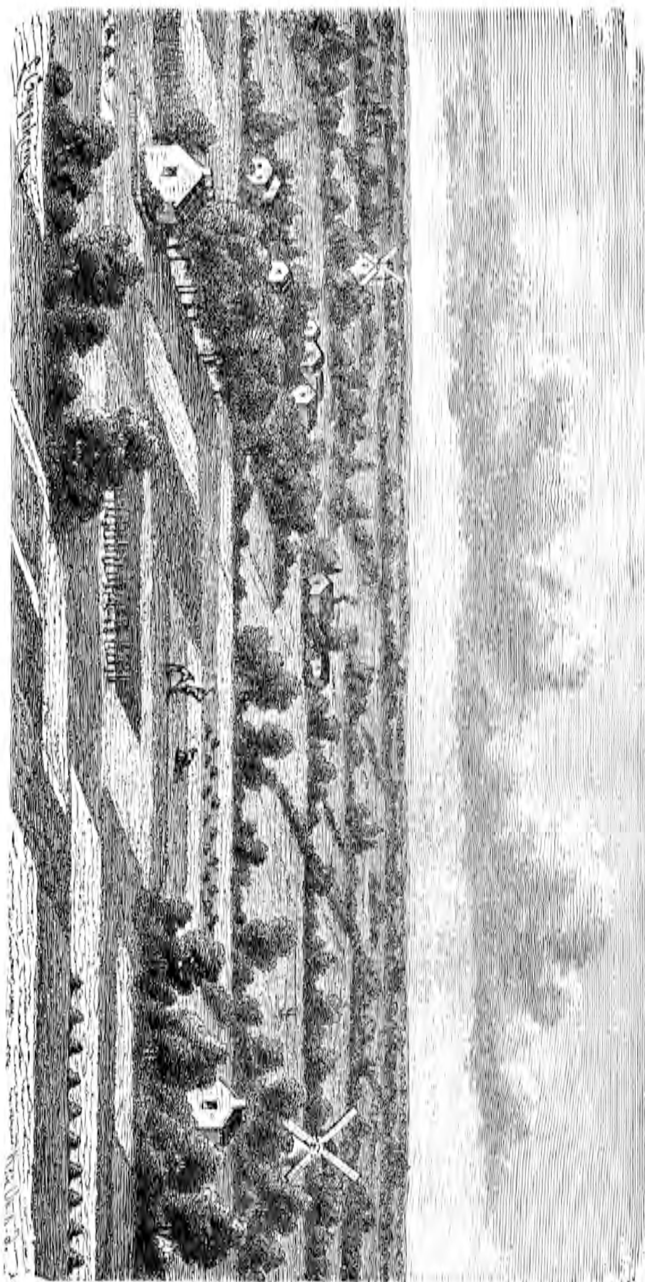
Sl. 55. Dolina Moze kod Namura.

Na podnožju stiena tik rieke nižu se tvornice, stanovi, mlinovi i zaseoci okruženi livadami i vinogradi. Navlastito je grad H u y, gotovo utisnut medju Mozu i gorsku stienu, neobično liepa položaja. Odavle se mienja scenerija: mjesto vinograda i vrtova eto ti željezara i mnogovrstnih kamenoloma, koji zarasli visokim drvećem podavaju cieloj okolici ozbiljno lice. Dalje kod Dinanta okolica je opet romantična: stiene razne spodobe dižu se visoko, a

pod njima su liepe hladovite šume. I postrane Mozine doline kao Vesdre, Ourthe, Lesse, Semoise i Sambre imaju liepu okolicu. Navlastito je dražestna dolina rieke Lesse, koja izpod Dinanta utječe u Mozu. Njekolike je ure udaljena od toga grada prekrasna špilja Han usred vrlo slikovite okolice.

Gornja je Belgija, kao što smo već spomenuli, bogata različitim rudnim blagom. Istina, tu ne ima dragoga kamenja ni plemenitih kovina, ali ima veliko obilje onih ruda, koje su glavna poluga moderne industrije, a to je kameni ugljen i željezo. Čitav rub prastaroga srednjoevropskoga Alpinskoga gorja, na kojem se gornja Belgija prostire, pun je ogromnih slojeva kamenoga ugljena. U svem se broji oko 150 ugljenika; od ovih se dvie trećine dan danas upotrebljavaju. Uz kameni ugljen nalazi se mnogo željezne rude. Ove ima navlastito na gornjih devonskih slojevih, koji čine neposrednu podlogu carbonu (ugljenu), a šire se od Namura do Lütticha. Smedje rude ima osobito na granici izmedju vapnenoga i škriljevačkoga kamenja. U Ardenskom prigorju, gdje je ugljeno vapno u mnogih koritih utisnuto medju devonske slojeve, ima u obilju željezne rude, koja se imenito u priedjelu Sambre-Moze od vajkada izkopava. Uz devonsko vapno, a mjestimice i uz devonski ugljen kraj glavnih nalazišta željeza, ima takodjer cinka i olova. Osim spomenutih ruda obiluje Ardensko prigorje izvrstnim kamenom. Iz ugljenoga vapna dobiva se osobiti kamen klesanac, a iz pješčenika u Condrozu dobar kamen za tarac. Po tom je u Ardenskom prigorju pravo skladište Belgijskoga kamenja, koje daje zemlji počevši od g. 1875. prihoda svake godine do 38 milijuna franaka. Sve navedene rude nalaze se najvećim dielom u Ardenskom prigorju, dok u pravih Ardenah ne ima ni ugljena, ni kovina, ni kamena za gradju, jedino se mjestimice dobiva izvrstni brusilovac za pokrivanje kuća.

Srednja Belgija ide na sjever po prilici do rieka Šelde, Leye (Lys) i Mandele, zatim do Rupere s Dylom i Demerom dakle gotovo do uzporednika grada Mechelna, a zaprema pokrajine Flandriju Hennegau, Brabant i Lüttich. Južni su priedjeli ovih pokrajina još brežuljasti, a na sjeveru prelaze u nizinu. Srednja je Belgija najvećim dielom vrlo plodna. Navlastito se iztiče velikom plodnošću zemlja medju Mozom i velikom Geetom Hesbaye, stari Haspingau. I vanjsko je lice srednje Belgije osebujno. U Belgiji su naime posvuda od njekadašnjih prostranih šuma sačuvali njeke malene dielove, ili su s nova zasadili mnogo drveća i ogradili njim polja i livade, a k

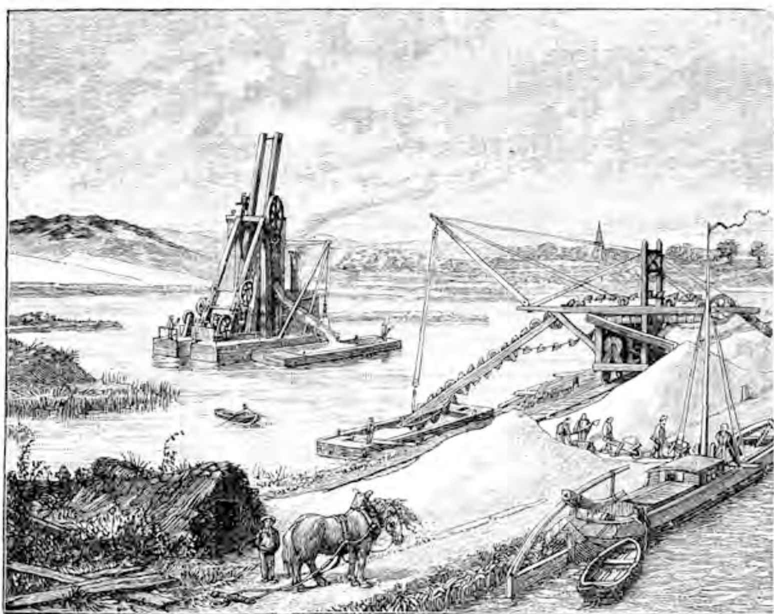

Sl. 55. Kulturna zemlja u Belgiji (okolica Gheela).

tomu su oko sela i kuća podigli čitave škole za drveće. S toga ciela Flandrija od Douay-a i Lilla u Francuzkoj, pa do Mechelna i Antwerpena (sl. 55), gledaš li ju s visine, naliči na prokrčenu šumu. Mjestimice ti se čine pojedini priedjeli kao suvisli gajevi i voćnjaci. To je razlog, što je srednja Belgija na više mjesta vanredno slična Lombardiji, gdje ima takodjer na redove mnogo drveća, vrtova i polja; dakako da ne smiješ pri tom pomiš-

ljati na vinovu lozu, koja se visoko vije, ni na ravni kukuruz u nizini Pada.

Srednja Belgija prelazi na sjeverozapadu u doljnu Belgiju, koja nalići na Nizozemsku. Sipine omedjuju zemlju s morske strane, pa ju brane od poplava. Iza sipina prostire se nizko tlo, koje je poprieko samo koji metar nad morem, a mjestimice je niže od lica morskoga (2.1 met. najniža tačka). Istom iztočno od Šelde je zemlja nješto viša; tu se steru daleke pješčane ledine Kampine zvane (sl. 56.), živa opreka plodne polojne zemlje na zapadu u doljnoj Flandriji. Sipine prate diljem obalu Belgijsku (67 km.). Na jugozapadu su široke preko

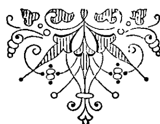

Sl. 56. Kampina.

jednoga kilometra, a visoke su poprieko 15—25 met. Pošto smo u Nizozemskoj obširnije promatrali polojnu zemlju i sipine, ne ćemo ovdje duljiti rieč o njih, jer su jedne drugim vrlo slične. Kao što je tamo tako je i ovdje čovjek sve svoje sile upro i sve umjeće izrabio, da u jednu ruku očuva zemlju od poplava, a u drugu, da kanalizacijom predobije pustu zemlju za kulturu. Kako je tlo srednje i doljne Belgije sastavljeno od mekoga kamenja, ne ima tamo ruda. Jedino glinene naslage Eocena po Flandriji i Oligocena na Rupeli, zatim

slojevi ilovače po cieloj srednjoj i doljnoj Belgiji rabe za opeku i glinene tvorine. Inače se može reći, da ne ima srednja ni doljna Belgija bogatstva u utrobi zemaljskoj već na površju zemlje, pa su po tom obje u velikoj opreci prema gornjoj Belgiji.

Sipinam na zapadu prostire se uz Belgijsku obalu plitko more. Na sjeveru je istom u daljini od obale za 15 km. more duboko do 10 met., na zapadu je već $1^1/_2$ km. od obale more duboko do 20 met., ali samo mjestimice u uzkih kotlinah i žljebovih, medju kojimi su već pet metara pod morem prudovi i klupe. Takih prudova ima mnogo uz zapadnu obalu, te ju čine težko pristupnom. To su zloglasni flandrijski prudovi, koje sastavlja sitni bieli piesak. K tomu je more na Belgijskoj obali vrlo nemirno. Kanalom u savezu s Atlantskim oceanom strada neprestano od oceanskih valova Belgijsko more, koje za plime poprieko naraste za 4 metra nad osjekom, a za sjeverozapadnih vjetrova pače i za 5·5 metra. K tomu su na Belgijskoj obali jake struje, kojim je popriečna brzina 1—1·5 metra, a uza to još neprestano mienjaju svoj smjer.

II.

Žiteljstvo. Gradovi i mjesta.

Žitelji Belgije po plemenu i vjeri. — Vanredna napučenost Belgije. — Veliko bogatstvo ruda i osobito jaka industrija. — Opis znamenitijih gradova. — Zaključni pogled na odnošaje u Belgiji.

Zemlja današnje kraljevine Belgije spominje se prvi put u povjestnici njekolike decenije prije Isusa Krista. Kad je Caesar zauzeo Galiju, prodro je i u njezine najsjevernije dielove, u „Galiju belgicu", te ju priklopio Rimskoj državi. Već se u ono doba žiteljstvo dielilo u Belgiji na dva plemena, na Kelte i Germane. Ovi su zajedno ratovali protiv Rimljana, dok niesu napokon podlegli Rimskoj sili i kulturi. Kasnije je doduše spala Belgija pod Franačku državu, nu stare narodopisne prilike ostadoše netaknute, te i danas Valoni, potomci romanizovanih Kelta, zapremaju kao njekoć gornju Belgiju, dok u srednjoj i doljnoj Belgiji stanuju Flemi, potomci prvih žitelja i doseljenih salijskih Franaka. Čistih Niemaca ima samo nješto malo na jugoiztoku kraljevine. O kasnijem razvitku Belgije spominjemo samo ovo. Kad se Franačka razpala na zapadnu i iztočnu Franačku, od kojih su dielova kasnije postale narodne države Francuzka i Njemačka, pripao je jedan dio današnje Belgije Francuzkoj, a drugi Njemačkoj. Nu pomalo razviše se tu prema feudalnom sustavu jaki vazali u vojvodinah i grofijah. Kad je zatim osililа Burgundija, pripadoše joj najvećim dielom te vojvodine i grofije, a po smrti Karla Smjeloga priedjoše ženitbom na Habsburgovce. Utrechtskom unijom, kao što smo gore razložili, odpala je Nizozemska od Habsburgovaca, dok je Belgija ostala pod njihovom vlašću, te se iza rata za španjolsko nasljedstvo nazivala Austrijska Nizozemska. Za velike francuzke revolucije bila je zemlja priklopljena francuzkoj državi. Na Bečkom kongresu g. 1815. spojena je sa Nizozemskom, a g. 1830. opet se razstaviše.

Vrlo je značajno, da su kraj svih spomenutih političkih promjena narodopisne prilike ostale u Belgiji gotovo iste. Belgija broji danas do 6 milijuna žitelja. Od toga odpada na germanske Fleme (i nješto Niemaca) 55 % ili preko 3 milijuna, a na francuzke Valone do 45 % ili oko 2,800.000. Po prostoru zapremaju Valoni 52 %, a Flemi 48 % cieloga površja. Budući da se ovo razmjerje francuzke i germanske narodnosti nije tečajem viekova mnogo mienjalo, to je jasno, da je povjestnička predaja bila jača od načela narodnosti. Crta, koja spaja gradove Roubaix, Ronsse i Waveren, te razpolavlja priestolnicu Bruselj, razstavlja valonski živalj od flemskoga. Preko pol milijuna stanovnika razumije i govori oba jezika. Flemi, kojih je nariečje slično nizozemskomu, bave se više vrtljarstvom i polodjelstvom. Oni mnogo zaostaju u kulturi za žilavimi i vrlo radljivimi Valoni, koji se više bave industrijom. Valonski jezik „rouchi français" smjesa je jezika keltsko-franačko-latinskoga. Belgija u obće cielom svom kulturom ide medju romanske države, što nam potvrdjuje i to, da su Belgijci izuzev nješto protestanta i nješto malo židova izključivo katolici. Jednoličnost u vjeri mnogo je koristila političkoj jedinstvenosti Belgije, pa se i danas tamo svaki inovjerac smatra doseljenikom ili potomkom doseljenika.

Do godine 1795. uzdržala se u Belgiji sredovječna razdioba na vojvodine i grofije s posebnimi pravi i povlastmi. Nu kad su Francuzi zagospodovali Belgijom, ne obazirući se na povjestnički razvitak, podieliše zemlju po riekah na departemente. Ova se vrlo praktična razdioba zemlje do danas sačuvala, makar da jošte živu stara povjestnička imena pokrajina, ali bez ikakvih posebnih povlasti. Ni jezično niesu stare povjestničke pokrajine jedinstvene. Tako stanuju u Flandriji, Antwerpenu i Limburgu pretežno Flemi, Hennegau i Namur su posve Valonski, Brabant je pomiešan, a i u Luxemburgu i u Lüttichu ima nješto Flema i Niemaca. Prema sastavu i visinskoj razgrani tla lako ćemo pogoditi i napučenost raznih priedjela Belgije. Luxemburg na gorju Ardenskom s oštrim podnebljem najslabije je napučen; Limburg zapremajući ledine i cretišta (Kampine) takodjer je slabo napučen, dok je Brabant u plodnoj, srednoj Belgiji najbolje napučena pokrajina. Govoreći o žiteljstvu treba da naglasimo, kako je Belgija najbolje napučena država u Evropi. U Belgiji živi poprieko na □ km. 203 žitelja. Kako je to razmjerno velik broj, bit će nam jasno, ako ga poredimo s brojem žiteljstva u ostalih Evropskih državah, što smo naveli gore na str. 39. i 40. Belgija je prema sastavu i plodovitosti

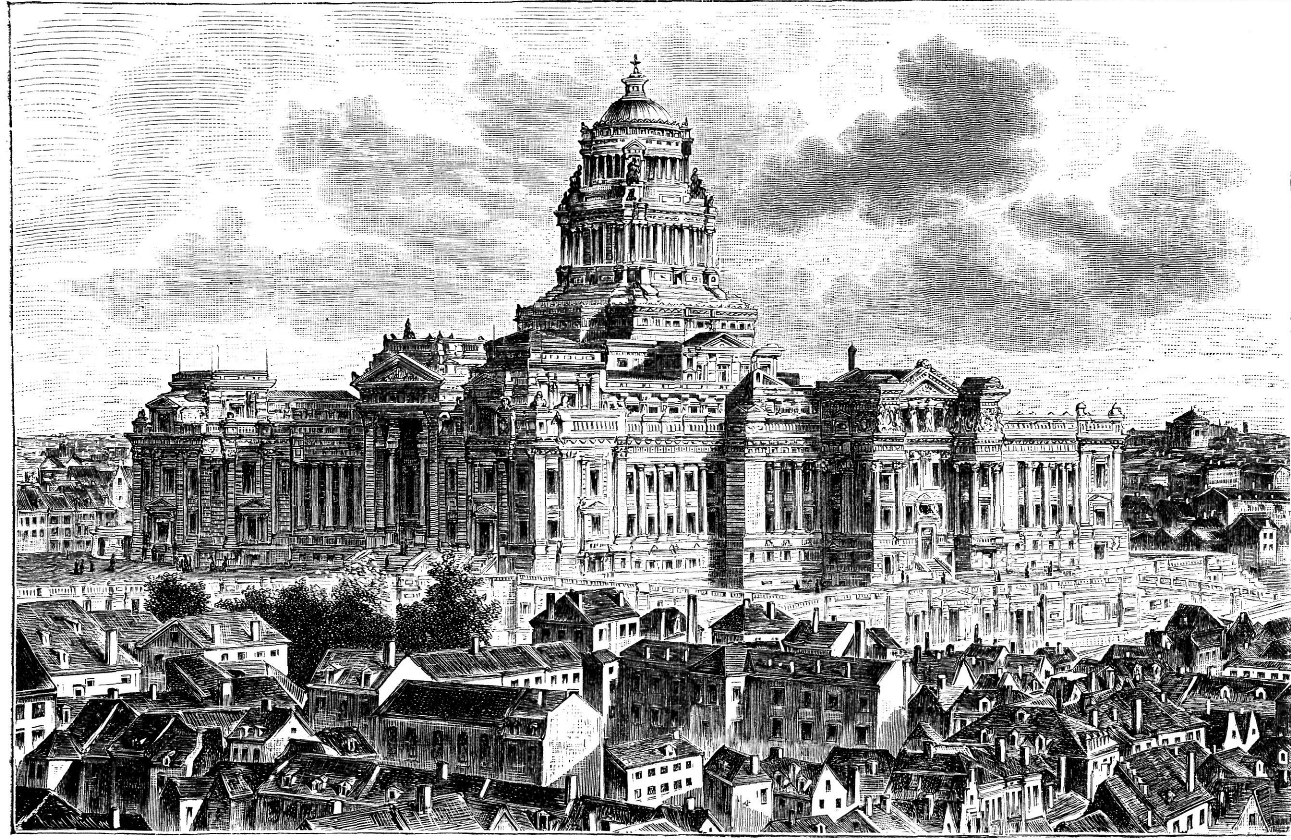
svoga tla previše napučena, s toga je velik dio pučansva svojim industrijalnim zanimanjem donjekle neovisan o samom tlu. U istinu Belgija je industrijalna država, jer živi od industrije poprieko 35% svega žiteljstva, dok o poljodjelstvu ni trećina žiteljstva ne živi. Uz vanrednu industriju razvio se i bogati trgovački stalež (8 %). Kao što se napučenost raznih priedjela u zemlji podudara sa različitim sastavom tla, tako se s tim donjekle slaže i razvitak industrije u pojedinih stranah kraljestva. Iznimke, koje se u tom pogledu opažaju, potječu odatle, što samo jedan dio belgijske industrije ovisi o tlu, dok se drugi dio temelji na jeftinoj radnoj sili. Potonje ide navlastito razne obrtne grane, koje su se razvile u doljnoj Belgiji.

Tekstilna se industrija udomila od vajkada u sjevernoj Belgiji. Već za Rimljana bila je u tadašnjem Tornacum-u (Doornik ili Tournay) carska tvornica platna. U 10. vieku je na toliko procvala tekstilna industrija, da se još i onda održala, kad su se u novom vieku mnogi obrtnici preselili u sjevernu Francuzku, Englezku, Nizozemsku i Njemačku, gdje su podigli industriji nova središta. I danas liepo cvate u Belgiji pamučarstvo i platnarstvo. Suknarstvo, kojim su njekoć slovile zemlje flemske, preselilo se u priedjele Lüttichu na iztoku, gdje ima mnogo jakih voda. Naprotiv se u doljnoj Belgiji udomilo čipkarstvo, koje treba razmjerno malo kapitala, ali mnogo rukotvoraca. S toga je onaj kraj vanredno napučen (250 na □ km.), nu ujedno pun biede i nevolje. Uz tekstilnu industriju cvala je u gornjoj Belgiji, kao što Caesar svjedoči, već vrlo rano raznovrstna kovinska industrija. Dakako vanredno je procvala ta industrija istom u našem stoljeću, kad su stali izdašnije vaditi kameni ugljen, kojega su našli neizmjerne slojeve na sjevernom rubu Ardena. Od drugih ruda navlastito je veliko bogatstvo cinka podiglo belgijsku industriju, koja se na prielazu iz gornje u srednju Belgiju tako razvila, da joj na daleko premca ne ima. Uz razne grane kovinske industrije osobito je razvito staklarstvo i keramika. K tomu se i središte industrije pomaklo sa sjevera prema jugu. Dok su prije flemske zemlje u nizini tekstilnom industrijom bile na čelu svoj belgijskoj industriji, danas su prve Valonske zemlje u gorovitoj zemlji kovinskom, staklarskom i keramičkom industrijom. Broj rudara na jugu već je dostigao broj tkalaca na sjeveru. Njekoć glasovito tkanje ćilima danas hrani jedva 400 ljudi. — Dok sjever pripada tkalcem, a jug rudarom i kovinskoj industriji, izvode se usred zemlje jestiva i pila. Ovamo ide već od starine poznato varenje piva, a u novije doba proizvadjanje **sladora.**

Belgija nije ni pod Rimskim gospodstvom kao medjašna pokrajina ogromnoga carstva, a ni u srednjem vieku, kad je bila podieljena na mnoge vojvodine i grofije, imala pravoga glavnoga grada, makar da je u zemlji bilo dosta velikih gradova. Istom kad je Burgundija dobila premoć u tih zemljah, odabraše njezini vladari mjesto grada Brügge-a, koji je bio uviek više demokratičan i sklon na pobune, za priestolnicu Brabantski Bruselj (Bruxelles, Brüssel), koji je od onda ostao neprekinuto glavni grad zemlje. Doista Bruselj je kao stvoren, da bude političko središte Belgije. On se stere gotovo usred kraljevine, jednako udaljen od zapadne i iztočne medje, a na pol puta, ide li se iz gornje Belgije k moru. Budući da se Bruselj prostire brežnatom zemljom, ne ima doduše pogodnosti gorskih priedjela s bogatimi ugljenici ni prednosti nizkoga primorja, nu upravo s toga, jer mu manjkaju povoljne prilike gorskoga i primorskoga nizkoga tla, morao je da što više izrabi svoj središnji položaj. I to je u istinu najviše doprinielo procvatu Bruselja. Močvarno mjesto Broek-sele u dolini Senne, gdje je sv. Gaugerik udario svoj stan, bijaše na glavnom drumu (Brügge - Lüttich), koji je spajao flandrijske luke s unutrašnjom Njemačkom i tako se tu s vremenom, kao na glavnom prielazu preko rieke Senne, razvi velika naseoba. Bruselj je već liepo napredovao za Burgundijskih vojvoda, ali je pravo procvao istom za Karla V. U sliedećem doba za vjerskih ratova znatno je grad opustjeo, jer su žitelji mnogo selili u sjevernu Nizozemsku. God. 1695. stradao je velik dio grada za rata s Francuzi. Osobiti procvat priestolnice Belgijske spada u naš viek, kad je zasnovano Belgijsko kraljevstvo. Od g. 1830. ovamo oživjela je iz nova industrija i trgovina, Bruselj postade središtem vrlo razgranjene željezničke mreže, oko grada se nanizaše mnoga predmjesta, s kojimi zajedno broji danas grad do pol milijuna žitelja, četiri puta toliko kao g. 1830. Od toga odpada na sam grad preko 180.000 stanovnika. Ovaj vanredni razvitak znatno je promienio lice gradsko. Njekadašnjim uzkim i krivudastim unutrašnjim gradom probušene su široke ulice po uzoru Parižkih boulevarda, a samo mjestimice kao na pr. na glavnom trgu, gdje je krasna gotička viećnica, iztiču se njeke zanimljive starije zgrade. Gradskih je zidina davno nestalo, a na njihovom se mjestu šire hladoviti drvoredi okružujući stari grad i razstavljajući ga od predmjesta. Potonja su izključivo novijega sloga: upravne ulice donjekle jednolične s dvo- i trokatnimi kućami, koje imadu samo dva do tri prozora na ulicu. Kuće su vanredno čiste, jer su ponajviše naličene uljenom bojom te se redovito peru. Slika 57. pri-

kazuje nam ogromnu sudbenu palaču u Bruselju. Ovo je najogromnija ako i ne najljepša gradjevina našega stoljeća. Ta se palača gradila od g. 1866. do g. 1883., a stajala je 50 milijuna franaka. Makar se Bruselj izvanjski znatno promienio, ipak je iznutra ostao isti. U starom doljnom dielu grada, koji se stere širokom dolinom Senne, stanuju od vajkada Flemi; tu su germanski običaji, pa se više germanski govori. Život je vanredno živahan, jer je tu sielo industriji i trgovini. Svojom vanjštinom nalići ovaj dio grada, kojim medju kućami i ulicami polagano teče Senna, pokrita mnogimi ladjami pače i manjimi pomorskimi brodovi, donjekle na Nizozemske gradove. Drugačiji je gornji grad, u kojem se širi Valonski živalj. Tu je sielo dvora, višega plemstva i svećenstva pa središnjih oblasti. Ovaj je dio grada više svečan i miran. Po tom nije Bruselj izključivo industrijalni grad, već je u njem usredotočen sav državni život, mnogobrojno činovničtvo i inteligencija kraljevstva. Povrh toga stanuju u tom prijatnom gradu, „u kojem nije zračište zasićeno dimom kao u južnih tvorničarskih gradovih, a nije ni vlažan zrak kao u primorskih krajevih“, mnogi umirovljenici i kapitaliste. U okolici su Bruseljskoj glasovita bojišta Waterloo i Belle Alliance, kao i poznati kraljevski dvor Laeken. — Zbog vanrednoga procvata Bruselja zaostali su mnogi gradovi, koji su bili prije vrlo napredni. Ovamo ide ponajprije Löwen (Louvain). Taj grad na rieci Dyli, pristupan malenim pomorskim brodovom, morao je u 15. stoljeću Bruselju prepustiti prvenstvo u Brabantu. Tu je njekoć bilo sielo suknarstva i platnarstva, te je grad brojio do 200.000 stanovnika, dok ih danas broji samo 40.000. U Löwenu je glasovito katoličko sveučilište. I. Mecheln (Malines) nedaleko utoka Dyle u Sennu, na oko pomorska luka, jer se ća ovdje opaža na rieci plima i osjeka, slabo u naše doba napreduje. Tu je sielo belgijskoga primasa: grad broji do 50.000 stanovnika. — Nivelles, njekoć na glasu tkaonicami batista, broji danas samo 11.000 stanovnika.

Procvat Bruselja nije samo zapriečio napredovanje gradova u okolici, već se taj pogubni dojam opaža po cieloj srednjoj Belgiji. Tako ima n. pr. u najnapučenijih priedjelih medju Lysom i Šeldom (na □ km. 300 žitelja) malo većih gradova. Medju te ide Kortryk (Corturiacum za Rimljana, a u Francuza Courtray), na glasu sa tekstilne industrije, a broji danas oko 30.000 stanovnika. I Doornik, grad na Šeldi, polagano napreduje. Taj grad bijaše kao Tornacum predmjesto rimskoga grada „Civitas Nerviorum“, a kasnije priestolnica Merovejića. Iza toga bijaše pod imenom Tournay središte francuzke

Sl. 56. Sudbena palača u Bruselju.

grofije „Tournaisis“. Danas kao glavni grad Hennegau-a broji 35.000 stanovnika. Kako je za ratova često stradao, izgubio je taj grad posve sredovječno lice. — Srednja Belgija ima još mnogo gradova, koji broje preko 10.000 stanovnika.

Doljna Belgija imala je od vajkada velikih gradova, kojim nije smetao ni vanredni napredak Bruselja, a glavni je tomu razlog što su ti gradovi blizu mora. Već su stari Menapijci, koje spominje Caesar u Belgijskom primorju, bili izkusni pomorci, a isto tako i germanska plemena, koja se tu nastaniše. Nu redoviti i živahni promet razvio se na Belgijskoj obali istom u srednjem vieku iza Normanskih navala, kad se upoznalo, kako je znamenita Belgijska obala, jer je upravo nasuprot Englezkoj obali. Glavni prometni drum iz Carigrada preko Evrope išao je sjevernozapadnim smjerom upravo na Belgiju; preko Belgije dobivala je Velika Britanija proizvode s Evropskoga kopna i s Iztoka, a Flandrijske luke na obali kanala bijahu glavni most na tom svjetskom drumu. Nu Kasnije se promieniše odnošaji. Križarskimi je vojnami došla Evropa u neposredni doticaj s Iztokom. Flandrijski mornari uzeše ploviti oko Pirenejskoga poluotoka u Sredozemno more, gdje se sastadoše s Mletčani, i počeše izravno obćiti s Iztokom. Odsele niesu više proizvodi Iztoka dolazili u Evropu kopnenim drumom, nego vodenim putem do flandrijske obale, odkle su se zatim nasuprotnim smjerom raznosili po Evropi ili pak morem do sjevernih luka. Flandrijske luke, navlastito Brügge, postadoše glavno skladište za sjevernozapadnu Evropu. Uz taj trgovačko-politički procvat dodje naskoro Flandrija na glas svojom industrijom navlastito suknarstvom i platnarstvom. — Nedaleko obale uz Brügge procvatoše imenito Gent i Ypern kao prvi tvorničarski gradovi.

Nu obala, uz koju se razvila tolika industrija i trgovina, izvrgnuta je čestim promjenam, jer se luke zamuljuju, a valovi haraju zemlju. S toga su tamošnji žitelji morali češće luke premještati ili pak graditi predluke pa podizati nasipe i splavnice. I s početka se sve učinilo, da luke budu dosta duboke i široke. Nu za ratova izmedju Englezke i Francuzke i za domaćih razmirica malo po malo zanemariše Flandrijci svoje luke. Nasuprot se poče u to doba dizati u Brabantu Antwerpen (Anvers) na ušću Šelde. Nadalje oslabiše odkrića 15. stoljeća promet po Sredozemnom moru, a po tom je izgubio vriednost prometni savez izmedju flandrijskih luka i Mletačke. Portugalska i Španjolska postadoše prve trgovačke države. Sa Španjolskom spoji se za Karla V. i Nizozemska. Kao što je prije Brügge bio glavno skladište za proiz-

vode Iztoka, tako je postao sada Antwerpen prvo tržište za plodine novoga svieta, pa g. 1516. prenesoše i hanzeatski trgovci svoga skladišta iz Brügge-a u Antwerpen (sl. 58.), koji je tako procvao, da je po suvremenom mletačkom izvještaju bio za Karla V. prva Evropska luka. Kad su se kasnije sjeverne Nizozemske pokrajine odciepile od Španjolske i zatvorile s obje strane ušće Šelde, postade Antwerpen kopnenim gradom a na njegovo mjesto podignu se Amsterdam. Promet, koji je preko tisuću godina išao od Belgijske obale po kopnu Evropskom, pomaknu se sada prema sjeveru na Rajnu, a svi pokusi, da se Antwerpen s nova podigne, ostadoše bez uspjeha. Ne ćemo

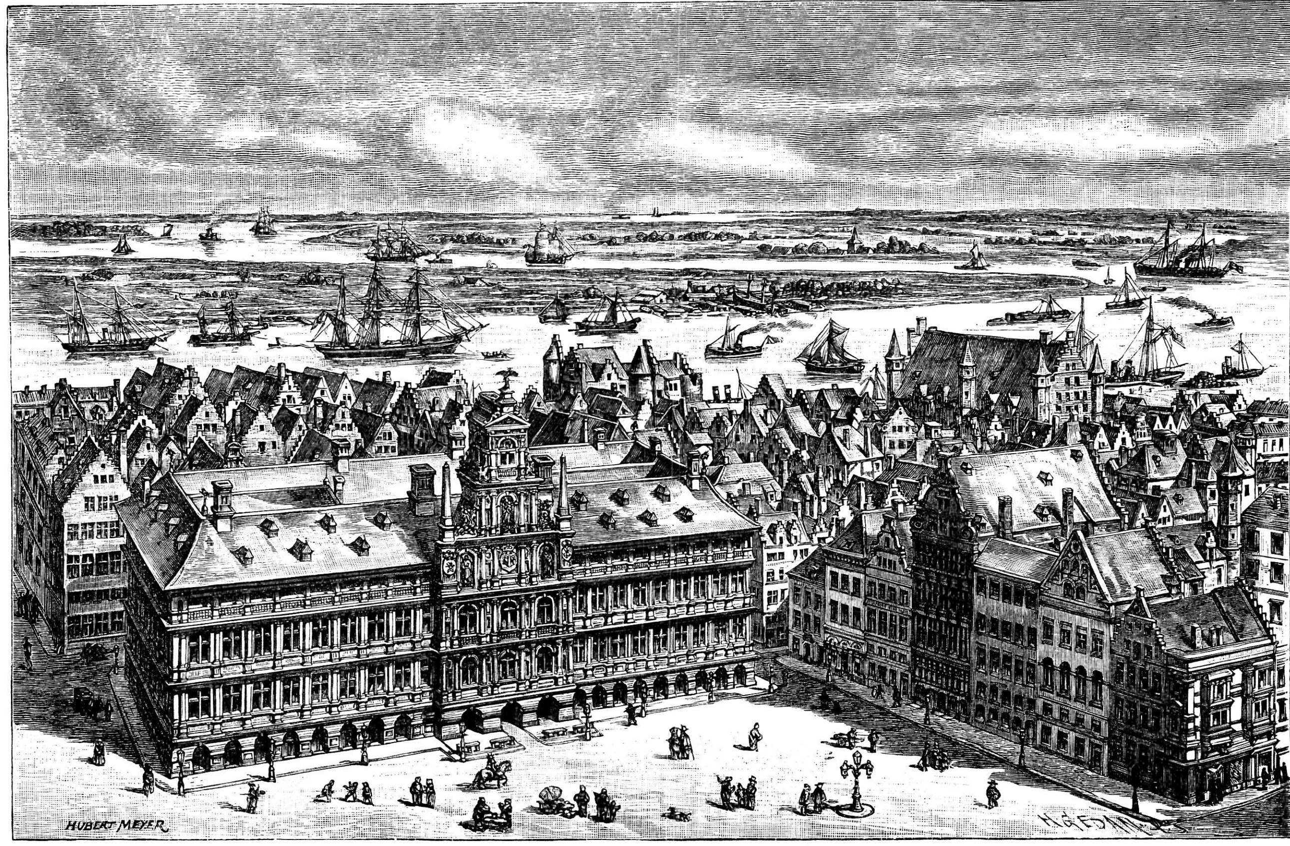

Sl. 58. Hanza-kuća u Antwerpenu.

spominjati različitu ali ponajviše hudu sudbinu Antwerpena u kasnije doba sve do novijih vremena. Istom g. 1863., kad je dokinuta carina na Šeldi, došao je taj grad opet do mora. Od onda raste sve više trgovačka znamenitost Antwerpena. Dakako da zbog suparničtva s Amsterdamom i Rotterdamom ne može posljednjih godina da napreduje onako, kao što je počeo iza g. 1863. Uza sve to čini se da je svojim pomorskim prometom dostigao Rotterdam, i daleko prestigao Amsterdam, ali za Hamburgom još ipak mnogo zaostaje.

Danas broji Antwerpen 250.000 stanovnika, pa je prva luka Belgijske kraljevine. Dakako da su žitelji sve učinili, samo da grad što bolje procvate. Bedema, koji su preko tisuću godina grad okruživali, nestalo je; slobodno i bez ikakvih zapreka širi se more kuća u polukrugu od staroga Antwerpena, u kojem ima još mnogo krasnih sredovječnih gradjevina. Oko staroga grada, u kojem je rado bivao Karlo V., a djelovao glasoviti Rubens, podigoše se liepi novi dielovi grada, koji se sjajem i ljepotom natječu sa starimi gradjevinami. I danas se goji u velike umjetnost u tom gradu. Život je vrlo bujan i živahan po svih ulicah. Tu vidiš neprestano težko natovarenih kola, kako prevoze robu; ovamo dolaze željeznicom izseljenici iz ciele srednje Evrope, a onamo se žure trgovci i mornari do burze. Daleko oko grada motriš čvrste utvrde, koje ti svjedoče, da je i danas taj grad glavno skladište oružja i znamenita tvrdjava. A kako se luka posljednjih sto godina promienila! Prije bijaše luka u Šeldinom koritu, kojemu se na desnoj obali širi grad; nu pošto je jaka plima smetala izkrcivanju brodova, sagradio je Napoleon I. sjeverno od grada brodarnice, koje su se od onda vanredno razširile. U njih se izkrcavaju težki teretni brodovi, dok na Šeldi pristaju laki parobrodi, koji plove za Veliku Britaniju i za sjevernu Ameriku, zatim Hamburžki i Bremenski brodovi. Pogled s tornja stolne crkve prekrasan je po dalekom gradu i velikoj luci (sl. 59.). Kao što u Bruselju osjećaš i po svem sudiš, da si u priestolnom i kraljevskom gradu, tako ti isto u Antwerpenu sve kaže, da si u prvoj luci Belgijskoga kraljevstva. Antwerpen je duša i glavni grad istoimene pokrajine. Od ostalih je mjesta znamenit grad Broom s okolicom, gdje je izvrstne ilovače, od koje se u velike izradjuju cievi i opeke za krov, pa se izvoze i u zamorske zemlje.

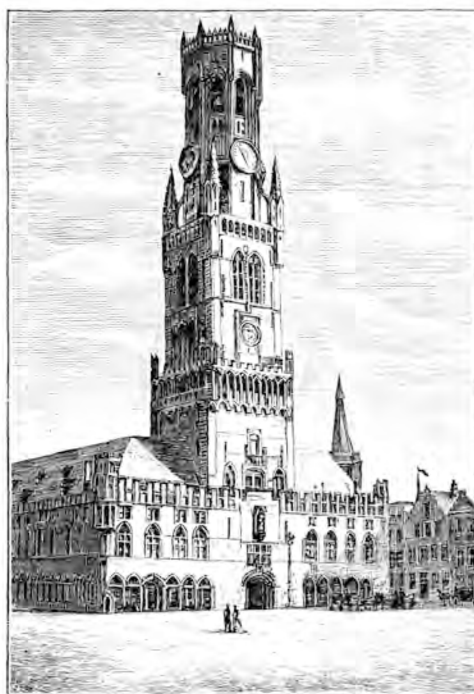
U ogromnoj luci Antwerpenskoj obično završuje pomorsko brodarstvo, premda su konali tako duboki, da se može i dalje u zemlju ploviti, te su isti Bruselj i Löwen male pomorske luke. Drugu glavnu luku na Šeldi, stari grad Gent (Gand), spaja neposredno s ušćem veliki konao. U Gentu je već za Karla Velikoga bila znatna postaja za brodove. Nu još je više taj njekadašnji glavni grad Brabanta na glasu od davnine svojom industrijom. Tu se već u 10. stoljeću udomio tkalački zanat, po kojem je Gent navlastito u 14. stoljeću procvao kao veliki tvorničarski grad sa 200.000 stanovnika, od kojih je bilo 40.000 tkalaca. Za Filipa II. je vrlo spao, te je u 18. stoljeću brojio samo 36.000 stanovnika. U našem je vieku opet liepo napredovao navla-

Sl. 59. Antwerpen (trg i luka) sa tornja stolne crkve.

stito svojim pamučarstvom, pa broji danas oko 150.000 stanovnika. Gent je sačuvao svoje sredovječno lice: uzke krivudaste ulice, tamne od cigle gradjene kuće, krasne sredovječne crkve i palače (viećnica) i t. d., a samo na obodnici grada po koja novija gradjevina. Uz Gent širi se po iztočnoj Flandriji vrlo mnogo industrijalnih mjesta, od kojih gotovo svako broji preko 10.000 žitelja, a njeka i preko 20.000.

Dok je Gent u našem vieku spasao svoju sredovječnu slavu, daleko je zaostao Brügge (Bruges), njekoć glasovita luka. Makar da

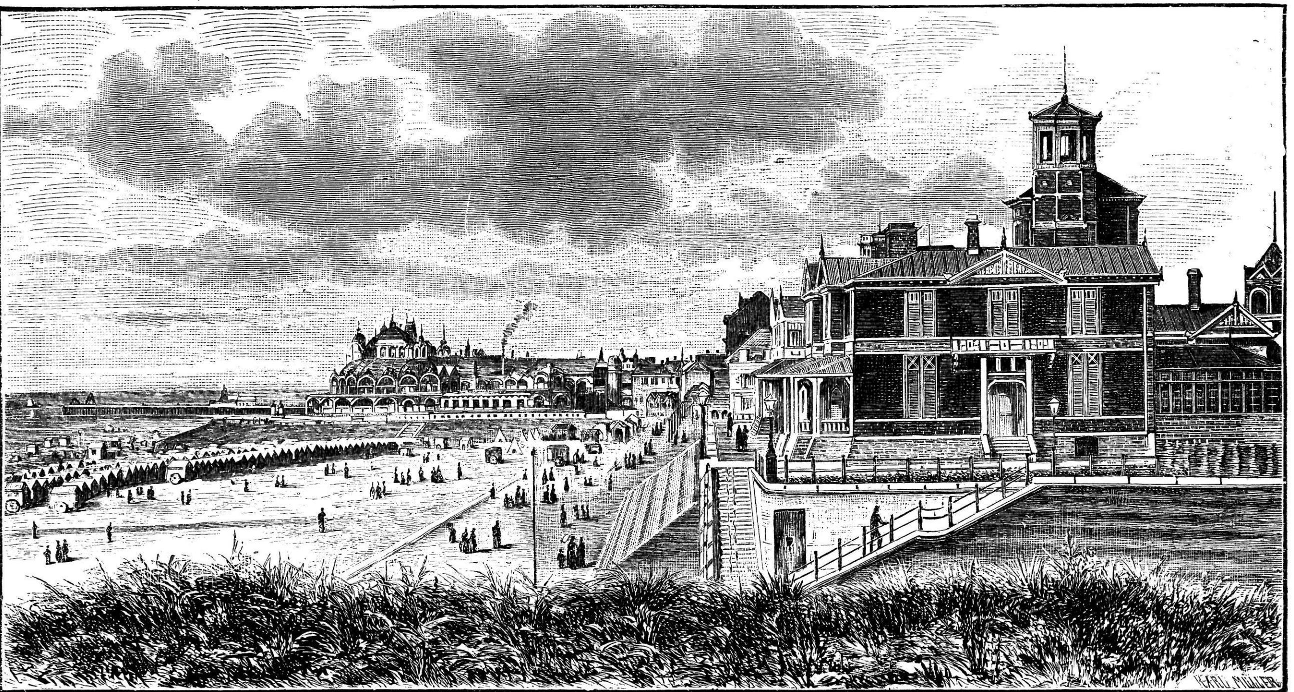

Sl. 60. Beffroi u Brügge-u.

je danas gotovo laglje pristupan s morske strane nego u srednjem vieku, ipak je posve propao, jer je nestalo u njegovih žitelja poduzetnoga trgovačkoga duha, kojim su se u srednjem vieku toliko odlikovali. Danas je Brügge mrtav grad, a broji ipak još do 50.000 stanovnika, medju kojimi je jedna trećina siromaha. U luci vidiš riedko kada koju ladju. Slika 60. prikazuje gradski toranj „Beffroi“ (Belfrood ili Belfried) u Brügge-u. Takih tornjeva ima na trgovih u mnogih belgijskih gradovih. Isto tako kao Brügge i grad je Ypern jedva sjena

njekadašnje veličine. U 14. stoljeću brojio je 200.000 stanovnika, a danas samo 16.000, pa i taj broj pada. Danas je tu središte platnarstva, kojim se mnogo izokolni gradovi bave (Roulers i mn. dr.). — Nijedna od starih luka na zapadnoj flandrijskoj obali nije danas znamenita; sve su zaostale ne samo za Antwerpenom, nego i za novom lukom „Ostende" (19.000 st.), koja je svojim prometom druga luka kraljevstva. Nu ova je luka baštinila od starih flandrijskih luka trgovačkih samo osobni promet s Evropskoga kopna za Britaniju. Svaki dan plove poštarski brodovi dva puta simo i tamo po Kanalu; po tom nije Ostende trgovačka luka, već prevozište za putnike. K tomu je glavno mjesto Belgijskoga ribarstva i vrlo posjećeno pomorsko kupalište (na godinu do 15.000 gostiju), koje nam prikazuje slika 61.

Gornja Belgija treba da zahvali svoj procvat jedino neizcrpljivim ugljenikom, koji hrane na stotine tisuća žitelja. Na početku našega stoljeća bijahu samo tri grada na prielazu iz srednje u gornju Belgiju: na zapadu Mons (Bergen) na rieci Henni, u sredini Namur na utoku Sambre u Mozu, a na iztoku Lüttich, na onoj tački, gdje Moza prelazi u ravnicu. U naše doba podigoše se poput gljiva velika industrijalna mjesta, od kojih mnoga broje preko 10.000 stanovnika. Lüttich (Liége u Francuza, a Luik u Flema), stari grad Valonaca, nije samo središte industrije, nego je, vjeran svojoj prošlosti, znamenito tržište i sielo osobite kulture — u obće u svakom pogledu velegrad. Tu je bila njeko vrieme priestolnica Karlovića, a u 11. stoljeću visoka škola na glasu kao kulturno središte po cieloj Evropi. Kasnije bijaše taj grad uz Aachen glavno skladište robe za flandrijske luke. U to poče Lüttich cvjetati kovinskom industrijom na toliko, da je već u 15. stoljeću brojio do 120.000 stanovnika. Sliedećih je stoljeća opet nazadovao, dok nije u našem vieku postao središtem industrije u gornjoj Belgiji, a uz to sielom znanja i napredka svojom politehnikom i sveučilištem. Lüttich (150.000 st.) prostire se svojimi predgradji s obje strane Moze, te ima vrlo liep položaj. Nad gradom se dižu na vispoljani (190 met.) nebrojeni rovovi kamenoga ugljena. I izokolna mjesta su na glasu svojom industrijom, navlastito Séraing (31.000 st.) sielo željezarstva, a dalje na iztoku Verviers (46.000 st.) središte suknarstva. U našem je vieku postao grad Charleroi središtem znamenite industrije, koja se imenito iztiče staklarstvom (Belgijska ogledala i debelo staklo za prozore). Industrijalna kotlina Monsa (Bergena, 25.000 st.) dobiva ugljen iz kotara Borinage. Svi spomenuti ugljenici nalaze se smjerom rieke Sambre-Moze. U novije doba kano da se sma-

Sl. 61. Pomorsko kupalište Ostende.

njilo vadjenje ugljena u tih ugljenicih. Godišnji je dohodak rudara spao od 1000 na 800 franaka. Poradi toga se opaža njeki nemir i nezadovoljstvo medju radnici u belgijskih ugljenicih. Dakako da nije tomu jedini razlog, što se u obće dobiva manje ugljena, već ponajviše to, što se danas već ne traži toliko kao njekoć belgijski ugljen. U istih belgijskih lukah kano da mah preotimlje englezki ugljen; nadalje se belgijski ugljen ne uvozi u Njemačku i u Francuzku kao prije. S toga je manje zaslužbe u Belgiji, pak se čini, da je gornja Belgija smjerom Sambre-Moze previše napučena, a to se opaža i u flandrijskih pokrajinah. Južni dio gornje Belgije je slabije napučen. Tu je vriedno spomena jedino mjesto S p a a, čuveno kupalište na podnožju Visokoga Venna.

Pri koncu našega pripoviedanja o Belgiji recimo još koju u obće. Belgija ide, kao što smo se uvjerili, medju sretne zemlje Evropske. Razlozi su tomu ovi. Ponajprije je velik dio tla (srednja Belgija) vrlo plodan, a manje plodni priedjeli imaju druge prednosti. Tako ima na jugu u gornjoj Belgiji veliko obilje ugljena, željeza i tutije, a na sjeveru otvora se doljnoj Belgiji more. K tomu je po čitavoj zemlji dosta jednolično podneblje, a uzvisitosti tla niesu take, da ne bi bile za naseobu. Kraj takih prilika posve je jasno, da je Belgija najnapučenija država Evropska.

Stoljeća se vodila borba na Belgijskom tlu („sjeverna Lombardija“), — za to je vrieme bila zemlja duševno i politički potištena. Čim su nastala mirnija vremena, odmah su se pojavile vanredne prednosti te bogate zemlje. Belgija je najveće neutralno područje u Evropi; njezin su obstanak zajamčile velevlasti, ona ne treba da se brine za svoju samosvojnost. Njezini gradjani ne moraju daleko od svoga zvanja i zanimanja na više godina pod pušku, ona ne poznaje ogromnih troškova za vojsku. U bogatoj od prirode zemlji razvila se uz čuvstvo političke sigurnosti taka materijalna kultura, kao ni u kojoj državi Evropskoj. Izvoz industrijskih proizvoda i uvoz plodina vrlo je značajan po trgovinu Belgije, koja se ovamo obraća k državam, koje trebaju obrtnina, a onamo k državam, koje obiluju plodinami. Belgija uvozi žito iz sjevernoameričkih Saveznih država i iz Rusije, prvih svjetskih žitnica, drva iz Skandinavskih zemalja, kolonijalnu robu iz Nizozemske, nasuprot uvozi više obrtnina u Veliku Britaniju, Francuzku i Njemačku, nego ih iz tih država prima. Belgija je nadalje središte provozne trgovine za Veliku Britaniju. Tlo Belgije prija različitim obćilom. Velike rieke, koje protječu zemlju, lako su i bez ve-

likoga troška uredjene za plovitbu i spojene mnogimi prokopi, tako da kraljevina Belgija svojimi vodenimi putovi (1.652 km.) malo zaostaje za Nizozemskom. U Belgiji je nadalje najgušća željeznička mreža u Evropi (4.409 km.), k tomu su izvrstne ceste (8.890 km.), tako, da u svem ima do 15.000 km. obćila. Broj putnika kroz Belgiju, kao i prievoz robe je ogroman, veličanstvena je povorka lokomotiva i vagona, vanredno velik broj riečkih brodova. Nu mornarica je Belgijska posve neznatna, pak je gotovo sav pomorski promet u ruku stranim brodovom, navlastito Englezkim.

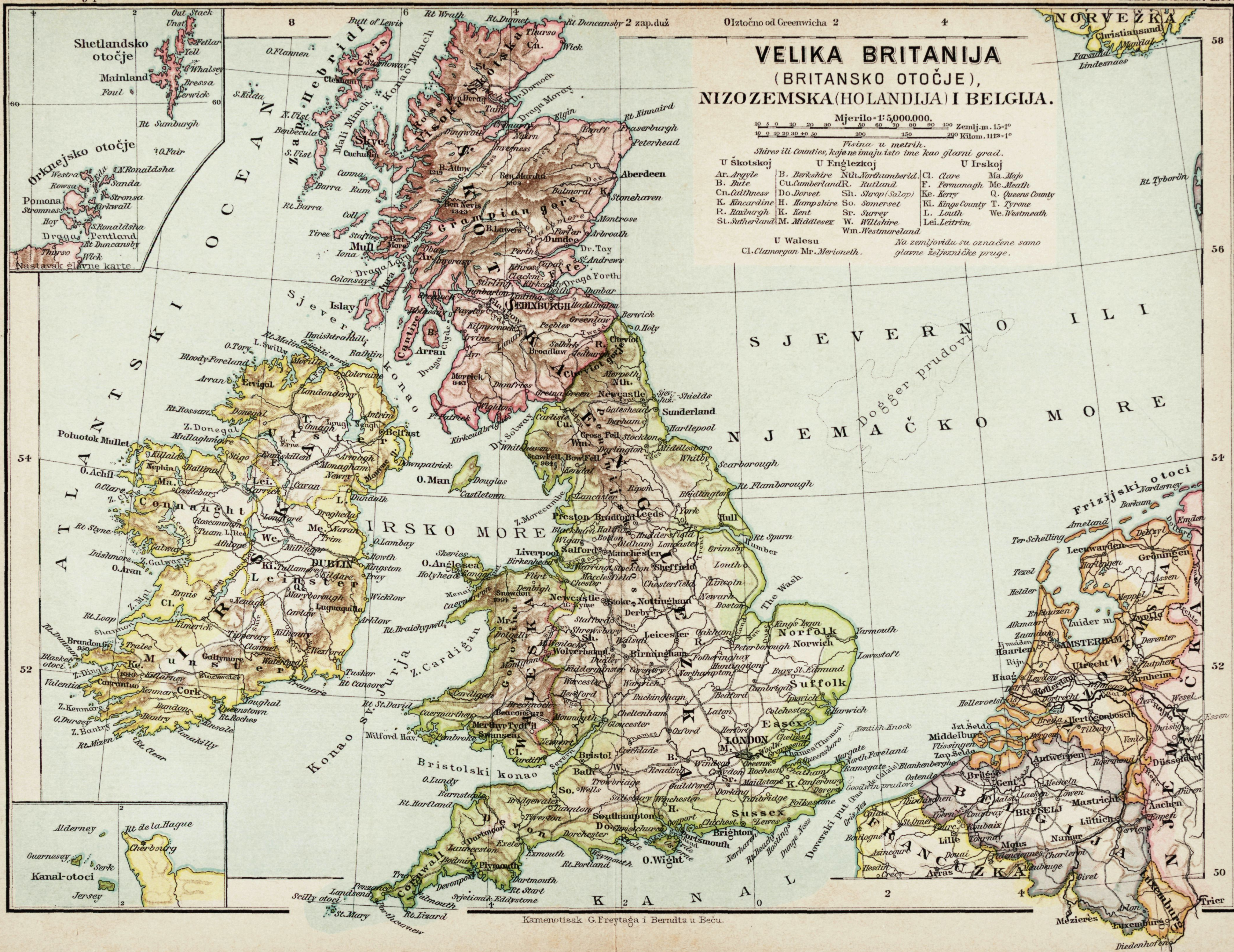
U Belgiji se stječu u jednu ruku sve prednosti, koje podaje državi industrija i trgovina, nu u drugu ruku ima zemlja često neprilika, stranom što je prostorom malena, stranom što su joj proizvodi razmjerno dosta jednolični. Ma i neznatna neprilika bilo u industriji bilo u trgovini odmah zadaje cieloj zemlji težkih rana. Gotovo svaka grana tekstilne industrije u Belgiji proživjela je u našem vieku težke opasnosti, a ugljeni obrt, kao što smo prije spomenuli, strada upravo u najnovije doba. U obće posljednje godine niesu osobito sretne po Belgiju. Izvozna trgovina ne raste, već se njekako ustalila, uvozna se smanjila, a provozni je promet nazadovao. Zaslužba je spala, a po tom stradaju u prvom redu radnici, a zatim i poljodjelci. Kako pak od toga i ciela kraljevina trpi, najbolji je dokaz, što od g. 1872. ne raste broj vjenčanih ni novorodjenih. A to ne znači množenje naroda, koje ne prieči ni izseljivanje. Belgija naime ide u one sretne države, koje ne gube domaćega žiteljstva izseljivanjem, već se donjekle množi žiteljstvo doseljivanjem u oba velegrada Belgijska: Bruselj i Antwerpen.

Makar da je Belgija malena, ipak joj pripada medju obrtnimi i prometnimi državami na svietu častno mjesto. Nu sjajnomu poletu materijalne kulture ne odgovara duševna kultura u Belgiji, jer obćenitom naobrazbom nješto zaostaje za drugimi naprednimi državami. U svem ima naime oko 20% analfabetista, i to više medju radnici nego medju poljodjelci. Po tom Belgijski radnik, koji i onako dosta oskudno živi, zaostaje i u naobrazbi, te je uz sva svoja politička prava ipak ovisan od svoga gospodara. Razlog je tomu, što država tako visoko cieni osobnu slobodu, te ne sili roditelja, da bi djecu u školu slali.

Završimo opis Belgije s riečmi profesora Pencka: „Belgija je bogata zemlja, pa se u njekih razredih žiteljstva opaža veliko blagostanje. Nu pokraj toga ima i mnogo siromaštva, koje se lako iz-

rodi u biedu i nevolju. Po tom su žitelji, koji se jezično na dvoje diele, i družtveno podieljeni. Valoni i Flemi ovdje utisnuti u tvorničkih okružjih, ondje razšireni po dalekih priedjelih kao poljodjelci, ovamo imućni gradjani, a onamo siromašni bezkućnici: to su čudnovate opreke žiteljstva Belgijskoga. K tomu se nadalje pridružuju i prirodne opreke: zemaljsko blago u njekih priedjelih nagomilano, a u drugih opet krajevih posvemašnja jalovost, plodna polja kraj pustih ploština. Istina, njeke se opreke izjednačuju, te jedan dio zemlje živi od drugoga, ali poljskih plodina rodi premalo, a obrtnina izvodi se mnogo više nego ih kraljevina treba. S toga je Belgija u gospodarstvenom pogledu jako upućena na inozemstvo, te je imenito, jer ne ima kolonija, gospodarstveno manje samosvojna od ikoje Evropske države. I u narodnom pogledu nije Belgija jedinstvena, kao većina Evropskih država, pa je već samo ime države tako moderno, da se s njim ne spaja ni narodopisni ni povjestničko-narodni ponos. Ipak živi ta država, ona je na granici medju dvie velevlasti, od različitih zemalja i plemena sastavljeno i medjunarodnonimi ugovori zajamčeno natjecanje i ljubomor svojih susjeda.“

VELIKA BRITANIJA
(BRITANSKO OTOČJE),
NIZOZEMSKA (HOLANDIJA) I BELGIJA.
Mjerilo = 1: 5,000.000.
Zemlj.m. 15=1°
Kilom. 1113=1°
Visina u metrih.
Shires ili Counties, koje ne imaju isto ime kao glavni grad.
U Škotskoj
Ar. Argyle
B. Bute
Cn. Caithness
K. Kincardine
R. Roxburgh
St. Sutherland
U Engleskoj
B. Berkshire
Cu. Cumberland
Do. Dorset
H. Hampshire
K. Kent
M. Middlesex
Nth. Northumberld.
R. Rutland
Sh. Shrop (Salop)
So. Somerset
Sr. Surrey
W. Wiltshire
Wm. Westmoreland
U Irskoj
Cl. Clare
F. Fermanagh
Ke. Kerry
Ki. Kings County
L. Louth
Lei. Leitrim
Ma. Majo
Me. Meath
Q. Queens County
T. Tyrone
We. Westmeath
U Walesu
Cl. Clamorgan
Mr. Merioneth.
Na zemljovidu su označene samo glavne željezničke pruge.
Iztočno od Greenwicha
zap. duž.
Shetlandsko otočje
Orknejsko otočje
Nastavak glavne karte.
Kanal-otoci
ATLANTSKI OCEAN
SJEVERNO ILI NJEMAČKO MORE
Dogger prudovi
IRSKO MORE
KANAL
Bristolski konao
Konao sv. Jurja
Sjeverni konao
NORVEŽKA
Frizijski otoci
Zuider m.
Hebridi
Grampian gore
EDINBURGH
Glasgow
Aberdeen
Dundee
Newcastle
Sunderland
Liverpool
Manchester
Leeds
Birmingham
Sheffield
Nottingham
Bristol
LONDON
Norfolk
Suffolk
Essex
Sussex
O.Wight
O.Man
DUBLIN
Belfast
Cork
Connaught
Ulster
Leinster
Munster
AMSTERDAM
Utrecht
Arnheim
Antwerpen
BRUSELJ
Lüttich
Namur
Lille
Luxemburg
Trier
Aachen
Düsseldorf

VELIKA BRITANIJA.

I.

Slika tla.

Kako je razmjerno malena Velika Britanija prema nebrojenim svojim kolonijam. — Prirodne prednosti Britanskoga otočja. — Kako je Englezki narod umio izcrpsti te prednosti. — Razita i visinska razgrana Britanskoga otočja.

Velika je Britanija osebujna država; ona je jedina otočna velevlast Evropska, a izuzmeš li Japansko carstvo, jedina otočna velevlast na svietu. Velika Britanija zaprema samo 315.200 □ km., t. j. po prilici polovicu površine naše monarkije. Pri tom treba da odmah iztaknemo, kako je onaj prostor, na kojem se danas razvija djelatnost Britanskoga naroda još mnogo manji. Ponajprije u tom pogledu nije znamenita Irska, kao što ćemo kasnije razložiti, u Škotskoj se pak najveći dio žiteljstva nagomilao razmjerno na malenom i uzkom pojasu, a i u istoj Englezkoj ima dosta pokrajina, u kojih ne vidiš velike industrije ni jake trgovine. Ovo smo odmah na početku zato naveli, da upozorimo čitatelja, kako prostorno malena mati zemlja gospoduje najogromnijom kolonijalnom državom na zemlji. Velika Britanija, koja ima u Evropi tu pogodnost, da ne ima kopnenih medja, graniči u ostalih dielovih svieta gotovo sa svimi Evropskimi državami, a i sa samostalnimi državami najrazličitije kulture. Englezke kolonije (u svem 23,000.000 km. sa 280,000.000 stanovnika) zahvataju veoma zgodne tačke u najznamenitijih morskih cestah i riečkih ušćih (Gibraltar, Malta, Cypar, Perim, Hongkong), osobito prikladne otoke za odmor i dobavu ugljena (Sv. Helena, Bermudas i Falklandsko otočje), zatim otoke i zemlje bogate tropskim rašćem (Zapadnoindijsko otočje, Guyana, Mauritius i t. d.). Napokon se broje u Englezke kolonije četiri velike države (u Americi, Aziji, Australiji i Africi), koje donjekle zapremaju

ciele kontinente. U tih su se državah ili uz malene ostatke urodjenika razvili krepki Evropski doseljenici, ili su pak napučene mnogobrojnimi manje krepkimi urodjenici, koje neznatna vojska i činovničtvo na uzdi drži na veliku korist matere zemlje.

Maleno razmjerno Britansko otočje mora da ima osobite prirodne prednosti i vanredno zgodan svjetski položaj, koji je umio Englezki narod uztrajnom djelatnošću vješto izrabiti, kad je ovamo zavladao i uzdržao u svojoj vlasti tolike kolonije, a onamo kod kuće postigao visok stupanj naobrazbe. Promotrimo tlo. Sve se Englezke gore prostiru zapadnim dielom otoka, dok se na iztoku daleka valovita zemlja otvora prema kopnu Evropskom. Tako je razstavljena ravna, poljodjelstvena, južnoiztočna Englezka od gorovitoga, danas vanredno industrijalnoga sjeverozapada. Do predjašnjega stoljeća pripadalo je prvenstvo u kraljevstvu jugoiztoku, a kasnije „kad je kameni ugljen preuzeo gospodstvo svieta“, prešlo je vodstvo na sjeverozapadnu Englezku. Nu od velike je ipak koristi po Englezku, što ima uz nemirne, industrijalne i „dima pune“ priedjele takodjer prostranih i mirnih krajeva, koji se zamjenito popunjuju, a u tom je upravo podloga današnjoj veličini Englezke. Već je to znamenito, da London, najveći grad Evropski i cieloga svieta, nije u gorovitom i industrijalnom dielu zemlje, nego na ravnijem i prijatnijem južnoiztočnom tlu. Još bi nezgodnije bilo, da se London, gdje se toli mnogobrojno žiteljstvo nagomilalo, prostire na rieci Merseyu ili na Tyne mjesto na obalah Themse. Prema iztoku otvoreno ravno tlo mnogo je tomu doprinielo, da se kultura Evropskoga kopna lako presadila na Britansko otočje, koje se dugo smatralo skrajnjom sjevernozapadnom predstražom Evropskom. Dakako u gorskih se priedjelih tek kasnije razširila kultura. Goroviti zapadni dielovi Britanskoga otočja niesu sastavljeni od neprekidnih suvislih gora, nego ima medju pojedinimi gorami prostranih otvora, koji vode na zapad k moru, tako da je po Englezkoj i Škotskoj a navlastito po Irskoj laka bila od vajkada komunikacija, koja se rano sve više usavršivala.

Velikobritanske obale razlikuju se znatno od Francuzkih. Dok je Francuzka obala ponajviše neprijatna i slabo pristupna, ima na svih obalah trojedne kraljevine (t. j. Englezke, Škotske i Irske) velik broj izvrstnih luka, koje su ciele godine pristupne brodovom. Duboki zalivi i zatoni, gotovo jednako medjusobno udaljeni, smanjuju i onako neznatnu udaljenost iztočne i zapadne obale, tako da nijedno mjesto u združenih kraljevinah nije udaljenije od najbliže luke od 120 km.

t. j. po prilici kao od Zagreba do Ogulina ili od Ogulina do Rieke. Treba ipak da iztaknemo, kako i Englezke luke i riečna ušća, makar im osobito prija jaka plima i blago podneblje, imaju i svojih zlih strana. Tako je Englezka upravo na glavnom drumu, kuda prolaze strahotne oluje Atlantskog oceana prema sjevernoj Evropi. Gdjekada oluja u jednoj noći uzroči mnogobrojna brodolomlja na Britanskih obalah, gdje ima neprestano u obilju brodova. I česte guste magle pogibeljne su brodovom, a mnoge opet ladje stradaju na grebenih i prudovih oko Englezkih obala.

Velika se Britanija vrlo zgodno prostire prema Evropskom kopnu. Kao što ima s obzirom na žiteljstvo, životinjstvo i bilinstvo Velike Britanije dodirnih tačaka ovamo sa Skandinavskim a onamo sa Španjolsko-portugalskim poluotokom — da ne govorimo o Njemačkoj i Francuzkoj — isto je tako Velika Britanija lako pristupna sa krajnjega sjevera i jugozapada Evropskoga. Ušća velikih rieka Labe, Vezere, Rajne, Šelde i Seine kano da se otvoraju prema Englezkoj. Južna je Irska tako rekavši nasuprotna obala sjeverne Španjolske, kojoj je donjekle i svojim podnebljem slična; a Škotska je nasuprotna obala Norvežke, njezinih fjordova i otoka. Englezka se prostire, kao što je Ritter razložio, u sredini kopnene polutke. Čim se svjetski promet razširio do morskih zemalja navlastito do Amerike, najlaglje su Englezi u ruke uzeli obćenje i promet sa zamorskim svietom. Oni su nadalje umjeli na svojih brodovih svakamo dospjeti i zavladati nad najudaljenijimi otoci, pa je u tom pogledu upravo značajno, što je sredina vodene polutke (Novi Zeeland s okolišem, zatim Nova Holandija t. j. Australija) danas pod gospodstvom Englezke, koja je posred kopnene polutke. Ovo potonje nam jasno svjedoči, da niesu jedino prirodne prednosti Velike Britanije stvorile velikansku tu otočnu državu, već da je Englezki narod povoljne prilike izdašno izcrpao. Punim pravom iztiču njeki pisci da se možda uz iste prirodne prilike u ruku čistoga keltskoga plemena, koje nije bilo tako vješto moru ni toliko spretno za industriju, zemlja ne bi bila tako liepo razvila. Nu Englezki se narod istom iza neumornoga rada kroz mnogo stoljeća dovinuo do današnje kulturne visine. Koncem srednjega vieka bila je Englezka još skromna ratarska država; ona je onda još za mnogimi Evropskimi državami daleko zaostajala, te nije odmah postala pomorskom državom ni za velikih odkrića na moru, koja su ju oslobodila neugodnoga položaja, koji je do onda imala kao skrajnja zemlja na sjeverozapadu poznatoga svieta. Istom uvidjavni i poduzetni vladari, umni državnici i smioni mornari, koje je sav

narod radostno sliedio, podigoše Englezku do velike pomorske i kolonijalne države. Nu još se i tada malo poznavalo i upotrebljavalo zemaljsko blago Britansko navlastito rudno bogastvo. Istom onda, kad se počela uporabljati parna sila najprije pri industriji, zatim za promet po vodi a napokon i za obćenje po kopnu, poče se današnja Englezka oslobadjati svih spona, kojimi je bila sputana, a mnogobrojne kolonije, do kojih je prije bio dug i tegotan put ovisan o vremenu i vjetrovih, spojene su na to uže s materom zemljom.

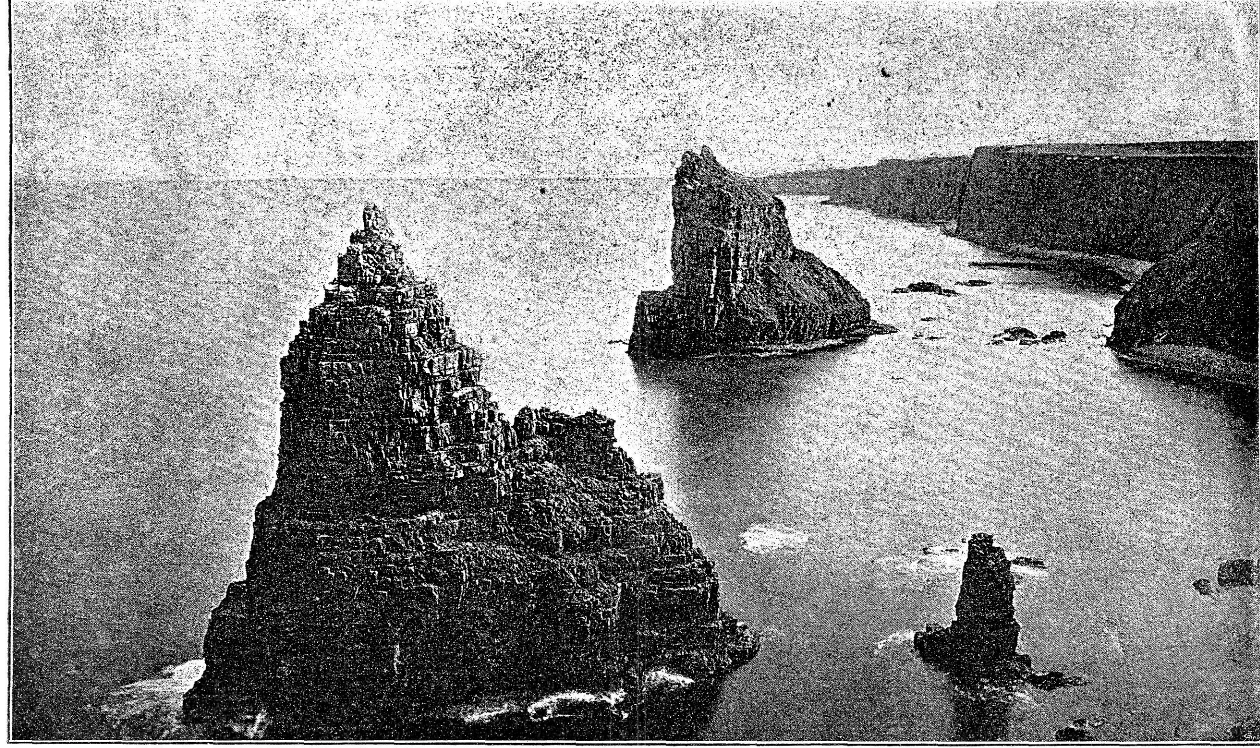
Nu i noviji sjajni razvitak Englezke ima i tamnih strana. Tako se jedna od najznamenitijih kolonija u Americi već u prošlom stoljeću (od g. 1774—1783.) učinila samosvojnom, a sličnih težnja opazilo se gdjekada i u drugih Englezkih kolonijah. Nadalje se u materi zemlji na malenu prostoru nagomilalo toliko množtvo ljudi, koje k tomu još uviek raste, da Englezka mora sa svih dielova svieta dovoziti živež, da toliko žiteljstvo prehrani. Istina, gotovo se ne da ni pomisliti, da bi se u isti mah mogao prekinuti sav dovoz živeža, ali o tom ne ima sumnje, da bi već velike neprilike nastale u državi, da se samo na kratko vrieme zaprieči dovoz pojedinih plodina. K tomu je već sada promet u Londonu i oko njega kao i oko drugih Englezkih velegradova dosegnuo skrajnje granice mogućnosti, pa će, kao što ističe Price-Williams, naskoro trebati posve novih uredaba i obćila, da se izvanjski i unutrašnji promet i obćenje u velikih gradovih preustroji. Nadalje tišti industrijski sviet u Englezkoj strah i briga, da se ne bi prenaglo izcrple nenadoknadive zalihe kamenoga ugljena. Dodajmo k tomu nepovoljne prilike u nesretnoj i potlačenoj Irskoj, koje dosta brige zadavaju Englezkim državnikom. Napokon spomenimo, kako Englezi više puta u strahu pomišljaju, da bi Evropljani mogli s kopna navaliti na Englezku; to barem jasno svjedoče njihove različite osnove o utvrdjivanju luka i obala kao i njihova oporba protiv toga, da se bud tunelom, bud pak mostom Englezka s Evropskim kopnom spoji. — Englezi su u ostalom tečajem viekova više puta težke neprilike i pogibli sretno preživjeli, pak je po tom vjerovatno, da ne će ni navedene današnje nezgode i nepovoljnosti trajno sprečavati daljnji razvitak te čudnovate otočne države.

Britansko otočje sastavljaju dva veća otoka Velika Britanija i Irska, pa preko 900 manjih i posve malenih otoka, ovamo osamljenih kao Wight, Anglesea i Man, a onamo na skupinah kao Scilly, Hebridi, Orknejsko i Shetlandsko otočje. Svi ti otoci i otočja sačinjavaju cjelinu ne samo političku već i prirodnu

zbog svoga položaja i svoga postanka. Svi se prostiru u plitkom moru rek bi na pomorskoj vispoljani, koja nije u izokolnih tačkah dublja od 200 met. te opada istom zapadno od Škotske i Irske.

Obale Velike Britanije odgovaraju posve geoložkomu postanku i sastavu toga otoka. Prema tomu iztočna obala svojim razvitkom daleko zaostaje za zapadnom obalom. Od ušća Themse do Flamborough-Heada obala je u obće nizka, a prate ju pješčani prudovi. Dalje na sjever je obala već strmija i puna grebena, te se iztiče osobitom ljepotom poradi uzvisitosti i različitoga sastava svoga. S početka vidiš samo kredine i vapnene naslage, a dalje prema sjeveru eto škriljevca i granita navlastito u Škotskoj, gdje ima mnogo „Firtha“ (t. j. fjorda, dubokih morskih draga i zaliva), medju kojimi je najljepši Firth of Forth. Čim smo obašli glavinu Duncansby-Head, eto nam osebujne obale, ponajviše vrlo strmenite i na mnogih mjestih razdrte (sl. 62. The Stacks of Duncansby). Pojedine stiene odieljene od obale zovu se „igle“. Najveća je takova stiena „Cleth“ nedaleko Thursa, mrke boje i ljeti gotovo sva pokrita pomorskimi pticami. Med tom stienom i obalom valja se tamnozeleno more a morski se valovi odbijaju gromotnom tutnjavom po mnogih okrajnih špiljah, koje je more u klisurah kroz tisuće ljeta izpralo. Nu najljepša je obala na cielom Britanskom otočju istom na zapadnoj Skotskoj. Tu je u gorje, koje je visoko preko 1000 metara, more na više mjesta prodrlo tvoreći nebrojene sad kraće sad dulje, uzke morske rukave, koji izvanjski kopneni rub raztvaraju u mnoge veće i manje poluotoke. Na mnogih je mjestih ocean primorske priedjele tako poplavio, da samo najviši dielovi kao otoci vire nad morem ili je uzkimi konali prodro u kopno i raztvorio pojedine česti kopna u otoke. S' toga se na zapadnoj Škotskoj obali izmjenjuju pećine s morem, tu vidiš više mora a ondje opet više stienja. Osebujnoj toj obali podaje još osobiti čar more, koje se sad pjeni i bjesni, a zatim se opet mirno odsjajuje sunčanim sjajem titrajući se malenimi valovi uz obalu.

Zapadnu obalu Škotsku, punu grebena, otoka, poluotoka i svake vrste zaliva i zatona završuje na jugu Firth of Clyde, najširi, najdulji i najljepši medju svimi Škotskimi prodori. Ovaj „Firth“ prodire duboko u planinsku zemlju, koja mu krasi obale raznolikimi velikanskimi prirodnimi ljepotami. Sjeverno od prodora razgranjuju se Škotska jezera („Loch“) kao Fyne, Strivan i Lomond „kraljica škotskih jezera“. Prema iztoku prelazi Firth of Clyde postupno u istoimenu rieku. Prijatne i romantične gorovite obale ove rieke navlastito izmedju Glasgowa i Greenocka nalične su na bregovite obale Rajne:

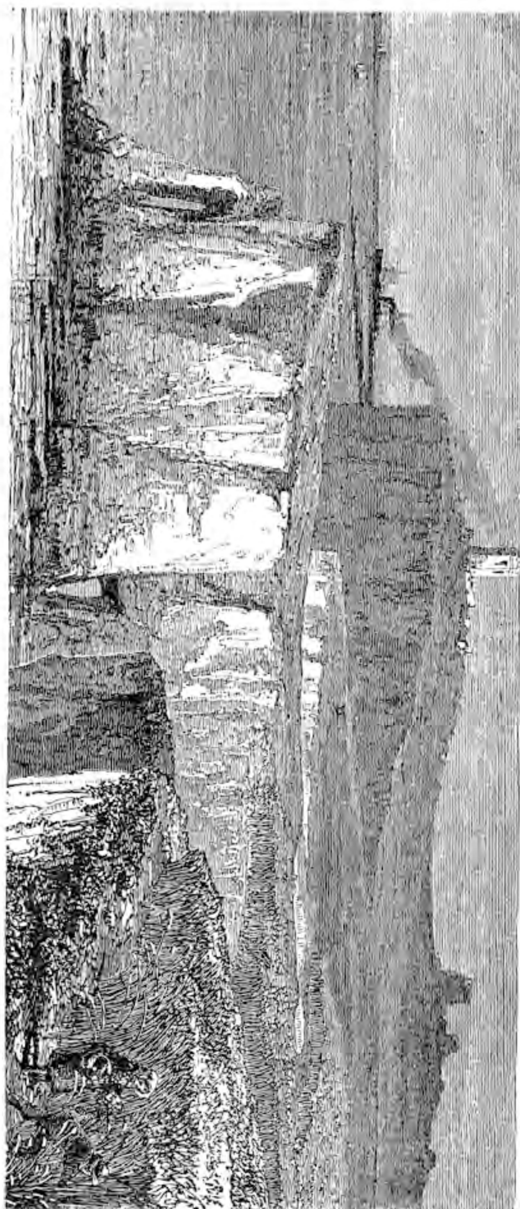
Sl. 62. The Stacks of Duncansby.

samo što moramo pomisliti tri do četiri puta širu rieku, nego li Rajna kod Koblenca, a k tomu punu velikih pomorskih brodova. — Dalje prema jugu nije obala više tako slikovita; na Solway-Firthu i u Morecambe-zatonu pa sve do Liverpoola je pače mjestimice posve nizka i močvarna, izuzevši jedino Kumbrijsku brežnatu zemlju, koja ima vrlo slikovitu obalu. Južno od ušća rieke Mersey je obala opet liepa, jer se primorske stiene visoko dižu. Plovitba je Menaiskom cestom, koja razstavlja otok Anglesea od kopna, vrlo ugodna. Položiti brežuljci, prekidani stienami, na više su mjesta zarasli hrastovom šumom, u kojoj mnogi tisućgodišnji hrast širi vrlo slikovito svoje grane. Na iztočnoj strani Menaiske ceste dižu se gore vrlo visoko, a nad svimi gospoduje Snowdon, najviši vrh Englezke. Kod Bangora, gdje se suzila Menaiska cesta na 400 met., presvodjena je sa dva veličanstvena mosta. Preostala Waleska obala, makar je strmenita, nije tako liepa kao obala zapadne Škotske. Na Bristolskom je konalu opet slikovita obala, navlastito tamo, gdje utječe u rieku Severnu pritoka Avon, koja struji duboko medju stienami. Glavina Landsend, južno-zapadni šilj Velike Britanije, razdrta je stiena, kao što i njeki drugi grebeni na Cornwallskoj obali. Južna obala Velike Britanije od Portlanda do morskoga prodora kod Southamptona većinom je ravna, a iza nje se zemlja postupno diže. Od Brigthona do Dovera je obala vrlo zanimljiva, jer sastoji od mladoga razmjerno mekanoga kamenja, koje se mjestimice strmo nad obalom diže, kao što nam pokazuje slika 63., koja nam prikazuje: obalu na Kanalu nedaleko Dovera.

Obala Velike Britanije je u obće bogata izvrstnimi lukami, koje imadu svoj postanak u prvom redu zahvaliti jakoj plimi i osjeci. Plima doseže gdjekada u zatonih, koji su na kraju posve šiljasti, a prema moru široki, visinu od 10 metara, pače u lievkastom zatonu Severne naraste i do 20 metara nad osjekom. Na takih mjestih, gdje se rieke u more izlievaju, proširuje dva puta na dan plima sve više ušća, a prvobitno nizke doline primorskih potoka poplavljuje more i s vremenom tako izplavi, da načini od njih duboke i vrlo razgranjene zatone. Odatle potječe vanredna korist po pomorski narod Englezki, jer i malene rieke Velike Britanije — najveća rieka Themsa ne ima mnogo dulji tok od naše Kupe — mogu u svoja ušća primiti i velike pomorske brodove.

Promatrajući visinsku razgranu Velike Britanije ne treba da odmah iztaknemo, kako Englezke, Škotske i Irske gore daleko zaostaju svojom visinom za Alpami i ostalimi visokimi gorami u Evropi; nu

mimo to su ipak te gore za Veliku Britaniju tako važne kao Alpe za srednju Evropu ili Atlas-gorje za sjevernu Afriku. Doista, na kulturni razvitak Velike Britanije su tečajem viekova tamošnje razmjerno nizke gore i ponori vanredno utjecali. Prije svega treba da upamtimo, da pravih visokih gora navlastito pak gorskih kosa ne ima u obće na Britanskom otočju. Ono, što vidimo u Škotskoj, Walesu i južnozapadnoj Irskoj, rpe su gora, koje dakako, jer se ponajviše blizu mora uzdižu, niesu zarasle šumom, te dižući svoje gole vrhunce u oblake i magle Britanskoga neba, izgledaju mnogo ogromnije i više, nego su u istinu. Nigdje niesu ove gorske rpe nad zemljom suvisle, te idu svuda ne samo ceste, već i konali preko nizkih razvodja. Englez na putu iz Londona u Liverpool, Škot, putujući iz

Sl. 63. Obala na Kanalu nedaleko Dovera.

Pertha u Inverness, kao i Irac, koji kani proputovati svoj otok od Dublina do Galwaya: svi ti ne treba da na svojem putu ma ikoje gorsko bilo prevale. Nu i pravih ravnica ima vrlo malo na oba spomenuta otoka. I oni priedjeli, koji se na običnih zemljovidih prikazuju kao ravnice, za pravo su valoviti i brežuljasti priedjeli iztičući se osobitom prijatnošću. Nedostatak pravih šuma nadomještuju mnogi perivoji i nebrojena osamljena drveta. Samo amo tamo izvan gorskih rpa ima ovećih ledina i pustopoljina. U istinu je ravna samo polojna zemlja u iztočnoj Englezkoj kao i prostrana tresetišta usred Irske. Nu i tu ima brežuljastih i valovitih priedjela.

Već smo u uvodu spomenuli, da su na Velikoj Britaniji gore stisnute ponajviše na zapadu. Gdjegod seže veći poluotok u more, idu gore posve do morske obale, dok je u zaledju zatona i zaliva, koji prodiru u kopno, ponajviše ravnije tlo. Crta, koju pomišljamo povučenu od ušća Tyne do Exetera razstavlja zapadne uzvišenije priedjele Škotske i Englezke od brežuljastih i ravnih krajeva na iztoku. Ova je medja vrlo znamenita ne samo u goropisnom, već takodjer u geoložkom i kulturnopovjestničkom pogledu. Tako pripada sav jugoiztok mladjim i najmladjim slojevom, rudnoga blaga ima zemlja malo, već prevladjuje svuda poljodjelstvo i stočarstvo. Na sjeverozapadu pak spomenutoj medji ima naslaga, koje idu med najstarije na zemlji. Ove zapremaju bogate slojeve rudača i kamenoga ugljena, s kojimi su u savezu najindustrijalnija i najnapučenija područja Englezke i Škotske. Dakako da ne obiluje sav goroviti zapad podzemnim blagom; gdje ne ima ruda, puste su nenapučene ledine i tresetišta pokraj živahnih industrijalnih okružja. Po tom ima u zapadnom gorovitom dielu jačih opreka nego na ravnijem jugoiztoku.

Promatrajući pobliže tlo Velike Britanije počnimo na sjeveru. Škotska ide bez sumnje medju najslikovitije i prirodnimi krasotami najbogatije zemlje Evropske, a kako su gotovo $^3/_4$ zemlje neobradjene, to može priroda slobodno i bez zapreka razvijati svoje krasote. Škotska se može s obzirom na visoku razgranu razdieliti na Highland, Lowland i na Škotskoenglezke medjašne gore.

Visoka Škotska pričinja se kano da je puna gorskih kosa, koje idu od jugozapada prema sjeveroiztoku. Za pravo su te gore pravi labirint strmih oštrih stiena, koje su dubokimi prosjekami razstavljene na visoke, osamljene vrhunce, medju kojimi su uzke doline s nebrojenimi dugoljastimi jezeri. Gdjekoji se vrhunci dižu strmo i smjelo nad jezeri gotovo tako visoko kao Rigi nad Četirkantonskim ili

Zužkim jezerom. Vrhunci su ponajviše goli, i na obroncih gorskih ima malo rašća, a i dno dolina ne prija osobito poljodjelstvu, nu tim više ima močvara i tresetišta. Duboka Glenmore-prosjeka (80 km. duga) sa svojimi dugimi i uzkimi jezeri, koja su spojena kaledonskim konalom, razpolavlja visoku Škotsku.

Škotska sjeverno od spomenute prosjeke sva je gorovita i pećinasta; prostrane gromade tvore mjestimice puste i visoke ravnice. Tu rodi nješto ječma i zobi jedino u uzkih dubokih dolinah kraj obala, dok je unutrašnjost divlja i neprijatna u vanrednoj opreci prema južnim dielovom Velike Britanije. Uzki poluotočići na zapadnoj obali sjeverne Škotske osobito su dražestni. Napose je na glasu maleni šilj južno od Loch Carrona, odakle se prevoze putnici za Hebride. Tu se izmjenjuju goli priedjeli s plodnimi dolinami i bujnim rašćem a vidici na more jedan ljepši od drugoga.

Srednjom Škotskom t. j. južno od Glenmorske prosjeke prostire se Grampian-gorje s najvišimi vrhunci Velikobritanskoga otočja (Ben Nevis 1.343 met., Mac Dhui 1.309 met. i t. d.). Ljubitelji gorskih krasota mnogo polaze ovo gorje, gdje je takodjer glasoviti kraljevski dvor Balmoral Castle. I ovo gorje sastoji od osamljenih gorskih glavica, te je gotovo bez rašća, samo fina, zelena mahovina pokriva kamenje poput ćilima. Vlažna magla obkoljuje glavice, a cielu okolicu okružuje osobito miomirisno na pol vedro a na pol maglovito zračište. Svi obronci i visoke doline („Glens“) pune su većega i manjega kamenja, koje je zaraslo mahovinom i vrieskom pa je vrlo sklizko; stupiš li med kamenje, propadne ti noga u glibu. Amo tamo opažaš po koji zeleni komad tla, nu motriš li ga pobliže, uvjerit ćeš se, da to nije živa i svježa zelen bujne trave, već varavi rogoz, pod kojim se krije močvara. Svuda vlada tišina, nigdje ne čuješ glasa, već samo šum gorskih potoka. Gole stiene izmjenjuju se s uzkimi i mračnimi ždrieli i s neprijatnimi te tmastimi tresetišti, kakove nam prikazuje slika 64. Željeznica prelazi Grampian-gorje izmedju Blaira-Atholla i Jnvernessa. Gore, koje na toj vožnji vidiš, puste su monotone i dračem zarasle, doline su goli treset, a željeznica se izravno sad diže a sad opet spušta; ne ima tu zavoja niti tunela kao u gorovitih priedjelih drugih zemalja.

Posve je drugačija okolica, kad zadješ u priedjel Škotskih jezera (sl. 65. Loch Avon u Škotskoj), koja su ili unutra sred zemlje ili su od mora odieljena ravnimi livadami kao na pr. glasovito jezero Loch Lomond, ili su pak duboko u zemlju prodirući Firthi. Najviše ima jezera nedaleko

glavnoga sklopa Grampian-gorja, a gotovo sva su istoga oblika: uzka i vrlo duga, većinom duboka, mjestimice do 300 met., tako da je dno njekih jezera dublje, nego je lice morsko, a k tomu podaju mnogim osobiti čar povjestnički spominjaji, romantične priče, mnogi stariji i noviji pjesmotvori. U obće su upravo pjesnici pribavili Škotskoj veliki glas i slavu kod svih prijatelja Britanske muze. Pjesnički čar obasjava sve liepe tačke ove zemlje crtanjem Waltera Scotta, pjesmami Burnsa, balladami Campbella i pripoviedkami Wordswortha.

Sl. 64. Tresetište u visokoj Škotskoj.

Gorovita se Škotska spušta nizkimi gorami k n i z i n i medju Clydom i Firth of Forthom. Tu ne ima kao u gorovitoj Škotskoj ždriela, ponora ni pećinastih dolina; nego ima više šume, a manje ledina i tresetišta. — Uzka ravnica medju Edinburgom i Glasgowom podsjeća nas svojim krasnim poljodjelstvom i jakom napučenošću na

južnu Englezku, te je u vanrednoj opreci prema susjednim pustim priedjelom gorovite Škotske. Široka od zapada prema iztoku otvorena uvala podpuno razstavlja južne nizke gore od Grampian - gorja. Spomenutom uvalom prodire u unutrašnjost s iztoka i zapada more tvoreći ovdje zaliv Clyde a ondje zaliv Forth. Oba zaliva spaja Forth-Clyde konao, koji se samo na jednom mjestu diže do 50 met. nad morem. — Neznatne uzvisitosti, koje čine rek bi na jugu nasip prema Englezkoj zovu se obično Cheviot Hills, premda to ime za pravo pripada samo njihovim najjužnijim dielovom. Ovo medjašno gorje raz-

Sl. 65. Loch Avon u Škotskoj.

mjerno je nizko, ne ima osamljenih glavica, nego većinom visoke ravnice, koje prema moru opadaju. Prema sjeveru ima mnogo čunjeva od bazalta, a prema iztoku je uz primorje ravna obala, pokrajina Lothian, najplodniji priedjel Škotske.

Sjevernom se Englezkom prostiru uzvisitosti, koje se na zemljovidih navode pod imenom Penninijskih kosa (Pennine Chain). U istinu pak ne poznaju toga imena tamošnji žitelji, a ni ne ima nikakvih gorskih kosa, već su pojedini kupovi gora, koji prema zapadu

strmo opadaju, a prema iztoku se polako spuštaju, te brežuljasti povori smjera sjevernojužnoga. Popriečne doline ne imaju gorskoga značaja, s toga se lako sagradilo preko tih uzvisitosti osam željezničkih pruga i dva konala. I dalje na jugu gorje u Yorkshiru nije nimalo više od Penninijskoga gorja. Tu kao i u nizkih „High Peaks“ u Derbyshiru sastoji vapneno gorje od strmih bila i pećinastih stiena, koje su razrovane kotlinastimi dolinami, pune špilja, jakih izvora a i rieka ponornica.

Prirodni značaj gorja „High Peak“ kao i susjednih brežuljaka i malenih ravnica promienio je čovjek više nego u ikojem gorju u Englezkoj ili u obće na zemlji. Tu je naime sielo Englezkoj industriji na veliko, te se toliko žiteljstvo nagomilalo, da je tako rekavši sav taj priedjel pokrit gradovi i ogromnimi zgradami. Ta u trokutu, koji sačinjavaju gradovi Preston, Hull i Birmingham, a nije mnogo veći od trokuta Zagreb-Ljubljana-Rieka, ima 12 gradova, od kojih svaki broji preko 100.000 stanovnika, a dva medju njimi po pol milijuna stanovnika, naime: Liverpool i Manchester-Salford. Uz more kuća, koje su razstavljene cestami, željeznicami i konali, ima još prostranih rudnika i ogromnih tvornica, kojih mnogobrojni dimnjaci svojim gustim dimom još većma sgušćuju zračište, koje je i onako već samo po sebi puno hlapova. Živa su opreka tim jadnim mjestom čovječje djelatnosti susjedne grofije Cumberland i Westmoreland, u kojih se dižu Kumbrijska brda, koja te svojimi uzkimi i dubokimi dolinami i slikovitimi jezeri donjekle podsjećaju na Alpe. Vienac vrhunaca (Scawfell 984 met. itd.) šalje na sve strane kratke ogranke, medju kojimi je glasovito okružje Englezkih jezera, koja se iztiču romantičnom krasotom. Putnici najviše hvale poradi prirodnih ljepota jezero Ulleswater, Derwentwater i Windermere. Ovo posljednje jezero Englezki pjesnici zovu „alemkamenom i kraljicom Englezkih jezera“. Vodopad Lodore izpod Derwentwatera proslavio je Englezki pjesnik Southey krasnom pjesmom, u kojoj kićenimi stihovi i umjetnimi srokovi oponaša žubor padajuće vode. U ostalom naliči donjekle Cumberland na visoku Škotsku. Divlji se značaj gorja opaža na visinah i na golih stienah, na kojih ima samo nješto gdjegdje mahovine. Tu se ujedno nehotice sjećaš Irske scenerije i samoće, a i nenadani prielaz od šumovitih i zelenih obala jezerskih k strahotnoj monotoniji pustih i golih gora veoma je neprijatan.

Waleska se gorovina prema objema poluotocima Caernarvonu i Pembroke-u razpada na sjevernu i južnu skupinu, koje razstavlja

dolina Severna i Wye, a spaja ih gromada Plynlimmon. U sjevernoj višoj i ogromnijoj skupini uzdiže se Snowdon kao najviši vrhunac u Englezkoj. On nije osamljena gora, već ogromni skup gora, tako da Englezi s punim pravom govore o gorskoj skupini „Snowdoniji". Najviši se vrh zove Moel-y-Wyddfa (1094 met.), t. j. daleko vidljivi vrhunac. On se ne diže u sredini sjevernowaleske gorovine, već na sjeverozapadu, a njegovi škriljevački slojevi, prekidani gromadami od porfira i prema vrhu šiljati, naliče na čunj, sa kojega se jedinoga medju svimi vrhunci u Englezkoj pruža na daleko krasan vidik. Snowdon se diže gotovo u sredini Britanskoga otočja, pa možeš s njegove glavice na jedanput razgledati sve četiri njekadašnje otočne države, naime: Wales, jedan dio Englezke, obale Irske, udaljene gorske vrhunce u Škotskoj i otoke Anglesea i Man. Žalibože je dobar i čist vidik zbog česte magle riedak. Za ledenoga doba je Snowdon, koji još i danas gospoduje nad dalekim obzorom nizkih brežuljaka, dolinâ, jezera i predbrežja, imao šest ledenjaka, koji su se poput trakova s njegove glavice prema podnožju spuštali, pokrivajući ledom sva zelena i duboka jezerca, koja danas izpunjuju glavne doline i kotline.

Brda na poluotoku Cornwallu i u Devonshiru niža su još od Waleskih gora (621 met. najviša tačka). K tomu bi ta brda bila posve pusta, da ih nije već od davna oživljavalo vrlo razgranjeno rudarstvo, koje u novije doba nazaduje. Svakako nas njeke ledine na Cornwallu i u Devonshiru opominju na jednolične priedjele nasuprotne Bretagne, koje već od prije poznajemo. Veličanstvene su obale Cornwallske otvorene valovom i olujam Atlantskoga oceana. Navlastito su divlje glavine Lizard i Landsend.

Englezka ravnica nije posve ravna već valovita, te brežuljastimi povori (Cotts-wold-Lincoln-i Chiltern Hills, zatim North i South-Downs) razstavljena na mnoge kotline. Englezka je ravnica vrlo brižljivo obradjena. Makar da ne ima tamo prastarih šuma kao u nas, jer su ponajviše morale uzmicati pred poljodjelstvom i industrijom, ipak je ravnica ponajviše prijatna i liepa. Veliki su naime dielovi zbog čestih kiša pokriti zelenimi livadami, izmedju kojih se iztiče ili osamljeno drveće ili skupine drveća tvoreći ogromne perivojne priedjele. Takih priedjela — prirodnih perivoja — ima najviše na gornjoj Themsi (sl. 66.) u okolici Oxforda, a manje na obroncih Hilla i Downa. Po Englezkoj ravnici, koja već sama po sebi prija perivojem, podigoše baruni i bogataši s velikim troškom glasovite parkove ili perivoje, o kojih nam Rodenberg podaje ovu sliku. Englezki park, kaže on, zaprema velike prostore

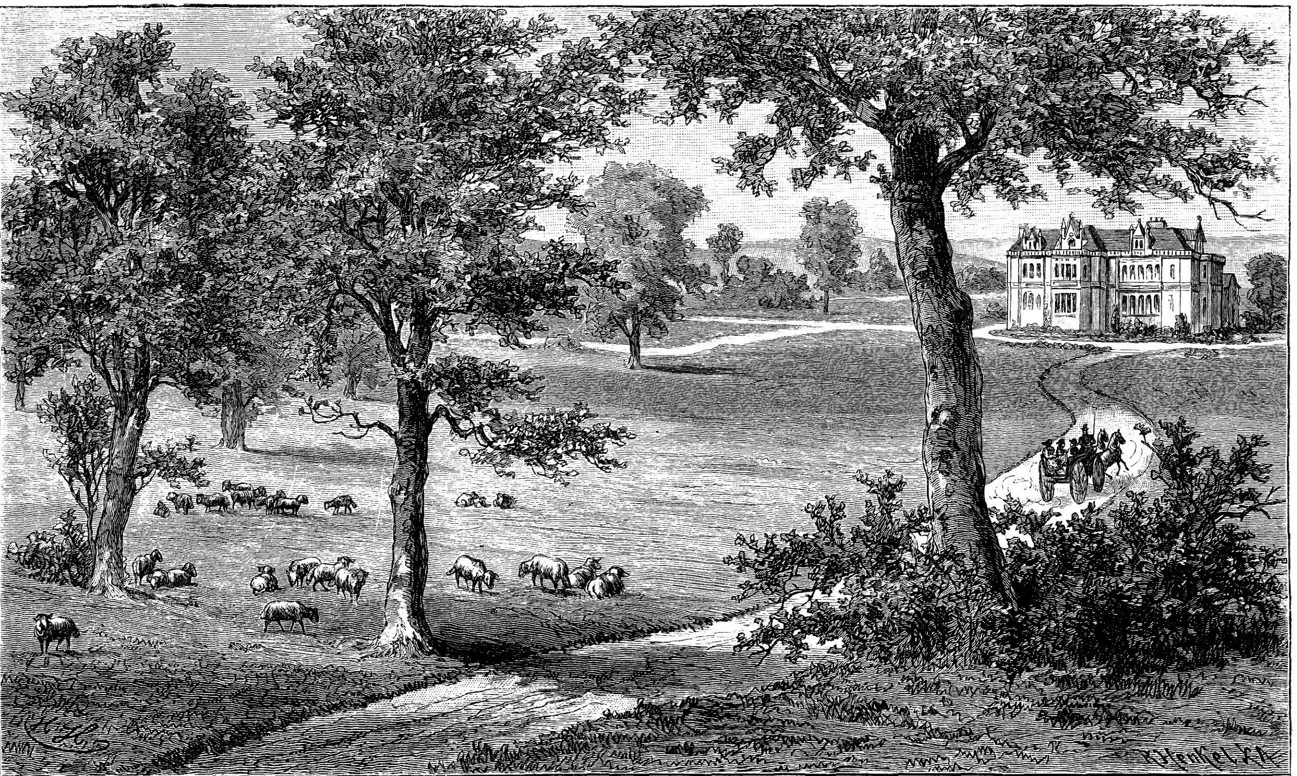

Sl. 66. Prirodni perivoj na gornjoj Themsi.

oko liepo sagradjenoga dvorca. Polja su i livade ogradjene živim plotom i izpresiecane putovi posipanimi šljunkom za pješake i kola. Na okolo su nješto podalje ukusno gradjene gospodarstvene sgrade. Svuda se nastoji, da cieli perivoj bude što prijatniji i slikovitiji, čemu osobito prija valovito tlo. Dakako da Englez nastoji svuda pa i pri tom, da spoji liepo s koristnim. Najljepši je ures englezkih perivoja: bujno rašće, prekrasna polja, divotne livade i osobito liepo drveće (ponajviše hrastovi i bukve) zgodno u skupine podieljeno. Drveće se osobito tim iztiče, što odmah nad korienom pušta na sve strane grane. Gustoga hladovita rašća ne ima, pa se u obće može reći, da je u Englezkih perivojih malo hlada i sjene. Dakako da su tamo laglje bez toga nego mi, jer je zrak blag, a sunce riedko jako pripiče. Kioska, koliba, hramova i tornjića, kakovi se nalaze u naših perivojih, ne ima tamo; sve te ukrasne gradjevine, koje su na ures francuzkim i našim perivojem, niesu u običaju u Englezkoj. Jedino u njekih vanredno prostranih perivojih vidiš amo tamo koji obelisk, tornjić ili piramidu. Živa voda ne manjka u takom perivoju, nu umjetnim vodopadom i vodoskokom ne ima traga. Teče li u blizini perivoja rieka ili jači potok, Englez ga svede ma i s velikim troškom u perivoj, gdje se vijuga mnogimi zavoji. Ne ima li žive vode, što je riedko, onda ju nadomjesti Englez tako, da uredi u perivoju stalni konao, kojemu podaje prirodni zavojiti oblik; početak mu i kraj zakrije visećim rašćem, da se gledalac prevari, te misli, da je voda tekućica. Drugi opet tako izvedu ribnjak u perivoju, da naliči na maleno jezero. Napokon popunjuje stafaža taj živi priedjel. Na stotine jelena i srna pasu se po najzelenijih livadah ovoga svieta; do njih eto krasnih konja, krava i koza ponajviše kraj dvorca, oko kojega se livade poput ćilima šire. Plemenita rasa tih životinja, njihovo lako i slobodno kretanje i ugojenost podaje Englezkomu perivoju neopisivu dražest. Takav nam perivoj ili park prikazuje slika 67.

„Salisbury plain“ zovu se ravnice bez drveća i poljodjelstva, prostrani pašnjaci za ovce. Amo tamo prekidaju malene, liepe i dobro obradjene doline takav stepni priedjel. Usred takove valovite stepe glasovita je ogromna kamena gradjevina „Stonehenge“ (sl. 68.) za koju bi čovjek rekao, da je djelo ciklopa. Ona potječe po svoj prilici iz 5. stoljeća po Is., te bijaše svetinja pogana, starih Kelta. Na okolo sve je pusto, samotno.

Irska, drugi glavni otok Velikobritanskoga otočja, razlikuje se razitom i visinskom razgranom od susjedne Velike Britanije. Dok su

Sl. 67. Englezki perivoj (park).

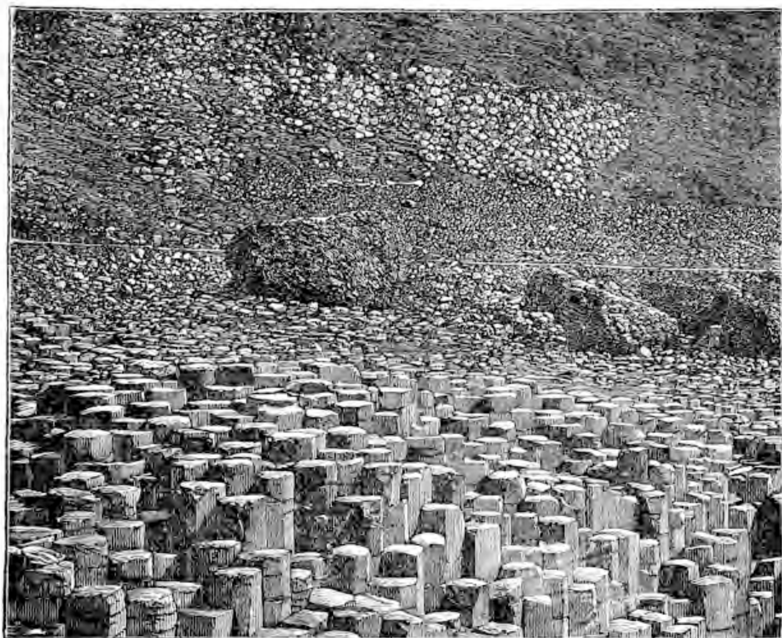
najveće uzvisitosti u Velikoj Britaniji na zapadu, a prema iztoku sve većma opadaju, prostiru se u Irskoj osamljene rpe gorja uz more, te se gube u sredini zemlje u ravnicah i nizinah. U Velikoj su Britaniji nadalje gore sastavljene od kamenja različitih doba, a u Irskoj, izuzevši njeke mladje tvorbe na sjeveroiztoku, ima samo pragorja i starijih naslaga do ugljena. Irska dakle obala nije nigdje na daleko pjeskovita i posve ravna, već je ponajviše pećinasta i strma, a mjestimice stupnjevita. Jedino na jugoiztoku ima mjesta, gdje je obala donjekle ravna, a inače je svuda raztrgana na poluotoke i otoke, te naliči pače na obalu zapadne Škotske. Na obalah Irske, kaže Lasaulx, dobar poznavalac te zemlje, možeš se nagledati prosjeda, pukotina, morskih cesta, zaliva, gudura, otoka, grebena i hridi. Strmo tlo dopire gotovo

Sl. 68. Stonehenge.

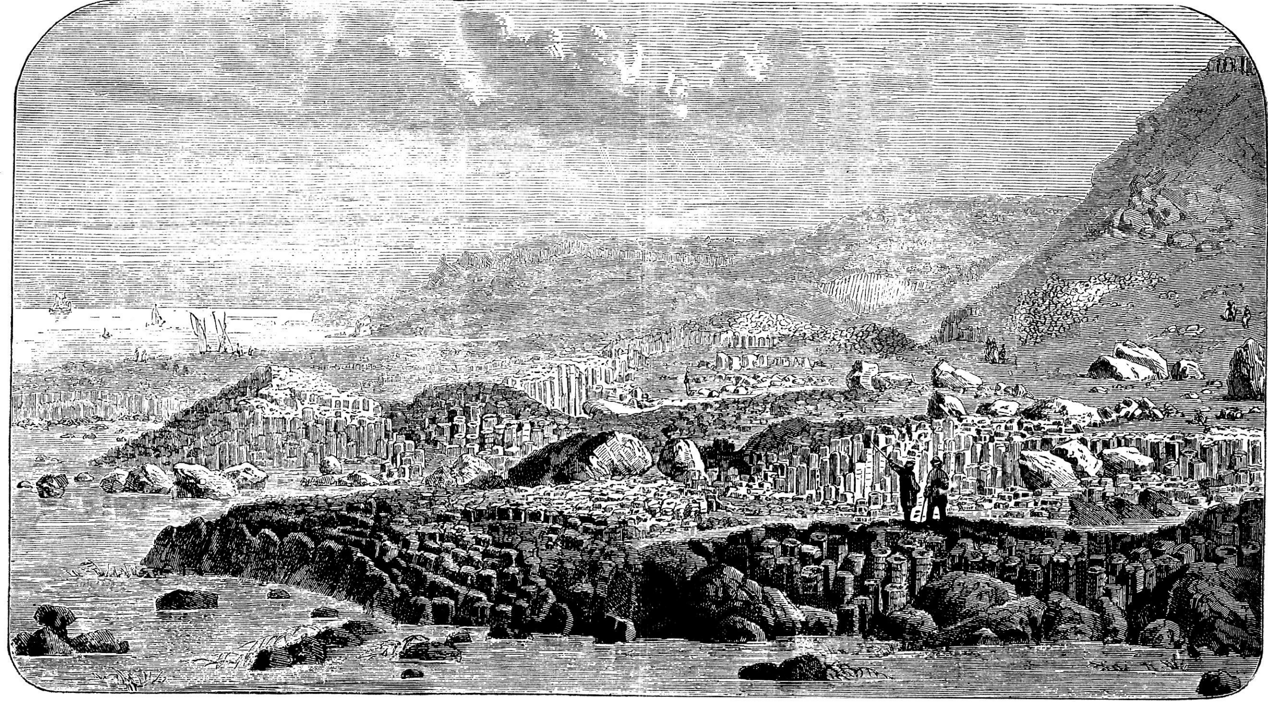
svuda do mora, navlastito se obala Galway i Mayo razpada na mnoge otoke i grebene. Osobito je sjevernoiztočna obala medju Londonderryem i Fairheadom puna veličanstvenih proloma od bazalta, kakovimi se imenito Hebridi iztiču. Napose je vriedan spomena nedaleko Rathlin-otoka orijaški nasip „the Giants Causeway“, koji nam prikazuju slike 69. i 70. Ovaj je nasip sastavljen po prilici od 40.000 tubastih stupova, koji se od obale do 100 metara visoke postupno k moru spuštaju, te se još mnogo kilometara pod morem nastavljaju. I na stupovih toga orijaškoga nasipa kao i u Fingalskoj špilji opaža se njeka elegancija i osobita pravilnost oblika.

Rubne gore Irske niesu mnogo niže od Škotskih gora (do 1300 met.), s kojimi se i svojim izgledom slažu, jer su siromašne drvećem, te ponajviše gole ili samo dračem zarasle, a po dolinah pune tresetišta. Južnozapadno gorje (Kerry Mountains) nadilazi ostale gore visinom, dok su opet sjevernozapadne gore više divlje i puste. Po svih Irskih gorah ima jezera, medju kojimi se osobito bujnim rašćem iztiče na jugozapadu Killarney-jezero, koje nam prikazuje slika 71. Rubne gore, koje su obično najviše kraj morske obale, opadaju prema unutrašnjosti prelazeći ma-

Sl. 69. Bazaltni stupovi na orijaškom nasipu u Irskoj.

njimi brežuljci u središnju ravnicu. Doljni dio Irske ravnice sastavljen je od vapnenca i škriljevca ugljene formacije. Kopa li se samo njekoliko decimetara u zemlju, eto odmah kamenja, i to ne u horizontalnih naslagah, već u raznolikom položaju. Pješčana ilovača („limestone gravel“) pokriva cielu središnju ravnicu Irske. Ova je mjestimice debela 30 do 100 metara, a na gorskih obroncih seže do visine od 400 metara. Ona sastoji doduše ponajviše od osta-

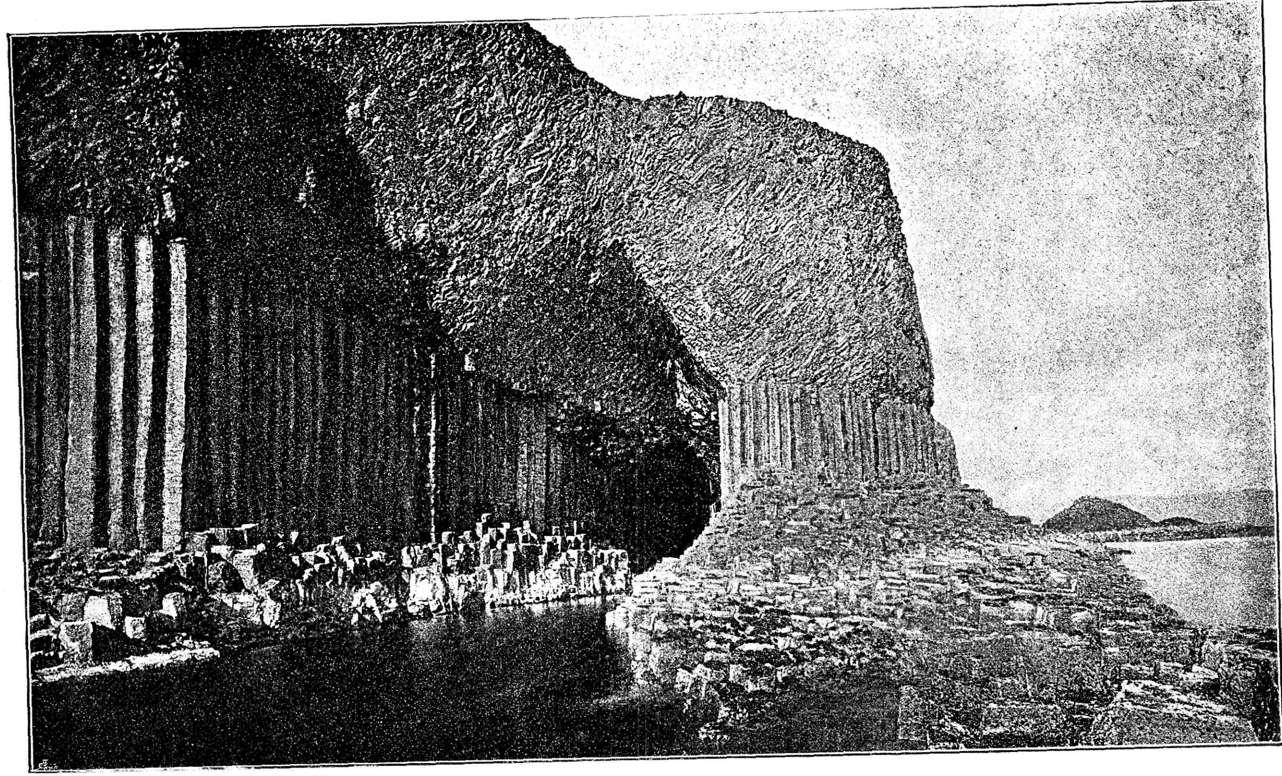
Sl. 70. Orijaški nasip na Irskoj obali nedaleko Rathin-otoka.

taka vapnenoga i ugljenoga kamenja, ali ima takodjer mnogo česti starijih formacija. Mnogo erratskih balvana podiže se do 100 metara nad središnjom ravnicom. Brežuljci, što no se dižu po središnjoj ravnici, nastali su od potopnih naslaga ilovače i kršja. Da nije unutrašnja ravnica Irska na više mjesta prekinuta medju gorami pukotinami, kojimi odtječu vode k moru, bila bi ogromno jezero, kojemu bi zbog vanredno obilne oborine i velike vlage zračišta lice sve više raslo. Na njekih mjestih su ipak nastala razmjerno dosta velika jezera; najveće **Lough Neagh** zaprema po prilici jednaki prostor kao Bodensko jezero. — Nadalje ima u nutrašnjoj Irskoj zbog

Sl. 71. Jezero Killarney.

vlažnoga podneblja prostranih livada i dalekih tresetišta. Ova potonja zapremaju gotovo $^{1}/_{7}$ svega zemljišta u Irskoj (tačno (11.450□ km.). Poprieko su tresetišta debela do 8 met., a mjestimice do 13 met. U njih je po tom naslagano vanredno obilje goriva. Obično se

Sl. 72. Fingalska špilja (od bazalta) na otoku Staffi.

razlikuje crni i crveni treset; crni je po nizinah i u kotlinah gorskih, a crveni, manje vlažni, na gorskih obroncih. Prostrana zelena tresetišta s velikom vlagom u zraku, s gustimi maglami i čestimi kišami podavaju Irskoj tugaljivi i melankolični značaj, s kojim se podudara tužna sudbina tamošnjih žitelja.

I ostali mnogobrojni manji otoci i otočja Velike Britanije većinom su gorovita, te se iztiču osobitimi prirodnimi krasotami. Na sjeverozapadnoj obali Škotske su na glasu dva malena otoka Jona i Staffa. Na otočiću Joni (Inkolnkill), koji Reclus zove Athosom, t. j. svetim brdom Velike Britanije, ruševine su samostana, koji je utemeljio sv. Kolumban, kad je oko g. 600. po Is. pošao širiti kršćanstvo medju Pikte. Drugi je otok Staffa na svjetskom glasu poradi svoje Fingalske špilje (sl. 72.), koja se iztiče veličanstvenimi stupovi od bazalta.

II.

Materijalna kultura.

Podneblje. — Vriednost Britanskoga tla i razne grane narodnoga gospodarstva. — Kako je podieljeno tlo medju posjednike. — Britansko je otočje vanredno bogato rudami, na čem se osniva osobiti procvat industrije i trgovine. — Ribarstvo. — Komunikacije.

Budući da su gospodarstvene prilike svake zemlje ovisne o podneblju, spomenut ćemo najprije njekolike rieči o podnebnih odnošajih Velike Britanije. Sjeverni su njezini dielovi pod istom zemljopisnom širinom sa Kristijanijom, Stokholmom i Petrogradom, dok južna tačka Cornwalla nije sjevernija od Mainza, Praga ili Kieva. Nu ta razlika od 10 stupnjeva zemljopisne širine ne opaža se mnogo na podneblju; naprotiv mnogo je jača podnebna opreka medju zapadom i iztokom, navlastito medju zapadnom Irskom i južnoiztočnom Englezkom.

Obično se drži, da Velika Britanija ima blagu zimu, hladno i kišovito ljeto i gotovo uviek naoblačeno nebo. U cielosti je u istinu ponajviše tako, nu poredimo li pojedine priedjele, opazit ćemo razne prilike. Izučavajući podnebne odnošaje Englezke slabo nam koriste izotherme. Tako na pr. „brzojavni“ otok Valencija na zapadnoj Irskoj obali ima gotovo istu popriečnu godišnju toplotu kao i Greenwich na Themsi (10·2 C.), a kako se istom razlikuje podneblje na vlažnoj i kišovitoj obali Irskoj od podneblja u dolini Themze, koje je već donjekle kontinentalno. Uza sve to ponajprije svakomu za oči zapinje velika jednoličnost Englezkoga podneblja; onakih opreka, kakove se opažaju medju ljetom i zimom na pr. kod nas u Hrvatskoj, redovito ne poznaje Englezka. Englezko ljeto nije izrazito toplo, a Englezka zima nije izrazito hladno godišnje doba. Tu je dakle pravo primorsko ili oceansko podneblje, koje se to jače opaža, što se više udaljujemo od južnoiztočne Englezke prema Cornwallu, Irskoj i zapadnoj Škotskoj. Putnik, koji bi mjeseca siečnja putovao od Dovera do Shet-

landskih otoka ili s otoka Wighta do sjeverne Irske, ne bi osjećao razliku u zemljopisnoj širini, jer siečanjske izotherme na Britanskom otočju ne idu od iztoka na zapad već od sjevera k jugu. Što više utječe na koje mjesto topli Atlantski ocean, to ima blažu zimu. Najhladnija je (dakako izuzev visoke gorske priedjele) unutrašnja iztočna i sjeverna Irska i unutrašnja sjeverna Englezka, gdje siečanjska popriečna toplota spadne na 3°. Najblažu zimu ima južnozapadna Irska, zatim južna i južnozapadna Englezka s otočjem Scilly. Već u Rothesay-u na zapadnoškotskom otoku „Bute“ spala je popriečna toplota mjeseca siečnja u 42 godine samo jedan put nješto izpod ništice; najhladniji dan 12. siečnja ima popriečnu toplotu + 2·8°. Primorska mjesta Devon i Cornwall toplija su zimi nego južna Francuzka ili njeke gornjoitalske pače srednjoitalske postaje. Dakako da se taj blagi zrak gdjekada skupo plati, jer ima kadšto i u južnoj Englezskoj u zoru mraza kao i kod nas već mjeseca listopada, a zatim još u svibnju. Uza sve to ne može se dovoljno ocieniti dojam blage zime na Britansko otočje. Tu ćeš naći rašća pod vedrim nebom, koje inače uspieva jedino u mnogo južnijih zemljah. Još u Irskoj grofiji Tipperary ima do 10 metara visokoga lovora. Tko god dodje u južnozapadnu Englezku i Irsku, ne može se dosta načuditi bogatstvu i svježemu zelenilu tamošnjega rašća. Za to se Irska zove „vazda zeleni“ ili „smaragdni“ otok. A kako je to znamenito za život i za rad! Dok se kod nas mnogi posao zbog smrzavice njekoliko mjeseci prekida, ne ima toga na Velikoj Britaniji. Koliko bi stradalo žiteljstvo, koje se nagomilalo u Englezkih lukah i tvorničarskih okružjih, da se zimi obustavi plovitba na moru, ili da se ne može graditi ili drugi posao obavljati na ladanju. — Mnoga su mjesta u južnoj Englezkoj poznata kao zimovišta, pa imadu od toga veliki dohodak. — Srednja i sjeverna Englezka i unutrašnja Škotska imaju dakako gdjekada i jaku zimu, koje se onda narod dugo sjeća.

Izotherme mjeseca srpnja idu od iztoka na zapad, tako da su ljeti sjeverna Škotska i izokolna otočja znatno hladnija nego južna obala i dolina Themze. Najtopliji su priedjeli ljeti u južnoiztočnoj Englezkoj, navlastito u dolini Themze. S toga žito i voće najbolje uspieva u južnoiztočnoj Englezkoj. Naprotiv oni priedjeli, koji su zimi razmjerno dosta topli, ne primaju ljeti dovoljno topline, te s toga onda za vlažnih godina težko dozrieva žito i korun. Zato putnici po Britanskom otočju s punim pravom iztiču, da tamo vegetacija zimi gotovo nikada posve ne obumre, ali se ljeti nikada ne razvije do krepkoga i

bujnoga života. Zato zadaje navlastito Ircu svako ljeto, koje je nješto hladnije nego obično, mnogo brige i skrbi za hranu.

Naoblaka je na Britanskom otočju redovito velika, navlastito zimi, a i ljeti ima malo posve vedrih dana. Dakako da i mjestne prilike mnogo utječu na naoblaku. Tako na pr. u Englezkoj ima južna obala manju naoblaku nego susjedna unutrašnja zemlja, jer se istom ovdje topliji morski zrak sastaje s hladnijim kopnenim zrakom, pa nastaju oblaci. Orijaški velegrad London otimlje svojoj okolici mnogi vedri dan. Greenwich na pr. ima manje vedrih dana nego Kew, koji je Londonu na zapadu i to s toga, jer mu češći zapadni vjetrovi donose više dima i izpare Londonske, nego Kewu rjedji, iztočni vjetrovi. U velikih gradovih napose u Londonu povećaje naoblaku debela i dimom zasićena Londonska magla, koja isti promet sprečava, množa pomor ljudi, nu po mnienju njekih brani taj velegrad od mnogih pošasti.

Jake i velike kiše niesu česte u Velikoj Britaniji, nu tim je veći broj kratkotrajnih ploha i broj kišovitih dana. Tako na pr. na Killarney-jezeru u Irskoj pada i ljeti gotovo svaki dan kiša, a plohe su tako česte, da su tamošnji žitelji zadovoljni, ako su samo dvie plohe na dan. Dakako pravu trajnu kišu u Irskoj računa narod na tri tjedna. I u istinu u njekih je priedjelih trojednoga otočkoga kraljevstva toliko obilje kiše, da nas podsjeća tropskih zemalja. Na oba glavna otoka opaža se razlika medju zapadnom i iztočnom obalom: na zapadu prekomjerna vlaga i oborina, na iztoku pak navlastito u Englezkoj mjestimice malo oborine. Dok u Londonu visina oborine mjeri samo 610 mm. u Oxfordu 580 mm., pada kiše već u Manchestru do 910 mm., a na škotskih, sjevernoenglezkih i Waleskih gorah naraste do 3000, pače do 4000 mm. U Irskoj se opažalo u Dublinu 740 mm., a na zapadnoj obali 1500 mm. Najviše pada kiše na Velikoj Britaniji u jesen i u zimu, nu ipak nije nijedan mjesec u godini posve siromašan kišom.

Sad ćemo spomenuti koju o tlu i o njegovoj vriednosti. Velika Britanija ima razmjerno dosta neplodnoga tla, koje zbog visočine kao u Škotskoj, koje pak zbog močvara i tresetišta kao u Irskoj. Istina, posljednjih je decenija mnogi močvarni priedjel pretvoren u plodnu zemlju, ali su opet navlastito na visočini Škotskoj mnogi krajevi opustjeli, koji su se do nedavna obradjivali. Nadalje se smanjuje površina polja i livada i u jako napučenih priedjelih, jer svake godine treba sve više prostora za nove ceste i putove razne vrste, kao i za ljudske stanove, radionice, tvornice, i t. d. U svem se računa danas

52 % po Bartholomewsu (65 % po Brachelliu) produktivnoga tla u sve tri kraljevine. Dakako, da promatramo pojedinu kraljevinu ili pak pojedinu grofiju, našli bismo znatne razlike i opreke. Svakako najviše plodnoga tla ima južnoiztočna Englezka, gdje ne ima viših gora, ni prostranih tresetišta, a opet ne smetaju ratarstvu nebrojene ceste i kuće, kao na pr. u Lancashiru. Britansko otočje s razmjerno hladnim ljetom i obilnom oborinom ne prija osobito težitbi žita. U južnoiztočnoj Englezkoj rode ponajviše žitarice, a što ideš dalje na zapad ili na sjever, ima ih sve manje. S toga i razlikuju njeki Englezki statistici iztočne, žitne od zapadnih livadarskih grofija. Dakako da moramo iztaknuti, kako i u žitnih grofijah ima dosta livada, dok u livadarskih grofijah ima razmjerno manje polja. Razumieva se, da u vlažnoj Irskoj slabo rodi žito, pa je tim znatnije livadarstvo i pašnjaci.

Englezi se kao i Francuzi hrane pšenicom, Škoti trebaju mnogo zobi, a Ircem je glavna hrana korun. U Englezkoj se teži po tom najviše pšenica, a uz to i ječam za pravljenje piva; raž se razmjerno malo teži. U Škotskoj se najviše teži zob. Nu sva težitba žita ne namiruje domaćih potreba tim većma, što su u novije vrieme i sami žitelji uvidjeli, da je u okolici velikih gradova mnogo koristnija gojitba povrtelja, voća i cvieća nego žita. Po tom Englezi treba da uvoze mnogo žita; oni izdavaju svake godine preko 300 milijuna forinti za pšenicu, a za sve žito preko 600 milijuna forinti na godinu. Englezka u tom pogledu posve ovisi od svojih kolonija i susjednih država, pa se te ovisnosti ne će nikada otresti. Danas se uvozi žito u Englezku sve iz udaljenijih zemalja; dok se naime prije uvozilo iz Njemačke, a navlastito vrlo mnogo žita iz Rusije, uvozi se u novije doba gotovo polovica potrebnoga žita iz sjeverne Amerike, a uz to iz Australije, Britanske Indije, Egipta, Chila i iz drugih zamorskih zemalja. Kao što god se množa žiteljstvo u Velikoj Britaniji, isto tako raste sve više dovoz žita. — Nadalje se vanredno mnogo teži koruna navlastito u Irskoj. Dakako da to nije osobita sreća za Veliku Britaniju, tim manje, što se korun kvari i slabo uspije, ako samo nješto više padne kiše, nego obično. Onda se i onako već tužno stanje Iraca još većma pogorša. Po tom Irska ima slabu korist od toga, što tamo vegetacija gotovo ciele godine ne obumre, jer je ljeti preslaba toplina sunca, da bi usjevi mogli podpuno dozoriti. Zgodno kaže Kohl, da u Irskoj rašće cvate i zeleni se po malo ciele godine, ali do sočnoga dozrievanja gotovo nikada ne dospije. Od osta-

loga rašća treba na prvom mjestu da spomenemo h m e l j u južnoiztočnoj Englezkoj. Izvadjanjem hmelja je Englezka prva zemlja u Evropi, te nadvisuje dvostruko, a i više istu Bavarsku. Voća rodi mnogo, navlastito u južnoiztočnoj Englezkoj, ali ga se ipak vrlo mnogo i uvozi. Vinova loza ne dozrieva; već su u starija vremena pokušali nasaditi vinovu lozu, ali bez uspjeha.

Vlažno podneblje Velikobritanskoga otočja osobito prija livadarstvu, a na tom se osniva Englezko g o v e d a r s t v o. Makar da Englezka nije najbogatija zemlja govedima, ipak je na glasu vrstnoćom svoga goveda. U Englezkoj se računa na 100 žitelja 19 goveda, a u Irskoj pače 81. Nu budući da se Englez voli hraniti mesom, a k tomu obskrbljuje nebrojene brodove mesom, uvozi se u Englezku mnogo goveda, a u novije vrieme dobavlja se iz svih dielova svieta već pripravljeno meso. Dok je govedarstvo znamenito navlastito u onih grofijah, gdje ima sočne trave, hrane se ovce na veliko u brežuljastih priedjelih. U Škotskoj i Englezkoj dolaze na 100 žitelja 82 ovce, a u Irskoj 64. Nu ovčarstvo će s vremenom sigurno nazadovati u Englezkoj, jer će se jedan dio pašnjaka koristnije upotrebiti, imenito odkad je produkcija vune u zamorskih zemljah na toliko narasla, da se već danas više vune uvozi u Evropu, nego se proizvodi u svih Evropskih državah. — Svinja se osobito u Irskoj mnogo hrani, gdje je malenomu zakupniku gotovo jedini izvor privrede. Kozam kano da ne prija priroda na Britanskom otočju; unatoč tomu ima ih poludivljih u gorovitih priedjelih. Konji se mnogo goje u Englezkoj, i to ne samo zbog toga, što ih žitelji osobito vole, nego već i s toga, što ih mnogo treba za komunikacije. U Englezkoj se naime nije još udomio tramway na paru, kao na pr. u gornjoj Italiji ili u Nizozemskoj, već se još uviek upotrebljava do 25.000 konja za tramway. Uza to mnogo upotrebljavaju konje u velikih tvornicah, talionicah, a navlastito u rudnicih. Na 100 žitelja dolazi u Englezkoj po prilici kao i u Francuzkoj 8 konja. U Englezku se u obće mnogo uvoze konji, ali i izvoze osobito plemenite pasmine.

Završujući narodno gospodarstvo Velike Britanije, spomenimo još koju o razdiobi posjeda. U sve tri kraljevine nije posjed razcjepkan kao na pr. u mnogih francuzkih departementih, već je najveći dio zemlje u ruku razmjerno malenomu broju veleposjednika. Njeki tih bogataša imaju posjed, koji zaprema po više tisuća četvornih kilometara kao na pr. pojedina županija u Hrvatskoj. K r ü m m e l je proračunao, da 900 veleposjednika ima u ruku gotovo $^1/_3$ Englezke i Wa-

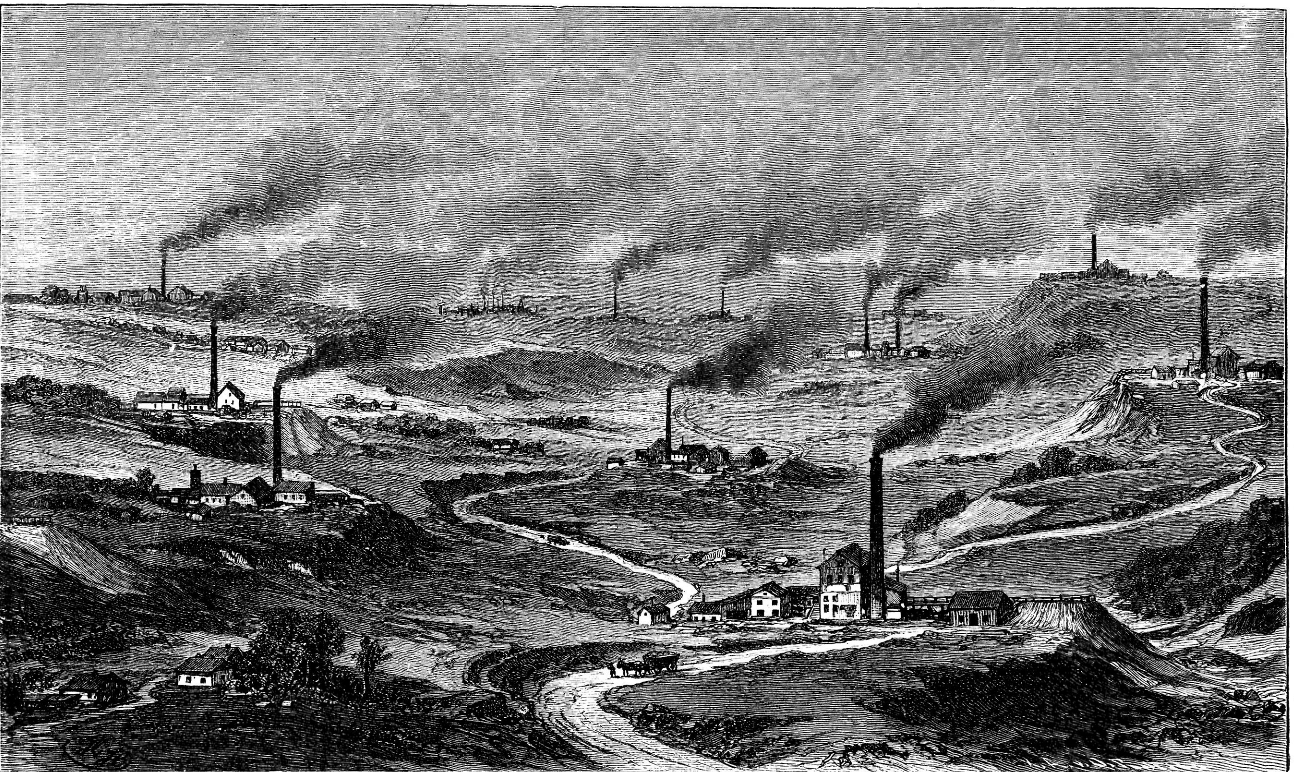
lesa, 800 veleposjednika polovicu Irske, a 600 veleposjednika $^{4}/_{5}$ Škotske. S toga razloga mnogi priedjeli navlastito u Škotskoj ne daju ni iz daleka toliko prihoda, koliko bi dali, da je posjed u više ruku. Nadalje nam se ne svidja, što u mnogih gradovih tlo, na kojem su sagradjene kuće, ne pripada kućevlastnikom, već takodjer veleposjednikom, koji su ga onim samo u zakup dali. Tako na pr. pripada tlo cvatućega velegrada Belfasta još i danas onoj istoj plemićkoj obitelji, koja ga je u 17. stoljeću od kralja Jakova I. dobila na dar. Naravno, da veleposjednici velik dio svoga zemljišta u zakup davaju. To je osobito u običaju u Irskoj, gdje k tomu irski zakupnik zemljište zakupno podieli medju svoju odraslu djecu na male dielove, koji onda malo nose. Stariji i noviji putnici s punim pravom drže, da je ta prevelika razcjepkanost tla takodjer jedan od glavnih uzroka nepovoljnim gospodarstvenim prilikam u Irskoj. K tomu ima mnogih uredaba i običaja kod zakupnina, koje oduzimlju zakupnikom svaku volju, da zakupno zemljište poboljšaju i podignu. Spomenute zakupničke prilike, zatim doduše blago, ali poljodjelstvu neprijatno podneblje, kao i narav Iraca, koji niesu skloni naglomu napredku i uztrajnoj radljivosti: sve to čini stanje Iraca tužnim i nesnosnim.

Š u m â ima na Britanskom otočju malo. U Englezkoj i Walesu idu jedva 4% plodovitoga tla na šume, u Škotskoj nješto više, a u Irskoj manje. Velika je Britanija s toga danas siromašna šumom, jer se u ono vrieme, dok se još nije razgranila poraba ugljena, mnogo drva potrošilo za brodogradnju i industriju. K tomu su na prielazu iz srednjega u novi viek u mnogih gorovitih priedjelih poharane šume, da se ne bi imali kamo zaklanjati mnogi buntovnici i čete razbojničke. Napokon se mnogo potrošilo drva u Englezkoj za ograde polja i livada, koje su tamo svuda u običaju, a istom u novije vrieme prave ih od kovina. Veliko drveće, što no okružuje prostrane perivoje, usred kojih se dižu krasni dvorovi englezkoga plemstva, slaba su odšteta za poharane šume. Na poljih i oko livada ima ipak još toliko osamljenoga drveća, da Englezka mornarica jedan dio potrebnoga hrastova drveta dobiva kod kuće; za ostalo potrebno drvo, koje uvozi sa sviju strana svieta, izdaje se na godinu do 200 milijuna forinti.

Više puta smo već spomenuli Britansko rudarstvo i industriju, koja napose k a m e n i m u g l j e n o m i ž e l j e z o m znamenito utječe na sve kulturne države na svietu. Današnji slojevi u g l j e n a su tako rekavši ostatci prije vanredno razgranjenih ugljenikâ. To vriedi imenito za Irsku; u Škotskoj ima još i sada mnogo, a u Englezkoj i

Walesu najviše kamenoga ugljena. Nadalje je vrlo znamenito, što su slojevi kamenoga ugljena lako pristupni, jer se s malom iznimkom prostiru u brežuljastih priedjelih nedaleko od mora, tako da se može lako do njih željeznicom i vodenimi putovi. Tako na pr. slojevi kamenoga ugljena u Škotskoj zapremaju Lowland, plodnu južnu Škotsku. Od malene grofije Clackmannan na Firth of Forthu do Clyde kod Glasgowa prostiru se ugljenici, koji su dosta blizu zapadnoj i iztočnoj obali. Isto se tako zgodno prostiru najveći ugljenici Englezki kod Durhama i Newcastla, zapremajući 1.160□ km. U srednjoj Englezkoj prostiru se slojevi ugljena od Leedsa i Blackburna do preko Birminghama. Nadalje su ogromni slojevi kamenoga ugljena u južnom Walesu, koji zapremaju 1.450□ km. Tu smo naveli samo najogromnije ugljenike, a osim ovih ima još na više strana po Englezkoj i Škotskoj manjih ugljenika. Slika 73. prikazuje nam rudarski priedjel u Englezkoj, a slika 74. veliki tvorničarski grad.

Po njekih tragovih sudeći rabio je kameni ugljen već u Rimsko doba, nu prava njegova poraba ide tek u naš viek. Istina, već se u 18. stoljeću u Englezkoj mnogo ugljena izkopavalo, nu najviše se vadilo od g. 1840. do posljednjih godina (162,000.000 metr. tonelata na godinu). Dok se medjutim do g. 1870. preko polovice svega ugljena na zemlji dobivalo u Englezkoj, vadi ga se danas u sjevernih Saveznih američkih državah toliko, da na Englezku odpada samo 41% svega ugljena, što no se na zemlji izkopava. Uzmemo li slojeve ugljena u središnjoj Englezkoj kano jedno područje, to oni sami davaju gotovo polovicu Britanskoga ugljena, a iza njih sliede slojevi Durhamski, južnowaleski i Škotski. Ponajveći dio toga ugljena (90%) potroši se kod kuće. Od toga odpada $^1/_3$ na Englezku željeznu industriju, dok na lokomotive i parobrode razmjerno malo ide. Od ugljena, koji se iz Englezke izvozi, dobivaju manje više gotovo sve države po svih kontinentih od Kitaja do južne Amerike. Mnogi će čitatelj znatiželjno pitati, a dokle će Englezka obilovati ugljenom? Na to pitanje težko je odgovoriti povoljno po Englezku. Mjestimice se došlo u ugljenicih do tolike dubljine, da se već zbog jake toplote težko dublje prodire. U Cumberlandu sežu pojedini rovovi u ugljenicih do 3 km. pod morsko lice. Premda se ne treba bojati, da bi se u skoroj budućnosti izcrple zalihe kamenoga ugljena u Englezkoj, ipak će se s vremenom svakako usavršiti način vadjenja, a poskupiti će i trošak, jer će se vaditi ugljen iz većih dubljina. U to ime obstoji u Englezkoj već od više godina „povjerenstvo za ugljenike“, koje je svoja opažanja i iztraživanja u

Sl. 73. Rudarski priedjel u Englezkoj.

više svezaka štampom izdalo. Još se uviek ne zna pravo, da li će se u mladjih naslagah južnoiztočne Englezke u pristupnih dubljinah naći dobra ugljena. Svakako je za budućnost vrlo znamenito, da li će se prije usavršiti način dobave ugljena u Englezkoj, ili će se pak iz zamorskih zemalja imenito iz sjeverne Amerike, zatim iz Kitaja dovoz ugljena tako olakšati, da će ostati netaknuti slojevi ugljena u Englezkoj, do kojih se može samo s velikom pogibelju doći. Svakako se čini, da budućnost Englezke industrije ne ovisi jedino o izdašnosti domaće zalihe kamenoga ugljena.

Željezne rude ima u Englezkoj gotovo u istih grofijah kao i kamenoga ugljena, a povrh toga još u iztočnom Yorkshiru, Devonshiru na otoku Manu i u njekih drugih priedjelih. Osobito je koristno, što su najveći slojevi ugljena nedaleko od naslaga željezne rude. Gdje su nalazišta obiju ruda nješto udaljenija, radije dovoze Englezi željeznu rudu do ugljenika, gdje ju preradjuju, nego da bi ugljen dovozili do željeznih ruda. Sjeverna Škotska i Irska, kao što su siromašne ugljenom, isto tako imaju posve malo željeza. Kako se u Englezkoj mnogo željeza dobiva, razjasnit će nam ovaj priegled:

U Englezkoj	se g. 1886.	dobilo	željeza	71·22	milijuna	metr.	centi.
„ sjevernoamer. Savez. državah	„	„	„	57·81	„	„	„
„ Njemačkoj	„	„	„	35·29	„	„	„
„ Francuzkoj	„	„	„	15	„	„	„
„ Austro-Ugarskoj monarkiji	„	„	„	7	„	„	„
„ Rusiji	„	„	„	5·1	„	„	„
„ Italiji	„	„	„	0·25	„	„	„

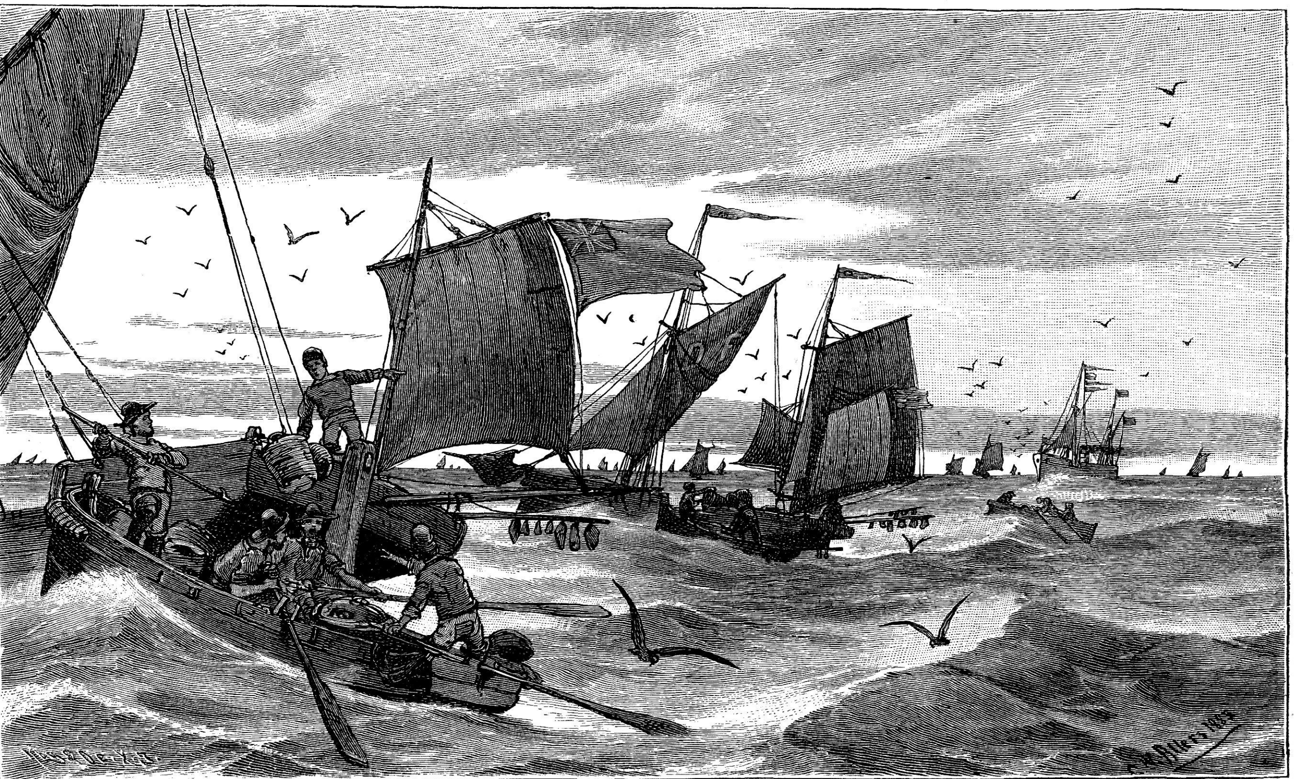
Englezka se nadalje od ostalih ugljenom i željezom bogatih zemalja i time razlikuje, što ima mnogo i drugih kovina. Navlastito se iztiče uzki, dugoljasti poluotok Cornwallis velikim obiljem rudača, koje se k tomu od vajkada izkopavaju. Tamošnji kositar poznat je u trgovini već u najstarije povjestničko doba; ta riedka kovina mamila je ovamo na sjever („kositreni otok“) Feničane, prve mornare. Dobivanje kositra stalo je propadati istom onda, kad se u južnoiztočnoj Aziji i Australiji naišlo na obilna nalazišta kositra. Na to se preseliše mnogi rudari iz Cornwallisa u Australiju i Ameriku, a broj se žiteljstva u Cornwallisu znatno smanjio. Dok je njekoć Englezka gotovo jedina na zemlji imala kositra, danas daje samo 20% svega kositra, koji je u prometu; pače i za svoju porabu uvozi Englezka kositar. Povrh kositra dobiva se u Cornwallisu i bakar. Obje se rude kopaju u Botallack-rudniku sjeverno od glavine Cornwalla. Ovaj rudnik

Sl. 74. Englezki tvorničarski grad.

ide medju najzanimljivije rudnike na zemlji, jer njegovi rovovi dopiru daleko pod morsko dno, tako da rudari čuju nad svojimi glavami šum morskih valova i kamenja na morskom dnu. Bakra ima mnogo i u južnom Walesu. — Olovnih ruda ima u Englezkoj na sjevernom rubu ugljenih slojeva, zatim u Walesu i osobito na otoku Manu. Nadalje treba da spomenemo glasovite Borrowdalske rudnike grafita u Cumberlandu, u kojih se smjelo prije samo šest tjedana svake godine izkopavati, da se ne bi rudnici prenaglo izcrpli. Ogromno područje soli u Cheshiru, nedaleko od središnjih ugljenika, rodilo je raznovrstnom kemičkom industrijom. Soli se dobiva u Englezkoj gotovo šest puta toliko kao u našoj monarkiji, te se od toga mnogo izvozi, premda dolazi tamo na godinu 44 kgr. soli na glavu, a u našoj monarkiji samo 10 kgr. — Još nam je spomenuti, da je Englezka veoma bogata izvrstnim gradjevnim kamenom.

Napokon ćemo dvie tri reći o ribarstvu u Velikoj Britaniji. Za obale Škotske, zatim za iztočnu obalu Englezku ribarstvo je gotovo tako znamenito, kao i za obale norvežke. Njeki gradovi i sela hrane se već dugo jedino od ribarstva. God. 1884. bilo je na samom sjevernom moru 20.000 većih i manjih ladja sa 65.000 Englezkih ribara. Oni polaze u lov, kao što nam prikazuje sl. 75., u velikom broju, a u svakoj jedrenjači 4 do 6 ribara. Ulovljenu ribu spremaju u košare. Jedrenjače su označene brojevima, a k tomu velika slova na jedrih označuju mjesta, odkle su ribari. Nedaleko od ribarskih postaja obično je koja ratna ladja, da uzdrži red medju ribari, i da im i inače u svem ide na ruku. Najznamenitiji je lov na sledje (haringa), to životno pitanje za mnoga mjesta (Frazerburgh, Peterhead, Wick i t. d.) na obalah sjeveroiztočne Škotske. Spomenute se godine u Škotskih vodah ulovilo do 1,300.000 sledja. Za povoljnoga godišnjega doba sve vrvi ribarskimi ladjami po obalah Škotske, a i po bučnoj cesti medju unutrašnjimi i vanjskimi Hebridi. U Englezkoj su za ribarstvo znamenita mjesta: Grimsby, Hull, Yarmouth i Lowestoft. Prihod se svega ribarstva u Britanskom sjevernom moru računa poprieko na godinu na 60—70 milijuna forinti. Ako je ta svota po mnienju njekih prevelika, pa uvažimo li, da ribarske ladje često stradaju od oluja, to će nam jasno biti, kako može sve više napredujuće ribarstvo Velikobritansko drugim narodom za uzor služiti. Povrh lova na sledje, znamenit je lov Englezkih ribara na druge ribe u južnijih stranah sjevernoga mora sve do nizozemskoga, njemačkoga i belgijskoga pojasa, gdje s toga dolazi do sukoba medju ribarima. — Nadalje je

Sl. 75. Ribarenje na otvorenom moru.

dosta razgranjeno gojenje oštriga na ušću Themze. I na zapadnoj Velikobritanskoj obali, na pustih i neplodnih obalah Irske, bave se žitelji ribarstvom.

Pri koncu ovoga poglavlja dodat ćemo još koju o komunikacijah. Visinska je razgrana tla u Velikoj Britaniji takova, da nimalo ne smeta komunikacijam. Od jednoga se do drugoga mora posve lako dodje, navlastito u Škotskoj i Englezkoj, gdje duboki morski zalivi smanjuju udaljenost nasuprotnih obala, a prevlake, koje na taj način nastaju ili su posve ravne, ili su sastavljene od lako prohodnoga gorja. U Irskoj ne ima doduše takih prevlaka, ali ravno tlo, izuzev njeka veća tresetišta, vrlo prija saobraćaju na sve strane.

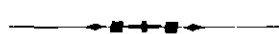
Nu ne smijemo zaboraviti, da je zemljopisna širina Velike Britanije prilično velika. Prije današnjega „parnoga“ doba bila je Škotska Londoncem dalje, nego je danas Amerika. Od Londona do Yorka stigla bi viest u 17. stoljeću istom za tri dana, a put iz Londona u Edinburg ili Glasgow trajao bi 10—14 dana. Ceste su naime Englezke bile od Rimskih vremena posve zanemarene. Po tom lako pojmimo, što su se tako dugo u Škotskoj i Englezkoj održale posebne, pače donjekle i oprečne uredbe. Plovitba uz obalu dosta pogibeljna nije mogla nadomjestiti kopnenih putova. Tek kad su u 18. stoljeću zbog čestih pobuna u Škotskoj morali Englezi onamo pošiljati glasonoše, zatim vojsku i ratno oružje, a k tomu se stala po malo trgovina razvijati, počeše nastojati o prometalih po unutrašnjoj zemlji. Navlastito se morao olakšati dovoz ugljena iz ugljenika. U to ime su najprije uredili rieke, tê prirodne vodene putove, a na to su stali graditi konale, na što su ih tako rekavši pozivala sama Englezka poriečja s lako prohodnimi razvodji. Predteča modernih konala u Englezkoj jamačno je tajinstveni „Car Dyke“ do 50 km. duga jama, koja je spajala rieke Nen i Witham po ravnih iztočnih grofijah, a potječe iz Domicijanova doba. Bit će, da je služila za provoz i odvodnju. Nepregledna mreža konala u današnjoj Englezkoj najvećim je dielom nastala od g. 1759—1840. Prije toga vremena bile su već rieke uredjene, a konali se još niesu gradili, a poslije g. 1840. malo je sagradjenih konala, jer se medjutim počela širiti željeznička mreža. Prvi konao „vojvode Bridgewater“, koji je imao industrijalni grad Manchester obskrbljivati kamenim ugljenom, dovršen je g. 1765., a zatim je nastavljen do Liverpoola i napokon do Prestona. Već su prvi Englezki konali bili vrlo umjetno gradjeni, i tuneli su provedeni kroz gorja, a rieke i doline presvodjene vodovodi. Gradnje konala

kao da su bile predteče željeznica, pa mnoge osobitosti Englezkih željeznica (na pr. nizki položaj željezničkih pruga, a njihova izvedba sredinom velikih gradova i t. d.) podsjećaju nas na ono doba, kad su se konali gradili. Osokoljeni liepim uspjehom i velikim dobitkom prvoga konala, gradili su Englezi naskoro i nove konale, i to tako brzo, da su čitavom mrežom konala spojili sva važnija industrijska i trgovačka mjesta, a već do g. 1780. spajala su 4 konala po kopnu oba nasuprotna mora. I Škotska je dobila vodenih cesta: Forth i Clyde bje spojen velikim konalom, pače u slabo napučenoj sjevernoj Škotskoj nastade glasoviti Kaledonski konao, koji se dugo vremena smatrao pravim čudovištem. I u Irskoj su rano uredili rieke i gradili konale već s toga, što su tamošnje ceste oko g. 1800. još lošije bile nego u Englezkoj i Škotskoj, pa su žitelji voljeli putovati makar i znatno polaganije vodenim putem. — Kad se najbolje razmahala na Velikoj Britaniji gradnja konala, nastupi dugo ratoborno doba Napoleona I. Pošto su kasnije nadošla mirnija vremena, pojaviše se željeznice, koje su rek bi za uviek zapriečile daljnji procvat konala. Mnoge najstarije, male željezničke pruge imale su s početka popuniti ili spojiti konale; kasnije naprotiv postadoše konali ovisni o većih željezničkih prugah. Danas ne žive više konali samosvojnim životom, makar se još amo tamo u rudničkih priedjelih teža gradja polagano prevozi po konalih. U svem ima Britanija do 1.000 km. vodenih putova; od toga ide na Englezku i Wales do 800, na Škotsku preko 60, a na Irsku preko 110 km.

Povjestnica Englezkih željeznica seže mnogo dalje, nego se obično misli. Kao što je poznato, željeznica je englezki izum. Već u 17. stoljeću rabile su u rudnih i industrijalnih kotarih male pruge, kojim su tračnice bile s početka od drva, zatim ih okovaše željeznim limom, a napokon ih izmieniše željeznimi od livenoga željeza. Nu sve te pruge, dakako bez parne sile, bile su kratke, a služile su samo za dopremu rudača iz ugljenika. Godine 1805. upotrebiše prvi put tračnice od kovanoga željeza, kojimi su konji vozili obična rudarska kola. Godine 1806. izumi mjernik Trevithik prvi parostroj za željeznicu. Na to izumi god. 1814. Georges Stephenson prvu, pravu lokomotivu. Prva željeznička pruga Stockton-Darlington u Englezkoj grofiji Durham otvorena je god. 1825. Ova samo 30 km. duga željeznica za osobni promet nadkrilila je svako očekivanje, pa se zato odmah išlo na posao, da se željeznom cestom spoje oba velika industrijska trgovačka grada Liverpool-Man-

chester. Ova 45 km. duga željeznička pruga vrlo je umjetno gradjena s dugim tunelom pod velikim dielom grada Liverpoola i glasovitim nasipom na Chat Mosu. Kad je god. 1830. ova pruga predana prometu, svladane su napokon sve zapreke i predsude, koje su vladale u Englezkoj protiv te nove vrste komunikacija. Za Veliku Britaniju započe na to doba gradjenja željeznica, koje su danas u Englezkoj duge preko 23.000 km., u Škotskoj preko 5.000, u Irskoj preko 4.500 km.

Pogledamo li na željeznički zemljovid Velike Britanije, opazit ćemo ipak, da uz priedjele navlastito obrtničke i trgovačke, gdje je željeznička mreža vanredno gusta, ima krajeva, gdje je dosta malo željeznica. Englez dodje danas za 36 sati iz Penzance na krajnjem jugozapadu do Thursa u sjevernoj Škotskoj, a za 20 sati od Colchestra ili Norwicha do Galwaya na krajnjem zapadu Irske, uračunavši dakako 4 sata vožnje na moru. Englezke željeznice idu mnogo brže na njekih glavnih prugah od naših, nu popriečna brzina na svih prugah nije mnogo veća od naših; u Irskoj je pače manja. I otoci Wight i Man imaju svoje željeznice. Mnoge su željeznice u Velikoj Britaniji upravo veličanstvene gradnje. Tako na pr. juri parni stroj u Škotskoj preko Firth of Fortha mostom 2 km. dugim. Isto je tako znamenit Britania-most, možda najčudnovatiji most na svietu, a ide preko Menai-ceste i spaja otok Anglesey sa kopnom. Pod zatonskimi ušći Severna i Mersey-a idu željeznice tunelima pod riekami. I pod Themzom ide željeznički tunel, nu on ima samo mjestnu vriednost za saobraćaj u Londonu. Navlastito je gusta mreža željeznička oko velikih gradova. Mjestne i gradske pruge razne vrste spajaju pojedine velegradove sa predmjesti i izokolnimi mjesti, kao i pojedine gradske dielove medju sobom. U Njemačkoj i u našoj monarkiji podignuti su kolodvori najstarijih željezničkih pruga ponajviše na krajevih daleko od središta gradova. U Englezkoj naprotiv izvedene su pruge po uzoru konala, što više u sredinu grada. Odmah prva željeznica doprla je u središte Liverpoola i Manchestra; a i u Londonu su kolodvori većinom u sredini grada. Dakako Englezke su željeznice zbog toga vrlo skupocjene gradnje, ali se time postiglo, da se roba odmah do skladišta dovozi, a ujedno se olakotila obskrba hranom velikih gradova. Ujedno se mogu na taj način žitelji posvetiti danju svomu zvanju i zanimanju u središtu velikih gradova, a na noć mogu gdjekada 8—10 km. daleko iz grada pohoditi mirnije i jeftinije priedjele i naužiti se čišćega zraka. U tom polagano nasljeduju Englezku ostale države Evropske.

III.

Žiteljstvo.

Prasjedioci: — Rimsko doba. — Provala Anglo-Sasa. — Zauzeće Englezke po Normanih iz Francuzke. — Ostatci Keltskoga naroda. — Napučenost Velike Britanije. — Vjera, obrazovanost, običaji. — Državno uredjenje.

Danas drže geolozi vjerovatnim, da je barem u njekih priedjelih Englezke živio čovjek već u oči ledenoga doba. Tada se prostiralo ravno kopno najvećim dielom današnjega Sjevernoga mora; Themza bijaše pritoka rieke Rajne, koja je sezala do Shetlantskoga otočja; rieke se južne Irske izljevahu u produljenu Severnu, a Irska je suvisila s Englezkom. Veliki sisari kao mamut, razne vrste nosoroga, potočni konj, veliki sob i mn. dr. skitali su se po zemlji, pa su služili za plien tadanjemu riedkomu stanovničtvu. Kako su ostatci pražitelja posve neznatni, ne zna se za pravo, kako su izgledali i kojega su roda bili. Svakako je tako zvani „river-drift-man“ bio na vrlo nizkom stupnju kulture. Ne poznajući kovina upotrebljavao je samo primitivno orudje od kamenja. Kad bi lov lovio, zaklanjao bi se od zvjeradi u špilje, koje su mu i inače bile obično obitavalište. Ne smijemo ipak najstarije Britance tražiti jedino u špiljah, već takodjer u kolibah, koje su po svoj prilici bile slične stanovom današnjih divljaka po otocih Velikoga oceana ili pak u nutrašnjoj Africi. Da li su se pražitelji Britanski preselili za oledbe ili su uztrajali na skrajnjem jugu Englezkom, o tom ne imamo dokaza. Glede životinja znademo ovo. Veliki su sisari na Britanskom otočju po malo izumrli. Odkad se Englezka odciepila od kontinenta, niesu se više mogle s nova zaploditi izumrle vrste sisara na tamošnjem otočju. Danas ne ima više u Englezkoj u šumah velikih životinja, koje se još amo tamo nalaze po susjednoj Francuzkoj i Njemačkoj. Vuk je živio u Englezkoj još koncem 14. stoljeća, u Škotskoj do g. 1680., a u Irskoj do g. 1760. Medvjeda, čini se, da je već u Rimsko doba nestalo. Na sobove se još u 12.

stoljeću na skrajnjem sjeveru Škotske držao lov, a u isto je vrieme bilo i dabrova u riekah Waleskih; danas ne ima obojim traga. — Spomenimo još, da se na Britanskom otočju našlo kao u Bretagni (vidi gore str. 93.), mnogo gradjevina od kamenja iz predpovjestničkoga doba. Njeki drže, da pražitelji, koji su te gradjevine navlastito grobnice gradili, pripadaju velikomu plemenu Ibera, kamo idu i Baski, koji su temelj dali današnjemu žiteljstvu u Španjolskoj. Dakako da su tamnokosi mali Iberi još u doistorijsko doba podlegli Keltičkoj invaziji, pa su se zaklonili u njeke priedjele u Walesu i Irskoj, gdje im njeki u crtah lica tamošnjega žiteljstva tragova nalaze. Keltom se takodjer pripisuju ogromne gradnje od kamena. Bilo je medju timi tako ogromnih gradjevina, da ih je Dawkins nazvao „westminsterskom opatijom predpovjestničkoga doba“. Naprotiv gradnje od kamena i drva na Irskih jezerih („Crannoges“) spadaju već u kasnije doba, glasoviti pak „okrugli tornjevi“ u Irskoj većim su dielom povjestničkoga doba.

U povjestničko doba za Caesarove provale u Englezku živjeli su po Britanskom otočju Kelti, jedino na zapadu bilo je još nješto malo Ibera. Britanski Kelti bili su gotovo istih običaja i života kao i Kelti u Galiji, makar da niesu bili tako napredni kao ovi. Za cara Vespazijana pod vodstvom plemenitoga Julija Agrikole pripadne Englezka i najjužniji dio Škotske Rimljanom; u Škotskih i Waleskih gorah ostadoše Kelti slobodni, a Irska nije nikada pala pod Rim. Makar da se Rimska kultura u Englezkoj ugniezdila, gdje su Rimljani podigli mnoge gradove i ceste, ipak je značajno, da Englezka nije bila romanizovana kao Galija. Pače iza propasti Rimskoga gospodstva u Englezkoj još je jedanput procvao Keltski živalj, dakako samo na kratko vrieme, jer su zatim naskoro germanski osvajači učinili kraj keltskomu gospodstvu. Na to je stigla Kelte sudbina starih Ibera. Iza stogodišnje borbe naime potisnuše ih iz plodnoga jugoiztoka u goroviti zapad i sjever pa u Irsku Angli i Sasi, koji su podigli u Englezkoj sedam država, kojim imena donjekle još i danas vriede u zemljopisu Englezke. Nu i prvi germanski osvajači niesu dugo uživali plodove svojih pobjeda, jer su naskoro Danci stali uznemirivati Englezke obale. Istina, Anglosasi su više puta uspjeli u borbi protiv Danaca, nu napokon su ti sjeverni Germani zavladali i Englezkom, pa je Knut Veliki (1016—1042.) sastavio od Englezke, Škotske, Danske i Norvežke veliku državu, kojoj je Sjeverno more bilo u pravom smislu

sredozemno more. Iza toga su Anglosasi na kratko još došli do vlasti u Englezkoj.

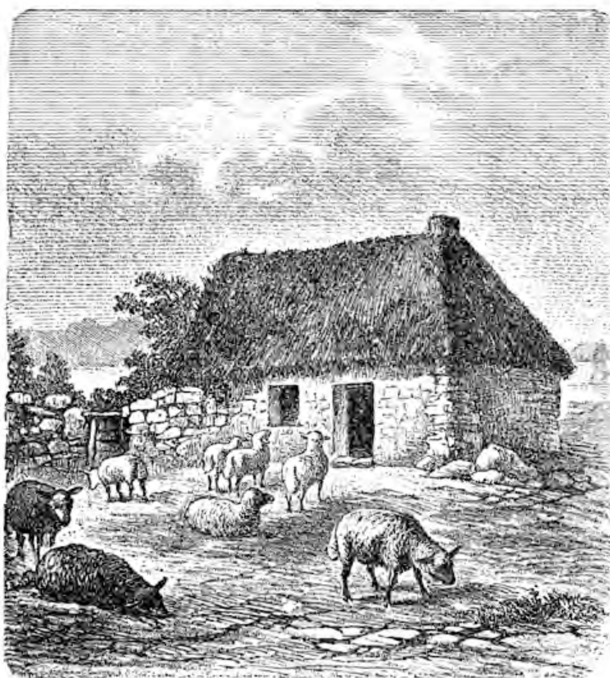
Novi elemenat žiteljstva pridodje s francuzkimi Normani, kada je g. 1066. Vilim Osvojitelj zauzeo Englezku. On uvede u zemlju feudalni sustav, po kojem zavlada mnogobrojna francuzka aristokracija nad slobodnimi seljaci („freeholders“), koji postadoše na to kmetovi. Francuzki jezik postade dvorskim i sudbenim jezikom, pa se do danas sačuvao u njekih sudbenih i parlamentskih formulah. Pače i iz crkve bude odstranjen anglosaski jezik, a na njegovo mjesto uveden latinski jezik. Inače ostadoše predjašnje germanske uredbe većim dielom netaknute. Anglosaski jezik poprimi mnoge francuzke rieči, čime se obilje rieči u englezkom jeziku vanredno pomnožalo, ali gramatički je sastav zadržao tip germanski. Danas, gdje je englezki jezik uslied vanrednoga razvitka Velikobritanske države, njezinih trgovačkih kolonija i sveza po cieloj zemlji, postao svjetskim jezikom, prima on još više stranih rieči. K tomu narod Englezki, upirući sve sile za materijalnim blagostanjem, nije dospio, da ugladi i usavrši današnji svoj jezik prema novim potrebam. K tomu se gramatički oblici na toliko sbrušeni i razpadoše, da su mnoge rieči njemačkoga podrietla ponajviše jednoslovčane. O svem tom nam podaje najbolju sliku opreka medju pismom i izgovorom u Englezkom jeziku.

Od Sasa i Francuza sastavljeni Englezki narod započe na to širiti svoju vlast po Britanskom otočju. U drugoj polovici srednjega vieka za dugotrajnih ratova o najljepše pokrajine Francuzke ojačala je vanredno snaga englezkoga naroda, koji je istodobno zbog svoga otočnoga položaja osobito zavolio i sačuvao stare običaje i tradicije. Nigdje u Evropi ne ima toliko sredovječnih ostataka u svih granah javnoga i privatnoga života kao ondje, pa je upravo u tom veliki čar družtvenoga života u Englezkoj, što se uz nazore i shvaćanje najnovijega doba goje još s velikom ljubavlju drevni običaji. Što su pak jače zapreke, koje stavljaju posvećeni pradavni običaji pojedincu u običnom životu više nego u ikojoj državi Evropskoj, to se slobodnije kreće čovjek u onih prilikah, gdje ne ima nikakovih zapreka. S toga je upravo Englezka domovina čudaka i zemlja čudnovita humora.

Na Britanskom otočju ima i danas još dosta ostataka Keltskoga naroda. Gelski Kelti stanuju u sjevernoj Škotskoj, na otoku Manu i u jednom dielu Irske, dok u Walesu prebiva drugo pleme Keltsko, zvano Kimri. Njekoć se Kimrički jezik širio Cornwallisom i Cumberlandom, pa i danas još jedan dio žitelja u Corn-

wallisu pripada Keltom po tipu i po duševnih svojstvih, nu jezik je kimrički od g. 1778. izumro, a živi jedino u osobnih imenih kao i u imenih njekih mjesta, bilina i životinja. U kneževini Waleskoj bolje se sačuvao jezik keltski. Dakako da i tu većina žitelja razumije i govori englezki, ali ipak ima priedjela, u kojih doseljeni Englezi treba da dadu učiti svoju djecu i waleski t. j. keltski jezik. Ravenstein drži, da 95 % žitelja Waleskih umije keltski, a k tomu ima mnogo Walesana i po ostalih dielovih Velike Britanije, koji su sačuvali svoj jezik barem u obitelji. U Londonu bilo je još nedavno 14, u Liverpoolu dapače 20 crkava i kapela, u kojih se waleski propoviedalo. Po tom ne će još tako skoro izumrieti taj jezik tim manje, što ima i svoju književnost. Na otoku Manu govori se još gelsko-keltskim jezikom, ali ipak već svi žitelji razumiju englezki. U Škotskoj je potisnut keltski jezik na sjeverozapad i na Hebride, dakle sjeverno od uvale Kaledonskoga konala. Keltski se jezik u Škotskoj sve više gubi, jer već gotovo svi Škoti razumiju englezki. Na sjeveroiztoku Škotske kao i na Orkneyskom i Shetlandskom otočju govori se englezki jezik mnogo pomiešan skandinavskimi riečima. I u Irskoj posljednjih decenija po malo nestaje keltskoga jezika. Još se drži u gorovitih pokrajinah, dok ga je u kraljestvu Leinster posve nestalo. Stariji ljudi govore još amo tamo keltski, dok u školi djeca uče samo englezki. K tomu treba da napomenemo, kako se keltski jezik ne gubi možda izseobom naroda, jer se na zapadni kontinent razmjerno više sele žitelji iz onih priedjela, u kojih se govori englezki nego iz gorovitih zapadnih krajeva. Po ovom, što smo o Irskoj spomenuli, bit će svakomu jasno, da granica medju irskim i englezkim jezikom nije ujedno granica medju Englezkim i Irskim narodom, kao što nije niti medju katolici i protestanti. Upravo oni Irci, koji danas najviše navaljuju na Englezku, govore najvećim dielom englezki, pa i niesu svi katolici. Ovdje nije mjesto, da obširnije izložimo, s kojih su uzroka tako oprečni odnošaji izmedju Irske i Englezke; njeke ćemo razloge ipak spomenuti. Zemljopisac mora pri tom uvažiti, da je Irska od prirode siromašna zemlja, pa ujedno za težitbu žita a i koruna zbog vlažnoga podneblja i česte ljetne naoblake vrlo neprikladna. Pa ipak je Irska prije išla medju jako napučene zemlje. Nerodica i nedaća tim je užasnija u Irskoj, što se Irci ne iztiču osobitom djelatnošću i energijom, te se od nesreće, koja ih zateče, težko i polagano oporavljaju. Dodademo li k tomu oštre odredbe, koje su Englezi svladavši Irsku uveli protiv naroda i vjere Iraca, lako ćemo pojmiti tužne odnošaje u

današnjoj Irskoj i vanrednu napetost i mržnju, koja vlada medju oba naroda. — Keltski Irci, koji dakako danas većinom ne govore irski ne žive samo na zelenom otoku, već u svih velikih i srednjih gradovih po Englezkoj i Škotskoj. God. 1871. živjelo je u Englezkoj preko pol milijuna a u Škotskoj do 1/4 milijuna Iraca. U svem govori keltskim jezikom u Velikoj Britaniji i u Irskoj jedva do 1,800.000 žitelja; broj pak žitelja, koji su keltskoga plemena a govore englezki, ne da se tačno odsjeći. Beddoe spominje, kako njeki tvrde, da u novije doba tamnije boje keltsko žiteljstvo sve više prodire med germansko

Sl. 76. Seljačka kuća u Irskoj.

stanovničtvo Velike Britanije. Napokon treba da napomenemo, kako se mnogo sele Irci u sjeverne Savezne američke države i u druge zamorske zemlje. U njekih priedjelih iztočno od Hudsonove rieke većina je žitelja Iraca. Slika 76. prikazuje kukavnu seljačku kuću u u Irskoj.

Po onom, što smo naveli u predjašnjem poglavlju, možemo već naslućivati, koji su priedjeli Britanskog otočja jako, a koji slabo napu-

ćeni. U svih trih kraljevinah osim Mana i otokâ u Kanalu računa se žiteljstvo na 38 milijuna. Britansko je otočje u cielom gusto napučeno (120 □ km.). Najgušće su naseljene industrijske i rudarske grofije pak okolica Londonska. Iza toga sliede ratarska okružja i napokon razmjerno slabo napučene ledine, močvarni i goroviti krajevi, kojih ima najviše u Škotskoj a najmanje u Englezkoj. — S obzirom na napučenost vrlo je zanimljiva prispodoba medju Škotskom i Irskom. Dok je prije Irska gustoćom svoga žiteljstva prednjačila slabo napučenoj Škotskoj, u novije se doba posve približila Škotska Irskoj brojem žiteljstva. Ovo nas nuka, da promotrimo, kako raste i pada broj žiteljstva na Britanskom otočju. Dakako da ćemo pri tom spomenuti njeke principe, koje već poznajemo iz Francuzke. Spomenuto već načelo, da u gusto napučenih predjelih žiteljstvo sve više raste, dok u slabo napučenih krajevih broj žiteljstva pada, potvrdjuje se i na Britanskom otočju. Osebujne su prililike u tom pogledu u Irskoj i na poluotoku Cornwallisu. Irska je prije išla medju najbolje napučene zemlje u Evropi, pa je god. 1841. pripadala gotovo trećina žitelja Britanskoga otočja Irskoj. Nu od toga doba poče padati broj žiteljstva u Irskoj. Tomu ima više razloga. Ponajprije je tomu pojavu kriva ponovna nerodica plodina, navlastito koruna, zatim sve nesnosniji zakupni odnošaji; nadalje je mnogo tomu doprinielo, što je s razvitkom željeznica osobito procvala Englezka i Škotska industrija; a napokon osobiti napredak Amerike i znatno skraćena plovitba u novi sviet mami Irce preko oceana. U Irskoj je stanovalo godine:

1841.	—	8,196.597	žitelja.
1851.	—	6,574.278	
1861.	—	5,798.967	
1871.	—	5,412.317	
1881.	—	5,159.839	
1888.	—	4,790.614	

U Irskoj se dakle u 47 godina za polovicu smanjio broj žiteljstva. S početka su selili Irci u Englezke i Škotske industrijske velegradove, a zatim osobito u Ameriku, gdje im takodjer ne cvatu svuda ruže. Uza sve to ne ima sumnje, da se ne će tako skoro zaustaviti izseljivanje Iraca. — U Škotskoj i u Englezkoj ima takodjer priedjela, u kojih pada broj žiteljstva. Ovamo ide najprije Cornwallis, kao što smo već kod rudarstva napomenuli. Nadalje spadaju ovamo i čisto ratarski priedjeli izuzev okoliš velikih gradova i južnoiztočne obale. Isti dakle ratari se u današnje doba sve više s ladanja u gradove i

u luke. Osim toga pada broj žiteljstva po ledinah i u onih gorovitih priedjelih Walesa i sjeverne Englezke, gdje ne ima nikakih ruda. U sjevernom i južnom Walesu raste broj žiteljstva, dok se u srednjem smanjuje. I u Irskoj pada broj žiteljstva u gorovitih priedjelih (izuzev iztočne obale) i na otocih. Dakako da je izseljivanje Englezom mnogo laglje i ugodnije nego drugim narodom zbog bogatih i dobro uredjenih naseobina, kao što zbog blizine srodnoga sjevernoameričkoga naroda. God. 1887. izselilo se 281.000 osoba iz Britanskog otočja; od toga se izseliše $^2/_3$ iz Englezke, a ostali iz Irske; iz Škotske najmanje sele. Unatoč prostranim Englezkim kolonijam ipak još uviek najveći dio izseljenika ide u sjevernoameričke savezne države. Iza ovih najviše privlače izseljenike Kanada i Australija. I iz Englezke će još rasti broj izseljenika, jer oni priedjeli, u kojih se jako gomila stanovničtvo, već su i onako pregusto naseljeni kao na pr. Lancashire, zapadni Yorkshire, zemlja na Tynu, Wearu i Teesu, zatim okolica Londonska i Glasgowska. U Irskoj je u posljednje doba narastao broj žiteljstva jedino u okolici Belfasta i nješto malo u grofijah Dublinu i Kerry-u.

Englezi kao otočni narod posvećuju osobitu pozornost i brigu svojoj zemlji. Oni ne mare mnogo za zemljopis i povjestnicu drugih naroda. To je razlog, da i susjede svoje slabo poznaju, pa se za sudbinu drugih naroda samo s praktične strane zanimaju, t. j. na koliko to može njim koristiti. Englez je osamljen prema drugim narodom Evropskim i svojim državnim životom kao i privatnim životom pojedinca. Tako na pr. u opreci prema susjednoj Francuzkoj prevladjuje u državnom životu u Englezkoj decentralizacija, te država prepušta obćinam veliku vlast u upravi. S toga ima tamo po zemlji u pojedinostih često mnogo zloporaba, koje Englez ponosan na svoju slobodu drage volje podnosi. U privatnom se životu opaža velika razlika medju pojedinimi staleži. To je ujedno razlog, što Englez ne voli stanovati s drugimi pod istim krovom. Tihi obiteljski život se tamo u velike cieni, pa s toga Englez radije stanuje na ladanju nego Francuz. Englezki trgovac upravo hlepi za tim, da neumornom radljivošću privriedi što prije zaselak na ladanju, koji onda uredi sa svim što treba za udoban ali ne prerazkošan život. Zbog nebrojenih vrtova i perivoja, koji okružuju take zaseoke sred plodnih poljana, naliči velik dio Englezke ogromnomu nepreglednomu parku. Veliku ljubav za prirodu opažaš u Engleza i po gradovih. Svaka kuća, ako je ikako možno, ima barem maleni vrtić, a k tomu ima svuda mnogo javnih perivoja.

Do 16. stoljeća zanimao se Englezki narod najviše poljodjelstvom i stočarstvom, obskrbljujući imenito vunom velike tvorničarske gradove u Flandriji. Nu kad je Englezka s velikim naporom i uztrajnom borbom stekla prvenstvo na moru, rudnim pak bogatstvom postala prvom industrijalnom državom, a nebrojenimi naseobinami po svih morih najmožnijom državom na svietu, promieniše se u mnogom običaji i nazori, koji su se podudarali sa predjašnjim zanimanjem na-

Sl. 77. Crocquet-igra.

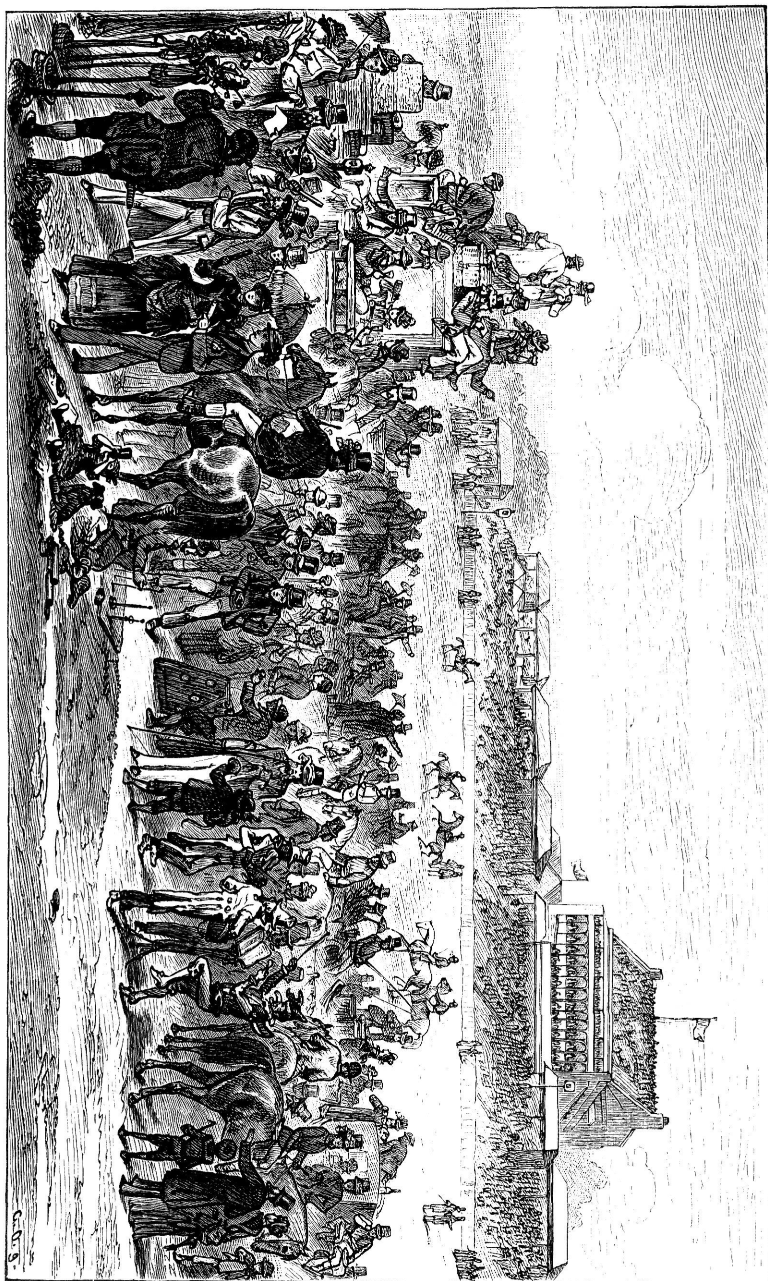
roda. Vremena „old merry England“ minuše za uviek. Englezi postadoše skroz trgovački narod. Njihova se politika i mišljenje ravna u prvom redu po izvanjskoj i unutrašnjoj trgovini na veliko; novac je mjerilo svim stvarim, pa svatko nastoji, da uztrajnim radom stekne imutka. Uza staro plemstvo, koje se temelji na velikom posjedu, razvi se novo plemstvo bogatih trgovaca i industrijalaca, ali uz to i nebro-

jeni radnički sviet u velikih tvornicah i rudnicih. Precjenjujući materijalna dobra, cieni Englez samo one grane znanosti, kojim je više praktični smjer. S toga se osobito njeguje narodno gospodarstvo i prirodne znanosti, dok bogoslovje, filozofija i jezikoslovje, u čem su Englezi prije na glasu bili, danas ne cvate. Makar se u školah navlastito na sveučilišlih u Oxfordu i Cambridgu potonje znanosti još u velike goje, to je ipak sav taj rad više izvanjski bez znamenita uspjeha, koji se opaža u drugih obrazovanih naroda.

Sl. 78. Udaranje kruglje nogom.

Vjera se u Englezkoj visoko cieni, pa se nedjelja nigdje na svietu tako strogo ne svetkuje kao tamo. Dakako da je to samo izvanjski. Englezka državna („biskupska“) crkva, koja svojimi velikimi imanji i dohodci obskrbljuje mladje sinove visokoga plemstva, davno je već napustila znanstveni rad i nastojanje, te danas u

Sl. 79. Utrkivanje.

tom pogledu još samo životari. S toga ima u zemlji uz državnu crkvu nebrojenih sljedba, kojih pristaše možemo zajednički nazvati „dissidenti“. U novije se doba vanredno množa u Englezkoj broj katolika. U Škotskoj je takodjer kao u Englezkoj državna („presbyterijanska“) crkva, kojoj u ostalom danas manjina tamošnjega žiteljstva pripada. Budući naime da državna crkva nije htjela da dade obćinam glas kod izbora svećenika, nastala je tamo g. 1843. posebna škotska crkva „free kirk“, kojoj je pristupila većina žitelja. — U Irskoj živi katoličko svećenstvo od dobrovoljnih prinesaka obćinskih, makar da su $^4/_5$ žiteljstva katolici; Englezka pak državna crkva, kojoj ne pripada ni milijun žitelja u Irskoj, dobiva od zemlje desetinu. Vjera je vrlo znamenita po političke odnošaje u Irskoj, jer su Irci većim dielom odlučni katolici, dok je sva vlast i imutak u ruku vladajuće Englezke crkve. I to takodjer mnogo utječe na razpre i zapletaje medju Englezi i Irci. — Ne ima zemlje na svietu, u kojoj bi bilo toliko vjerskih družba kao u Englezkoj. Nada sve se iztiče biblijsko družtvo, koje je od svoga utemeljenja (g. 1804.) do danas preko 80 milijuna biblija u raznih jezicih po svietu razširilo. Vjerovjestnička družtva troše na godinu na milijune forinti za razširenje kršćanstva u izvanevropskih naseobinah.

Englezki je puk na nizkom stupnju naobrazovanosti, jer se država ne brine za obću obuku. Gotovo jedna trećina odraslih ne zna čitati. Zadnjih je godina u tom pogledu ipak na bolje krenulo. Školstvo, navlastito viša obuka je u Škotskoj naprednija nego u Englezkoj.

Zbog vlažnoga i često hladnoga podneblja jačaju Englezi raznimi vježbami tielo. Kako se uz to Englezi hrane krepkom hranom, broje se s punim pravom medju najjače narode u Evropi. Englezi vole razne vrste „sport“, što se vidi već kod raznih igara i tjelesnih vježba (cricquet, croquet, lawn tennis itd.). Za mnoge vježbe rabe i posebna odiela. Navlastito ima mnogo igara loptom i krugljom, kao što nam prikazuju slike 77. i 78. Povrh ovih igara, koje su više za uži krug i manja družtva, ima vježbanja i igara za šire obćinstvo. Ovamo ide u prvom redu utrkivanje konja. Najglasovitija su utrkivanja u Epsomu južnozapadno od Londona, u Ascotu, južnozapadno od Windsora, u Newmarketu i u Donkasteru, i to svake godine s proljeća i na jesen. Na utrkivanje se stječe mnogobrojni narod raznih staleža. Tu se za velike novce klade na plemenite konje, na kojih jašu „Jockey“. I nagrade su za konje pobjednike velike navlastito u Epsomu. Slika 79. prikazuje nam život i vrevu ljudi kod utrkivanja. Isto se tako

Sl. 80. Natjecanje u veslanju.

u Englezkoj često natječu u veslanju, koje nam prikazuje slika 80. Najglasovitije je natjecanje u veslanju medju sveučilistnimi djaci iz Oxforda i Cambridgea, a obavlja se svake godine s proljeća na rieci Themzi medju Putneyem i Mortlakom.

Pri koncu ovoga poglavlja spomenut ćemo još koju o državnom uredjenju Velike Britanije. Kao što se žiteljstvo Velike Britanije tečajem viekova iz raznih elementa sraslo, isto je tako trebalo više stotina godina, dok je nastala jedinstvena Britanska država tako zvana „sdružena kraljevina" (United Kingdom of Great Britain and Ireland). Wales je doduše već koncem 13. stoljeća za vladanja Eduarda I. posve sdružen s Englezkom, nu Irskom je posvema zavladala Englezka 300 godina kasnije, makar je išla za tim već od 12. stoljeća. U objema zemljama podielilo si plemstvo sav posjed, a seljaci postadoše kmetovi. Odatle mržnja Walesana i Iraca na Englezku gospodu, koja potraja do danas, a dobi u Irskoj nove hrane za reformacije u 16. stoljeću, kad se reformirana crkva domogla crkvenih dobara u Irskoj, dok je narod Irski ostao vjeran katoličkoj crkvi. — Kada je g. 1603. Jakov I. sdružio Škotsku s Englezkom, bijaše samo jedna država na cielom Britanskom otočju. Nu Škotska se sdružila s Englezkom samo personalno t. j. u osobi kraljevoj. Svaka sdruženih kraljevina imala je svoj posebni ustav. Medju Englezi i Škoti vodila se posljednja borba g. 1745., a od onda je Škotska vjerno udo Velikobritanske države, makar da su Škoti nadalje sačuvali svoje osebujnosti u jeziku i običajih. Drugčije su prilike u Irskoj. Još na koncu prošloga i pri početku ovoga stoljeća bilo je u Irskoj nemira i pobuna protiv Englezke, a i danas nam Irska prikazuje tužnu sliku potlačene zemlje. — Na Englezkom su tlu niknule već davno prve moderne ustavne uredbe. Englezka je najstarija ustavna monarkija u Evropi. Već kralj Ivan Lackland (g. 1199—1216.) izdade plemstvu, svećenstvu i gradovom „veliki list slobode" (Magna charta libertatum), koji postade podlogom englezkoga ustava, a poimence parlamenta (g. 1215.). Za njegova nasljednika Henrika III. (g. 1216—1272.) dodju u parlamenat uz visoko plemstvo i svećenstvo takodjer zastupnici vitezova i slobodnih posjednika iz sviju grofija i poslanici gradova i trgovišta. Tim bude položen temelj kasnijoj doljnoj kući. God. 1707. spojen je Škotski sabor s Englezkim, a god. 1800. Irski. Istom od toga vremena govori se o sdruženih kraljevinah Velikoj Britaniji i Irskoj. Nu opreke medju pojedinimi zemljami živu još i danas, a niesu već i s toga sravnane, što Englez ne voli centralizacije, kao

što smo već gore spomenuli. — Otok Man i Normanski otoci na francuzkoj obali niesu neposredno sdruženi s Englezkom, već se radi kratkoće imena, makar da su medju sobom udaljeni, pa se bitno razlikuju, zovu: „otoci u Britanskih vodah“.

Sav ostali Englezki posjed, pa i postaje u Evropskih morih, smatraju se kolonijami. I ove imadu posebnu upravu, te u opreci prema njekim kolonijam Francuzkim ne pošiljaju svojih zastupnika u Englezki parlamenat. Trojedna Britanska kraljevina podieljena je i danas na stare grofije (Shires ili Counties), što se napose zemljopiscu bolje svidja, nego li razdioba na departemente u Francuzkoj, jer se mnoge grofije osobito u Englezkoj i Irskoj posve podudaraju sa prirodnimi pokrajinami. U Škotskoj je to rjedje, jer su grofije razmjerno malene, a k tomu imadu njeke grofije vrlo zapletene prirodne granice. U obće su grofije na Britanskom otočju premalene i s toga mnogobrojne: u Englezkoj i Walesu ima ih 55, u Škotskoj 33, a u Irskoj 32, dakle ukupno 126, tako da poprieko svaka grofija zaprema 2.000 do 2.700 □ km. sa 100.000—$^1/_2$ milijuna žitelja.

IV.

Gradovi i mjesta.

Gradovi i mjesta Velike Britanije u obće. — London s okolišem. — Ostala mjesta u Englezkoj i u Walesu. — Gradovi i mjesta u Škotskoj i u Irskoj.

Prvi pogled na zemljovid Englezke kaže nam, da je najveći broj velikih gradova u industrijskih i rudarskih okružjih, a po tom novijega podrietla. Po posljednjem obćenitom brojenju od g. 1881. brojila je Englezka s Walesom 19 gradova sa preko 100.000 stanovnika i 27 gradova od 50.000 do 100.000 žitelja. — U južnoiztočnoj Englezkoj njeka su mjesta od Rimskih vremena, kao: London, Colchester, Dorchester, Bath i dr. Rimljani su dizali mjesta i gradili ceste pretežno po ravnici i po prodoljih izmedju gora; oni prodrieše preko Chestera na sjevernom rubu Waleskoga gorja do otoka Anglesey-a, na zapadu pak obidjoše Penninijske gore preko Carlisla, a na iztoku preko Yorka, da dodju do Škotske. U gorovitih su priedjelih Rimske postaje malo vriedile. U Škotskoj su Rimljani zaposjeli samo Lowland i maleni dio južnoga Uplanda. Kod Ardocha nedaleko od Stirlinga posljednji je, a i najsjeverniji Rimski napis na zemlji. Gotovo svi gradovi, koji se spominju u sredovječnoj i novovjekoj povjestnici do 18. stoljeća, prostiru se jedino po južnoiztočnoj Englezkoj. Ovamo idu crkveno-duhovni gradovi York i Canterbury, sveučilištni gradovi Oxford i Cambridge, zatim trgovački, rukotvornički i brodarstveni gradovi London, Norwich i dr. Luke predindustrijskoga doba bijahu Bristol, Hull i Yarmouth; ušća pak rieka Merseya i Tyna bila su daleko od cvatućega jugoiztoka. Škotske naseobe u Lowlandu i uz sjevernoiztočnu obalu bile su vrlo udaljene od južnoiztočne Englezke. Industrijski gradovi, koji danas vanredno cvatu i rek bi prvu rieč vode, bili su u 18. pače još na početku 19. stoljeća dosta neznatni, premda su njeki od njih, kao na pr. Manchester davnoga podrietla. Iza ratova protiv Napoleona I. raste na očigled broj velikih industri-

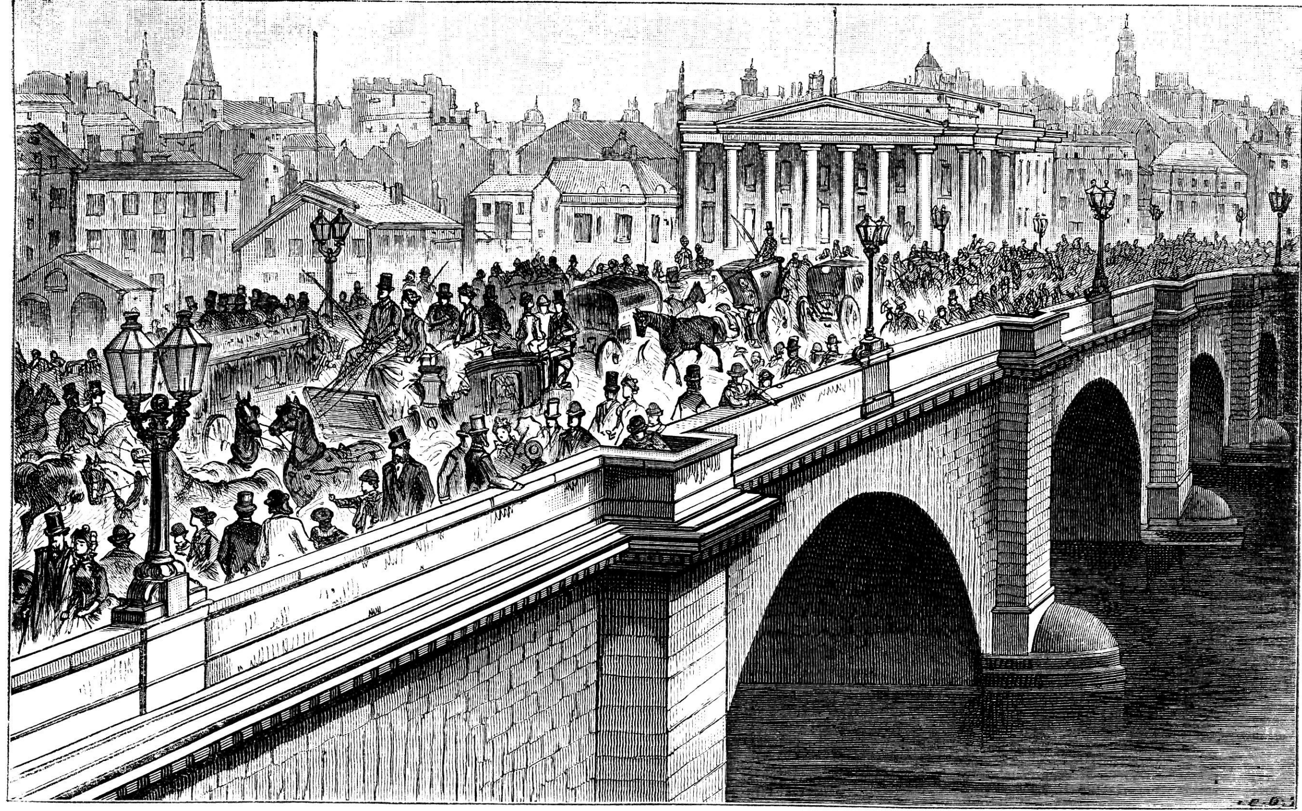
jalnih gradova u Englezkoj. Nu i stari gradovi južnoiztočne Englezke ne propadaju, kao što se to opaža u njekoć sjajnih mjestih oko Sredozemnoga mora; Englezki su dapače stari gradovi sačuvali svoje njekadašnje blagostanje, pa su k tomu sami podigli mnogu granu industrije. U prvom je redu medju svimi južnoiztočnimi gradovi znamenit procvat Londona, koji je od najstarijih vremena Englezke povjestnice pa do danas bio prvi grad, a sada je pače daleko pretekao sve gradove na zemlji. Nu i drugi stari primorski gradovi i luke imaju svoje prednosti, a i danas liepo cvatu. Po tom se ne može u Englezkoj govoriti o gradovih, koji napreduju, i o gradovih, koji propadaju, već bismo jedino mogli reći, da jedan dio gradova naglo raste, naime industrijski gradovi i London, dok drugi dio polaglje napreduje, naime srednji i manji južnoenglezki gradovi. Take gradove, koji ne napreduju ili pače nazaduju, možeš u Englezkoj na prste izbrojiti.

U Škotskoj će i u buduće valjada napredovati i rasti samo oni gradovi, koji se steru na tako zvanoj „prevlaci" medju Edinburghom i Glasgowom, pa na sjevernoiztočnoj obali po prilici do Aberdeena. Nu dok je prije više napredovala iztočna strana s Edinburžkom okolicom, prešlo je u novije doba, odkad se sve više razvija zamorski promet, prvenstvo na zapad, t. j. na Glasgow s okolicom. Na početku našega vieka imao je Edinburgh samo 3.000 stanovnika manje od Glasgowa, a danas broji Glasgow još jedanput toliko, a i više nego Edinburgh. — Irski su gradovi, kao i obće broj žiteljstva u Irskoj, nazadovali izuzevši već spomenuti Belfast. Dublin je na početku našega vieka bio brojem žiteljstva drugi grad na Britanskom otočju, a danas je tek osmi grad brojem žiteljstva, pa će s vremenom i više zaostati. I mnogi manji gradovi Irske vrlo su nazadovali; njeki su pače posve propali. — Ladanjske su naseobe po Britanskom otočju ovamo velika selišta, a onamo osamljena kućišta. Po cieloj su zemlji razasuti manji ili veći kupovi kuća. Budući da su mnoge grofije pune gospodskih dvorova i najamničkih dvoraca, zatim industrijskih i rudarskih sgrada, to se mnogi priedjeli na ladanju usred drveća, perivoja i raznih obćila pričinjaju kao gradovi. Velikih polja i livada bez kuća gotovo da ne ima po ravnoj zemlji. Dakako u gorovitih priedjelih kao i po ledinah i tresetištih ima mnogo praznih ploština, pa njihov broj, odkad se žiteljstvo mnogo razseljuje, raste već u Škotskoj, a osobito pak u Irskoj.

A. Englezka.

London s okolicom. „Cvatuću naseobu na Themzi", kako je Charles Lyell nazvao London, Caesar doduše nigdje ne spominje, nu već Tacit navodi, da se u Londonu vanredno mnogo trgovaca i robe stječe („copia negotiatorum et commeatuum celebre"). Kako je ime gradu (= grad na jezeru ili močvari) keltskoga podrietla, sigurno je London cvao već prije Rimskoga gospodstva, a i u kasnijoj Englezkoj povjestnici ne ima ni jednoga doba, gdje bi London bio zaostajao za drugimi Englezkimi gradovi. Rimski London, kojemu ima još tragova, zapremao je samo jedan dio današnjega unutrašnjega grada (City); sredovječni se London širio niz i uz rieku Themzu, te je sigurno prešao i na južnu obalu rieke, a na sjeveru se razprostro do izokolnih mjesta, koja su rano spojena sa velikim već onda gradom. Mnoge pošasti, s kojih je stradao uzko gradjeni i nezdravi London srednjega vieka, a ni razni ratni zapletaji i pobune niesu nimalo sprečavale napredovanje grada. Veliki požar g. 1666. uništio je mnoge stare sgrade, ali je pribavio gradu više zraka i svjetla, te je pače koristio daljnjemu njegovu razvitku. Već za vladanja kraljice Elizabete (od g. 1558—1603.) tako je narastao London, da je ta vladarica zabranila podizanje novih kuća, nu grad je unatoč toj zabrani i dalje rastao. Kad su se počele graditi željeznice, stao je London još više napredovati; mnoga izokolna mjesta izgubiše se u moru Londonskih kuća; Deptford, Greenwich, pače i Woolwich jedva se mogu smatrati posebnimi mjesti, već su sastojni dielovi Londona.

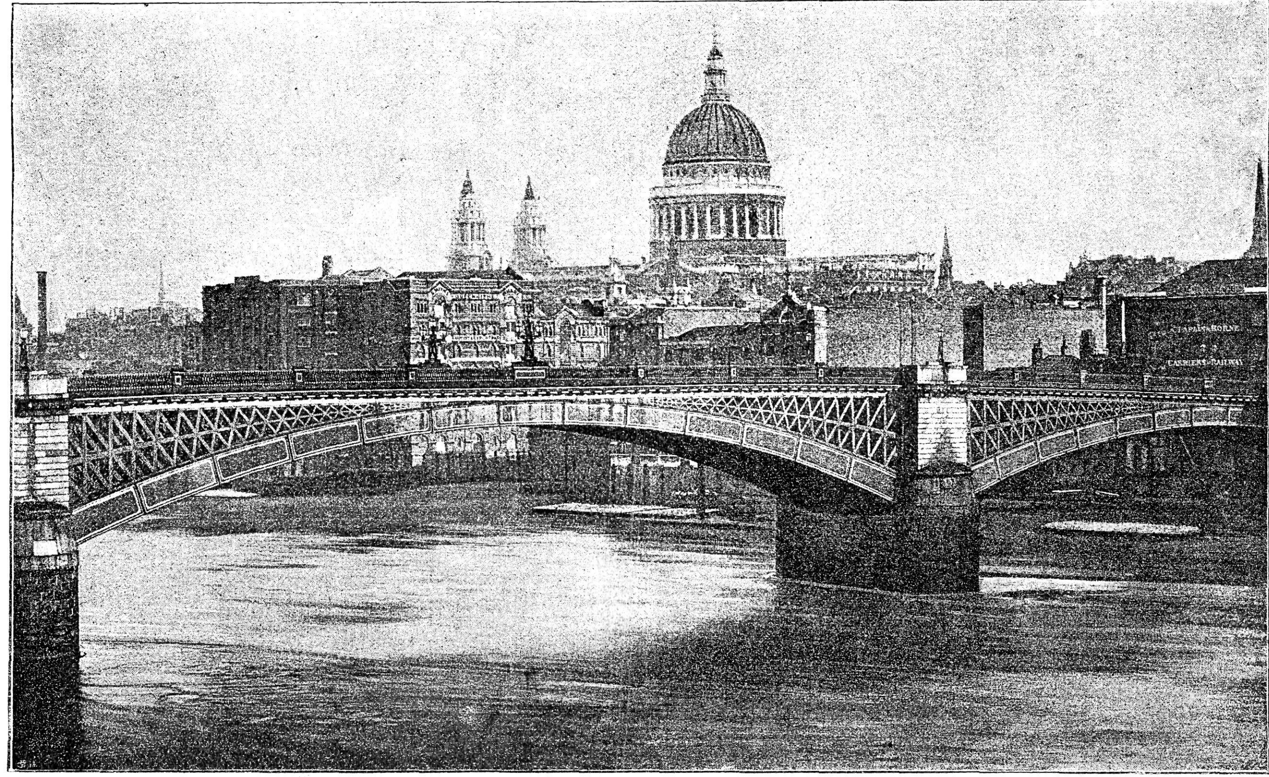
Promatrajući vanredni procvat Londona nehotice nam se nameće pitanje, da li su jedino prirodni razlozi, s kojih je London tako procvao, ili se ima to pripisati eneržiji Londonskoga žiteljstva, ili pak osobitim političkim i trgovačkim prilikam? Položaj Londona ima svakako njeke prednosti, ali ih ne treba precjenjivati. Themza je sa svojim širokim ušćem pristupna i velikim pomorskim brodovom. Obje Londonske obale su sve do mora pune spremišta i radionica za brodogradnju i razne potrebe pomorske trgovine; po tom se može Themza od Londona do ušća (22 km.) smatrati jednom jedinom lukom orijaškoga toga grada. Istina, vrlo veliki pomorski brodovi ne mogu unići u sam grad, nu oni imaju izpod Londona u neposrednoj blizini zgodna pristaništa, koja mnogimi željezničkimi prugami i manjimi parobrodi neprestano obće sa središtem grada. Kod „London Bridge" (izporedi sl. 81.), koji je posljednji most na Themzi pred

Sl. 81. London-Bridge (-most).

njezinim ušćem završuje se pomorski promet na toj rieci; po tom bi se mogao cieli taj orijaški grad podieliti na dva diela: na pomorski i na kopneni London. Nijedan od ostalih zatona i ušća na iztočno-englezkoj obali ne vodi tako zgodno i daleko u kopno kao Themza; južnim pak mjestimice izvrstnim lukam manjka otvoreno i lako pristupno zaledje, jer se medju Themzom i južnom obalom prostire povor Downsa. London je nadalje posljednja tačka, na kojoj se Themza može zgodno prieći, on ima po prilici isti položaj na toj rieci, kao Hamburg na Labi. Svakomu, koji putuje iz Kenta ili Surreya u Essex i u obće u sjevernoiztočnu i sjevernu Englezku, najzgodnije je, da priedje Themzu kod Londona, jer mu bliže ušća smetaju nepregledne livade, koje prate ovdje već široku rieku, koju je zbog jakoga brodarstva već težko premostiti. Tko bi pak na spomenutom putu iznad Londona prešao rieku, odviše bi daleko obilazio. S toga se danas u Londonu stječu sve željezničke pruge iz sjevernozapadne, sjeverne i sjevernoiztočne Englezke, a zatim se odavle razgranjuju po južnih i južnoiztočnih grofijah. Ove su prednosti mnogo dopriniele neobičnomu procvatu prvoga grada na zemlji. Isto je tako znamenito, što od Londona nije dalek put do južnoiztočnoga šilja Englezke, tako da se oba glavna prometna druma sa sjevera na jug i s iztoka na zapad u okolici Londonskoj križaju. Spomenimo još nješto. Themza gleda k Evropi, a ne k zamorskim obalam, koje su danas sve znamenitije; to nam ujedno razjašnjuje, zašto u naše doba Liverpool i Glasgow sve više preotimlju promet sa zamorskim svietom i Britanskimi kolonijami. Uočimo li sve što smo spomenuli o položaju Londona, možemo zaključiti ovako. Veličini i procvatu Londona dopriniele su uz prirodne prednosti povoljne povjestničke prilike, zatim obće bogatstvo Britanske države, kao i djelatnost neutrudivoga žiteljstva Londonskoga, koje je umjelo svaku povoljnu zgodu dobro izrabiti na napredak grada.

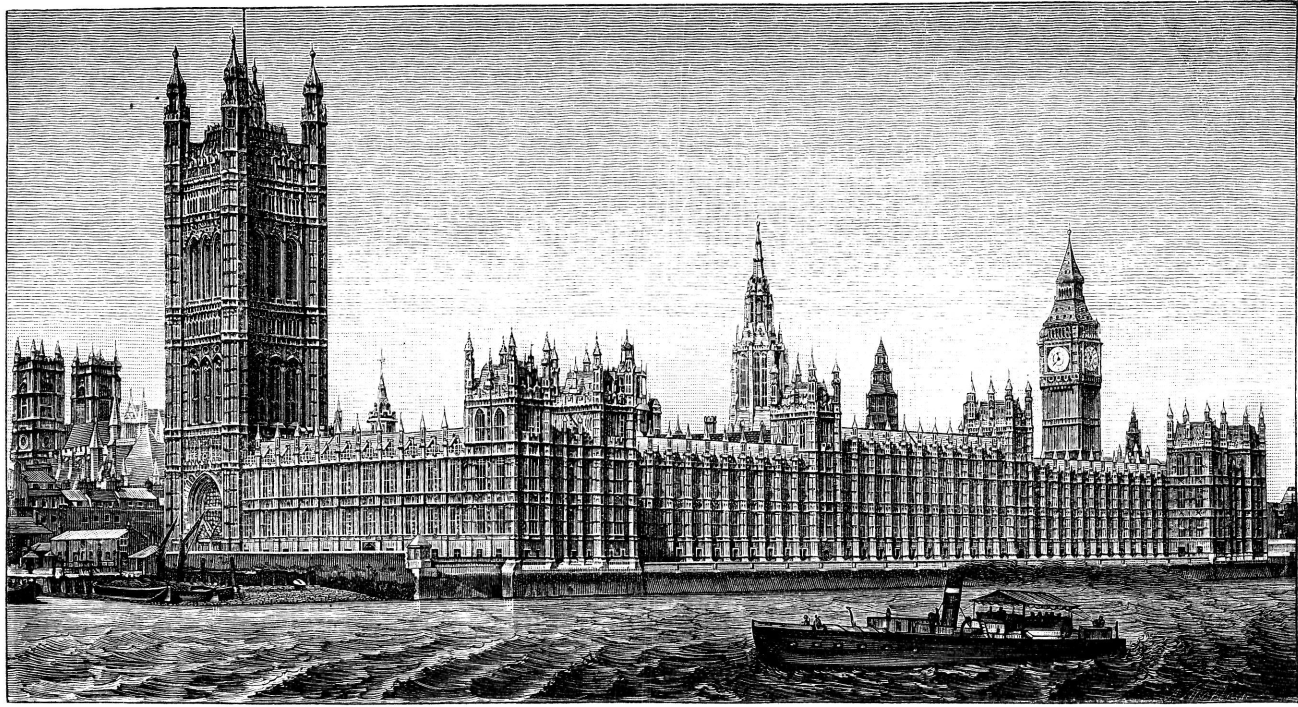
Godine 1881. nabrojeno je u Londonu 3,816.483 stanovnika; za godinu 1887. računalo se 4,215.000 žitelja; po tom bi danas brojio London do 5 milijuna stanovnika, t. j. više nego Trojedna kraljevina hrvatska zajedno sa kraljevinom Srbijom. London zaprema 30.134 ha, po tom stanuje do 130 žitelja na hektaru. Na istom prostoru, na kojem se prostire London, bilo bi mjesta za tri Pariza, gotovo 5 Beča ili 33 Hamburga. Žiteljstvo je u Londonu naraslo do prvoga milijuna u prvom deceniju našega stoljeća, drugi je milijun prekoračilo pod konac četvrtoga decenija, a treći milijun dvadeset godina kasnije. U obće se opaža, da za loših poslovnih godina polagano, a za povoljnih go-

Sl. 82. London: Pavlova crkva i Southwark-most.

dina naglo raste broj žiteljstva. Nadalje treba spomenuti, da se u London svake godine doseli mnogo stranaca sa sviju strana svieta. London ide zbog izvrstne kanalizacije i vodovodnih uredaba medju najzdravije velegradove na svietu (na 1000 žitelja pomiru 22). K tomu ne ima u Londonu nezdravih i ogromnih poput vojarna kuća kao u drugih Evropskih velegradovih, već su ponajviše malene uzke kuće, u kojih prema običaju Englezkom stanuje samo jedna obitelj. Godine 1881. stanovalo je u Londonu u svakoj kući poprieko 8 osoba, u Parizu 35, a u Berlinu i Beču pače do 60!

Pojedini se gradski dielovi u Londonu znatno razlikuju svojom vanjštinom, zanimanjem žiteljstva i napučenošću. Usred Londona je City, stari grad, sielo Londonske trgovine i izlazište mnogih poslovnih poduzeća u Englezkoj i u dalekih zemljah po cielom svietu. U starom se gradu po malo smanjuje broj kuća za stanovanje, a zamjenjuju ih poslovnice i prostrana skladišta za robu. S toga se u našem vieku na pol smanjio broj žiteljstva u starom gradu; nu treba da iztaknemo, da preko milijuna iznosi broj onih žitelja, koji su danju u starom gradu za poslom, a na večer se željeznicom i parobrodi razidju svojim kućam na daleko po Londonskoj okolici. U starom je gradu ogromna Pavlova crkva (sl. 82.), koja gospoduje nad cielim Londonom, zatim Englezka banka, burza i mnoge druge javne i poslovne zgrade za promet i trgovinu. Još se i danas stari grad, koji je sačuvao posebnu upravu i njeke povlastice, u koječem razlikuje od ostalih dielova toga velegrada. Zapadno od staroga grada stanuju najvećim dielom imućnici, bogato plemstvo i vlada. Tu su državne sgrade, palače, ogromni parlamentski dvori (sl. 83.), kraljevski dvor (Buckingham), zapadno- (west-) minsterska opatija, zatim mnogobrojni znanstveni i umjetnički zavodi, kao što je glasoviti Britanski muzej i najstarije geografijsko družtvo na zemlji. Dok u nutrašnjih dielovih zapadnoga kraja („Westend“), kao i u City-u pada broj žiteljstva, u izvanjskih dielovih, koji naliče više na ladanje, vrlo raste broj stanovnika. Duge, široke ceste, liepi i prostrani perivoji, kakih ne ima medju kućami u Parizu, Beču i Berlinu, razstavljaju u Westendu četverokute kuća. — Sjeverno od staroga grada gusto su napučeni većinom obrtnički dielovi grada. Još se većma razlikuje od elegantnoga zapadnoga diela grada veliki, iztočni kraj Londona („Ostend“), koji počinje s Towerom, starom na medji Citya ležećom tvrdjom (sl. 84.), a danas riznicom. Ovaj je dio grada vanredno napučen. Duž rieke Themze steru se nebrojeni „doki“ (brodarnice) s ogromnimi skladišti za robu

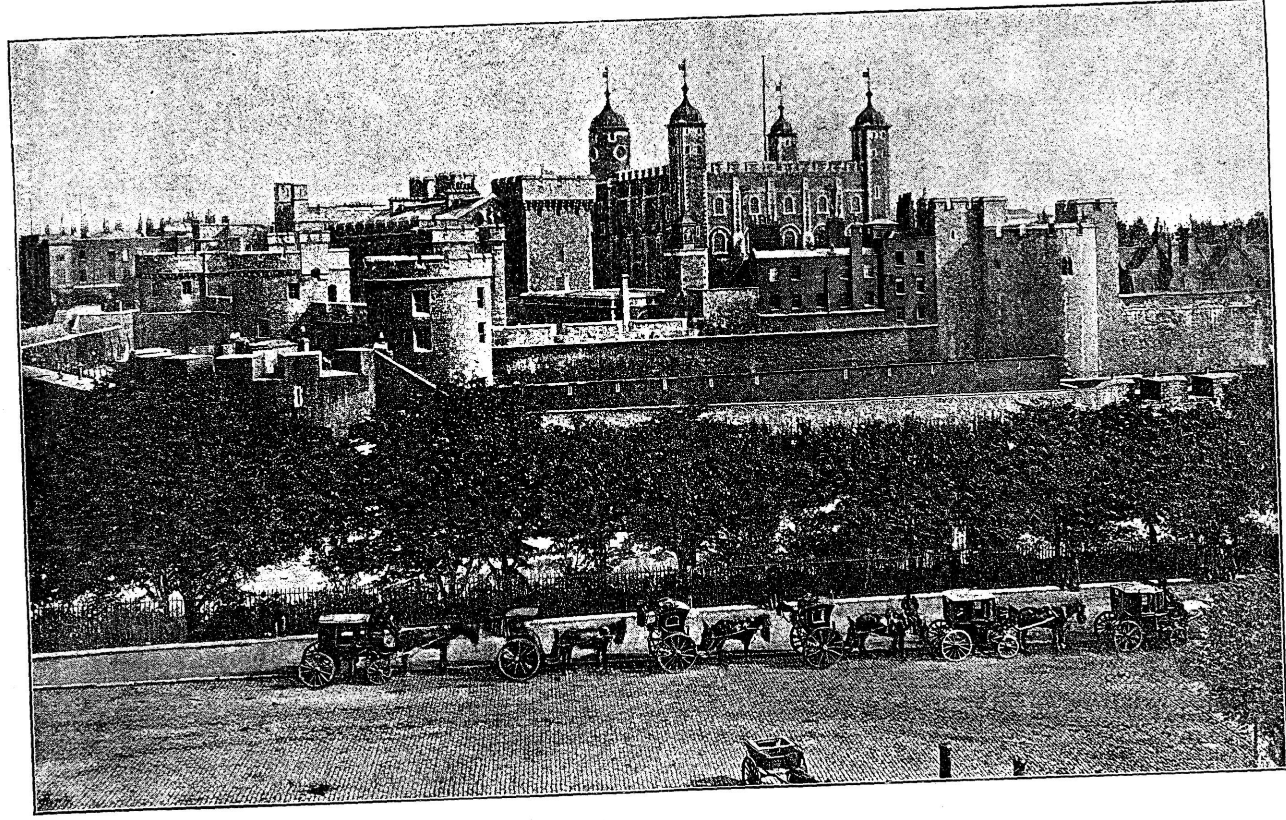

Sl. 83. London: Parlamentski dvori.

(vidi sl. 85.), a u unutrašnjosti su mnogobrojne bezkrajne ulice većinom s jednostavnimi priprostimi kućami, nebrojenimi velikimi radionicami i tvornicami. More kuća seže ća u grofiju Essex, nu ti se dielovi grada formalno već ne broje k Londonu. — U cielom naliči i vrlo prostrani južni dio grada („Southwark") na iztočni dio, samo što na jugu i jugoiztoku na obroncih brežuljaka uz imućnije gradske četvrti s mnogimi ljetnici ima vrlo napučenih i obrtnih, nu trošnih i manje liepih gradskih dielova.

Od žitelja Londonskih bave se 23 % industrijom, 7 % trgovinom, a 4 % su državni činovnici, ili se pak bave znanošću i umjetnošću. Londonskoj je industriji, kao što smo spomenuli, sielo u južnom i iztočnom dielu grada. Englezi sami drže pivarstvo najznamenitijim obrtom Londonskim; nu može se reći, da ne ima u obće industrijske grane, koja ne bi bila zastupana u tom velegradu. Uz industriju materijalne vrste vrlo je znamenito knjigotiskarstvo i knjigotržtvo. Pravi industrijski dielovi u tiesnom su savezu s Themzom i njezinim brodarstvom. — London je prvi od svih trgovačkih gradova na svietu. Trgovina je uvozna mnogo jača, nego li izvozna. U London se naime uvoze sirovine i roba iz cieloga svieta, navlastito iz Iztočne Indije i Kitaja, a zatim se odavle razvozi u Englezke pokrajine i u ostale Evropske zemlje. God. 1885. unišlo je u Londonsku luku 52.385 ladja s preko 12 milijuna tonelata, a izišlo je samo 21.208 sa 7 milijuna tonelata. Poradi prispodobe navodimo, da su iste godine unišle u sve luke naše monarkije 67.784 broda (sa 7,922.361 tonelata), a izišlo je 67.600 (sa 7,916.533 tonelata). Iz Liverpoola je doduše istodobno izišlo manje ladja nego li iz Londona, ali sa više tonelata. — Prije je u Londonu osobito cvala brodogradnja, nu u novije vrieme nazaduje. God. 1885. sagradjena su u Londonu samo 42 broda, a u Glasgowu 111. — Već smo prije spomenuli, kako su mnogobrojna obćila i komunikacije u Londonu. Tu ima množtvo raznovrstnih željeznica, nebrojenih parobroda, a pod riekom idu dva tunela; pod jednim od ovih tunela spaja željeznica oba nasuprotna diela grada. Bude li se broj žiteljstva i nadalje u Londonu množao kao dosada, morat će se pomišljati još i na nove vrste komunikacija.

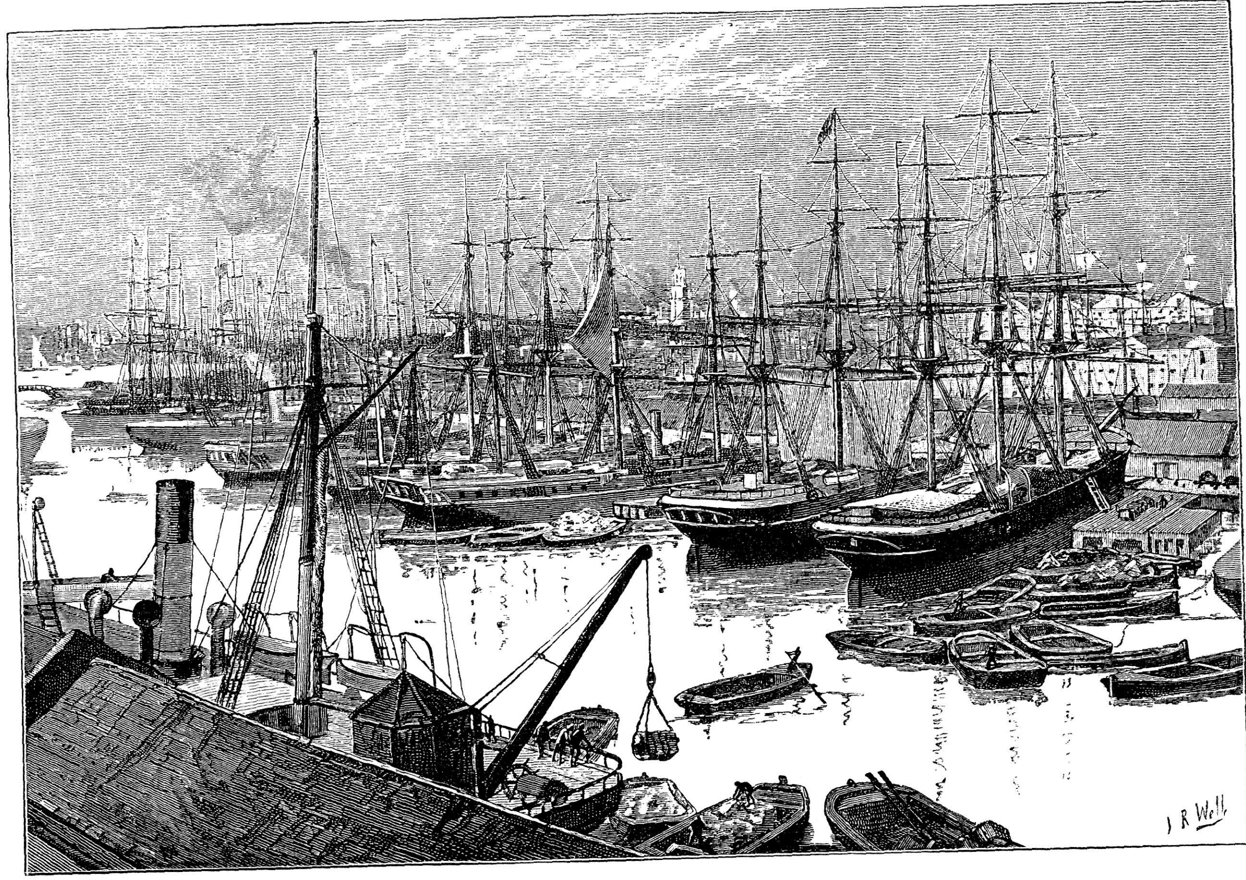
Okolica je Londonska veoma prijatna: tu se izmjenjuju manji gradovi, sela, dvorci, ljetnici sred svježega zelenila; jer ako i ne ima u Englezkoj prostranih šuma, ima ipak mnogo drveća. Omanji brežuljci, na kojih se već prostiru Londonska predgradja i predmjesta, zatvoraju dolinu Themze. Idemo li od Londona gore uz rieku, eto

Sl. 84. London: tvrdja Tower.

nam mnogobrojnih vlastelinstva, dvorova i velikih perivoja, jer tu ne ima trgovine ni brodarstva. Dvor Richmond već ne obstoji, dok je Windsor još i danas prava priestolnica Englezkog dvora; sam dvor je vrlo prostran, a veliki perivoj (720 ha.) seže sa svojimi velikimi alejami i umjetnimi jezeri daleko na jug. I Kew sa svojim botaničkim vrtom i Eton sa svojom učenom školom pripadaju iztočno-londonskoj okolici. Sjeverno od Londona proteže se brežuljasta ratarska zemlja puna gradića i sela; nu još je živahnija južna, takodjer brežuljasta okolica Londonska. Poznatu kristalnu palaču kod Sydenhama sa sjajnom dvoranom i muzejem neprestano polaze Londonci. Na ovoj strani ima vanredno mnogo željezničkih pruga. Napokon iztočno od Londona navlastito na višoj i pristupnijoj obali Themze ima čitav niz predluka i gradića s mnogimi zavodi, koji svojim poslovanjem zahvataju cielu Britaniju po kopnu i po moru. Ovamo ide grad Deptford (86.000 st.), koji se već posve srastao s Londonom. Nadalje je Greenwich (50.000 st.) poznat svakomu zemljopiscu kao početni meridijan; tu je glasovita zvjezdarna i ogromni pomorski zavodi, poznati zbog ostataka Franklinovih. Zatim je Woolwich s ogromnim arsenalom Englezke bojne sile. Nasuprotno mjesto North Woolwich mnogo se bavi priugotavljanjem sprema za kabel. Kod ribarskoga mjesta i predluke Gravesend, koji njeki zovu „Cuxhafen na Themzi“ već je rieka znatno šira. Raztrgana obala Themze označuje ušće znamenitoga joj pritoka Medway-a. Tu je Chatam (47.000 st.) svojimi arsenali za Englezku pomorsku silu upravo tako znamenit kao Woolwich za kopnenu silu. Za obranu arsenala podignute su jako daleke utvrde, kakih inače u obće malo ima u Englezkoj. Posljednje su luke Londonske na polojnom otoku Sheppey-u, i to Queensborough u parobrodarskoj svezi sa Vlissingenom u Nizozemskoj i Sheerness, jaka tvrdja, predluka sa škverima i pomorsko kupalište. Na sjevernoj je strani Gravesenda Tilbury s ogromnimi brodarnicami, koje spaja željeznica s Londonom i Southend pomorsko kupalište i posljednja iztočna predluka Londona, koja se u novije doba napreže, da bude samosvojna i neodvisna o Londonu.

Ostala mjesta u Englezkoj i u Walesu. Grofija Kent, zarasla mjestimice malimi šumami i bujnim hmeljem, ide medju najljepše i najprijatnije priedjele u Englezkoj. Na obali ima mnogo manjih i većih luka, koje su ponajviše prievozne postaje za promet s Francuzkom i Belgijom. U nutarnjoj zemlji ima povjestnički znamenitih mjesta, ali ne ima modernoga velikoga grada, jer je preblizu London, kojega

Sl. 85. London: Zapadnoindijska brodarnica (dok).

predmjesta, kao što smo spomenuli, zahvataju u grofiju Kent. Mi ćemo spomenuti samo najznamenitije tačke. Na prvom je mjestu Dover (30.000 t.) prievozno mjesto za Calais i Ostende. Dover se tiska u dolinu medju stiene od krede, a na koliko je možno, širi se i uz more. Velegrad ne će Dover nikada postati, makar da u novije vrieme raste industrija i broj tamošnjih žitelja. Sve željezničke pruge, koje idu iz Dovera, prodiru dugimi tuneli obronke i prigorja Downsa. Zapadna pruga, koja se broji medju najumjetnije gradjevine u Evropi, vodi u Folkestone. Taj je grad bio njekoć duhovno sielo Kenta, zatim je za reformacije nazadovao, a u novije se vrieme opet diže kao pomorsko kupalište i zbog jakoga prometa s Boulognom. U nutarnjoj zemlji grofije Kent stari je i glasoviti grad Canterbury (22.000 st.), koji je razstavljen od mora samo jednim šumovitim gorskim obronkom. Ovaj se grad već od Rimskih vremena veoma često spominje u povjestnici Englezke; danas je miran i tih, te se iztiče jedino njekimi gradjevinami, napose krasnom stolnom crkvom. Canterbury kao i grad Maidstone trguje mnogo hmeljem. U primorju grofijâ Sussexa i Hampshira ima takodjer mnogo prievoznih postaja i kupališta. Tako je Hastings (42.000 st.) sa susjednim sv. Leonardom cvatuće pomorsko kupalište i na glasu svojim ribarstvom. Bitka g. 1066., koja nosi ime po Hastingsu, bila se nješto dalje na visih South Downsa. Preko Newhafena, koji podržaje svezu sa Dieppom u Francuzkoj, eto nas u Brightonu (120.000 st.), koji je još u prošlom vieku bio maleno ribarsko mjesto, a danas je sjajno pomorsko kupalište. Dalje na zapad razdrta je obala s dubokimi zatoni; tu su njeke najznamenitije luke južnoenglezke obale. Prva je Portsmouth na poluotoku Portsea. Ovaj grad sastoji za pravo od četiri mjesta i to od Portsmoutha, Portsea, Southsea i Landporta, a broji sa nasuprot ležećim Gosportom do 140.000 st. Svaki od tih dielova gradskih ima posebno lice: Portsmouth ima ogromne vojničke sgrade, Portsea veličanstvene spreme za pomorsko brodarstvo, Landport je sielo industrije, koja je u savezu s mornarstvom a Southsea, najprijatniji dio grada je kupalište. U Portsmouthu su najveličanstveniji škveri ne samo ciele Englezke već cieloga svieta. Vrlo ugledne utvrde brane ogromne radionice u Portsmouthu. Dalje na sjeverozapadu prodire u kopno Southampton-Water, dugi morski rukav. U dnu zatona prostire se na poluotoku, koji tvori široko ušće rieke Itchen luka Southampton (70.000 st.), mnogo spominjano izlazište englezkih zamorskih parobroda. Najveći dio putnika, koji putuju iz Londona

za Iztočnu ili Zapadnu Indiju, ide željeznicom do Southamptona, gdje prestupe na parobrod. U Southamptonu je jaka trgovina i znamenita brodogradnja. Za zemljopisca je veoma zanimljiv taj grad, bogat sredovječnimi ostatci kao sielo „Ordnance Survey“. Med obalom Hampshirskom i otokom Wight-om je Spithead izvrstno pristanište englezke mornarice. Promet i obćenje s otokom Wight-om, koji je jedino veliko odmaralište i kupalište za englezke velegradjane, vrlo je živahno. Otok je pun naseoba, ljetovališta, dvorova i perivoja. Na tom je otoku Osborne, jedan od priestolnih kraljevskih dvorova.

Zapadno od Southamptona obala je nješto jednoličnija. Cvatuće pomorsko kupalište Bournemouth nastalo je tek u najnovije doba. Najznatniji su zatoni Poole sa istoimenom živahnom lukom, zatim Weymouth nedaleko otoka Portlanda. Dalje se na ušću rieke Exe prostire Exmouth, predluka za veći unutrašnji grad Exeter (40.000 st.), koji je cvao prije svojom industrijom, a danas mnogo trguje. Nedaleko je na rječici Torbai mjesto Torquay, koje u novije doba zimi zbog blagoga podneblja Englezi vrlo mnogo polaze. Makar da smo se već znatno udaljili od Londona, vidimo u Devonshiru dva grada (Dartmouth i Plymouth), koja se mogu nazvati udaljenimi predlukami ili pomoćnimi lukami za London. Napose je Plymouth sa susjednimi gradovi Devonportom i Stonehousom (zajedno 80.000 st.) vrlo znamenita luka s ogromnimi škveri. Promet je odavle sa kolonijami vrlo znamenit, jer mnogi putnici i izseljenici rado putuju u zamorske zemlje iz ove zapadne luke, samo da si time donjekle skrate put po moru. Ovaj je grad, kao što većina južnoenglezkih pomorskih gradova raztrgan mnogimi malimi dragami, pa se razpada na mnoge skupine kuća. Grad brane jake utvrde.

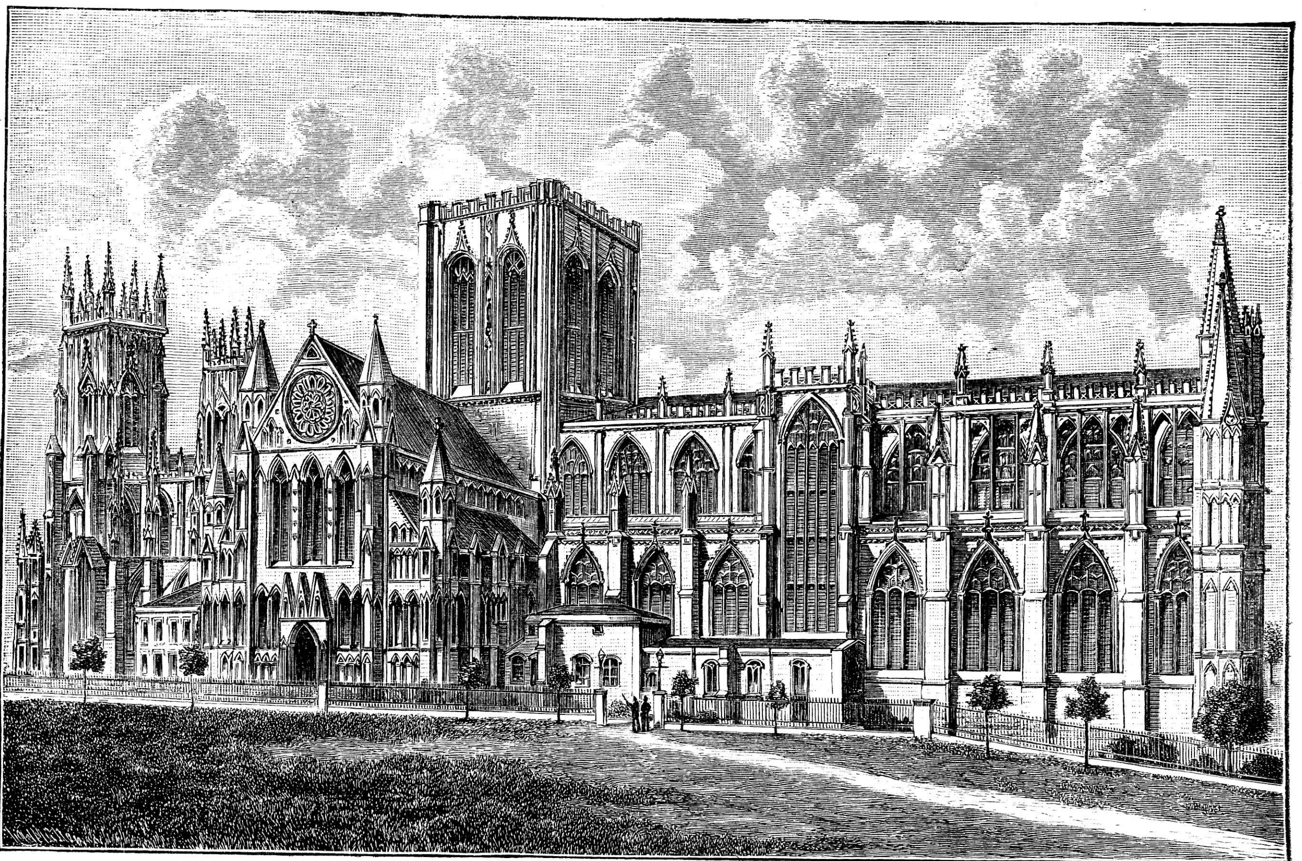
Na vrlo razvijenoj južnozapadnoj Cornwallskoj obali ima po svih dragah sijaset naseobina, koje ipak niesu znamenite. U predjašnje vrieme bila je važna luka Falmouth, a danas je znamenitiji Penzance, najzapadniji grad Englezke. On se prostire medju rtovi Lizardom i Landsendom, a poznat je kao trgovačko i kupalištno mjesto. Još je vriedan spomena grad Truro, luka za kositar i mjed. Uz rudnike je u tom gradu sielo svih uredaba i znanstvenih zavoda, koji su u savezu sa rudarstvom Cornwallskim. U nutarnjem Cornwallu ima više malih gradova (Bodmin, Launceston itd.) u kotlinah, gdje se stječu putovi sa svih strana. Na sjevernozapadnoj obali Cornwalla i na sjevernoj obali Devonshira ne ima većih luka. Ploveći zalivom Bristolskim eto nas pred ušćem Severne u velegradu Bristolu

na rieci Avonu, koji je za zapadnu obalu južne Englezke ono, što je London za iztočnu obalu. Dolina Avona kano da nije ništa drugo nego produljena dolina doljne i srednje Themze, kojom ide „Great Western Railway“ jedna od najstarijih i najznamenitijih željeznica spajajući Bristol sa Londonom. Sav promet Severnina poriečja kao i velik dio srednje Englezke naginje k Bristolskomu konalu. Bristol je udaljen 8 kilometara od ušća Avona. Uzka i dugačka luka prostire se u samom gradu. Bristol je već od srednjega vieka u prometnom savezu sa svimi lukami evropskimi kao i sa izvanevropskimi, a njegovo se ime često spominje i u povjestnici odkrića. Makar da je u naše doba Bristol donjekle zaostao za Liverpoolom, koji je bliži sjevernim industrijalnim okružjem, ipak je još uviek znamenit svojom trgovinom i industrijom. Grad broji 240.000 stanovnika. Sa rudami bogatim Walesom spaja ga veličanstveni most preko Severne kao i onomadne dogradjeni Severnin tunel. Ploveći uz Avon eto nas za kratko u kupalištnom gradu B a t h u, kojega su vruća vrela već stari Rimljani poznavali. — U grofijah Somersetu, Dorsetu, Berkshiru, Wiltshiru, Hampshiru, Surrey-u i Sussexu ne ima danas velikih gradova. Njekoć su bili znameniti S a l i s b u r y i W i n c h e s t e r, a danas je još najvažniji R e a d i n g (45.000 st.) na Themzi, razkrižje željeznica.

Iztočna obala Englezke nema u obće tako dobrih luka kao južna obala. Isti veliki zaton „The Wash“ ima mnogo prudova a nijedne veće luke. Veliki dio iztočnoenglezkih gradova bavi se više ribarenjem nego li plovitbom po moru; drugi su opet gradovi u pomorskoj svezi sa Nizozemskom, Njemačkom i sjevernom Evropom. Jedini Hull, koji je već nješto bliži tvorničarskim okružjem, dosta je znamenit za promet po oceanu. Od gradova na iztočnoj obali spomenimo C o l c h e s t e r (30.000 st.) njekoć znamenita postaja Rimljana a kasnije Danaca. Na medji Essexa i Suffolka prostire se maleni grad H a r w i c h poznat svojim ribarstvom, a ujedno znamenito prievozno mjesto za Holandiju. U dnu Orwellova zatona je stari grad I p s w i c h (52.000 st.). Na medji Suffolka i Norfolka je cvatuće ribarsko mjesto L o w e s t o f t. Dalje prema sjeveru je Y a r m o u t h (48.000 st.) središte ribarstva na sledje, pomorsko kupalište i znamenita prievozna tačka za Holandiju. Zapadno u nutarnjoj zemlji je stari industrijalni grad N o r w i c h (95.000 st.) na glasu svojimi sredovječnimi gradjevinami. U grofijah, koje su na sjeveru i sjeverozapadu Londonu, cvate osobito poljodjelstvo, dok je industrija neznatna. Tu su dva najglasovitija Englezka sveučilištna grada O x f o r d i C a m b r i d g e. Oxford

na Themzi, koja se dovle zove Isis, broji 40.000 žitelja, koji su gotovo svi ma u kakvoj svezi sa sveučilištem. Industrije ne ima u tom gradu gotovo nikakve. Pogled na Oxford upravo je veličanstven, jer mnogi učevni zavodi sa tornjevi, zatim nebrojene crkve podavaju gradu osebujno lice. Kao što su sgrade tako su i sve uredbe toga glasovitoga sveučilišta sredovječne. Uza sve to zauzimlje Oxfordsko sveučilište danas kao i njekoć odlično mjesto na znanstvenom polju. Cambridge drugi sveučilištni grad (35.000 st.) zaostaje donjekle na znanstvenom polju za Oxfordom. I Cambridge ima sredovječno lice, nu ipak su tu gradjevine većim dielom od cigle, dok su u Oxfordu od kamena. Medju ostalimi gradovi još je najznamenitiji Northampton (55.000 st.), u kojem se gotovo jedna trećina žitelja bavi priugotavljanjem obuće.

Englezka polojna zemlja nalična je na nizozemske i frizijske priedjele, jedino što nije toliko izvrgnuta poplavam. Najznatnije je mjesto u tom kraju Peterborough, poznato kao što mnoga mjesta u iztočnoj Englezkoj po liepoj stolnoj crkvi. I prostrana grofija Lincoln pripada jednim dielom polojnoj zemlji. Istoimeni glavni grad (40.000 st.) ove grofije bijaše njekoć treći grad Englezke, nu danas je znatno zaostao za ostalimi velikimi gradovi. Još su znamenita mjesta u toj grofiji Boston i Grimsby, na glasu svojim ribarstvom. U Yorku, najvećoj Englezkoj grofiji, prostire se gotovo u sredini tihi istoimeni glavni grad (62.000 st.), koji je stao nazadovati već za gradjanskih ratova pri koncu srednjega vieka. I danas je u gradu slaba industrija i trgovina, nu stranci dolaze ovamo zbog veličanstvene stolne crkve, koju nam prikazuje slika 86. Ovo je gotovo najljepša stolna crkva u Englezkoj; duga je 160 m., a široka 67 m., a visoka poprieko 30 m. Ova je crkva prvobitno zasnovana god. 626., ali današnja sgrada potječe ponajviše iz 13. i 14. vieka; srednji toranj visok 65 m. nije posve dogradjen. — Mnogo je veći i znamenitiji grad Kingston na Hullu, malenoj rječici, koja sa sjevera pritječe Humberi i po kojoj se obično grad zove samo Hull (200.000 st.). U 14. stoljeću bijaše taj grad treća luka kraljevstva, pa su bile znamenitije luke jedino London i Bristol. Danas je Hull u prometnoj svezi ponajviše sa sjeveroiztočnimi Evropskimi lukami, nu ujedno se bori i za promet sa zamorskimi zemljami. Industrija i ribarenje je vrlo znamenito u tom gradu, ali Liverpoola ne će Hull nikada dostići. Još je vriedan spomena cvatući grad Scarborough vrlo slikovita položaja, okružen pećinami i gudurami na glasu kao pomorsko kupalište.

Sl. 86. Stolna crkva u Yorku.

Prodjimo sada od juga prema sjeveru pretežno industrijalne priedjele u Englezkoj i Walesu. Malena kneževina Wales sastojeći od 12 grofija na glasu je svojimi rudnici i industrijom u južnom, a donjekle i u sjevernom dielu, dok sredinom zemlje više cvate narodno gospodarstvo (poljodjelstvo, stočarstvo, imenito ovčarstvo). Na jugozapadu Walesa prodire duboko u zemlju vrlo člankoviti zaton Milfordhaven, gdje se napose u brodarnicah Pembroka dižu ogromne škveri. U tom bi zatonu bila izvrstna postaja za brodove, da nije tako daleko od Kanala i Londona. Dalje prema iztoku je po cielom svietu poznati bakreni grad Swansea (70.000 stan.). Ovaj je grad počeo cvasti u 18. stoljeću, pa je i danas prvi grad na zemlji za bakar, koji se ovamo sa svih dielova svieta uvozi. Grad prikriva neprestano gusti dim, koji se diže iz nebrojenih dimnjaka, a u luci sve vrvi od ladja, natovarenih ugljenom i bakrom. Ugljeni je grad prvoga reda Cardiff (110.000 st.), u koji vode nebrojene željezničke pruge donoseći luci ugljen iz gora južnoga Walesa. Što je Cardiffu ugljen, to je Newportu (već u Englezkoj) željezo. U rudarskih okružjih nutarnjega južnoga Walesa procvao je naglo grad Merthyr-Tydvil (55.000 st.) zbog blizih rudnika vanredno bogatih ugljenom i željezom. U nutarnjem Walesu ne ima većih mjesta, makar da ima u zemlji starih gradina i dvorova. Na velikom Cardigan-zalivu diže se u novije vrieme Aberystwyth kao pomorsko kupalište i središte naučnoga rada u Walesu. U sjevernom Walesu ima više malih cvatućih gradova. Carnarvon gospoduje nad južnim, a Bangor nad sjevernim izlazom Menai-ceste. Holyhead na Holy-Islandu, prievozna tačka za Irsku, svezan je s kopnom željeznicom.

Grofije Monmouth, Gloucester, Worcester, Hereford i Shrewsbury zapremaju iztočno prigorje Waleske gorovine. Osim nješto poljodjelstva, i ovi su priedjeli rudarski i industrijalni. Mi ćemo spomenuti samo najvažnija mjesta ovih grofija, koje imadu na sve strane i do mora i do rudnika izvrstna obćila. Gloucester (40.000 stan.) je znatna luka, spojena konalom s udaljenim morem. U Worcestru (38.000 stan.) cvate raznovrstna industrija, napose je na glasu obrt porculana. Worcester bijaše njekoć kao najveći dio Englezkih gradova, koji se svršuju na -cester, tabor (castrum) Rimski, pa se k tomu često spominje i u sredovječnoj ratnoj povjestnici. Sjeverno od Worcestra je industrijalni grad Kidderminster, na glasu svojimi ćilimi. Dolinom Severne kao i dolinom sjevernoga i južnoga Avona ima mnogo rudnih vrela, oko kojih su nastala sjajna kupališta: Chel-

tenham (50.000 st.), Leamington, spomenuti već Bath i mnoga kupališta u „Malvern-Hills“ zapadno od Worcestra. Stari grad Shrewsbury (28.000 st.) prostire se poput Berna na poluotoku, koji s tri strane obtječe rieka Severna. Već imena mostova u tom gradu „waleski“ i „englezki most“ svjedoče, da je Shrewsbury medjašnji grad, pa je s toga često stradao za ratova i razpra. Danas se iztiče mnogimi starimi sgradami od drva, raznolikom industrijom, a k tomu je znamenito razkrižje željeznica.

Grofija Warwick ima mirnih poljodjelstvenih priedjela uz bučna industrijalna okružja. Ovdje je vriedan spomena Stratford na sjevernom Avonu, „Shakespearov grad“, zatim Warwick, glavni grad grofije. Stari grad Coventry (45.000 st.) već je u napučenom industrijalnom okružju, kojemu je središte orijaški tvorničarski grad Birmingham (460.000 st.). Birmingham, u srednjem vieku još neznatan grad, procvao je svojom industrijom u novije doba zbog nedalekih ogromnih ugljenika. U Birminghamu cvate kovinska industrija razne vrste: tu se izradjuju sitna pera za pisanje (na godinu oko 900 milijuna komada), kao i topovske cievi, i parni kotlovi. Gotovo ne ima kovinske robe, ma koje vrste, da se ne bi u Birminghamu izradjivala i razpošiljala u najudaljenije krajeve zemaljskoga površja. U Birminghamu se 35% žitelja bavi industrijom. Pogled velikih Englezkih tvorničarskih gradova nije osobito prijatan, kao što nam svjedoči slika 74. na str. 277. Tu vidiš duge nepravilne ulice s malenimi kućami za stanove, ali s tim ogromnijimi radionicami i tvorničarskimi sgradami; mjestimice prekidaju ulice konali, željezničke pruge s veličanstvenimi kolodvorskimi prostorijami za obrtnine. U novije doba ide se u tvorničarskih velegradovih za tim, da se parkovi i trgovi izpune znanstvenimi zavodi, školami i muzeji. Crkava ima takodjer obično mnogo u tih gradovih, ali niesu osobite graditeljske vriednosti. I sav okoliš Birminghama, navlastito na sjeverozapadu, bavi se industrijom (Dudley, Wednesbury, Wolverhampton i t. d.). Stafford, glavni grad istoimene grofije, na glasu je kožarstvom, pivarstvom i tvornicami obuće. Skrajnji sjever Staffordshira pun je gradova, koji su na glasu zemljanimi tvorinami, s toga se zove ovaj kraj „the potteries“. Ovamo idu gradovi: Hanley (52.000 stan.), Stoke na Trenti i Newcastle under Lyme.

U grofijah Leicesteru, Nottinghamu i Derby-u uz cvatuće poljodjelstvo sve se više širi industrija. Već je Leicester (150.000 st.) svojimi tvorinami od vune na glasu, nu još je znamenitiji Not-

tingham (240.000 st.), koji pamučnimi čarapami i sličnom robom obskrbljuje cielu Englezku. Po okolišu spomenutih gradova slabo se razširila industrija. U grofiji Derbyu ima na obroncih Penninijske kose rudnih vrela i prijatnih kupališta. U samom Derby-u (100.000 st.) cvate razna industrija, tu je glavni sklop s ogromnimi radionicami željezničke mreže „Midland“, koja seže od Londona do Škotske medje. U susjednoj grofiji Chesteru znamenita su mjesta: Macclesfield (40.000 st.), stari grad na glasu industrijom svile, zatim Crewe na razkrižju željeznica i Chester (40.000 st.), prastari rimski grad s jasnimi tragovi „castruma“.

U grofiji Lancasteru vanredno se nagomilalo žiteljstvo. Tu nas najviše zanimaju dva grada: pomorski grad Liverpool i kopneni grad Manchester, koji nastoji, da s pomoću konala postane primorskim gradom. Orijaška luka u Lancashiru staroga je podrietla, ali je pravo procvala istom u naše doba, i to više zbog blizine ogromnih ugljenika, nego li s toga, što se zamuljila Chesterska luka. Godine 1887. brojio je Liverpool 593.000 stanovnika, a k tomu još ide i 100.000 žitelja susjednoga nasuprotnoga grada Birkenheada u Cheshiru. Birkenhead je danas Mersey-tunelom posve skopčan sa Liverpoolom. U Liverpool ulazi i izlazi na godinu vanredno velik broj brodova (do 20.000 sa 9 milijuna tona). Dok je London prva uvozna luka, Liverpool je prva izvozna luka. Ogromne brodarnice i škveri nižu se s obje strane rieke Mersey-a. Od žitelja se u Liverpoolu 23% bave industrijom, a 11% trgovinom. Grad se od obale Mersey-a sve više podiže, pa čitav bezbroj željezničkih tunela spaja luku i brodarnice sa suhom zemljom. Za jedan sat eto nas u Manchestru (400.000 stanovnika, a k tomu još posve blizi Salford sa 230.000 žitelja), koji već davno cvate svojom industrijom. Svojim izgledom sličan je Manchester ostalim već opisanim englezkim tvorničarskim gradovom. Tu je glavno sielo pamučarstva, ali uza to znamenita i kovinska industrija. Kako je Manchester ovisan o pamuku, najbolje se vidjelo za američkoga gradjanskoga rata, kad je jenjao dovoz pamuka. Velik dio lokomotiva, koji se upotrebljavaju u Englezkoj i u zamorskih zemljah posljednjih 50 godina, izradjuje se u Manchestru i u okolici. 33% žitelja bavi se industrijom, a 7% trgovinom. U okolišu Liverpoola i Manchestra vanredno cvate raznovrstna industrija u mnogih gradovih, od kojih spominjemo samo najveće kao: Warrington (50.000 st.), Stockport (65.000 st.), Oldham (145.000 st.), Bolton (120.000 st.), Wigan (50.000 st.), Blackburn

(125.000 st.) i Preston (110.000 st.), stari povjestnički grad, koji je donjekle na rieci Ribbli ono, što je London na Themzi. Preston, pamučarski grad, k tomu je za sjevernije industrijalne gradove zgodnija luka nego li Liverpool.

Kao što je Lancashire isto je tako i zapadni Yorkshire na glasu svojom industrijom. Tako je u kotlini, koju Don protječe, Sheffield (Township 98.000 st., a Borough 333.000 st.) „grad nožara". I okolica Sheffieldska je puna industrijalnih mjesta, koja uzdržavaju susjedni bogati ugljenici i majdani željeza, makar se u Sheffieldu i švedsko željezo mnogo preradjuje. Preko manjih industrijalnih mjesta eto nas u Leedsu s okolišem 350.000 stanovnika, u kojem prevladjuje tekstilna industrija navlastito vunenine. Dakako da uz to cvate i kovinska industrija, a i suknarstvo, koje su već doseljenici Nizozemski podigli, cvate i danas. Leeds je ujedno i na naučnom polju vrlo napredan grad. U Leedsu se bavi industrijom 33%, a u Sheffieldu 31% svega žiteljstva. U okolici Leedsa ima mnogo obrtnih mjesta, med kojimi se osobito iztiče: Bradford (240.000 st.) industrijom vune jedan od prvih gradova u Evropi. Nješto su manji, ali industrijom vrlo znameniti gradovi: Halifax (85.000 st.) i Huddersfield (95.000 st.). Dalje na sjeveru na rieci Teesu zbog obilja kamenoga ugljena dižu se novi industrijalni gradovi. Tu su Stockton (60.000 st.) i Darlington (40.000 st.) za uviek znamenita mjesta u povjestnici komunikacija zbog prve željeznice, zatim grad Middlesborough, koji je američkom brzinom od sela postao gradom sa 60.000 stanovnika. Malena grofija Durham ima vrlo gustu željezničku mrežu i mnogo industrijskih mjesta. Na obali je stari Hartlepool i noviji Westhartlepool, luka za ugljen, industrijalno mjesto, središte ribarstva i pomorsko kupalište. Na ušću „ugljene rieke" Weara je Sunderland (140.000 stan.), stari doduše grad, ali je procvao tek u današnje doba „crnoga zlata". U toj se luci nakrcava najveći dio ladja za Norvežku i zemlje Baltičkoga mora. I brodogradnja je u Sunderlandu vrlo znamenita. Stari se Durham nije okoristio industrijom ni trgovinom, već je ostao sielom nauke. Još znamenitiji nego Sunderland je velegrad na Tyni Newcastle (već u Northumberlandu) sa Gatesheadom svojim nasuprotnim gradom u Durhamshiru. Oba grada zajedno broje danas 240.000 žitelja, dok su na početku 19. vieka jedva 60.000 brojila. Bregovi rieke Tyne, koja razstavlja oba grada, visoki su, pa ih spaja glasoviti most. Od stare rimske medjašne tvrdjave „Pons Aelii" nastao je grad, koji se tek od god. 1050. zove Newcastle, te

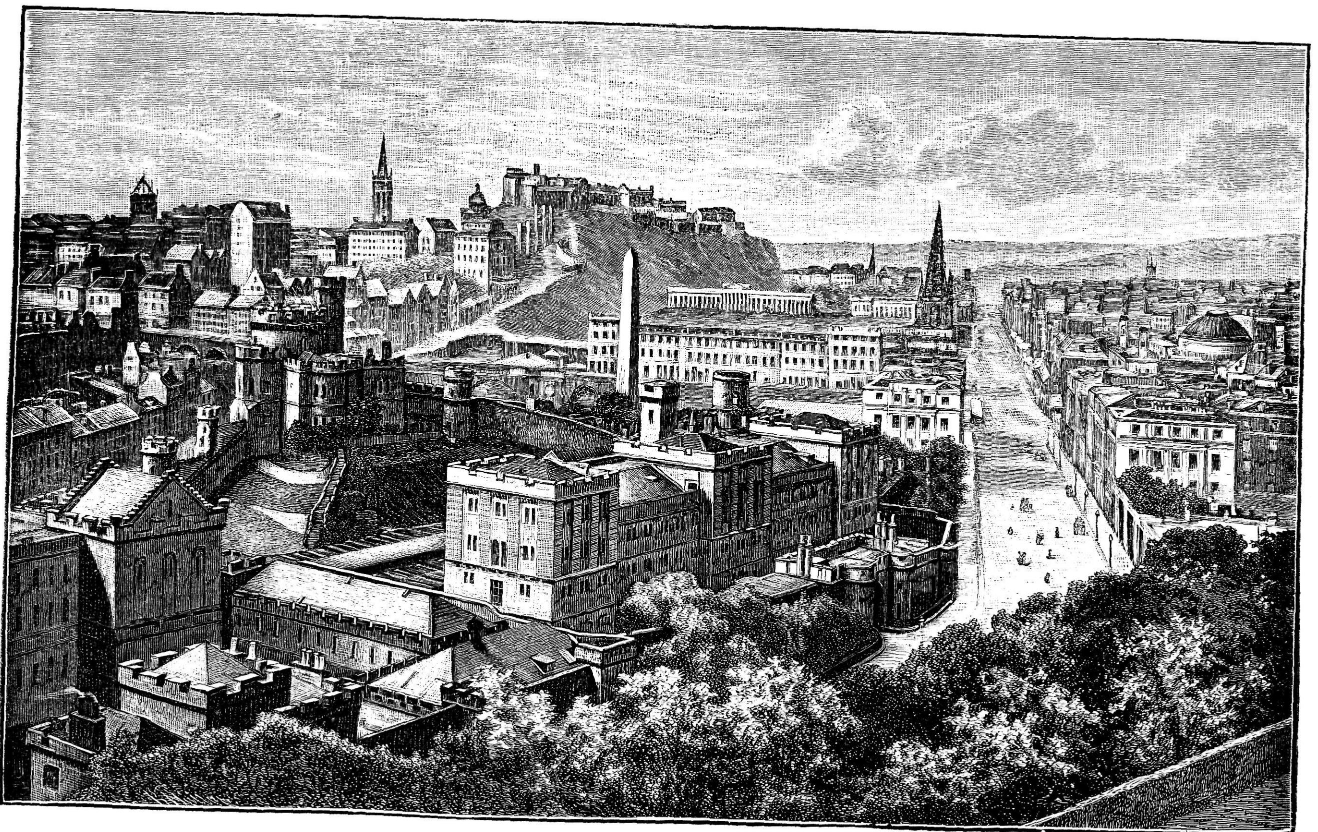
je u naše doba ugljenarstvom, industrijom željeza (gradnja lokomotiva zasnovana po Stephensonu), kemijskom i staklarskom industrijom postao vanredno znamenitim tvorničarskim gradom. Od Newcastla do mora je (15 km.) s obje strane rieke Tyne bezbroj tvorničarskih sgrada i sprema. U Newcastlu se bavi 25% žiteljstva industrijom, a uza to je dosta znamenit u tom gradu napredak i na naučnom polju. Na ušću Tyne je napredni dvograd: sjeverni i južni Shields, a nješto sjevernije cvatuće pomorsko kupalište Tynemouth. Na sjeveroiztoku Englezke ne ima više važnijih mjesta.

U sjeverozapadnoj Englezkoj ne ima velikih gradova, kao što smo na iztoku spomenuli Sunderland i Newcastle, ali ima mnogo srednjih gradova, od kojih su njeki (na pr. Barrow in Furness) poput Middlesborougha američkom brzinom procvali. Najznatnija su mjesta na zapadnoj obali: Lancaster, Whitehaven, Maryport i znameniti medjašni grad Carlisle, pun povjestničkih uspomena.

Otok **Man** ima jedino na obalah znatnijih mjesta. K Englezkoj gleda Douglas (18.000 st.) vrlo posjećeno pomorsko kupalište; na zapad gleda nazadajući grad Peel, a na jug Castletown, kroz stoljeća glavno mjesto i luka Port Erin. Otok je Man dobro napučen; žitelji se bave rudarstvom, poljodjelstvom i ribarstvom. Kao na otocih u Kanalu tako i na otoku Manu ima za starinara i etnografa liepe gradje.

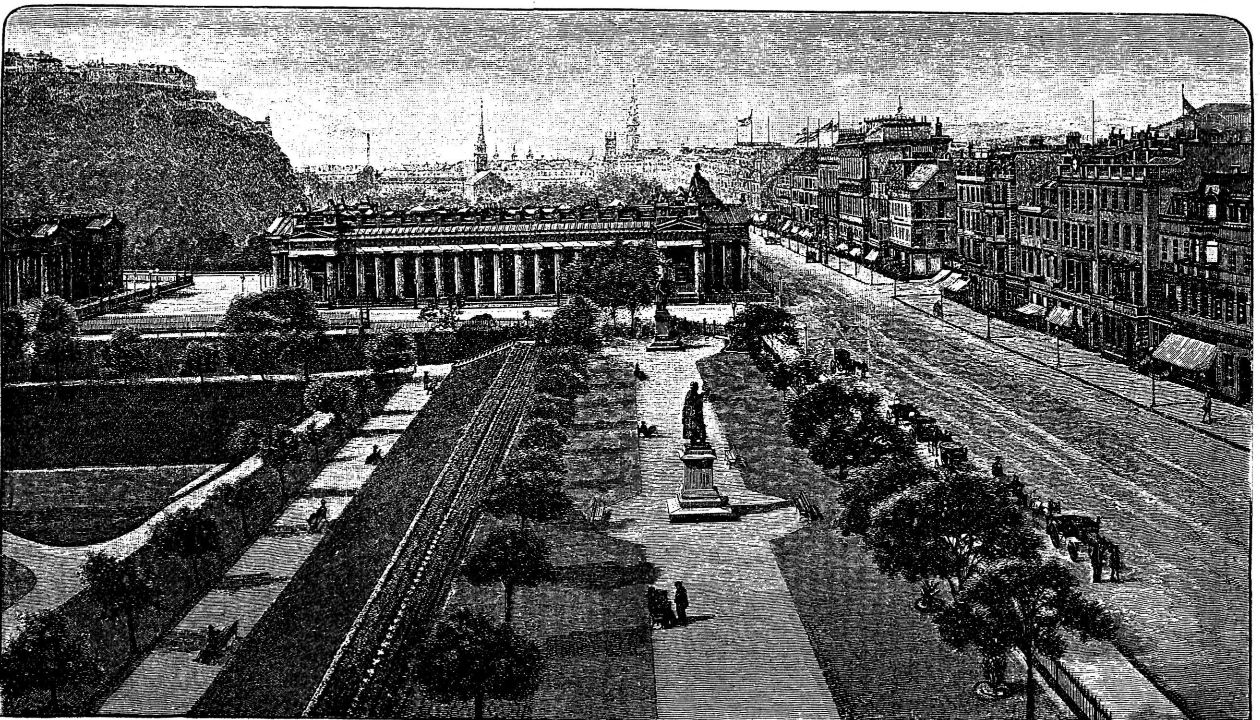
B. Škotska.

Škotska ide u one zemlje Evropske, u kojih razdioba većih mjesta najviše ovisi o razitoj i visinskoj razgrani tla. Jedino u otvorenom i prilično ravnom pojasu Lowlanda izmedju Clyde-zatona i Firth of Fortha razvilo se više gradova na okupu. Uslied osobito povoljnih prilika nastao je ovdje drugi grad Britanskoga otočja, ali uzanj je samo još jedan jedini velegrad na prevlaci. Ostali pak izokolni srednji gradovi zaostaju za velikimi Englezkimi tvorničarskimi gradovi, te samo tri grada broje preko 50.000 stanovnika. Drugi niz gradova razvio se na pristupnoj i dosta plodnoj sjevernoiztočnoj obali, ali najveći grad u tom nizu seže do polovice žiteljstva u Edinburghu. Na sjeveru i sjeverozapadu kao u nutrašnjoj visočini ne ima većih mjesta, a i u južnih gorskih priedjelih ne ima velegrada, pače niti grada, koji bi brojio do 50.000 stanovnika. Po tom je sav znanstveni i industrijalni rad i život omedjen na uzki priedjel u sredini i na sjeveroiztoku zemlje; sve drugo slabo napreduje.

Sl. 87. Edinburgh.

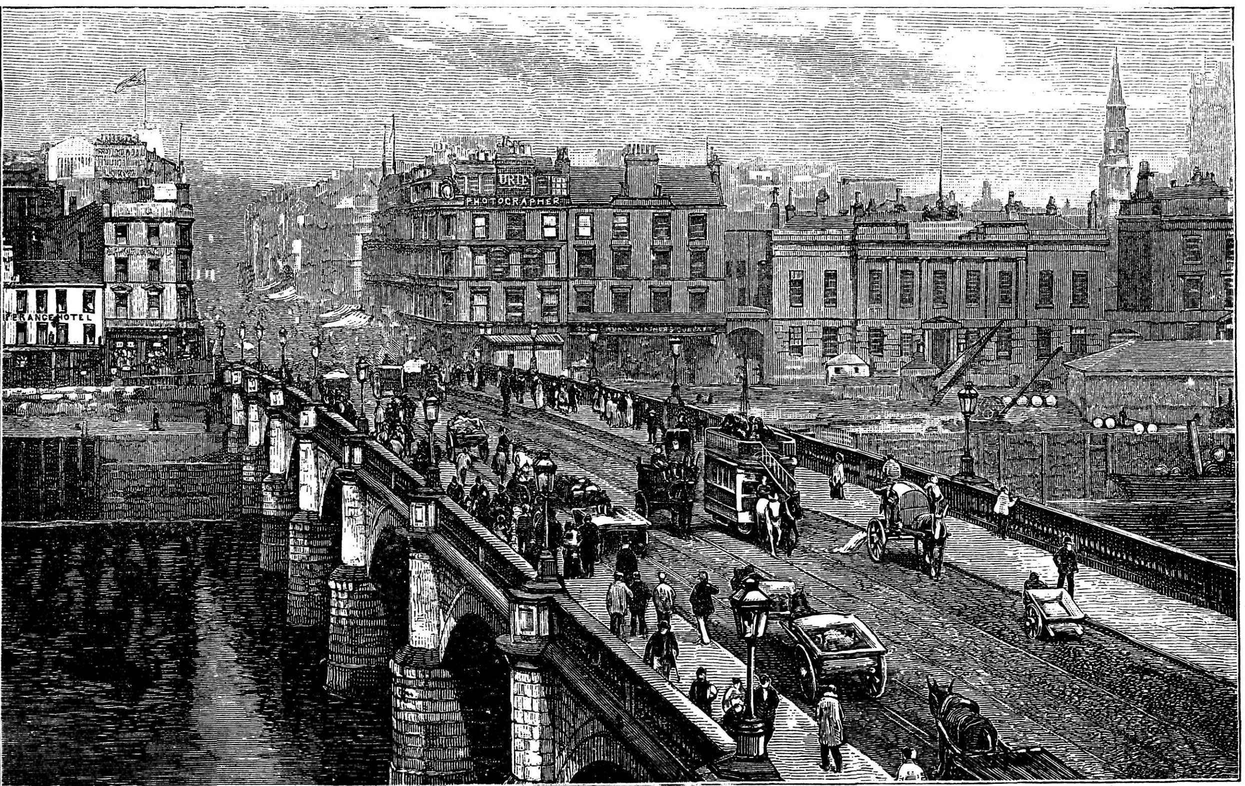
Položaj Edinburgha (270.000 st.), glavnoga grada Škotske, osebujan je i vrlo liep. Na primorskoj ravnici dižu se strme stiene, koje njeki poredjuju sa pećinami u Atheni. Na jednoj se takovoj stieni diže stara gradina Edinburžka, a na podnožju se steru ulice staroga grada sežući do brežuljaka Calton-Hilla i Arthur-Seata. Dvor Holyrood je na iztočnom kraju staroga grada, kojim se stere čitav labirint ulica s kućami do 10 katova visokimi. Novi grad (slike 87. i 88.) je dakako živa opreka staromu gradu. Tu su široke ulice, mnoge prekrasne gradjevine prostrani vrtovi i livade. Na kraju grada je tvorničarsko okružje, makar da nije Edinburgh u pravom smislu industrijalni grad. Edinburgh je naime pretežno grad nauke: napose njeguje se zemljopisna znanost, tu ima mnogo knjižara tiskara i kartografijski zavod. Edinburgh je nezdrav grad koje zbog zlih stanbenih prilika koje pak zbog oštroga vjetrovita podneblja. Industrija je liepo procvala u Edinburžkih lučkih gradovih (Leith, Portobello i t. d.). Na doljnoj Clydi je mnogo bučniji život nego li u iztočnoj Škotskoj, kao što nam već gušća željeznička mreža kazuje. Glasgow je dosta udaljen od mora. Clyde je razmjerno malena rieka, koju su tek nakon dugotrajnih i skupocjenih radnja na toliko proširili i priredili, da se može Glasgow nazvati pomorskom lukom. Glasgow je star grad. Od njekadašnjih gradjevina sačuvala se jedina stolna crkva, koja se diže gotovo posve na iztočnom kraju grada, jer se noviji grad samo na zapad, k moru, širi. Danas broji Glasgow 680.000 žitelja, a s izokolnimi mjesti računa Bartholomew broj žitelja u Glasgowu na 750.000. Grad je osobito znamenit svojom industrijom, pa ne ima gotovo nikakve vrste industrije, koja ne bi cvala u tom gradu, gdje se 35 % žitelja bavi industrijom, a 7% trgovinom. Ipak treba da spomenemo, kako procvat Glasgowa ne ovisi toliko o geografskih povoljnih prilikah koliko o djelatnosti tamošnjega žiteljstva. Makar naime obližnji rudnici i ugljenici prijaju Glasgowu, to s druge strane donjekle sakriti ulaz u Clydu, do koje se dodje po burnom i gustom maglom pokritom moru, svakako sprečava procvat grada. K tomu zaprema industrijalni pojas u Škotskoj razmjerno neznatni priedjel. I brodogradnja liepo cvate u Glasgowu: god. 1885. sagradilo se tu 111 brodova od željeza i ocali, a k tomu 19 u Greenocku i 38 u Port-Glasgowu. I vanjsko lice grada postaje po malo modernije: široke upravne ulice presiecaju grad (sl. 89.), a uza to se svuda šire parkovi. Zdravstvene su prilike u gradu ipak još uviek nepovoljne. Predluke su Glasgowske na južnom briegu Clyde Port-Glasgow i važni Greenock, za koji se njeko vrieme

Sl. 88. Edinburgh (Princes Street).

činilo da će preteći isti Glasgow. Danas broji Greenock 70.000 žitelja, a na glasu je svojimi čistionicami sladora, škverima i njekimi zamorskimi svezami. Sjeverno od Glasgowa je Dumbarton vrlo učvršćena luka sa čuvenim dvorom na strmenitoj stieni, zatim Helensburgh kupalište i mjesto, koje mnogo polaze turiste. Južnozapadno od Glasgowa je Paisley znamenit svilarski i pamučarski grad.

U južnozapadnoj Škotskoj ima mnogo luka (Irvine, Ayr i t. d.), ali ne mogu zbog blizoga Glasgowa procvasti, pače i nazaduju kao na pr. Port Patrick, njekoć znamenito prevozište za Irsku. Na Tweedu su još vriedna spomena mjesta: Haddington tržište za žito, zatim na obali pomorska kupališta North Berwick i Dunbar. — Na poluotoku izmedju Firth of Fortha i Firth of Taya ne ima znatnijih mjesta. Isti St. Andrews je kao luka nazadovao, nu na glasu je još i danas svojim najstarijim u Škotskoj sveučilištem. U dnu drage Tay je grad Perth (32.000 st.), kao i Stirling ključ sjevernoiztočne Škotske. Odavle prodire „planinska željeznica“ u gorje presiecajući ga od juga k sjeveru. Ovaj liepi i u povjestnici Škotske često spominjani grad gospoduje nad dolinami Taya i Almonda, a donjekle dalje na jugu nad dolinom Earne. Još je mnogo važniji grad Dundee (150.000 st.), koji se prostire više izvana na sjevernoj strani zatona, gdje se ovaj sužuje. Industrija platna donosi tomu prostranomu gradu veliki dobitak; tu je ujedno sielo ribarstva imenito na tulanje i kitove. Idući obalom preko staroga Montrosa i Stonehavena eto nas u Aberdeenu (110.000 st.), najsjevernijem velegradu sdruženih kraljevina. Ovaj je grad osobite vanjštine zbog mnogih gradjevina od granita, te je znamenit svojom pomorskom trgovinom i ribarstvom. Iz Aberdeena se ne izvoze samo ribe nego i mnogo povrtelja u London, što nam svjedoči, da i u sjevernoiztočnoj Škotskoj ima rodne zemlje. Aberdeen je ujedno i sveučilištni grad. Sjevernije luke Fraserburgh i Peterhead bave se mnogo lovom na haringe, a potonji je grad stekao častno ime posljednjih decenija pri odkrićih u arktičkom moru. Od kopnenih gradova poznat je ovdje na sjeveru Elgin zbog krasnoga položaja i zdravoga podneblja. Glavni grad sjeverne Škotske je za pravo Inverness (19.000 st.). Taj grad ima vrlo zgodan položaj na sjevernom ušću velike kaledonske prosjeke. Dakako zbog siromašne okolice nije mogao nastati tu veliki grad, ma da i je središte sjevernoškotskih željeznica i ljetovalište stranaca. Dalje su na sjeveru vriedna spomena još sliedeća

Sl. 89. Glasgow: Bromielaw-most.

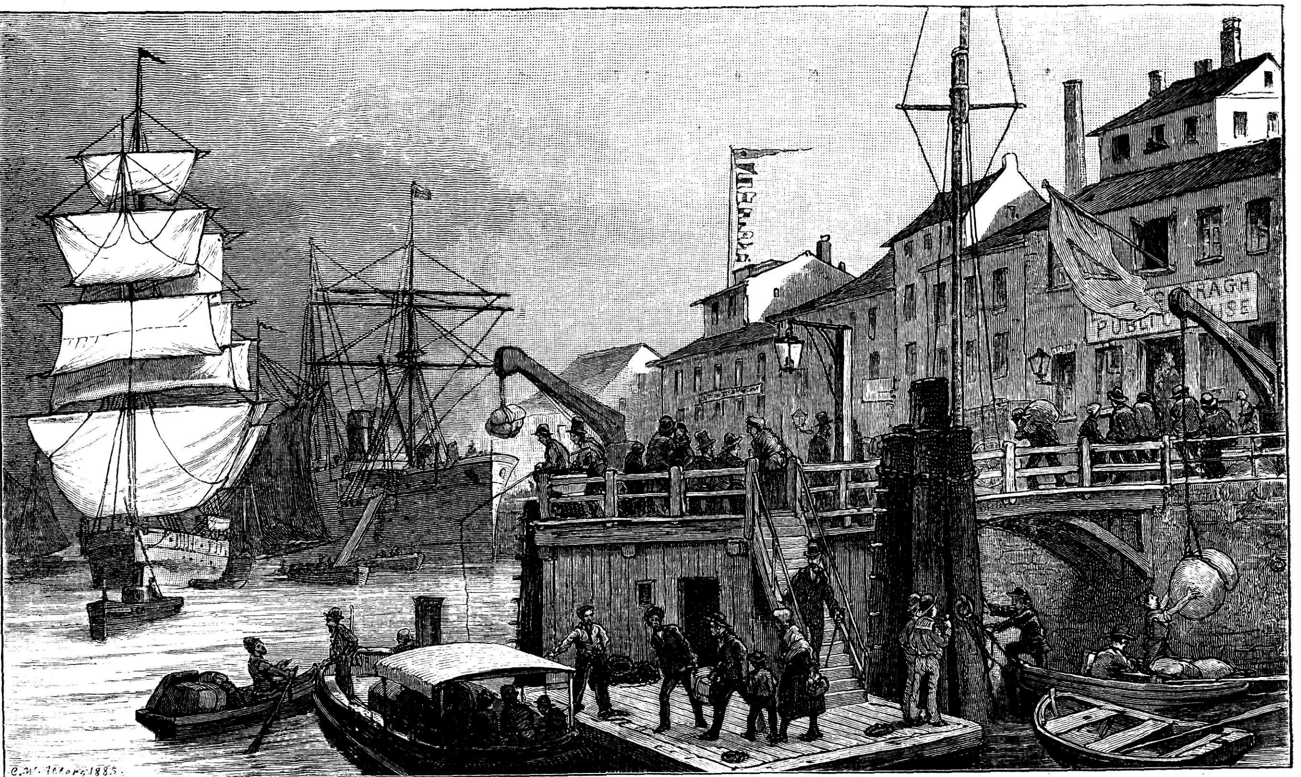
mjesta Dingwall, Tain, Wick i Thurso, poznata meteorologijska postaja.

U sjevernozapadnoj Škotskoj ne ima većih mjesta. Ovamo zalaze jedino turiste, da se naužiju prirodnih krasota u tih krajevih, gdje ima mnogo ruševina bogatih pričami i povjestničkimi spominjaji. Većih naseobina ima na Škotskih otocih jedino na iztočnoj strani, koja je okrenuta ka kopnu. Tako je na Mullu mnogo polaženo mjesto Tobermory, na Skyu Portree a na Lewisu Stornoway. Isto su tako na Orkneyskom i Shetlandskom otočju glavna mjesta na iztočnoj strani. Stari slikoviti gradić Kirkwall na Pomoni obiluje zanimljivimi gradjevnimi spomenici. Napokon je Lerwick, glavno mjesto Shetlandskoga otočja, najsjeverniji grad na Britanskom otočju.

C. Irska.

Dublin, glavni grad Irske, prostire se takodjer na iztočnoj strani, koja gleda prema glavnom otoku; k tomu je taj grad u sredini obale jednako udaljen od sjeverne i južne tačke Irske. Dublin bijaše njekoć drugi grad Britanskog otočja, ali padanjem žiteljstva u Irskoj i on je nazadovao. Dok je grad brojio god. 1811. već 179.000 stanovnika, nije od onda znatno napredovao, pače je gdjekada nazadovao. God. 1881. brojio je Dublin 250.000 stanovnika, a god. 1887. računalo se dakako sa predmjesti 353.000 žitelja. Industrijom se bavi 28% a trgovinom samo 4% stanovničtva. Prostrani grad jednako se stere na oba briega neznatne rieke Liffeya, nu ipak su najznamenitije zgrade i ulice na sjevernoj strani. Krasne javne zgrade i njeke glavne ulice u velikoj su opreci prema neprijatnim dielovom grada, u kojih stanuje siromašnije žiteljstvo. Slika 90. prikazuje nam jedan dio luke Dublinske, a slika 91. carinaru u Dublinu, koja je pri ulazu i na kupuli bogato izkićena stupovi. Malo Englezkih gradova ima tako prostrani park, kao što je u Dublinu 584 ha veliki Phönix-park. Industrijom i trgovinom znatno zaostaje Dublin za Belfastom. Okolica je Dublinska vrlo prijatna, makar da ne ima ovećih mjesta osim predluke Kingstown (20.000 st.), kamo se ukrcavaju putnici iz Englezke.

Na obali južno od Dublina ima obično u zatonih i na riečnih ušćih gradova, ali razmjerno malenih kao Wicklow, Arklow i Wexford. U dnu uzkoga i vrlo razgranjenoga zatona, u koji se izljevaju Barrow i Suir, prostire se Waterford (24.000 st.). jedna od najznamenitijih luka za izvoz Irskih prirodnina. Zbog položaja i

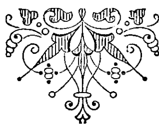
Sl. 90. U luci Dublinskoj.

svojih odnošaja prema Englezkoj spominje se taj grad više puta u ratnoj povjestnici. Preko manjih luka Dungarvana i Youghala eto nas u Corku (85.000 st.), koji se stere u dnu Cork-Harbour zatona. Veći je dio grada na otoku, koji tvori rieka Lee. Prije se mnogo više nego danas goveda i mesa („mesara Irske“) izvozilo iz toga grada na sve strane; nu grad je i danas vrlo živahan, jer se tu ili barem u predluci Quenstownu mnogi putnici iz Amerike izkrcavaju, a zatim putuju dalje željeznicom do Dublina. Krajnji jugozapad Irske, makar da je pun zatona, ima ipak malo luka; tlo je ovuda pusto i slabo napučeno. Još je najznatnija luka Tralee, iz koje se izvozi žitak i maslac, a uvozi ugljen, željezo i drvo za gradju. Na západnoj obali su dva veća zatona, a na svakom je dosta važna luka. U zatonu na ušću Shannona stere se Limerick (42.000 st.), koji slabo napreduje, makar da mnogo trguje s proizvodi svinjogojstva i inimi predmeti. I grad Galway na istoimenom zatonu usred zapadne obale podudarajući se sa Dublinom na iztočnoj obali nije se okoristio svojim položajem ni blizinom Amerike. Veći dio prometa s Amerikom ide uzprkos daljemu putu više preko Queenstowna ili Englezke nego li preko industrijom siromašnoga Galwaya. U gorovitijoj sjeverozapadnoj Irskoj ima u svakoj većoj dragi lukâ, medju kojimi je Sligo najznamenitija luka na cielom sjeverozapadu i ujedno središte ribarskoga okružja. Industrijalni sjever Irske ima osim mnogih manjih dva velika pomorska grada: Londonderry i Belfast. Prvi, stari grad, liepa položaja u dnu Lough Foyla zvao se prije samo Derry, te je pridjevak London dobio istom u 17. stoljeću, kad su ovdje Londonski trgovci stekli posebne povlasti. U tom je gradu znamenita industrija platna i važno pristanište američkih parobroda. Žitelja ima preko 30.000. U dnu dubokoga zatona Lough of Belfast prostire se Belfast (220.000 st.) najživahniji grad Irske. Belfast je bio u prošlom stoljeću neznatan grad, a u naše doba preteći će valjada brojem žitelja i Dublin. Grad je procvao najviše vanrednom industrijom platna, za koje dobiva gradju sa ogromnih laništa u sjevernoiztočnoj Irskoj. U svem se bavi 36 % žitelja industrijom lana. Belfast se ističe bujnom vegetacijom zbog vrlo zaklonjena položaja; k tomu je uzprkos velikoga broja radnika vrlo zdrav grad. Mjesta na obali izmedju Belfasta niesu znamenita. Jedino je vriedan spomena Newry zbog prometa sa Holyheadom i kamenoloma granita, zatim platnarski grad Drogheda na povjestnički glasovitoj rieci Boyne.

Sl. 91. Carinara u Dublinu.

U unutrašnjoj Irskoj težko da će ikada biti većih gradova. Istina, malenih vrlo slikovita položaja mjesta, koja nas ruševinami samostanâ i dvorova podsjećaju ljepših vremena Irske povjestnice, ima dosta, ali u riedkih raste broj žiteljstva, ili pak uspieva kakva industrija. Izmedju gradova ima sila i osamljenih zakupničkih dvoraca ponajviše kukavna izgleda, a uz to mnogo stražarnica i redarstvenih postaja. Ipak su gotovo u svih grofijah sjedišta Englezkih boljara ponajviše s velikimi perivoji, koji oživljuju jednoličnu zemlju. U okolišu jezera Lough Neagha je obrtni Antrim i grad Armagh sa stolnom crkvom. Usred zemlje je maleni trgovački grad Athlone razkrižje željeznica i sielo Englekke vojene sile za zapadnu Irsku. Na jugu su napokon vriedna spomena mjesta: Tipperary kao razkrižje željeznica i Killarney u liepoj grofiji Kerry, kamo se mnogo stječu stranci.

SADRŽAJ.

Ovoj knjizi pridodane su četiri zemljopisne karte, i to:

1. Evropa (na kraju knjige).
2. Francuzka (na str. 41).
3. Švicarska (na str. 148).
4. Velika Britanija (Britansko otočje), Nizozemska (Holandija) i Belgija (na str. 245).

Matica Hrvatska. 1890.

Kamenotisak G. Freytaga i Berndta u Beču.

